AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emin İsmail ALTINKAYA

TANİN GAZETESİNE GÖRE, BALKAN SAVAŞLARI'NDAN 1. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR (OCAK 1913-AĞUSTOS 1914) ERMENİ MESELESİ VE BÜYÜK GÜÇLER

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2011

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emin İsmail ALTINKAYA

TANİN GAZETESİNE GÖRE, BALKAN SAVAŞLARI'NDAN 1. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR (OCAK 1913-AĞUSTOS 1914) ERMENİ MESELESİ VE BÜYÜK GÜÇLER

Danışman

Yard. Doç. Dr. Salih TUNÇ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2011

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR LİSTESİ…….....vi

ÖZET…….....vii

SUMMARY…...…….....viii

ÖNSÖZ…….....ix,x

GİRİŞ…….....1

1. Şark Meselesi ve Ermeniler……3

2. Osmanlı Ermeniler'i Arasında Milliyetçilik Düşüncesinin Yerleşmeye Başlaması.....5

3. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nufusu……8

4. Balkan Savaşları Öncesinde Büyük Güçler'in Ermeniler İçin Avrupa Kontrolü Altında Islahat Yapılması Taleplerine Genel Bir Bakış…….....12

5. Ermeniler'in Örgütlenmeleri……15

1. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİ VE BÜYÜK GÜÇLER …….....20

1.1 Ermeni Meselesi ve Rusya……...20

1.1.1 Berlin Antlaşması'ndan Önce Ermeniler ve Rusya…….....22

1.1.2 Berlin Antlaşması'ndan Sonra Ermeni Meselesi ve Rusya…….....31

1.2 Ermeni Meselesi ve İngiltere…….....44

1.2.1 İngiltere'nin, Osmanlı Devleti Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikası Yürüttüğü Dönemde Ermeni Politikası.....45

1.2.2 İngiltere'nin, Osmanlı Devleti Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikasından Vazgeçmesinden Sonra Ermeni Politikası.....51

1.3 Ermeni Meselesi ve Fransa……...……...58

1.4 Ermeni Meselesi ve Almanya……..…….……....68

1.4.1 Bismarck Dönemi'nde Ermeni Meselesi ve Almanya…….....…….....68

1.4.2 II. Wilhelm Dönemi'nde Ermeni Meselesi ve Almanya……..…….....71

1.5 Ermeni Meselesi ve Diğer Büyük Devletler……..…….....76

2. BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI'NDAN 1914 GENEL SEÇİMLERİ'NE KADAR ERMENİLER İÇİN ISLAHAT GİRİŞİMLERİ.....81

2.1 Ermeniler'in Karşı Karşıya Kaldıklarını İddia Ettikleri Problemler……...81

2.1.1 Doğu Vilayetleri'nde Kürt-Ermeni İhtilafı ve Asayiş Sorunu …….....83

2.1.2 Arazi Meselesi…….....94

2.2 Balkan Savaşları'ndan 1914 Genel Seçimleri'ne Kadar Ermeniler İçin Yapılan Islahat Girişimleri…….....100

2.2.1 Bogos Nubar Paşa'nın Başkanlığı'ndaki Ermeni Temsilciler (Delegeler) Heyeti…….....108

2.2.2 Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin Islahat Çalışmaları.....115

2.2.2.1 Mahmud Şevket Paşa Dönemi'nde Yeni Çıkarılan Kanunlar…….115

2.2.2.2 İngiltere'den Müfettiş ve Uzman Talep Edilmesi…….....118

2.2.2.2.1 İngiltere'den Müfettiş ve Uzman Talep Edilmesinin Nedenleri…….118

2.2.2.2.2 Resmi Teklifin Yapılması ve İngiltere'nin Cevabı.....120

2.2.2.3 Mahmud Şevket Paşa Dönemi'nde Doğu Vilayetleri'nde Asayişi Sağlamaya Yönelik Diğer Tedbirler…….....124

2.2.3 Ermeniler'e Yönelik Islahat Çalışmalarının Yürütülmesi Sorunu: Kontrol Meselesi……..128

2.2.4 Rus Elçiliği Baştercümanı Mandelstam'ın Hazırladığı Islahat Projesi ve Said Halim Paşa Hükümeti'nin Bu Projeye Karşı Hazırladığı Tasarı.....132

2.2.5 Mandelstam Projesi'nin İstanbul Büyükelçiler Konferansı ve Elçilikler'in Baştercümanlarından Oluşturulan Komisyon'da Ele Alınması.....137

2.2.6 İstanbul Büyükelçiler Konferansı'nın Dağılmasından Yeniköy Antlaşması'na (8 Şubat 1914) Kadar Osmanlı Hükümeti ile Büyükelçiler Arasında Islahat Müzakereleri……...144

2.2.6.1 Sadrazam Said Halim Paşa'nın Genel Müfettişlik Konusuyla İlgili Yeni Bir Teklifi……155

2.2.6.2 Osmanlı Hükümeti ile Büyükelçiler Arasında Islahat Müzakerelerinin Tamamlanması……...161

2.3 Yeniköy Antlaşması'ndan (8 Şubat 1914) 1. Dünya Savaşı'na Kadar Cereyan Eden Gelişmeler.....165

2.3.1 Osmanlı Devleti Açısından Yeniköy Antlaşması.....168

2.3.2 Büyük Devletler Açısından Yeniköy Antlaşması.....174

2.3.3 Genel Müfettişlerin Seçilmesi, Atanması ve 1. Dünya Savaşı Dolayısıyla Yeniköy Antlaşması'nın Hükümsüz Kalması……...176

3. BÖLÜM

1914 GENEL SEÇİMLERİ VE ERMENİ TALEPLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞME VE TARTIŞMALAR.....182

3.1 II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi……...182

3.2 1914 Seçimleri ve Ermeniler.....183

3.2.1 Ermeni Cemaat ve Komitelerinin Ermeni Patrikhanesi Çatısı Altında Seçim İttifakına Gitmeleri ve Ermeniler'in Temsil Sorunu'na İlişkin Patrikhane'nin Seçim Takriri.....185

3.2.2 Patrikhane'nin, Seçim Takrirleriyle İlgili Olarak İttihat-Terakki Fırkası İle Müzakereleri……...187

3.2.3 Ermeni Komiteleri'nin Dahilî İttifakları ve Seçimdeki Rolleri.....191

3.2.4 Patrikhane İle İttihat-Terakki Fırkası Arasındaki Müzakerelerin Tamamlanması....206

3.4 1914 Seçim Sonuçları ve Ermeniler…….....209

SONUÇ…….....211

KAYNAKÇA...…….....218

EKLER…….....226

Ek-1 :Van, Bitlis, Mamüratülaziz ve Diyarbekir Vilayetleri Müfettiş-i Umumîliği'ne Norveçli Hoff'un; Erzurum, Sivas ve Trabzon Vilayetleri Müfettiş-i Umumîliği'ne Hollandalı Westenenk'in Tayin Edildiğini Bildiren Rumî, 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914) Tarihli İrade-i Seniyye……....226

Ek-2 :Babanzade İsmail Hakkı'nın, 10 Haziran 1913 Tarihli 1627 Numaralı Tanin'deki "Ecnebi Kontrolü" Başlıklı Başyazısı.....227

Ek-3 :Bogos Nubar Paşa'nın Petersburg'a Ulaştığını Bildiren, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 21 Haziran 1330 (4 Temmuz 1914) Tarihli Yazı.....228

Ek-4 :Hüseyin Cahid'in, 5 Kasım 1913 Tarihli 1750 Numaralı Tanin'deki "Şarkî Anadolu Islahatı" Başlıklı Başyazısı ve En Sol Sütunda Times Gazetesi'nden Alıntılanan "Ermeni Islahatı" Başlıklı Makale.....229

Ek-5 :Bourse (Borsa) Gazetesinin "Moskova Ermeni Komitesi"nin Faaliyetleri İle İlgili Moskova Gazetesinden Alıntılıyarak Verdiği Bilgiler Hakkında Petersburg Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne Gönderilen 29 Nisan 1914 Tarihli Yazı.....230

Ek-6 :Hüseyin Cahid'in, 27 Kasım 1913 Tarihli 1769 Numaralı Tanin'deki "Devletler ve Şarkî Anadolu " Başlıklı Başyazısı.....231

Ek-7 :Doğu Vilayetleri'ndeki Başlıca Sorunların Sıralandığı ve Dahiliye Nezareti'nin Bu Sorunlarla İlgili Çalışmasını İçeren Rumî, 14 Mayıs 1329 (27 Mayıs 1913) Tarihli Meclis-i Vükela Müzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasının İlk Sayfası.....232

Ek-8 :16 Aralık 1913 Tarihli 1788 Numaralı Tanin'in "61. Madde" Başlıklı İmzasız Başyazısı.....233

Ek-9 :Van Vilayetindeki Ermeniler'in Ruslar Tarafından, Osmanlı Aşiretlerinin de Abdürrezzak Tarafından İhtilale Teşvik Edilmekte Oldukları ve (Ruslar'ın) İhtilal Bahanesiyle Van'a Asker Sevk Etmek Niyetinde Olduklarına Dair Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913) Tarihli Yazı.....234

Ek-10 :12 Şubat 1914 Tarihli 1845 Numaralı Tanin'deki "Anadolu Islahatı" Başlıklı İmzasız Başyazı ve Hemen Yanındaki Sütunda 8 Şubat 1914'te Yapılan Islahat Antlaşması'nın Özeti.....235

Ek-11 :Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 5 Nisan 1330 (18 Nisan 1914) Tarihli Türkçe Yazıya İliştirilmiş "Tifliski Liston" Gazetesinde M.B İmzasıyla Yayınlanan "Ermeni Meselesi ve Almanlar" Başlıklı Rusça Makalenin Tercümesinin İlk Sayfası.....236

Ek-12 :Erzincan'daki Bomba Hadisesi'nde Ölen Kazancıyan Serkis'in Erzincan Taşnaksiyûn Klübü Reisi Olduğuna Dair Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 5 Mayıs 1329 (18 Mayıs 1913) Tarihli Yazı.....237

Ek-13 :Meşrutiyet'ten Önce Rusya'ya Göç Etmiş ve Meşrutiyet'in İlanından Sonra Geri Dönmüş Olan Bitlis Vilayeti'nin Yoncalı Köyü Ahalisinden Olan Ermeniler'e, Göç Etmeden Önce Sahip Oldukları Gayrimenkul ve Emlakların Kendilerine Tekrar İade Edilmesine Dair Ermeni Patrikanesi'nin, Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne Yapmış Olduğu Rumî, 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912) Tarihli Müracaat.....238

Ek-14 :Hınçak Komitesi'nin Bafra'da Bir Kilise Rahibini Tehdit Ederek Kilisede Ayin İcra Etmesini Men Etmesine Dair Dahiliye Nezareti İstitlâât Müdüriyeti'nden Dahiliye Nâzırı'na Gönderilen Rumî, 11 Mart 1330 (22 Mart 1914) Tarihli Yazı.....239

Ek-15 :Hüseyin Cahid'in, 21 Kasım 1913 Tarihli 1763 Numaralı Tanin'deki "Ermeni Patrikhanesi'nin Takriri" Başlıklı Başyazısı ve En Sol Sütundaki "İntihâbât Hakkında" Başlıklı Haber…….....240

Ek-16 : 2 Temmuz 1913 Tarihli 1649 Numaralı Tanin'deki "Vilâyât-ı Şarkıyye'de" Başlıklı İmzasız Başyazı……..…….……241

Ek-17 :(Rusya'nın) Van, Hoy ve Rumya Konsolosları'nın Ermeniler'i Tahrik ve Hudud Civarında Bozguncu Hareketler İcrası İçin Ortak Çalışmaya Memur Edildikleri Hakkında Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 20 Şubat 1328 (5 Mart 1913) Tarihli Yazı…….245

ÖZGEÇMİŞ……246

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	:Adı geçen eser
a.g.m	:Adı geçen makale
ATASE	:Askeri Tarih ve Stratejik Etüt
Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.	:Baskı
Çev.	:Çeviren
C.	:Cilt
D. Nr.	:Dosya Numarası
DUİT.	:Dosya Usulü İradeler Tasnifi
DH. EUM. EMN.	:Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. KMS.	:Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH. SYS.	:Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım
Ed.	:Editör
G. Nr.	:Gömlek Numarası
HR. SYS.	:Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
K.	:Kısım
MV.	:Meclis-i Vükela Mazbataları
Nr, Nu.	:Numara
Yay. Haz.	:Yayına Hazırlayan

ÖZET

TANİN GAZETESİNE GÖRE, BALKAN SAVAŞLARI'NDAN 1. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR (OCAK 1913-AĞUSTOS 1914) ERMENİ MESELESİ VE BÜYÜK GÜÇLER

Rusya tarafından Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine ve bütün Büyük Devletler tarafından da Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine konulan "Ermeni Islahatı" maddesiyle uluslararası hale getirilen Ermeni Meselesi, Ermeni Komiteleri'nin kurulması ve çok sayıdaki Ermeni Olaylarıyla (isyan, suikast, baskın vs.) büyüyerek Tehcir Olayı'na kadar uzanmıştır. Tehcir Olayı'nın ardından ise bu olay Ermeniler ve destekçileri tarafından, siyasi menfaatleri gereği çarpıtılarak sözde "Ermeni Soykırımı" olarak bütün dünyaya kabul ettirilmeye çalışılmaktadır. Ermeni Islahatı Meselesi ve çeşitli Ermeni Olaylarıyla Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan Ermeni Meselesi, bugün de "Sözde Ermeni Soykırımı" şekliyle Türkiye Cumhuriyeti'nin başını ağrıtmaktadır.

Ermeni Islahatı Meselesi ise, 1878 ile 1914 yılları arasında Büyük Güçler'in yardımıyla özellikle Ermeniler'in çıkarttıkları olaylar sonrasında çok defa gündeme getirilmiştir. Ermeni Islahatı'nın özellikle Rusya'nın girişimleri ile son olarak gündeme getirildiği dönem ise, Balkan Savaşları ile 1. Dünya Savaşı arasındaki dönemdir. Bu çalışmada, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışından 1. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde genel olarak "Düvel-i Muazzama" denilen Büyük Güçler'in bu meseledeki rolleri ve politikaları, özel olarak ise Büyük Güçler'in Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde tekrar gündeme getirilen Ermeni Islahatı'ndaki rolleri, İttihat ve Terakki Fırkası'nın yarı resmi yayın organı olan Tanin gazetesi temel alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte 1914 Seçimleri'nde Ermeniler'in durumları da Tanin gazetesi temel alınarak ele alınmaya çalışılmıştır.

SUMMARY

ARMENİAN İSSUE AND THE GREAT FORCES FROM BALKAN WARS TO FİRST WORLD WAR (JANUARY 1913-AUGUST 1914) ACCORDİNG TO TANİN NEWSPAPER

The origin of Armenian İssue comes from the article 16 which was put by the Russia in the San Stefano Treaty and the article 61 of Berlin Agreement that was accepted by all international forces about the "Reformation of Armenians". So Armenian İssue was internationalized. Armenian İssue which had grown with the establishment of Armenian Commitees and the great number of Armenian events (rebels, conspiracies, sabotage etc.) reaches to the occasion of Armenian Replacement. İn the following years of Replacement, Armenians and their supporters have been trying for the acception of Replacement as "Supposed Armenian Jenocide" by distorting Replacement in order to gain political profits. Armenian Problem that annoyed Ottoman Empire with Armenian Reform İssue and various Armenian events also annoys Turkish Republic with "Supposed Armenian Jenocid" form.

The İssue of Armenian Reformation had been revived many times from 1878 to 1914 by the help of international forces especially after Armenian events. The final revival of Armenian Reformation is in the period between Balkan Wars and the First World War especially by the Russian attempt. İn this paper, in general aspect the policies and roles of the great states in the period from the occurance of Armenian İssue to the First World War; in the special sence, the roles of great states in Armenian Reformation İssue that was revived in the period from Balkan Wars to the First World War has been tried to discuss according to Tanin Newspaper which is semi official media publishment of the Union and Progress Association. Beside this discussion, the position of Armenian during the election of 1914 has been also tried to discuss.

ÖNSÖZ

Tanin gazetesi, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Hüseyin Cahid (Yalçın), Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım tarafından kurulmuştur. İlk sayısı, 2 Ağustos 1908 tarihlidir. Tanin, gerek Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerekse Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında çok etkili olmuş bir gazetedir; yayınlanmaya başladıktan sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın yarı resmi yayın organı halini almıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, Temmuz 1912 ile Ocak 1913 arasında iktidarda olduğu dönemde Tanin, yasaklandığı için "Cenin, Senin, Hak, Renin" gibi adlarla yayınını sürdürmüştür. Hüseyin Cahid, Haziran 1919'da Malta'ya sürülmüştür. Sakarya Savaşı'ndan sonra Malta sürgünleri serbest bırakılınca İstanbul'a gelmiş ve 1922'de, Tanin'i yeniden çıkarmaya başlamıştır. Hüseyin Cahid, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara'ya yönelik muhalefete başlayınca 1925'te Ankara İstiklal Mahkemesi'nce ömür boyu Çorum'a sürülmüş; onuncu yıl affıyla yeniden basın hayatına döndükten sonra 1943'te tekrar Tanin'i çıkarmaya başlamışsa da 1947'de yayınına son verilmiştir.

Bu tez çalışmasında, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışından 1. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde genel olarak Büyük Güçler'in Ermeni Meselesi politikaları, özel olarak ise Büyük Güçler'in Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde yeniden gündeme getirilen Ermeni Islahatı Meselesi'ndeki rolleri Tanin gazetesi esas alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte 1914 Seçimleri'nde Ermeniler'in durumları da Tanin gazetesi temel alınarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu tez konusunun seçilmesindeki en önemli sebep ise, Ermeni Meselesi gibi geçmişte başlayıp günümüzde de hala devam eden meselelere olan ilgidir.

Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır: Birinci Bölüm'de Düvel-i Muazzama denilen Büyük Güçler'in Ermeni Meselesi'nde, meselenin ortaya çıkışından 1. Dünya Savaşı'na kadar dönem dönem değişebilen politikaları ayrı ayrı ele alınmaya çalışılmıştır. İkinci Bölümde ise, Ermeni Meselesi'nin sunî olarak vucuda getirildiği Berlin Antlaşması'ndan (13 Temmuz 1878) itibaren Büyük Güçler'in sürekli talep ettikleri fakat bir türlü sonuca ulaşamadıkları Ermeni Islahatı Meselesi'nin son dönemi yani Balkan Savaşları ile 1. Dünya Savaşı arasındaki zaman diliminde "Ermeni Islahatı" ya da İttihat ve Terakki Fırkası ile Tanin gazetesine göre "Anadolu Islahatı" veya "Doğu Vilayetleri Islahatı" ele alınmaya çalışılmıştır. Üçüncü

bölümde ise Büyük Güçler'in müdahelelerinin örtülü olarak gerçekleştiği 1914 veya başka bir deyişle 1. Dünya Savaşı öncesi son Meclis-i Mebusan Seçimleri'nde Ermeniler'in durumu ele alınmaya çalışılmıştır.

İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı Devleti'nde Bâb-ı Âlî Baskını (23 Ocak 1913) ve sonrasında Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasıyla (11 Haziran 1913) iktidarı tam anlamı ile ele geçirmiştir. Tanin gazetesi ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın yarı resmi yayın organı olması dolayısıyla önemlidir. Başyazarlar Hüseyin Cahid ve Babanzade İsmail Hakkı, aynı zamanda önde gelen İttihatçılar'dır. Bu bakımdan başyazıları, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ermeni Meselesi ve diğer konulara bakış açısını yansıtması bakımından önemlidir.

Bu tez çalışmasında, temel kaynak olan Tanin gazetesinin 1913 ve 1914 yıllarındaki bütün nüshaları taranmış ve başta başyazılar olmak üzere, konu ile alakalı haberler, alıntılar, röportajlar incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri de incelenmeye çalışılmıştır. Bunların yanında araştırma eserlerinden ve hatıralardan da azamî derecede yararlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada muhakkak ki birtakım eksiklikler mevcuttur; bu eksikliklerin hoşgörüyle karşılanması temenni edilmektedir.

Bu tez çalışmasının tamamlanmasında pek çok kişini katkısı vardır. Özellikle, tavsiye ve yönlendirmeleriyle çalışmayı kolaylaştıran; ayrıca disiplinli çalışmamızı da sağlayan danışman hocam Yard. Doç. Dr. Salih TUNÇ'a çok teşekkür ederim. Tarih nosyonumuzun oluşmasında emeği geçen bütün bölüm hocalarımıza da teşekkür ederim. Ayrıca, lisans mezuniyetimiz öncesinde dört dönem öğrenim gördüğümüz, Osmanlıca alt yapımızın oluşmasında büyük payı olan, Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. İbrahim SEZGİN'e ve üzerimizde emeği olan bütün hocalarımıza; Tanin Gazetesi nüshalarına ulaşmamızda yardımcı olan Taksim Atatürk Kütüphanesi Görevlisi Selçuk AYDIN'a ve de Başbakanlık Osmanlı Arşivi görevlilerine teşekkür ederim. Her zaman olduğu gibi, çalışma sırasında da maddi ve manevi yönden desteklerini esirgemeyen aileme de sonsuz teşekkür ederim.

Emin İsmail ALTINKAYA

2010- Antalya

GİRİŞ

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Ermeni Meselesi diye bir meseleden bahsedilmemektedir. Ermeniler'in, Selçuklular dönemindeki refah ve huzurları Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Osman Gazi, Ermeniler'in Bizans zulmünden kurtulmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dinî merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa fethedildikten sonra bu dinî merkez, Kütahya'dan Bursa'ya nakledilmiş; Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra da Bursa'daki dinî önder Hovakim, 1461'de İstanbul'a getirilmiş ve ferman-ı humayûnla burada bir Ermeni Patrikhane'si kurulmuştur.[1] Gregoryen[2] Ermeni Patrikliği, Ermeniler'in hem dünyevî hem de dinî en üst makamıydı; ancak Patrik'in Ermeni cemaati üzerindeki bu yetki tekeli, Katolik ve Protestanlık'ın ve misyonerlerin faaliyetleri ve yabancı müdahaleleleriyle daha sonraları (1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi ile) kırılacaktır. Ermeniler arasında 17. yüzyılda başlayan Fransızlar'ın Katolik propagandası etkili olacak ve uzun süren iç çekişmeler sonucu 1830'da Osmanlı Devleti, Katolik Ermeniler'i ayrı bir millet[3] olarak tanıyacaktır. 1850'de ise bu sefer İngiliz etkisiyle Protestan Ermeniler tanınacaktır.[4]

Ermeniler'in, yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında yaşadıkları bilinmektedir. Hatta, "millet-i sadıka" ünvanını bile kazanmışlardır. Ayrıca, yaşam standartlarının Türkler kadar iyi olduğu hatta daha iyi olduğu da bilinmektedir. Romanyalı Profesör N. Jorga, 18. yüzyıl sonlarında Polonyalı gezgin Mikoscha'nın; "Türkler tarafından Ermeniler'e diğer bir millete verilen dereceden çok daha fazla hürmet ve saygı gösterilmekte, Ermeniler aynı zamanda Rumlar'dan daha çok Türkler tarafından verilmiş mezhep hürriyetine sahiptirler." dediğini nakletmektedir.[5] Berlin Kongresi'ne giderken 1878 yılında İngiltere'nin İstanbul

---

[1]M. Kemal Öke, ***Ermeni Meselesi 1914-1923,*** Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986, s. 86.

[2]Ermeniler'in millî mezhebi, "Gregoryenlik"tir. Ermeniler'in Hristiyan olması 4. yüzyıl başlarına rastlar. Gregoryen Mezhebi'nin kurucusu Kirkor Lusavoriç'tir. Kirkor Lusavoriç, Ermeniler'e Hristiyanlığı kabul ettirmiştir. Ermeni Kilisesi'nin temelini atan Kirkor olduğu için bu gün de Ermeni Hristiyan mezhebine "Kirkoriye", Fransızca "Gregoryen", Ermeni dilinde de "nur saçıcı-aydınlatıcı" anlamına gelen "Lusavoriçagan veya Ugapar" denilir. Gregoryen Ermeniler, 6. yüzyıldan itibaren "monofizit" düşüncesini ısrarla korumuşlardır. Bu düşünceye göre; İsa'da iki tabiat kesinlikle kabul edilemez. İsa'da Tanrı ile aynı tabiat, cevher bir şahsiyet ve ilahlık niteliği görülür. ***Belgelerle Ermeni Sorunu*****,** Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s.15, 17.

[3]Osmanlı hukukunda "millet" kelimesi, bugünkü anlamının dışında "din" veya" mezhep" kelimelerini ifade etmekteydi. Öke, *Ermeni Meselesi…,* s.50. "Millet" deyimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda genellikle din gruplarının her biri için kullanılmıştır; "millet-i mesihiyye" yani "hristiyan toplumu" gibi. Yavuz Ercan, ***Kudüs Ermeni Patrikhanesi,*** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.16.

[4]Öke, *Ermeni Meselesi…,* s.89.

[5]Esat Uras, ***Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,*** Belge Yayınları, B.2, İstanbul 1987, s.174.

Büyükelçisi Henry Layard, Türkiye Ermenileri'nden bahsederken durumlarının iyi olduğunu belirtmiştir. [6]

1913'lerde Ermeniler'in Anadolu'daki konumlarını göstermesi açısından Tanin'in Ermenice *Seyegal* gazetesinden alıntıladığı "Ermenistan ve Türkiye" başlıklı yazıda şunlar belirtiliyordu: "Anadolu'nun merkez ticaretinde denize yakın olan yerlerde ticaret büsbütün Ermeniler'in elinde bulunuyor. Adapazarı'nda mevcut dokuz bankerden sekizi Ermeni'dir. Aynı zamanda odun, ipek, pamuk, ecza-yı tıbbiye, kısaca birçok şube-i ticaretler Ermeniler'in elinde bulunuyor. Sanatkarlar, bakırcılar arasında Ermeniler 6/8; tenekeciler arasında 3/4; saatçiler arasına 4/5 oranındadır. Doktorlar, eczacılar, şekerlemeciler Ermeni'dirler. Batı ile daha ziyade münasebette bulunan diğer bir şehri, Adana'yı tetkik edecek olursak burada da aynı halin mevcud olduğunu görürüz. Bankerlerin yarısı Ermeni'dir. Pamuk tüccarları Ermeni'dir. Pamuk amaleleri 4/6 oranında Ermeni'dir. Böcekhane (ipekböcekçiliği yapılan yer) sahiplerinin hemen tamamı Ermeni'dir.[7] Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ni yapmış olan Wangenheim ise 10 Haziran 1913 tarihli raporunda Osmanlı Ermenileri'nin durumlarıyla ilgili şunları söylüyordu: "Türk Devleti'nde Ermeniler'in durumunun fevkalade olduğunu kimse iddia edemez; fakat öte yandan da Türkiye'nin öbür sâkinlerinin ve bilhassa Türkler'in, Ermeniler'den daha iyi bir durumda olduğunu veya Ermeniler'in durumunun Türk tarihinin herhangi bir başka zamankinden daha fena olduğunu da hemen hemen hiçkimse ispat edemeyecektir. Ermeniler Türkiye'de bugün Rusya'da Yahudiler'in, Lehliler'in ve Finliler'in bulunduğu duruma nispeten daha iyi durumda bulunuyorlar."[8] Kamuran Gürün'ün deyişiyle Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kendilerine verdiği imtiyazlar sayesinde arazisiz bir muhtariyete sahiptiler ve bu imtiyazları Ermeni toplumuna henüz onlarla hiçbir devlet ilgilenmiyorken, ortada Ermeni Meselesi diye bir şey yokken Osmanlı Devleti kendiliğinden vermiştir.[9]

Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ndeki bu konumlarına rağmen, 93 Harbi diye bilinmekte olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasındaki Ayastefanos (Yeşilköy, San Stefano) Antlaşması ve Berlin Antlaşmaları ile birlikte ortaya çıkan Ermeni Meselesi veya Ermeni Islahatı Meselesi Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar varlığını hep korumuştur. Osmanlı Devleti, 93 Harbi sonunda Avrupa kıtasında bulunan topraklarından önemli bir bölümünü kaybetmiştir. Şüphesiz bu gelişmeler batılı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı

---

[6]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz.:Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 1, B. 1, Ankara, 2003, s. 95-97.
[7]*Tanin*, 27 Safer 1331-22 Kanunusâni 1328- 4 Şubat 1913, Nr: 1501, s. 2.
[8]Yusuf Hikmet Bayur, ***Türk İnkilap Tarihi,*** Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.2, K.3, B.2, Ankara 1983, s.97.
[9]Kamuran Gürün, ***Ermeni Dosyası,*** Türk Tarih Kurumu Basımevi, B.2, Ankara 1983, s. 68.

uyguladıkları parçalama politikalarının bir sonucudur. Aynı devletler, bu savaşı sona erdiren antlaşmalara koydurtmayı başardıkları maddelerle Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan topraklarına da el attılar. Tıpkı Rumeli'de olduğu gibi burada da kendilerine bağlı birtakım devletler kurulması yönünde ilk adımlarını atmış oldular.[10]

Acaba, bu meselenin ortaya çıkmasının nedenleri nelerdir? Şüphesiz bu sorunun ortaya çıkmasının en büyük nedenlerinden biri, milliyetçilik akımıdır. Tabii ki Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi de çok önemlidir. Osmanlı Devleti, güçlü iken her şey yolunda gitmekteydi; fakat zamanla eski gücünden uzaklaşması ve ayrılıkçı teşebbüslere karşı koyamaması sonucunda gayrimüslim unsurlar birer birer bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Şüphesiz Düvel-i Muazzama'nın yani zamanın büyük güçlerinin bu meselelerdeki rolleri göz ardı edilemez. Bu meselenin ortaya çıkmasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin de rolü büyüktür.[11] Ayrıca, 1880'lerden itibaren kurulan Ermeni Komiteleri, Ermeni Meselesi'nin daha kanlı ve daha ciddi bir hale girmesine neden olmuştur.

1. Şark Meselesi ve Ermeniler

Ermeni Meselesi 18. yüzyıldan itibaren özellikle Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından Şark Meselesi'nin bir parçası olarak hristiyan Osmanlı vatandaşlarının haklarını korumak bahanesiyle sıkça gündeme getirilmeye başlanmıştır.[12]

Daha ziyade 19. yüzyılda politik bir tabir olarak ifade edilmeye başlanan Şark Meselesi kavramı, Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetinin Anadolu topraklarında uygulanmaya başlamasını ve gayrimüslim unsurların lehine ıslahat (reform) yapılarak bağımsızlık yolunda imtiyazlar koparmayı ifade eder.[13] Sedat Laçiner Şark Meselesi'ni, Osmanlı Devleti'nin uluslararası sistemde istikrarsızlığa yol açmadan tasfiyesi olarak özetlemiştir.[14] Başka bir ifadeyle Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve mirasının emperyalist güçler

---

[10]Cevdet Küçük, ***Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897,*** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984, s. XI.

[11]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.149.

[12]Erdal İlter, ***Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),*** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 89, Ankara 1988, s.23.

[13]Yusuf Halaçoğlu, ***Ermeni Tehciri,*** Babıali Kültür Yayıncılığı, B.8, Ankara, 2006 ; Bengi Kümbül, ***Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918),*** Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, B.1, Antalya 2006, s.7 ; Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde Ermeniler'in Çeşitli Ülkelere Göçü ve Ermeni Diasporasının Oluşumu", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 24-25 Nisan 2003*), Ed. : Metin Ayışığı, B.1, 2004, s.27 ; Bayram Kodaman, "Ermeni Sorunu'nu Ortaya Çıkaran Gelişmeler", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 24-25 Nisan 2003)*, Ed. :Metin Ayışığı, B.1, 2004, s.60. Şark Meselesi tabiri, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmaya ve çeşitli manalar kazanmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türkler'in Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda da devletin bütün topraklarının paylaşılması manasında kullanılmıştır. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.24.

[14]Sedat Laçiner, ***Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası,*** Usak Yayınları, Ankara 2008, s.5.

arasında paylaşması anlamına gelmektedir.[15] Bu amaçla Büyük Güçler, milliyetçi-bölücü akımları teşvik etmişler ve etnik-dini azınlıkların isteklerinin yerine getirilmesinde bir tür garantör (kontrolcü) rolünü üstlenmişlerdir. Osmanlı Devleti ile ticaretini artıran Batılı ülkeler, öncelikli olarak devlet içinde ticaret ve bankacılıkta öne çıkan Ermeniler'in de içinde bulunduğu bazı gayrimüslim azınlıklarla işbirliği yapmışlar; onları toplum içinde daha da güçlendirmeye ve hatta bağımsız bir devlet yolunda cesaretlendirmeye başlamışlardır. Zamanla, misyonerler ve diplomatik temsilcileri yoluyla azınlıklar üzerinde nufûz oluşturmaya ve bu yolla Osmanlı Devleti'ni daha rahat kontrol etmeye de çalışan bu ülkeler, zamanın en etkili aracı olan din olgusunu da amaçları doğrultusunda kullanmışlardır.[16] Bununla birlikte; Avrupa'nın ilim ve teknikteki başarısı, Sanayi Devrimi'ni başlatması ve nihayet sömürgecilik hareketine girişmesiyle Şark Meselesi'nin itici güçleri veya faktörleri arasına yeni unsurlar girmeye başlamıştır. Nitekim, 20. yüzyılda Şark Meselesi'nin çehresi tamamen değişerek dini faktörlerin yanında ekonomik ve stratejik menfaatler, milliyet faktörleri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunlara 20. yüzyılda politik ve ideolojik menfaatler de eklenince, Şark Meselesi'nin şekli ve içeriği tamamen değişerek Türkler'e karşı yürütülen çok yönlü ve zararlı bir politika haline dönüşmüştür.[17]

19. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki Balkan gayrimüslim ulusları, büyük devletlerin de yardımıyla birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ilk önce Sırplar isyan etmelerine rağmen (1804), 1830'da ilk olarak Yunanlar bağımsızlıklarını ilan etmişler; Berlin Antlaşması'ndan sonra ise Osmanlı Hristiyanları'ndan Rumenler, Sırplar ve Karadağlılar bağımsız prenslik olarak ortaya çıkmışlar, daha sonra bunlar krallığa (sırasıyla 1881,1882 ve diğeri 1883) dönüşmüşlerdir. Yine Berlin Antlaşmasıyla Bulgarlar da özerklik kazanmıştır. Bütün bu gayrimüslim milletler bağımsızlığını ilan ettikten sonra geride Ermeniler kalmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu Balkan milletlerine bağımsızlıkları kazandırılırken Düvel-i Muazzama veya Büyük Güçler tarafından hep aynı yöntem kullanılmıştır: Bunlar sırasıyla; imtiyaz (ıslahat, reform), sonra özerklik (otonomi, muhtariyet), ardından ise bağımsızlıktır.[18] Tanzimat'tan beri "ıslahat" ve "imtiyaz" adı altında bu devletler tarafından yürütülen politikanın asıl amacının Osmanlı

---

[15]Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.272.

[16]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.5.

[17]Bayram Kodaman, ***Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası***, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.1.

[18]Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri,* s.31 ; Yusuf Tanatmış, ***Türk Basınında Ermeni Meselesi (1914-1919) (Alemdar Ati, İkdam, İleri, İrade-i Milliye, Sabah, Takvim-i Vakayi, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Vakit Gazeteleri'ne Göre),*** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 13.

Devleti'ni tasfiye etmek olduğu bilinen bir gerçektir.[19] Bu durum, Tanin'in 14 Kasım 1913 tarihli nüshasındaki imzasız başyazıda şu şekilde belirtilmiştir: "Avrupa, memleketin çeşitli unsurlarını birbirlerine çarpıştırdı. Memleket harap oldu… Diğer taraftan ıslahat adlı yalan altında müdahale icra ederek bağımsızlık ve toprak bütünlüğümüzü baltalamak yolunda devam edilmesin!.."[20] Ayrıca Minas Çeras'ın Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile ilgili sarf ettiği sözler, Ermeni önderlerinin bu üç aşamalı sürecin farkında olduklarını göstermektedir. Minas Çeras, şöyle diyordu: "…Bâb-ı Âlî, Ermeniler'in yaşadığı yerlerde gereken reformları (ıslahatları) yapmaya söz verdi. Bu reformlar, bir gün idari özerkliğe dönecektir…"[21]

Aynı yöntem, son olarak Ermeniler için de uygulanmaya çalışılmış fakat 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ıslahat aşamasında kalmıştır. Yalnız ıslahat aşamasına geçilebilmiştir. Belki de dünya savaşı çıkmasa diğer aşamalara da geçilebilecekti.

2. Osmanlı Ermeniler'i Arasında Milliyetçilik Düşüncesinin Yerleşmeye Başlaması

Burada Ermeni milliyetçiliğine de değinmek gerekirse; Ermeni milliyetçiliğinin asıl itici gücü Avrupa ve Rusya'da öğrenim gören küçük ama etkili Ermeni öğrencileri olmuştur.[22] Böylece Ermeni toplumunda eski ile yeninin rekabeti hatta kavgası başlamıştır. Yeni gruba göre Ermeniler, Osmanlı'dan farklı ayrı bir milletti ve kendi kendilerini yönetmeliydiler; ayrı bir devletleri olmalıydı. Ermeni milliyetçiliği, bu dönemde bireyselleşme ile kol kola gitmiştir. Bu süreçte kaçınılmaz olarak Ermeni Patrikliği ile rekabete giren gruplar, Ermeniler arasında bireysel ve etnik bilinci ve farklılaşma arzusunu güçlendirmişlerdir. Patrikhane zaman zaman yeni fikirlere direnmiş; ancak kendi konumunu koruyabilmek için hem bu fikirlerden etkilenerek değişmiş hem de pazarlıklar sonucunda tavizler vermiştir. Batıda okumuş, Batı fikirleriyle yetişmiş Ermeni gençleri Osmanlı'ya bağlı statükocu, muhafazakar Ermeni ruhban sınıfına ve Kilise'ye karşı mücadele bayrağını açarak ruhban sınıfının nufûzunu kırabilmiş ve Kiliseyi laikleştirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise eski Patrikhane'yi bulmak daha da zordu. Büyük değişim, yeni kurulan Ermeni Genel Meclisi ve bir tür anayasa olarak daha liberal ve bireysel haklara daha fazla önem veren Ermeni Milleti

---

[19]Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde*..., s.1.

[20]*Tanin,* "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331-1 Teşrinisani 1329-14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1.

[21]Ali Karaca, ***Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)****,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.38 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.110.

[22]19. yüzyılın ilk yarısından başlamak üzere, özellikle ticaretle uğraşan Ermeniler'in çocukları Avrupa'da eğitim görmüşler; bu eğitimleri sırasında Fransız Devrimi'nin getirdiği ilkelerden ve akımlardan etkilenmişlerdir. Yurtlarına dönünce, bu kültürü çevrelerine taşımışlardır. Ermeni ulusçuluk hareketinin ortaya çıkışında, söz konusu Ermeni aydınlarının önemli katkısı olmuştur. Şener Aksu, "Ermeni Sorunu'nun Genel Tarihsel Dinamikleri", *Ermeni Sorunu Rehberi,* Yay. Haz.: Hüseyin Munyar ve diğerleri, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2001, s.51.

Nizamnamesi'nde daha net görülebilmekteydi.[23] Bu anayasada dini liderlerin cemaat içindeki konumlarına ilişilmiyor fakat yeni ihdas edilen cemaat meclisleri ile cemaat yönetimine, ruhban olmayan halkın katılımı da sağlanıyordu.[24] Ermeni milliyetçi hareketler, 19. yüzyılın ikinci yarısında daha çok seküler kanallar üzerinden gelişmeye başlamış ve dini kurumlar, merkezi bir role sahip görünse de onları da kendi dinamikleri içine almaya başlamıştır. Misyonerlerin kurdukları veya kurulmasını sağladıkları okullar, sosyal kurumlar ve dernekler, modern ve bölücü Ermeni milliyetçiliğinin de temel eğitim yerleri olmuştur.[25] 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Ermeni milliyetçiliği-bölücülüğü Patrikhane'ye kadar girmiştir. Örnek olarak bir dönem (1869-1873) Ermeni Patriği de olan ve daha sonra Eçmiyazin'de Katogikosluk'a[26] yükselen (1893-1907) Hırımyan dahi Osmanlı Ermenileri'ne çıkış yolu olarak ayaklanmayı göstermiştir. Hırımyan, Ermeni tarihçileri tarafından Ermeni milliyetçiliğinin ateşleyicisi ve yeni dönem ruhunun sembolü olarak da görülmüştür.

Ermeni bölücü hareketleri için en büyük ateşleyici olay ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. 19. yüzyıl boyunca Tiflis, Erivan, Cenevre, Moskova vs. Osmanlı toprakları dışındaki topraklarda yeşeren Ermeni bölücülüğü, terör-ayaklanma ve dış destek yoluyla bağımsız bir Ermenistan'a kavuşma fikri zaman içinde Osmanlı topraklarında da kök salmaya

---

[23]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspoora…,* s.8. 1863 tarihli bu Nizamname'nin bilhassa sivil karakteri baskındı. Ruhbanların rolleri ise eskiye oranla sınırlandırılıyordu. Abdullah Saydam, "Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi -Ermeni Milleti Örneği-", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.92. "Ermeni Milleti Nizamnamesi" genel hatları değerlendirildiğinde; Patrik ile yandaşı asiller arasında paylaşılan iktidarın mutlak olmaktan çıkması ve Ermeni cemaati ile paylaşılması sonucunu doğurmuş ve Ermeni toplumunun yönetime ilişkin kararları Osmanlı Hükümeti dışında kendisinin alabileceğini ortaya koymuştur. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.32. Ayrıca Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre; Ermeniler'in 140 kişilik en üst meclisine "Meclis-i Umumî" denmekteydi. Bu 140 kişinin 20'si İstanbul'daki kilise mensuplarından, 40'ı taşra murahhaslarından ve 80'i de İstanbul Ermeni cemaati tarafından seçilecekti. Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogikosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.58

[24]Öke, *Ermeni Meselesi…*, s.60.

[25]Misyoner okullarında Ermeniler'e, Ermenice öğretiliyor, tarih ve kültürleri hakkında dersler veriliyordu. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,*s.44. Gerek Patrikhane'ye bağlı cemaat okullarında gerekse misyonerlerin açtığı kolejlerde Ermeni gençleri, Fransız İhtilali'nin milliyetçilik ilkesi ile tanıştırılmışlardır. Öğrencilere verilen defterlerde mutlaka Ermenistan haritası, arması verilerek Ermenistan için ayaklanmadan başka çarelerinin kalmadığı anlatılıyordu. Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri (1914-1918)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz: Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C.2, B1, Ankara 2003, s.51,52.

[26]Katogikos teriminin yanında "Katolikos" terimi de kullanılmaktadır. Katogikos, Ermenicesi'dir. Kaynaklarda ve Tanin Gazetesi'nde her ikisi de kullanılmaktadır. Katolikos veya Katogikos; Ermeni, Süryani, Nasturi ve Keldani kiliselerinde, "başpatrik" karşılığındadır. Eçmiyazin, Osmanlı yönetiminden çıktıktan sonra 1828'e kadar İran Safevi Devleti'nin kontrolünde kalmış bu tarihten sonra da Rus yönetimine girmiştir. Eçmiyazin, bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan (Osmanlı yönetimindeki adı Revan) yakınlarında bir kenttir. Gregoryen Ermeniler'in üç önemli ruhani merkezi vardı, yani üç katogikosluğu: Eçmiyazin, Akdamar ve Sis. İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Eçmiyazin Katogikosluğu'na bağlı bir Patrikhaneydi fakat Osmanlı Devleti, kendi tabiyetindeki Ermeniler'in başı olarak yalnızca İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni tanıyordu. Bundan dolayı Ermeni Patrikhanesi ve Gregoryen Ermeniler için Eçmiyazin Katogikosu'nun bir üst merci olarak önemi varsa da Osmanlı Devleti için tek yetkili mercî, Patrikhane idi. Yavuz Ercan, *Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Topluluklar -Azınlıklar-,*Yayınlanmamış Ders Notu, 2008.

ve Ermeni cemaatinin yönetimine kadar yayılmaya başlamıştır. Laik kurumlar ile Kilise arasındaki makas kapanmış, 19. yüzyılın sonu itibarıyla bölücü Ermeni milliyetçiliği için sadece burjuvazide bazı grupların ve nispeten daha eğitimsiz olan kırsal kesimin desteğini almak gereği kalmıştır. Ermeni burjuvazisi, temelde Osmanlı'nın en güçlü tüccar ve bankacılarından oluştuğundan ve Osmanlı düzeninden en çok onlar faydalandığından bunlar Ermeni milliyetçiliğine karşı kayda değer bir direnç göstermişlerdir. Bu direnç ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde ciddi bir kırılma yaşamış ve takip eden dönemde ibre milliyetçiliğe ve milliyetçilere kaymıştır. Kırsal kesimde ve şehir merkezlerindeki alt tabaka Ermeniler arasında Osmanlı'nın yüzlerce yılda oluşturduğu sosyal ve kültürel düzen, devrimci hareketlerin başarısını azaltmıştır. Bu nedenle militan milliyetçiler ilk önce Ermeniler'i sindirmeye, onları cinayet ve tehditler ile kendi yanlarına çekmeye zorlamışlar; direnenleri öldürmüşlerdir. Daha sonraları ise Ermeniler ile müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklar derinleştirilmiştir.[27] Kısaca özetlersek; Fransız İhtilaliyle ortaya çıkan ve bütün dünyayı etkileyen milliyetçilik zamanla Avrupa ve Rusya'da eğitim gören gençleri de etkilemiş veya büyük devletler ve misyonerler tarafından bilinçli olarak Ermeni gençlerine milliyetçilik aşılanmış ve sonuç olarak milliyetçi bir Ermeni nesli ortaya çıkmıştır. Zamanla bu fikirler Ermeni din adamlarına da sirayet etmiştir. Aynı zamanda Ermeni komiteleri, Ermeni milliyetçiliğinin önderliğini yapması ve kendilerine direnen Ermeniler'e sert bir şekilde karşılık vermesi ile Ermeniler'i tek bir fikir etrafında ve kendi önderliği altında toplamaya çalışmıştır.

Yalnız Ermeniler'in diğer bağımsızlığını ilan eden Osmanlı gayrimüslimlerine göre birkaç dezavantajı da vardı. Ermeniler, diğer milletler gibi merkezden uzak bölgelerde hepbir halde yaşamıyorlar, dağınık bir şekilde yaşıyorlardı.[28] Yani hiçbir vilayette çoğunluğu

---

[27]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.8-12 ; Bayram Kodaman, *"*Ermeni Sorunu'nu...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,* s.64. Azmi Süslü'ye göre Ermeni Meselesi'ni; tek başına, ne doğrudan doğruya Fransız İhtilali ile ne 1878 Berlin Kongresi ile ne Batılı devletlerin tahrik, teşvik ve finanse etmesiyle ne Patrikhane ve kiliselerin ruhani görevlerinin yanı sıra dünyevi-siyasi işlere el atmaları ile ne Osmanlı Devleti'nden Avrupa ve Amerika'ya gönderilip veya mahallinde yetiştirilip ihtilalci fikirlerle geri dönen Ermeni gençleriyle ve ne de 1828, 1878, 1912, 1914 savaşları öncesi, sırası ve sonrasındaki olaylar, şuurlanma, propaganda veya göç hareketleriyle okullar, hayır cemiyetleri, komiteler, çetelerle misyoner faaliyetleriyle veya Yunanistan, Bosna-Hersek, Bulgaristan Olaylarıyla açıklamak ve meseleye bunlardan sadece biri veya diğerini esas alarak konuya bakmak doğru değildir. Bunların hepsi de Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasını hazırlayan sebepler zinciridir. Azmi Süslü, ***Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,*** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını Nr: 5, Ankara 1990, s. 33.

[28]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.25 ; Tevfik Çavdar, ***Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,*** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.305 ; Tolga Başak, ***İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),*** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s.39, 40 ; Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermeniler'in Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dökümanlar Ve Bunun Ermeni Milliyetçiliği'nin Yayılmasında Etkileri", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 133 ; Justin McCharty, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* Ed.: Türkkaya Ataöv, TBMM Hültür, Sanat ve Yayın Kurulu

oluşturmuyorlardı. M. Kemal Öke'nin deyişiyle Osmanlı Asyası'ndaki gayrimüslim milletler ve doğal olarak Ermeniler, müslüman denizi içinde küçük adacıklar olarak serpişmişlerdi. Balkanlar'da olduğu gibi toplu yaşamıyorlardı.[29] Ermeniler'in özellikle hak iddia ettikleri Doğu Anadolu'daki altı vilayette müslüman nufusa göre (Türk, Kürt, Çerkez vs.) sayıları çok daha azdı. Ayrıca Ermeniler, mezhep olarak da ayrışmışlardı. Her mezhepten Ermeni bulunuyordu. Bütün bunlardan sonra denilebilir ki Büyük Güçler, Osmanlı Hristiyanları'nı bağımsızlıklarına kavuşturarak Osmanlı Devleti'ni bölme ve paylaşma projelerinde en çok Ermeniler konusunda zorlanmıştır.

3. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nufusu

Kemal Karpat, Osmanlı salnamelerine (yıllık) dayanarak 1881-1882-1893 sayımlarına göre altı vilayetteki müslüman ve Ermeni nufusları hakkında şu bilgiyi vermektedir: Müslüman sayısı 1.968.941, Ermeni nufusu ise 520.871'dir. Bu sıralarda toplam Ermeni nufusu ise bir milyon civarındaydı.[30] 1912'de Osmanlı nufus kayıtlarına göre, Ermeniler'in nufusu, tüm imparatorluk içinde 1.700.000 civarındaydı. Ermeni Patrikhanesi'nin 1913 yılı istatistiğine göre ise toplam Ermeni nufusu, düz hesapla 1.915.000 kadardı. Yalnız Ermeni Kilisesi, Batı Avrupa kiliselerinin yaptığı gibi vaftiz kayıtları tutmuyordu. Bu da verilen sayıların güvenilirliğini zayıflatmaktaydı. Patriklik istatistikleri altı vilayeti, bu vilayetlerdeki Ermeniler'in çok seyrek bulunduğu kesimleri hariç tutarak "Osmanlı Ermenistanı" olarak takdim etmekteydi. İstanbul Ermeni Patrikliği, Berlin Kongresi'nde kullanılmak üzere Ermeni nufusu tahminlerini ilk kez 1878'de basmıştı. O zaman Patriklik, Osmanlı Devleti'nde kesinlikle gerçek bir sayma işlemi olmaksızın üç milyon Ermeni'nin yaşadığını beyan etmiştir ki Ermeni Patrikliği İstatistikleri tamamen uydurmaydı. Zaten vergi gibi bir takım yükümlülükler söz konusu olunca, daha sonra bu sayıyı 1.780.000'e indirmişlerdi. Patriklik'te Ermeni nufusu hakkında tutulmuş hiçbir kayıt yoktu.[31]

Yine başka bir oyununun anlaşılması açısından söylemek gerekiyor ki Ermeni Patrikhanesi ve Büyük Güçler'in, altı vilayeti "Osmanlı Ermenistanı" olarak gösterme gayretleri tamamen yapaydı. 1912 yılının nufus istatistiklerine göre; Ermenistan diye iddia

---

Yayınları, Ankara 2002, s.70 ; Yıldız Deveci Bozkuş, "Yayımlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1879-1918", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.344.

[29]Öke, *Ermeni Meselesi…,* s.55.

[30]Bayram Kodaman, "Fransız Arşiv Belgelerine Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nufusu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz. : Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 1, B. 1, Ankara 2003, s. 180.

[31]Justin McCharty, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* s.68.

edilen bölge yani altı vilayette Ermeniler'in oranı sadece % 17 idi.[32] Görüldüğü gibi Ermeni Patrikhanesi'nin ve Büyük Güçler'in, Osmanlı Ermenistan'ı diye kabul ettirmek istediği yerde Ermeniler'in oranı yalnızca %17 idi; fakat bu ifadeyi sürekli tekrarlayarak bunun kabul görmesini amaçlıyorlardı. Akdes Nimet Kurat da Avrupalılar'ın Anadolu'daki beş-altı vilayeti, "Ermenistan" olarak ifadede haksız yere ısrar ettiklerini ifade etmiştir.[33]

Meclis-i Mebusan'ın, 7 Kasım 1910 günlü oturumunda "Ermenistan" ifadesi ile ilgili bir diyalog ilgi çekicidir. Bu oturumda Erzurum Mebusu O. Varteks[34] konuşmasında Ermeni Vilayetleri deyimini kullanınca Muş Mebusu İlyas Sami Efendi "Ermeni Vilayetleri yok!" sözleriyle Varteks'i uyardı. Varteks, "Kürdistan oluyor da Ermenistan'ı niçin kabul etmiyorsunuz? Sen Kürtsün, Kürdistan var da Ermenistan yok mu? Orada Ermenistan, padişahlığı tesis etmedi merak etme. Öyle bir fikir hiç yoktur" sözleriyle cevap verdi. Bunun üzerine Ankara Mebusu Mehmet Talat (Talat Paşa), "vaktiyle biraz çalıştınız ama yapamadınız." diyerek müdahale etmiştir.[35] Ayrıca her Ermeni isyanından sonra Avrupa kamuoyunda Ermeniler katlediliyor! şeklinde haberler çıkması[36] da oluşturdukları bir başka yapay durumu göstermektedir. *Novoye Vremia* adlı Rus gazetesinde yer alan bir başmakalede 1909 Adana Olayıyla ilgili şöyle deniliyordu: "…Bu meselenin asıl ruhu şudur ki: Dindaşımız olan hristiyanların vucudları üzerinde meydana gelen cinayetlerin, (Osmanlı) hükümetin rıza ve marifetiyle icra olunmasıdır. Adana faciasından bahseden Avrupalı üç kişi, ittifaken şahitlik ediyorlar ki vilayetin valisi, vuruşmaya başlandıktan sonra bir hayli İslam eşkiyasına silah dağıtmıştır. Bu vali, ceza görmediği gibi terfi ettirilmiştir. Hilmi Paşa, mücrimlerin cezalandırılmasını talep ettiğinde kabine buna karşı topluca istifa edeceğini tehdit edercesine

---

[32]Justin McCharty, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* s. 64-80. Ayastefanos Antlaşması ile Berlin Antlaşması arasındaki 17 Mart 1878 günü Patrik Nerses Varjabedyan, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaretinde, sözleri arasında "Ermenistan" tabirini de kullanınca, büyükelçi Patrik'e "Ermenistan" ile neyi kastediyorsunuz, diye sormuştu. Patrik, bu görüşmede büyükelçiye, "Ermenistan" tabiri ile Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya'yı kastettiğini söylemiştir. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.57, 58 ; Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.62. Ermeni önderleri daha sonraları "Ermenistan" sözünün içeriğini genişletmişlerdir. 10 Mayıs 1913 tarihli Tanin, *La Turquie* gazetesinin Ermeni Patriği Arşoroni ile yaptığı röportajı naklediyordu. Bu röportajda Patrik, Doğu Anadolu için yapılmasını istediklerini sıralıyor; Doğu Anadolu ile hangi vilayetlerin kastedildiği sorusuna cevap olarak Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Erzurum, Van, Mamüratülaziz'i kastettiğini söylüyordu. *Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331-27 Nisan 1329-10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1.

[33]Akdes Nimet Kurat, ***Türkiye ve Rusya,*** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.203.

[34]Tam adı Ohannes Varteks Serangülyan'dır. 1908 seçimlerinde, İttihat ve Terakki Fırkası içinde Erzurum mebusu olarak seçilmişti. Bu kişi, Taşnak Komitesi üyesi olmakla beraber sosyalist fikirleri benimsemiş biriydi. 1896 yılında Taşnak Komitesi'nin İstanbul'da düzenlediği Osmanlı Bankası baskınında görev almıştır.

[35]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* Ed. :Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.15.

[36]Avrupa basınında bu tür haberler çıkmasında, Avrupa'daki Ermeniler'in ve Osmanlı-Avrupa arasında ticaret yapan zengin Osmanlı Ermenileri'nin Avrupa basını üzerindeki etkilerinin rolü büyüktür. Ayrıca, özellikle Abdülhamid zamanında Osmanlı ile ilgili haberlerin ağırlıklı olarak, Amerikan misyonerler yoluyla Avrupa ve Amerika'ya Londra üzerinden ulaştırıldığı ve bu haber kaynaklarının da önyargılı oldukları unutulmamalıdır. Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.23, 29.

beyan etmiştir. Kürd eşkiyasıyla hükümet arasında bir anlaşma mevcuttur; Avrupa'nın bu konudaki vazifesi aşikardır. Şayet Avrupa, Berlin Antlaşması'yla Ermeniler'e vaad edilen ıslahatın tatbikini iddia etmeyecek olursa o halde mesele Rusya'nın eline kalır."[37] Tanin ise alıntıladığı yazının ardından hemen bu iddiaları cevaplamış ve yalanlamıştır.[38] Böylece; Doğu Anadolu'nun altı vilayetine "Ermenistan" diyecekler ve "Ermeniler, Türkler tarafından katlediliyor" imajını oluşturacaklar, ondan sonra da Büyük Güçler Osmanlı Devleti'ne müdahale etme hakkını bu şekilde kendilerinde göreceklerdi.

1914 yılının resmi nufus istatistiklerine göre altı vilayetin toplam nufusunda Müslümanlar, 3.040.901 kişi; Ermeniler ise, 612.171 kişidir.[39] Ermeniler'in, Osmanlı Devleti genelindeki nüfusu konusunda Patrikhane'nin abartılmış rakamları dışında, Türk ve yabancı kaynaklar birbirine yakındır. Ancak, tüm bu sayılara rağmen şaşılacak bir şekilde Ermeniler arasında Anadolu'daki nufuslarının dört milyon olduğunu söyleyenler bile vardı.[40] Nufusla ilgili bir başka konu da Ermeni göçleridir. Ermeniler, 1800 yılının çok öncesinden başlayarak Osmanlı Devleti'nin hiçbir vilayetinde çoğunluğu oluşturmamış olsalar da Doğu Anadolu'da 19. yüzyılın başlarında, 1912'de olduklarından daha kalabalıklardı. Ermeniler'in toplam nufus içindeki yüzdelerinin azalmasının temel sebebi göçtür. 19. yüzyılda Ruslarla Türkler arasında meydana gelen her savaşta Ermeniler, Kuzeydoğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını işgal eden Rus ordusunun yanında yer almışlardır. Ruslar çekilirken ise müslümanların tepkisinden korkan Ermeniler, geri dönmeyip Rus ordusuna karışmışlardır. Bir kısmı ise, Ruslar'ın vaad ettiği vergi muafiyetlerine ve bedava topraklara heves ederek ülkeyi terk etmişlerdir. Ruslar, Güney Kafkasya'da topraklar zaptettikçe buralardaki yüz binlerce müslümanı kovmuşlar yerlerine ise Ermeniler'i geçirmişlerdir. Rusya'nın eline geçmiş olan Güney Kafkasya'ya kabaca, 1828-29 Türk-Rus Savaşı sırasında ve ertesinde 50.000, Kırım Savaşı'ndan sonra da bir 50.000 kişi daha ve 1877-78 Savaşı'ndan sonra da tahminen bir 25.000 Ermeni daha Osmanlı topraklarından göçmüştür.[41] Amerika'ya göç edenlere baktığımızda ise Robert Mirak Amerikan göç istatistiklerini incelemiş ve 1834 ile 1914 arasında Osmanlı Devleti'nden Amerika Birleşik Devletleri'ne 66.000 Ermeni'nin göçmüş olduğunu saptamıştır.[42] 1 Temmuz 1913 tarihli Tanin'in Ermenice *Hrasayan* gazetesinden aktardığı bilgilerden anlaşıldığına göre; bu 66.000 Ermeni'nin 32.000'i 1903 ile 1913 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne göçmüştür. Bu dönemin sonlarında göç edenler ise amele ihtiyacı kalmadığı için

[37] *Tanin,* 6 Recep 1331- 29 Mayıs 1329- 11 Haziran 1913, Nr: 1628, s.3.
[38] *Tanin*, 6 Recep 1331- 29 Mayıs 1329- 11 Haziran 1913, Nr: 1628, s.3.
[39] Süslü, *Ermeniler ve…,* s.21-22.
[40] Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.193.
[41] Justin McCharty, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* s. 71.
[42] Justin McCarthy, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler,* s.72.

oralarda rezil olmuşlardır.[43] Daha sonraları İstanbul Mebusu Zohrap Efendi, Meclis-i Mebusan'da Amerika'ya olan göçün sebebini Abdülhamid istibdadı olarak göstermiştir. Vahim bir olay da Amerika'nın, Amerika'da sefil olan 10-15 bin Ermeni'yi tekrar iade etmesi ve ardından da Osmanlı Devleti'nden bunlar için tazminat istemesidir. Osmanlı Hükümeti, buna yanaşmayınca Amerika, Beyrut'a iki savaş gemisi göndermiş ve 250.000 lira tazminatı almıştır.[44]

Savaşın son zamanlarında, barışın gerçekleşmek üzere olduğu bir zamanda hemen barış yapılmadan önce Yeşilköy'de Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, bizzat Rus karargahına gidip ordu komutanı Grandük Nikola ile bir araya gelmiş ve Ermeni bağımsızlığı, o olmazsa muhtariyet ve o da olmazsa Ermeniler için ıslahat yapılması konusunda isteklerde bulunmuştur. Patrik Nerses'in[45] savaş sona ererken Eçmiyazin Katogikosu'nun aracılığı ile, Rus Çarı'na bir dilekçe yazdığı ve Rus Çarı'ndan Ruslar'ın Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerleri Osmanlılar'a geri vermemesini istediği de bilinmektedir. Ermeniler'in en büyük hedefi önce bağımsızlıktı. Ermeniler'in bağımsızlık hedeflerinin açıkça anlaşılabileceği metinler vardır: Ermeni Milli Meclisi'nin 1878'de yazdığı iki dilekçe vardır. Birini Çar II. Alexander'e birini de Başvekil Prens Gorçakof'a yazmışlardır. Bunlardan Prens Gorçakof'a yazılan dilekçede (1-3 Şubat 1878) Ermeniler'in, Rumeli'deki dindaşlarına benzemekten başka bir şey istemediklerini ve altı vilayette, milli bir irade altında diğer bir devletin baskıları olmadan yaşamak ve vatanlarını, mabedlerini savunmak istediklerini söylüyorlardı.[46] Bu isteklerini, görüldüğü gibi Rus hükümdarından talep ediyorlardı.

Ermeni Meselesi'nin en önemli dönüm noktası şüphesiz 93 Harbi veya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'dır. Ayastefanos Antlaşması'nın[47] (3 Mart 1878) 16. maddesi ve Berlin Antlaşması'nın (13 Temmuz 1878) 61. maddesi, "Ermeniler'in durumunun düzeltilmesi ve onlar için ıslahat yapılmasıyla" ilgilidir. Bu antlaşmalarla, Ermeni Meselesi hukuki olarak meşruiyet kazanmış ve Osmanlı Devleti,

---

[43] *Tanin,* 26 Recep 1331- 18 Haziran 1329-1 Temmuz 1913, Nr: 1648, s.4.
[44] Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.11.
[45] Patrik Nerses Varjabedyan'ın siyasetini bazıları şu şekilde özetlemişlerdir: "Rusya'ya minnettar kalmak, İngiltere'den Ermeniler için maddi ve manevi istidafe temin etmek". Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.203
[46] Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.202.
[47] Ayastefanos Antlaşması, Rusya'ya çok büyük menfaatler getiriyordu. Antlaşma, özellikle İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Antlaşma; Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılmasını öngörüyordu. Bu da İngiltere'nin hayati çıkarlarına ters düşüyordu. Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan müslümanları gözünde büyük bir devlet olarak ortaya çıkması, İngiltere'nin Asya'daki nufûzunu sarsabilir ve Rusya'nın Anadolu ve İran içlerine doğru yayılması İngiltere'nin Hindistan'a giden en kestirme ticaret yolunun kapanması ve İngiliz ticaretinin baltalanmasına neden olabilirdi. Bu nedenlerden dolayı İngiltere, harekete geçmiş ve Berlin Konferansı'nı toplamıştır. Yani Ayastefanos Antlaşması, uygulanmayan bir anlaşma olarak kalmıştır. Yusuf Sarınay, "Rusya'nın Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.385.

yazılı bir belgeye imza atarak resmen taahhüt altına girmiştir. Böylece, Ermeni konusu uluslar arası bir konu haline gelmiş ve aynı zamanda bu antlaşmalarla büyük devletler, konuya dahil olmak için dayanak noktalarını da kazanmışlardır.

4. Balkan Savaşları Öncesinde Büyük Güçler'in Ermeniler İçin Avrupa Kontrolü Altında Islahat Yapılması Taleplerine Genel Bir Bakış

Ayestefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle başlayan Ermeni Islahatı Meselesi olarak adlandırılabilecek mesele, Tehcir öncesinde üç zaman diliminde Osmanlı Devleti'ni meşgul etmiştir. Ermeni Islahatı Meselesi, aslında Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin 1. Dünya Savaşı'na kadar zaman zaman Büyük Güçler tarafından gündeme getirilmesi ve sonra da çeşitli sebeplerle gündemden düşmesi olarak adlandırılabilir. Birinci dönem olarak adlandırılabilecek dönem 1878-1880 yıllarıdır; ikinci dönem ise, 1895-1897 yıllarıdır. Büyük Güçler'in ilk dönemde Ermeniler için ıslahat taleplerini, Osmanlı Hükümeti mali sıkıntıları gerekçe göstererek geri çevirmiştir. İkinci dönemdeki ıslahat talepleri ise, Girit'teki isyan ve 1897 Türk-Yunan Harbi'nin çıkmasıyla önemini yitirmiştir.[48] II. Abdülhamid, İngiltere'nin tek başına sunduğu veya önderlik ettiği ilk iki dönemdeki Avrupa kontrolü altında yapılması talep edilen ıslahat projelerini geçiştirmeyi başarmıştır.[49] Üçüncü dönem olarak adlandırılabilecek dönem ise 1912-1914 yılları arası yani Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemdir. Ermeni Islahatı Meselesi'nin üçüncü ve son dönemi, bu tez çalışmanın konusu içerisine girmektedir ve Rusya'nın insiyatifiyle başlayan bu dönem 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sona ermiştir.

İlk iki dönemdeki ıslahat projelerine[50] genel olarak bakılırsa; 8 Ağustos 1878'de İngiltere Başbakanı Salisbury'nin talimatıyla İngiliz Büyükelçisi Layard, 19 Ağustos 1878 tarihinde Ermeniler için bir ıslahat programı ve bir notayı Osmanlı Hükümeti'ne vermiştir. Bu projede yapılması gereken ıslahat üç başlıkta toplanmıştır: Bunlar, güvenliğin sağlanması için Avrupalı bir subayın komutasında jandarma kuvveti kurulması; Osmanlı Asyası'ndaki büyük

---

[48]Recep Karacakaya, ***Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923),*** Toplumsal Dönüşüm Yayınları, B.1, İstanbul 2005, s.170.

[49]Küçük, , *Osmanlı Diplomasisi'nde…,* s.177.

[50]Berlin Antlaşması'ndan Balkan Savaşları'na kadarki dönemde Büyük Güçler tarafından Ermeniler için ıslahat talepleri hakkında Bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899),* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993 ; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisi'nde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914),* T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 53, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, Ankara, 2001 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.107-170 ; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetleri'nde Yapılan Islahat Çalışmaları", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.123-142.

şehirlerin bazılarında hüküm ve nufûzu küçük mahkemelerde geçerli olacak birer mahkeme kurulması ve bu mahkemelerin her birinde kanunların inceliklerini bilen birer Avrupalı bulundurulması, çıkan her yeni ilâmda bu Avrupalı'nın olurunun alınması; üçüncü olarak da her vilayete o vilayetin gelirlerinden sorumlu olacak ve iltizamı toplayarak hükmü on yıl süreyle geçerli olacak nizamâtın hazırlanıp düzenlenmesine memur olmak üzere birer tahsildar tayin olunması, bu tahsildarların da çoğunluğunun Avrupalı olması gibi hususlar teklif edilmiştir.[51] Osmanlı Hükümeti, bu teklifle ilgili bir cevabî notayı İngiliz elçisine 24 Ekim 1878'te iletmiş ve reformların yapılması için gerekli malî imkanların olmadığını bildirmiştir. Yine aynı elçi, 24 Kasım 1879'da dokuz maddelik bir başka ıslahat programı daha hazırlamıştır.[52] Osmanlı Hükümeti, bu teklife de önceki teklife verdiği cevabı vermiştir. 11 Haziran 1880'de bu sefer altı büyük devlet birlikte[53] Hariciye Nazırı Abidin Paşa'ya, çeşitli ıslahat konularının yanında Ermeni konusuna da değinen ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi çerçevesinde neler yapılmış olduğu hakkında bilgi isteyen bir nota vermiş, tedbirlerin uygulanmasında gecikmelerin doğuracağı mesuliyete Bâb-ı Âlî'nin dikkatini çekmişlerdir. Layard'ın yerine İngiltere Büyükelçisi olan Goschen, bir başka ıslahat notası hazırlamış, yine Avrupalı devletler müştereken bu tasarıyı 7 Eylül 1880'de, Bâb-ı Âlî'ye vermişlerdir. İngiltere, bu notasında da umduğunu bulamamıştır. Goschen'den sonra Haziran 1881'de büyükelçi olan Lord Dufferin de Ermeni Islahatı ile ilgili çalışmalara devam etmiştir. Dufferin, bu maksatla Anadolu'da bulunan Askeri Konsolos Yarbay Wilson ve Binbaşı Trotter'e bir proje hazırlattığı gibi, diğer beş devletin elçilerini de yine bu maksatla bir araya getirmiştir. Bu büyükelçi zamanında Hariciye Nezareti'ne Ermeni Islahatı ile ilgili, 3 Aralık 1881'de bir nota verilmiştir. Bu notada büyükelçi, Osmanlı Hükümeti'ne yoğun şikayetlerde bulunmuş, padişah tarafından vaad edilen fevkalade komiserin hala gönderilmediği ve bu konularda padişahla bizzat görüşmek istediğini bildirmiştir. İngiltere, yine 16 Ağustos 1886'da Ermeni ıslahatını Osmanlı Hükümeti'ne hatırlatmak amacıyla o dönemki büyükelçisi Sir E. Thornton vasıtasıyla Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'ya bir nota daha vermiştir.[54]

---

[51]Münir Süreyya Bey, ***Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914),*** T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 53, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, Ankara, 2001,s.8 ; Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde…,* s.18, 19 ; Karaca, *Anadolu Islahâtı…,* s.39,40 ; Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s.98

[52]Bu maddeler için Bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899),* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 41.

[53]1880'de İngiltere'de Liberal Gladstone Hükümeti iktidara gelmiştir. Liberal Hükümet'in Dışişleri Bakanı Granville, selefi muhafazakar Salisbury'nin Ermeni Meselesi ve ıslahatlar konusunda Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği tekelci yaklaşımın aksine diğer devletleri de İngiltere ile bu konuda ortak bir harekete davet etmiştir. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.85.

[54]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.9 ; Karaca, *Anadolu Islahâtı…,* s.42,43 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.112, 113 ; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetleri'nde

Osmanlı, Almanya ve Avusturya Hükümetleri'nin büyük tepkisine yol açan bu girişim üzerinde İngiltere Hükümeti ısrarcı olmamıştır. Böylece, İngiltere'nin ıslahat konusunda Bâb-ı Âli'yi baskı altına alma teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır. Bu tarihten itibaren ıslahat konusu, 1894 yılında Ermeniler'in Sason'da çıkarttıkları karışıklıklara kadar durgun bir halde kalmıştır.[55]

Münir Süreyya Bey tarafından Tehcir öncesi Ermeni Meselesi'nin üç dönemi[56] içinde en önemlisi ve en şiddetli diye nitelendirilen 1894-1897 dönemine bakılırsa; 11 Mayıs 1895'de İngiltere, Fransa ve Rusya 1894 Sason Olayları'nı ileri sürüp 61. maddeye dayanarak kırk maddelik bir ıslahat programı (projesi) ve on dört maddelik bir muhtıra (memorandum) hazırlamışlar ve bu ıslahatı uygulamak için bir Avrupalı genel müfettişin atanmasını ısrarla istemişlerdir. Mayıs 1895 tarihli ıslahat tasarısı sonraki ıslahat tasarılarına da kaynaklık edeceği için önemlidir.[57] 3 Haziran'da Bâb-ı Âlî, notayı reddetmiştir. Rusya'nın, bu dönemde İngiltere ve Fransa ile ortaklaşa bir Ermeni ıslahatına girişmekte menfaati bulunmadığı da Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilmişti.[58] Üç devletin teklif ettiği bu ıslahat tasarısı, devletler ile Osmanlı Hükümeti arasında yoğun tartışmalara neden olmuştur. II. Abdülhamid, bu ıslahatın bütün Osmanlı memleketleri için ve Osmanlı müfettiş ve memurları ile yapılmasında ısrar etmiştir. Sonuçta, 3 Haziran'daki cevabı üç devlet büyükelçilerinin tatmin edici bulmamaları üzerine II. Abdülhamid bu ıslahat tasarısının çeşitli nazırların katılacağı bir

---

Yapılan Islahat Çalışmaları", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.132-136.

[55]Karaca, *Anadolu Islahâtı…,* s. 43.

[56]1914'ten 1920'ye kadar, Tiflis Başşehbenderliği (Başkonsolosluğu) görevini yürütmüş olan Münir Süreyya Bey'e göre; Tehcir öncesinde "Ermeni Meselesi'nin Siyasî Tarihçesi" üç dönemde ele alınmalıdır: Üç dönemin ilki, altı büyük devlet konsoloslarının Hariciye Nezareti'ne verdikleri 11 Haziran 1880 tarihli ortak notayla başlamış ve 1883 yılında sona ermiştir. İkinci dönem, 1894 yılında meydana gelen Sason Olayıyla başlamış ve 1897'de kesintiye uğramıştır. Üçüncü dönem ise 1912 yılında başlayarak 1914 yılında baş gösteren Dünya Savaşı dolayısıyla duraklamaya uğramıştır. Bu üç dönemin ilki, diğer iki döneme göre hafif geçmiştir. Üç dönemin en şiddetlisi ikinci dönemdir. Çünkü bu dönem gerek yabancı ülkelerin müdahalelerinin şiddeti gerek meydana gelen olayların fecaati ve yaygınlığı açısından Osmanlı Hükümeti'ni zaman zaman içinden çıkılmaz zor durumlara sokacak evreler göstermiştir. Üçüncü döneme gelince, bu süre içerisinde önemli olaylar olmaması dolayısıyla devletlerin müdahalesi, ikinci dönemdeki gibi şiddet ve yaygınlık kazanmamıştır. Bununla birlikte bu dönem, Balkan Savaşları'ndan yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin güçsüz bir durumda olması sebebiyle dikkat çekicidir. Büyük devletlerin o sıradaki karşılıklı ilişkileri ve özellikle Fransa-İngiltere ve İngiltere-Rusya'nın bilinen anlaşmaları sebebiyle üçüncü dönemin muhtemel sonuçlarının kaygı uyandırması kaçınılmazdı. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.5. Ahmet Rüstem Bey de Ermeni Meselesi'nin 4 safhadan meydana geldiğini belirtmekte; "Tehcir Olayı"nı ise 4. safha olarak görmektedir. Ahmet Rüstem Bey, ***Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi***, Çev.: Cengiz Aydın, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, B.2, İstanbul 2005.

[57]Bu ıslahat projesi ve muhtıra için Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge Yayınları, B.2, İstanbul 1987, s. 296-326.

[58]Ermeni Meselesi'ni dünya gündemine sokan Rusya, bu dönemde İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ni kendi amaçları doğrultusunda kullandığını fark etmişti. Ermeni Meselesi'ni, Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne ulaşmak için bir araç olarak kullanan Rusya, İngiltere'nin aynı meseleyi kendisini bu amaca ulaştırmamak için kullandığını da anlamıştı. İngiltere, bir Ermeni Devleti'ni Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon devlet olarak kurdurmak; iki devlet arasına bir Ermeni Devleti ile set kurmak istiyordu. Buradan çıkarılabilecek tek sonuç ise Ermeni Meselesi'nin iki büyük devlet tarafından kullanıldığı gerçeğidir.

komisyonda görüşülmesine karar vermiş ve bu komisyon padişahın da onayıyla devletlerin tasarısında hangi maddelerin kabul edilip edilmediğini, 17 Haziran 1895'te açıklamıştır. Böylece, bu üç devletin teklif ettiği ıslahat tasarısının, padişahın hükümranlık haklarına zarar veren maddeleri ve yabancı devletlerin müdahalelerine imkan verenleri kabul edilmemiş, ayıklanmış ve diğer maddeler kabul edilerek Osmanlı Hükümeti tarafından bir orta yol bulunmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bu da üç devlet tarafından kabul görmemiş ve uzun görüşmelere tekrar başlanmıştır. Osmanlı Hükümeti, 2 Ağustos'ta bir karşı cevap daha vermiştir. Ermeniler'in düzenlediği 30 Eylül 1895 tarihli Bâb-ı Âlî Olayı sonrasındaki görüşmelerin ardından 20 Ekim 1895'te Ermeniler için uygulanacak kararları da içeren "Vilayet-i Sitte'nin Islahına Dair Reform Projesi" çıkarılmıştır. Abdülhamid, 27 Haziran 1895'te İngiltere'nin büyük bir komiser tayini teklifine bir nevi cevap olarak "Anadolu Vilâyâtı Umum Müfettişliği"ne Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı tayin etmiştir.[59] Daha sonra Girit İsyanı ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine ıslahat meselesi gündemden düşmüş; 2 Ağustos 1900'de ise ıslahatın uygulanmasının sona erdirildiğine dair bir irade çıkmıştır.

Avrupa kaynaklı bu ıslahat projelerinin ana eksenini, uygulama safhasında Avrupalı uzmanların istihdamı, denetlemenin başında da yine bir Avrupalı Genel Müfettiş/Komiserin bulunması şartı oluşturuyordu. Sözkonusu projelerde, ıslahat konusunun Avrupalı devletlerin insiyatifinde ve onların çıkarlarına göre şekillendirildiği ve bu arada Ermeni Meselesi'ne siyasi bir biçim verilirken de zamanı gelip şartlar oluştuğunda, sınırları çizilmiş bölgede (Vilayât-ı Sitte/altı vilayet) güdümlerinde muhtar veya bağımsız bir oluşumun şartları hazırlanmak isteniyordu.[60]

5. Ermeniler'in Örgütlenmeleri

Ermeni Meselesi'nin özellikle Berlin Anlaşması ile uluslararası bir nitelik kazanmasıyla birlikte bu durumdan cesaretlenen bazı Ermeniler de harekete geçmekte gecikmemişlerdir. Ermenilerle ilgili konuların uluslararası anlaşmalarda yer almasıyla beraber, yurt içinde ve dışında ihtilalci Ermeni partileri ve derneklerinin kurulmaya başladığı görülmektedir. Başlangıçta hayır yapmak için kurulan bu dernekler, kısa bir süre sonra birer terör yuvasına dönüşmüştür. 1878 yılında Van'da Kara Haç Cemiyeti kurulmuştur. Bundan iki yıl sonra 1880 yılında Rusya yönetimindeki Kafkasya'daki Ermenistan'da (Revan, Eçmiyazin vs.)

---

[59]Karaca, *Anadolu Islahâtı…,* s. 46-55 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.116-123.

[60]Ali Karaca, "1915 Ermeni Tehciri'ne Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz. : Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 2, B. 1, Ankara, 2003, s.130, 131.

kurulan dernekler ise Anadolu Ermenileri'ne silah göndermeye başlamıştı. Buna ek olarak 1881'de Erzurum'da Anavatan Müdafîleri Derneği kuruldu; derneğin amacı, Ermenileri sözde saldırılardan korumak üzere onlara silah ve cephane göndermekti. 1885 sonlarında ise Van'da İhtilalci Armenakan Partisi kuruldu. Bu partinin kuruluş gayesi ise ihtilal çıkararak kendi kendilerini yönetme hakkını sağlamaktı. 1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından Hınçak Partisi kuruldu. Parti merkezi, daha sonra Londra'ya taşınmıştır. Partinin programındaki ilk hedef, Anadolu'daki Ermeniler'in siyasi ve milli bağımsızlığını sağlamaktı. Anadolu'da ihtilalle gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için takip edilecek usul; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilatlanma ile işçi ve köylü hareketiydi. Kışkırtma vasıtaları hükümete yönelik gösteriler, vergi vermemek, ıslahat istemek ve devlete karşı düşmanlık şeklindeydi. Terörün hedefi, Bâb-ı Âlî ile hükümette görev yapan Türk ve Ermeniler ile casus ve muhbirler idi. İhtilal, Osmanlı Devleti savaş halindeyken gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermeniler'in bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve İran Ermenileri ile federatif bir Ermenistan kurulacaktı.[61] Cemal Paşa hatıralarında, Hınçak Komitesi'nin Rusya'nın himayesi altında bir Ermenistan kurma fikrini programlarında kabul ettiklerini söylemektedir.[62] Bu komitenin Avedis Nazarbekyan ve eşi, Gabriel Kafyan, Ruben Hanazad, Nicoli Martiniyan, Mıgırdıç Manuçaryan adlı kurucularının önemli bir özelliği vardır: Bu komitenin kurucularının hiçbiri, Osmanlı topraklarına ayak basmamış kişilerdir; bunlar Kafkasyalı Rus vatandaşı zengin Ermeniler'in tahsil için Avrupa'ya gönderdikleri çocuklarıdır.[63]

1890 yazında Tiflis'te Ermeni İhtilal Federasyonu (Taşnaksutyun) kurulmuştur. Ermeni Meselesi, Taşnaksutyun'un kurulması ile daha kanlı ve karmaşık bir hal almıştır. Hınçaklar, temelde sosyalist iken Taşnaklar sosyalistlerin dışında kalan milliyetçileri de içine almıştır. İçlerinde sadece siyasi ve sosyal ıslahatlar peşinde koşan az sayıda ılımlı Ermeni varsa da İstanbul'u işgal edip devletin tüm minarelerine el koymayı önerenler de vardı.[64] Mehmet Saray'ın belirttiğine göre Taşnaksutyun, Rusya tarafından kurdurulmuştur. Çünkü Ruslar, Avrupa destekli Hınçak Partisi'nin kurulması ile Ermeni Meselesi'nin kendi kontrollerinden

---

[61]Ali Güler ve Suat Akgül, ***Sorun Olan Ermeniler*****,** Ed.: Ramazan Tosun, Emre Promosyon, Ankara 2003, s.130,131 ; Bilal Dedeyev, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliği'nin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.344.
[62]Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.34.
[63]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.164 ; Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.82.
[64]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.21,22.

çıkmakta olduğunu düşünmüşler ve Tiflis'te Taşnaksutyun'u kurdurmuşlardır.[65] Kısa adı Taşnak olan bu partinin 1892'de açıklanan programına göre hedefe isyanla ulaşmak, ihtilalci çeteler kurmak, halkı silahlandırmak, hükümet yetkilileri ve kurumları ile muhbir ve hainlere karşı hareketler düzenlemek esas ilkeleriydi. Bu ihtilalci federasyona 1891'de Hınçak Partisi de katıldı ise de bir yıl sonra anlaşmazlığa düşerek ayrıldı.[66] Ermeni tarihçi ve diplomat Arman J. Kirakosyan'ın deyişiyle "aralarındaki ideolojik farklara rağmen ana Ermeni partileri -Taşnak ve Hınçak- Batı Ermenistan'ı özgürleştirme ve bağımsız bir Ermeni devleti kurma kararlılığını paylaştılar."[67] Ayrıca, Taşnaklar'ın İran, Rusya ve Osmanlı topraklarında silah fabrikaları, bin kilometreye yakın bir silah nakil hattı oluşturdukları da bilinmektedir. En etkili ve uzun süreli Ermeni örgütlerinin (Hınçak ve Taşnak) Osmanlı toprakları dışında kurulup faaliyete geçtiğine dikkat edilirse, Osmanlı Ermenileri'nin önemli bir kısmının yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi Islahatı'nın uluslararası bir mesele halini almasında sözkonusu bölge üzerinde siyasi beklenti ve projeleri olan dış güçlerin rolü de kendiliğinden ortaya çıkacaktır.[68] Bir başka önemli durum da Anadolu'da Ermeniler'in çıkarttıkları olayların bu örgütlerin kurulmasıyla başlamasıdır. Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları'na kendileriyle ilgili bir madde konulmasından cesaret alan Ermeniler, bu örgütleri kurmaya başlamışlardır. Bu örgütlerin kurulması ile de çeşitli isyanlar ve terör olayları başlamıştır. Bu terör olaylarının başlaması da büyük devletlerin Ermeni Meselesi'ne müdahele etmelerine kapı açmıştır.[69] Ermeniler'in çıkardığı olaylar, Avrupa kamuoyuna "Ermeniler katliama uğruyor!" şeklinde yansıtılmış ve büyük devletler, buna dayanarak duruma müdahale etmişlerdir.

Diğer taraftan bu komiteler Rusya, İran, Avrupa ve Amerika'da şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında da gizli olarak teşkilatlandılar. Armenakan Partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te; Hınçak Partisi İstanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da şubeler açtı. Taşnaksutyun ise İstanbul ve Doğu Anadolu şehirlerinde teşkilatlandı. Bu komitelerin Osmanlı memleketlerinde teşkilatlanmaları ile birlikte art arda terör hareketleri meydana gelmiştir.[70] Yalnız II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte komitelerin örgütlenmeleri ve şubeleri yasal çerçevededir.

---

[65]Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın Ermeni Siyaseti", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.259.
[66]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.130,131.
[67]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.21.
[68]Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.77.
[69]Serdar Sakin, İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.129.
[70]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.131.

Bu komiteler, kendi amaçlarına hizmet etmeyen, kendi fikirlerine inanmayan Ermeniler'i de hedef almaktaydılar. Örnek olarak; Amasya'da Hınçak Komitesi, kendilerine katılmayan 16 Ermeni ileri gelenini ölüm cezasına çarptırmış ve biri Merzifon'da suikastla öldürülmüştür.[71] Bir başka örnek; Rusçuk Ermeni Komitesi Başkanı iken 9 Temmuz 1895'te devlete sığınan Mıgırdıç Tütüncüyan'ı, 24 Eylül 1895'te Ermeni avukat Artin Dirserkisyan'ı öldürmüşlerdir. Taşnaklar, 1913'de Van'ın Ermeni asıllı Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan'ı yine kendilerine destek vermediği için öldürmüşledir. Ermeni komitecileri Osmanlı Devleti'nde ıslahat veya asayişin sağlanmasını istemiyorlardı; çünkü bunlar gerçekleşirse kendi varlık sebepleri kalmayacaktı.[72] Kendi soydaşlarını dahi öldürmekten geri kalmamalarının sebebi bütün Ermeniler'in gözlerinin korkutulması ve Ermeni ayrılıkçılığı hareketine bütün Ermeniler'in katılmasını sağlayarak, bu hareketin önderliğini ve kontrolünü ellerinde tutmaktı. Komitecilerin istediği, Ermeniler'in durumlarının düzeltilmesi değildi; düzelirse Osmanlı tebaası olarak yaşamlarına devam edeceklerdi. Bunların amacı, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bir devlet kurmaktı. Aynı zamanda büyük devletlerin amacı da ıslahat veya sukûnetin gelmesi değildi. Amaçları Ermeni Meselesi'ne müdahale etmek ve Ermeniler üzerinden ilerdeki amaçlarını gerçekleştirmekti. Amaçları ıslahatın yapılması olsa idi, Osmanlı Hükümetleri de ıslahatın yapılmasının gerekli olduğunu ifade ediyor ve çalışmalar yapıyordu. Ayrıca şu anki terör meselesinde olduğu gibi ayrılıkçı düşünceleri olmayan Ermeniler de komiteciler ile devlet arasında kalıyorlardı. Ermeni komitelerinin ulaştıkları gücün anlaşılması için şu örnek verilebilir: Dahiliye Nezareti İstitlâât Müdüriyeti'nin Rumî, 11 Mart 1330 (22 Mart 1914) tarihli Dahiliye Nâzırı'na gönderdiği yazıya göre; Hınçak Komitesi Bafra'daki kilise rahibini tehdit ederek kilisede ayin icra etmesini men etmiş ve bu durumla ilgili olarak her iki taraf da Patrikhane nezdinde girişimde bulunmuştur.[73]

Şiddet eylemleri yapılanması içinde Ermeni kiliselerinin rolü de oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. Denilebilir ki Ermeni Meselesi'nin teşekkülünde hareket noktası Patrikhane, kiliseler ve okullardan başlamakta ve cemiyetler, komiteler, terör grupları ile devam etmekteydi. Her isyanda Batı'nın yanı sıra patriklerin ve papazların da desteği ve rolü olmuştur. Kiliselerin ve okulların silah deposu olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir.[74] 20

---

[71]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s.100.

[72]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.11. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Recep Karacakaya, *Ermeniler'e Yönelik Ermeni Suikastları,* 47 Numara Yayınları, İstanbul 2006.

[73]Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS. 27/R/1332, D. Nr: 18, G. Nr: 27. (Bkz. Ek-14)

[74]Yücel Acer, "Ermeni Terörü ve Terörizm Kavramı", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz. : Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını C.2, B.1, Ankara 2003, s.464. Osmanlı Hükümeti, hem okullardaki eğitim ve öğretim çalışmalarına hem de kiliselerdeki vaaz ve öğütlere karışmazdı. Üstelik mahalli yetkililerin, merkezden izin almadan kiliseleri teftiş etmeleri de yasaktı. Dolayısıyla 19. yüzyılda bağımsızlık peşinde koşanlar –devletin izlediği bu politika nedeniyle- kilise ve okulları

Haziran 1890'da Erzurum Saint Asalyan Kilisesi aranırken karşı konulmuş ve iki subay ve bir jandarma eri şehit edilmiştir. Bunun nedeni kilisede, Rusya'dan getirilmiş silahların bulunmasıydı.[75] 1909 yılındaki Adana Olayları'nın sorumlusu yine bir Ermeni din adamı, Adana Episkoposu Muşeg'tir.[76] 1882 ile 1904 yılları arasında 38 büyük çaplı Ermeni olayı ve isyanı olmuştur. Bunlardan yaklaşık 31 tanesi isyan olarak nitelendirilen ve 1. ve 2. Sason İsyanları (1894,1897), Zeytun İsyanı (1895) ve Adana İsyanı (1909) gibi büyük çaplı isyanları kapsayan Ermeni ayaklanmalarını oluşturmaktadır.[77]

Sıradan yani ayrılıkçı düşünceler taşımayan Ermenilerle ihtilalci, ayrılıkçı Ermeniler birbirinden ayrılmalıdır. Örnek olarak bu konuda İngiltere Van Konsolosu Ian Smith'in sözleri açıklayıcıdır: "Zengin ve ticaretle uğraşan komiteci Ermeniler'in, bu bölgede yaşayan ve politikadan çok bu seneki hasatı düşünen Ermeni toplumunun çoğunluğunu temsil ettiklerini düşünmüyorum. Köylerde yaşayan Ermeniler'in tek isteği barış."[78] Başka bir örnekte Bitlis Valisi Tahsin Paşa, Mabeyn Başkatibi'ne yazdığı 9 Nisan 1893 tarihli arzuhalde; çeşitli şekil ve suçlarla yakalanan Ermeniler içinde çiftçi ve esnaf takımından kimse olmayıp mahkum edilenlerin bir kısmının öğretmen ve kalanların da fesat aşılamaya müsait kalem sahibi kişiler olduğunu, bildiriyordu.[79] Sonuç olarak, bu meselenin ortaya çıkışını müslüman veya Ermeni halkı değil; Büyük Güçler, Patrikhane ve komiteler sağlamıştır[80] ve Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşması'ndan 1. Dünya Savaşı'na uzanan süreçte Osmanlı Devleti'ni her zaman sıkıntıya sokan, zor anlarında karşısına çıkan önemli bir mesele olmuştur.[81]

üs edinmişlerdir. Abdullah Saydam, "Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.73. Bu konuda bir makale için Bkz. Ayten Sezer Arığ, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşuna Etkisi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.251- 269.

[75]Süslü, *Ermeniler ve…,* s.42.

[76]Süslü, *Ermeniler ve…,* s.42.

[77]Yücel Acer, "Ermeni Terörü ve...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,C.2,* s.464. Ermeni İsyanları ve Olayları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Hareket-i İhtilaliyyesi,* Haz.: H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

[78]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsolosları ve Ermeni Sorunu", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.363.

[79]Kemal Kurak, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda Fransa'nın Rolü ve Pierre Loti'nin Mücadelesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.483.

[80]Süslü, *Ermeniler ve…,* s.35.

[81]Zekeriya Türkmen, ***Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914,*** Tük Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.IX.

1. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİ VE BÜYÜK GÜÇLER

Ermeni Meselesi, sadece Osmanlı Devleti'ni tedirgin eden bir azınlık sorunu değil, Orta ve Yakın Doğu'ya yönelik emperyalist emelleri olan büyük devletlerin tümünü ilgilendiren ve uluslararası niteliğe sahip olan bir sorundu.[82] 19 yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin zayıf ve dağılma sürecinde olduğu ve yeni çıkan Ermeni Meselesi ile bu zayıflığın ve dağılmanın hızlandığı bir dönemdir. Aynı dönem İngiltere'nin dünya üzerinde hegomonya kurduğu, büyük devletlerarasında özellikle denizlerde en güçlü olduğu bir dönemdir. Yeni emperyalist eğilimlerin ortaya çıktığı ve bu eğilimler doğrultusunda büyük devletlerin yeni kamplaşmalara ve mücadelelere girdiği bir dönemde Ermeni Meselesi, bu mücadelelerin içerisinde yer almıştır.

Çok milletli ve dinli olan Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıklar iç dinamikler ve dış etkilerle ayrılırken, devletin içerisinde kalan son geniş azınlık grubu Ermeniler de 19. yüzyılın son çeyreğinde açıkça ayrılma istidadı içerisine girmiş ve bu bağlamda büyük devletler özellikle Rusya ve İngiltere ile ilişki içerisinde olmuşlardır. Büyük devletler de bölgedeki çıkarları doğrultusunda Ermeni azınlığı kazanma yoluna gitmişlerdir. Ruslar, Ermeniler'i kullanarak güneye Akdeniz'e inmeye çalışırken İngilizler, Ermeniler yardımı ile Rusları kuzeyde tutmayı amaçlamıştır.[83] Ayrıca, yıkılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti üzerinde nufûz bölgeleri oluşturmak isteyen Avrupa Devletleri Ermeniler'i bir araç olarak kullanırken, Ermeniler de bağımsızlığı amaçlayan siyasi programlarında Avrupa'nın desteğini elde edebilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir.[84] Osmanlı Devleti'nde Ermeni terörünün iki temel özelliği vardır: 1) Ayrılıkçılık, 2) Dışa bağımlılık.[85]

1.1 Ermeni Meselesi ve Rusya

Mahmut Şevket Paşa'nın ifadesiyle, "Büyük Devletler, tamamen Ermeniler'i tutuyorlardı ve Ermeniler'in yanındaydı."[86] Büyük güçler içinde ise, "Ermeni Meselesi"ni veya Kamuran Gürün'ün deyişiyle "Ermeni Dosyası"nı ilk açan devlet, Rusya'dır. Yukarıda da belirtildiği gibi Ayestefanos Antlaşması'na Ermeniler için ıslahat yapılması için bir madde ekleten Ruslar'dır. Aslında Ruslar ile Ermeniler ne aynı milletten ne de aynı mezheptendirler;[87] fakat

---

[82]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,*s.15.
[83]Mehmet Yetişgin, "Ermeni Meselesi ve İngilizler'in Ermeni Politikası", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.3, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 65-94
[84]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,*s.40.
[85]Karacakaya, *Ermeniler'e Yönelik…,* s.6.
[86]*Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s.135.
[87]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.101.

önceleri Batı'dan Bulgaristan üzerinden Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan Rusya, bu siyasetinde başarılı olamayınca Doğu'da Ermeniler'i kullanarak Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne ulaşma hedefine yönelmiştir. Bu şekilde de Ermeniler, Rusya için önemli hale gelmiştir. Ayrıca, Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesiyle birlikte (1829) Osmanlı Devleti ile komşu-sınırdaş hale gelmesi ve kendi tâbiyetinde yüz binlerce[88] Ermeni bulunması onu bu meselede daha öne çıkarmaktaydı. Nitekim, Ermeni Islahatı Meselesi'nin son olarak gündeme getirildiği dönemde (1912-1914) öncülüğü Rusya yapmış,[89] bu konuda en fazla söze sahip olması gerektiğini iddia etmiş ve bu iddiasını yukarıdaki iki faktöre dayandırmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, her fırsatta tekrarladığı cümleleri Alman Büyükelçisi Purtales'le yaptığı görüşmede de tekrarlıyordu. Sazanov'a göre Rusya; sırf komşu bir devlet ve idaresi altında pek çok Ermeni vatandaşı olması bakımından Ermeni vilayetlerinde (altı vilayet) sukûn ve düzenin hakim olması ile ilgilidir. Rusya, o sahalarda Osmanlı Devleti'nin aleyhine olarak yayılmayı düşünmemektedir; aksine Osmanlı Devleti'nin bugünkü sınırları ile olduğu gibi kalmasını ve kuvvet bulmasını samimi olarak temenni etmektedir.[90] Aynı Sazanov, Petersburg'daki İngiliz Maslahatgüzarı ile 26 Mayıs 1913'teki görüşmesinde; Rusya'nın Osmanlı Ermenistanı'nda "ikinci kemancı rolünü" oynarken yani ikinci sırada dururken başka bir büyük devletin orada başrolü oynamasına göz yumamayacağını, söylemiştir.[91] Ruslar'ın Ermeniler'e olan ilgisinin kaynağında, Rusya'nın geleneksel güneye inme politikası yatmaktadır. Rusya, bir ucu Balkanlar olan bu politikanın diğer ucunun Ermeniler vasıtasıyla Anadolu toprakları olmasını hedeflemiştir. Bununla birlikte, Ermeniler de Rusya'nın bu projesinin bir parçası olmanın avantajını kullanarak bağımsızlıklarını kazanma umuduna kapılmışlardır. Diğer bir deyişle Ermeni-Rus ilişkileri, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde Osmanlı toprakları üzerinde farklı emelleri olan iki milletin menfaat işbirliği şeklinde gelişmiştir. Ermeniler, bağımsızlıklarını kazanabilmek amacıyla yayılmacı Rus politikalarının bir aracı olmayı gönüllü olarak kabul etmişler ve bu uğurda mücadele etmişlerdir; fakat sonuçta başta Rusya olmak üzere diğer büyük devletler, Ermeniler'i daima

---

[88]Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa'nın, 2 Temmuz 1913 tarihli telgrafında naklettiğine göre Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Kafkasya'da Rus tebaası 1.000.000'dan fazla Ermeni olduğunu söylemiştir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s. 87 ; Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*…, s.190.

[89]Münir Süreyya Bey'e göre; Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde liderlik Rusya'ya, diğer büyük devletler tarafından verilmiştir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.103.

[90]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.102. Sazanov, anılarında bu düşüncelerini şöyle dile getiriyordu: "Yani bu şanssız hristiyan toplumla sadece insanlık adına ilgilenmiyorduk. Sınırlarımızdaki güvenliği sağlamak gereği bizi, Türk vilayetlerinde köklü reformlara girişmeye zorluyordu. Hükümetimizin buna karar vermesi sadece bu konuyla özel olarak ilgilenmesinden değil, başka hiçbir ülkenin Ermeni reformlarınının gerçekleştirilmesi gibi içinden çıkılması güç bir sorunu ortaya atarak Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkilerini tehlikeye atmaya yanaşmayacağındandı." ***S. Sazanov'un Anıları, Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916) -Kader Yılları-*** Çev: Betil Önuçak, Yay. Haz.: Sabahattin Özel, s. 164, 165.

[91]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.76.

kendi büyük politikalarının piyonu olarak görmüşlerdir.[92] Edgar Granvilles, Rusya'nın Ermeni Meselesi'ndeki rolünü şöyle özetlemiştir: "Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırmaları, kendiliğinden doğmamıştır. Zira Ruslar, Ermeniler'e el atıncaya kadar Türkiye'de hiçbir Ermeni hareketi olmamıştır. Yine Ruslar'ın kışkırtmalarıyla Balkanlar'da başlatılan harekâta kadar Ermeniler, sadece kendi aralarında mezhep mücadelesi yapıyorlardı.[93]

1.1.1 Berlin Antlaşması'ndan Önce Ermeniler ve Rusya

Rus ve Ermeni ilişkisi, ilk olarak 18. yüzyıl başlarında I. Petro döneminde başlamıştır. Bu dönemde Kafkasya Ermeniler'i, İran'ın egemenliği altındaydılar.[94] Gerçekte, bir zamanlar Rusya'nın gözünde Ermeniler en kötü ve tehlikeli yaratıklardı. Ruslar, 1768-1774 Savaşı'nda İbrail ve İsmail Kaleleri'ni zapt ettiklerinde, bir ayrım yapmadan Ermeniler'i de katletmişlerdir. Rus Çariçesi II. Katerina'nın (1762-1769) Kafkas Ermenileri'nin yardımını istemesi, buna karşılık Ermeni Başpiskoposu Josef Argotyan'ın[95] bağımsız bir Ararat Krallığı projesini Çariçe'ye sunması, Rus-Ermeni işbirliğinde bir dönüm noktası olmuş; iki taraf arasında yapılan görüşmelerin sonucunda bir anlaşmaya varılmıştır: 1)Ermeni vilayetleri, Rusya'nın himayesinde bir krallık oluşturacaktır. 2) Ermeniler Rusya'ya vergi verecek, savaşta asker yardımı yapacaktır. 3) Yeni Ermeni Krallığı, kendi yasalarıyla yönetilecektir. 4) Bir miktar Rus askeri, halkın korunması ve ülke savunması için bir süre Ermenistan'da kalacaktır. 5) Ermenistan Kralı'nı seçme hakkı Çariçe'ye ait olacaktır. 6) Krallığın başkenti Erivan ve Vagarşabat, bayrağı üç renkli olacaktır. 7) Rusya ve Ermenistan arasında bir ticaret anlaşmasıyla mali bir sözleşme imzalanacaktır. Ermeniler, bu vaatlerin uygulanması için boşuna beklemişlerdir. Ermeni gönüllülerine ihtiyaç duyulduğunda vaatlerde bulunmak, sıra vaatleri yerine getirmeye geldiğinde duymamazlıktan gelmek Rus hükümdarlarının alışılmış politikası haline gelmiştir.[96]

Revan'ın ve dolayısıyla Revan'a bağlı olan Eçmiyazin'in Ruslar'ın eline geçmesi önemli bir olaydır. Eçmiyazin, 5 Mart 1828'de Rusya'nın İranla yaptığı Türkmençay Antlaşması ile Ruslar'ın kontrolüne geçmiştir. İranla yapılan savaşta Ermeniler, Ruslar'a öncülük ve klavuzluk etmişler; özellikle Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra etrafta

---

[92]Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.376.
[93]*Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.56.
[94]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.128.
[95]Papaz Osep Argotyan, 18. yüzyılda Ruslar'ın Ermeniler'i kışkırtabilmesinde Ruslar'ın en büyük yardımcısı olmuştur. Bu papaz tutumuyla Ermeniler'e fenalık ettiği gibi, Ruslar'ın Kafkasya ve bugünkü Ermenistan'da yerleşmesine ve bu bölgelerin bugünkü duruma düşmesine neden olmuştur. *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.54.
[96]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s. 5,6.

bulunan ve bölge sınırları dışındaki Ermeniler, gönüllü veya bazen zorla mal ve mülklerini satarak Revan Bölgesi'ne göç ettirilmişlerdir. Rusya, bu faaliyetleriyle Doğu ve Batı Türklüğü'nün irtibatını da kesmiş olacaktı.[97] Böylece, 1828 yılında Revan'ı zapteden Ruslar, Türk-İslam dünyasının ortasına Ermeniler'i bir hançer gibi saplamıştır.[98] Ayrıca Rusya, bu iskan politikası ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek buralarda uzun süreli hakimiyet kurmayı ve bir dünya devleti olmak için komşu ülkeleri (Osmanlı ve İran) işgal etme amaçları dahilinde, vakti geldiğinde orada yaşayan Ermeniler'in gücünden istifade etmeyi planlıyordu.[99] Başlangıçta bağımsız bir Ermenistan olarak ilan edilen bölge, kısa zaman sonra Rusya tarafından ilhak edilmiştir.[100] Rusya, bundan böyle Osmanlı Devleti aleyhinde yapacağı her faaliyetin operasyon üssü olarak bu Ermenistan bölgesini kulanacak, Ermeniler'e vaatlerde bulunacak ve Sovyet döneminde kurulan bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'ne kadar da hiçbir şekilde Ermeni devleti kurulmasına izin vermeyecektir. Kısaca, Ruslar'ın oluşturduğu bu küçük Ermeni eyaleti Ermeniler'in arzu ettiği gibi bir devlet olmaktan ziyade, Rusya'nın İran ve Osmanlı sınırında bu iki İslam ülkesine özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı yapacağı operasyonlar için atlama taşı görevini yapan bir tampon bölge olacaktır.[101] Bu tür niyetlerini gerçekleştirebilmek için Rusya; düzenli olarak Ermeniler arasındaki Osmanlı karşıtı hareketleri desteklemiş; finanse etmiş; silah ve diğer teknik yardımlarda bulunmuştur. Bir taraftan da Osmanlı Ermenileri'ni Rus vatandaşlığına geçirmeye çalışmıştır.

Rusya, bölgede İran'ın etkisini kırdıktan sonra Ermeniler'e daha da meyletmeye başlamıştır. Ermeniler'in Kafkasya'da sempatisini kazanan Ruslar, yüzyıllardır Osmanlı ile İran arasında ihtilaflara neden olsa da Azeri-Türk nufusunun çoğunlukta olduğu (%73) Revan (bugünkü Erivan) Hanlığı'nın, Ermenistan Vilayeti şekline dönüştürülmesi politikasını uygulamaya başlamıştır.

Rusya'da Ermeni diasporasının ortaya çıkması ise işte bu olaylar sonrasında başlamıştır. Aynı mezhep ve ırktan olmamalarına rağmen yaşadıkları bölgenin tek hristiyan devleti olan Rusya'dan başka yakınlaşacakları devlet bulamayan Ermeniler, kiliselerinin de tesiri ile

---

[97]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,* s.28,29 ; Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,*s.5.
[98]Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s.13.
[99]Bilal Dedeyev, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliği'nin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.343, 344.
[100]Osmanlı Devleti ve İran toprakları üzerinde büyük kısmı Azeri Revan Hanlığı olmak üzere, Osmanlı ve İran'dan alınan topraklar üzerinde ve Rusya himayesinde bir Ermeni Devleti, Rusça adıyla *Armyanskaya Oblast* (Ermenistan Vilayeti/Eyaleti) kurulmuştur (1829). Fakat bir müddet sonra herkes gerçek niyetini ortaya koymuştur. O zamanki Ermeni Kilisesi Reisi Nerses Aşdaragesi Ermeniler'den, müstakil askeri birlikler oluşturmaya ve egemen Ermeni Kralı gibi hareket etmeye kalkışınca, kendisi tutuklanarak Rusya içlerine sürülmüş ve yeni oluşturulan Ermeni Devleti'nin toprakları da Rusya'ya ilhak edilmiştir. Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s. 258, 259.
[101]Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.257, 259.

Rusya'ya çeşitli sebeplerle göç etme ve yerleşme haklarını elde etmişlerdir. Ermeni gençlerinin birçoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tanınmıştır.[102] Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da Rus devletinin idari ve askeri kadrolarına atanmışlardır. Ayrıca Ruslar, saygın ilim kurumlarından olan Petersburg'daki İmparatorluk İlimler Akademisi'nde Ermeni Tarihi ve Edebiyatı üzerine metin ve tercümeler yayınlamaya başlayarak Ermeni aydın sınıfının da yetişmesine ve onların kültürel kimliklerini geliştirmelerine yardımcı olmuşlardır. Böylece Osmanlı Ermenileri'ne de ulaşarak Osmanlı Devleti'ni içten vuracak bir güce kavuşmayı da amaçlıyorlardı.[103]

Ruslar, Ermeniler üzerindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinde başarılı olduklarını 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gördüler; çünkü ordularındaki Ermeni subaylar ve idari kadrolar, bu savaşta Osmanlı Ermenileriyle karşı karşıya geldiler; onların Osmanlı'ya karşı kışkırtılmalarında etkin rol oynadılar.[104] 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum Valisi Galip Paşa, Rus sınırındaki Ermeniler'in iç bölgelere tehcir edilmesini teklif etmiştir. Bundan birkaç ay sonra patlak veren 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bazı Osmanlı Ermenileri, Bâb-ı Âlî'ye ihanet etmişlerdir. Bu savaşlarda önemli bir miktar Ermeni, Rus ordusuna asker olarak yazılmış bir kısmı Erzurum'un teslim olmasında etkili olmuş ve bazıları da sivil müslüman halka eziyet etmişlerdir. Savaş sonunda Kafkasya'ya hakim olan Rusya, daha önce topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilayetine, Anadolu'daki Ermeniler'in göç etmelerini istemiştir. Bâb-ı Âlî'nin arzusu dışında göç eden Ermeniler olmuştur.[105] Ermeni Mebusu Hamazasb, bu savaşta Erzurum'dan 100.000 Ermeni'nin Ruslar'a kanarak göç ettiğini ifade etmektedir.[106] Rusya, İran'daki Ermeniler'i de kendi hakimiyeti altına aldığı bölgelere göç ettirmiştir. Bu göçü de İranla yaptığı anlaşma ile yasal bir hale getirmiştir. Rus yazarı Şavrov'un yazdığına göre; 1828-1830 yılları arasında 40.000 İranlı Ermeni, 84.000 Osmanlı Ermenisi Ruslar'ın zaptettiği ve Ermenistan Vilayeti haline getirdikleri Revan (Erivan), Karabağ, kısmen de Nahçıvan ve Gence gibi yerlere yerleştirilmişlerdir. 19. yüzyıl sonlarına doğru Ermenistan Vilayeti'ne göç ettirilen Ermeni sayısı, bir milyona ulaşmıştır.[107] Yalnız bazı Ermeniler ise Ruslar'ın bu göç ettirme girişimini ve bunun için kendilerini

---

[102]Rusya'da eğitim gören bu gençlerden biri de Rus Kafkasya'sı doğumlu Rafael Patkanyan'dır (1830-1892). Bu kişi de Osmanlı'ya karşı Ermeniler'i ayaklanmaya çağıran isimlerdendir. Patkanyan, "Ermeni Gençliği Konuşuyor" (1861) adlı şiirinde Ermeniler'in geçmişi unutmak zorunda olduklarını, yeni bir hayata başlamaya mahkum olduklarını işlemiştir. Yeni hareket aynı zamanda bir gençlik hareketi olmak zorundadır ve bu yaklaşıma göre Ermeni halkı "Türkler'in boyunduğu"ndan büyük bir uyanışla kurulacaktır. Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.11.

[103]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Dönemi'nde…", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.30

[104]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Dönemi'nde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.30

[105]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s. 128.

[106]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.6.

[107]Bilal Dedeyev, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliği'nin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.343.

zorlayan din adamlarını padişaha şikayet etmişler; bu duruma karşı çıkmışlardır.[108] Ruslar, savaşın sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'na konulan bir madde ile -İran'da olduğu gibi- Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer hristiyan unsurlara yasal olarak, izin verilmesini sağlamıştır.

Rusya, ayrıca egemenliği altına giren Ermeniler'in inanç serbestliğini tanıdığını da 1836 yılında resmen bildirerek dini merkez olan Eçmiyazin'in Osmanlı Ermeniler'i dahil bütün Ermeni milletinin cazibe merkezi haline gelmesini amaçlamıştır. Böylece Rusya, Gregoryen Ermenileri yanına çekerek Doğu Anadolu'da emelleri olan İngiltere gibi ülkelerin bölgedeki faaliyetlerini engellemeye çalışıyordu.[109] Eçmiyazin dinî makamının Ruslar'ın eline geçmesinden sonra 1836'da Katogikos Ohannes zamanında "Pologenia" denilen bir kanunla Rusya, Eçmiyazin Katogikosu'nu bütün Ermeniler'in Katogikosu olarak tanımıştır. Katogikos'un dünyadaki bütün Ermeniler'in gönderecekleri temsilcilerin katılımıyla seçilmesi de kabul edilmiştir. Ayrıca bu seçimin, Çar'ın tasdikiyle onaylanması da gerekiyordu. Böylece, Eçmiyazin Katogikos'u hem bütün Ermeniler'in lideri olarak kabul ediliyor hem de Rusya'nın kontrolüne giriyordu. Bu durum Rusya'nın menfaatleri için daha önemliydi. Çünkü Eçmiyazin'i kontrol eden, büyük ölçüde bütün Gregoryen Ermeniler'i kontrol altında tutabilecekti.[110] Aslında Eçmiyazin Kilisesi daima Ermeniler'in ana kilisesi olarak saygı görmüş fakat 19. yüzyıla gelinceye kadar Eçmiyazin Katogikosları en üstün dini liderlik iddiasında bulunmamışlardı. Eçmiyazin, Ruslar'ın eline geçmesinden sonra Rus politikaları dahilinde bütün Ermeni kiliseleri üzerinde ruhani liderlik pozisyonuna çıkarılmaya çalışılmıştır.[111] Böylece Rusya, Pologenia Kanunu ile yaptığı siyasi taktik sonucunda bütün Ermeni kiliseleri üzerinde söz sahibi olmaya çalışmıştır.

Bilindiği gibi Ermeniler için Eçmiyazin'in dinî olarak büyük bir önemi vardı. Eçmiyazin Katogikosları, Rusya'ya karşı bağımsızlarken Türklerle Ermeniler arasında bir sorun olmamıştı fakat Katogikosluk Ruslar'ın eline geçtikten sonra işler değişmiştir. Çünkü, İstanbul Ermeni Patrikliği için Eçmiyazin Katogikosluğu'nun öneminden dolayı Rusya, Osmanlı Ermeniler'i üzerinde de etkili bir konum kazanmış oluyordu.[112] Ayrıca Rusya,

---

[108]Abdullah Saydam, "Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.61.
[109]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.30.
[110]Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazin Katogikosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenileri'ne Etkileri", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.119 ; Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.381,382 ; Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogikosluğu'nda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, s.56.
[111]Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.390.
[112]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.6. Güney Kafkasya, Anadolu ve İran'daki Ermeniler'e ulaşmanın en iyi yolunun Gregoryen Kilisesi'ne nufûz etmek olduğunu bilen Ruslar, Eçmiyazin Katogikosluğu'na 1802 yılından itibaren kendi taraftarı olan şahısları tayin ettirmeye çalışmıştır. Ermeniler tarafından en etkili manevi makam olarak kabul edilen ve 1836 yılına kadar Osmanlı Padişahları'nca

Eçmiyazin Katogikosları'nın Osmanlı Ermenileri'ni isyana teşvik etmelerini de istemekteydi. Örnek olarak; Rusya, Eçmiyazin Katogikos'u IV. Kevork'a memur göndererek Osmanlı ülkesindeki rahipler vasıtasıyla Osmanlı Ermenileri'ni isyana tahrik etmesini istemiştir fakat Katogikos, bu talebi şiddetle reddetmiştir.[113] Osmanlı Devleti, Osmanlı ülkesindeki Ermeniler için tek muhatap olarak Ermeni Patrikhanesi'ni kabul etse de Ermeniler için Eçmiyazin Katogikosluğu'nun önemi vardı. Hırımyan, İzmirliyan örneklerinde olduğu gibi birçok İstanbul Ermeni Patriği'nin daha sonraları Eçmiyazin Katogikosluğu'na seçildiği de dikkat çekici bir durumdur. 1884'te ise eski Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, Eçmiyazin Katogikos'u seçilmiştir fakat Pologenia Kanunu'na göre son sözü Çar söylediği ve Çar da bu seçimi tasdiklemediği için Katogikosluk yapamamıştır.

Ermeniler, Rusya ile ilk temasını Rusya'dan askeri yardım sağlamak için kurmuştur. İran yönetiminden kurtulmak ve bağımsız bir Ermenistan kurmak için I. Petro'nun askeri gücünden faydalanmayı arzu ediyorlardı fakat Rusya'nın Ermeniler'in bağımsızlığı, Ermeni devleti'nin kuruluşuyla ilgilendiği yoktu. Nitekim 1828-1829 Savaşı'ndan sonra Ruslar, yukarıda da belirtildiği gibi Eçmiyazin dahil Ermeniler'in yaşadıkları yerleri ele geçirmişler ve bu yerlerde Ruslaştırma politikası takip etmişlerdir.[114]

Özellikle geniş çaplı bir Rus-Ermeni yakınlaşması 1853-1856 Kırım Savaşı'nda daha da artmıştır. Savaş başlar başlamaz Osmanlı tabiyetindeki birçok Ermeni yine Rus tarafına geçmiş ve onların hesabına çalışmışlardır. Kırım Savaşı esnasında Rusya'nın, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde özellikle Ermeni azınlığı ayaklanma ve bağımsızlık yolunda teşvik ettiği ve bu şekilde Osmanlı'yı zayıflatmaya çalıştığı da bilinmektedir.[115] Kırım Savaşı'nda yenilen Rusya, o zamana kadar Anadolu cephesinde savaşan Çar ordularının faaliyetlerini anlatan resmî ve askerî yayınlarında "Türkiye Asyası" tabirini kullanırken, savaş sonunda imzalanan

---

ataması yapılan Eçmiyazin Katogikosluğu'na, Rus Çarı'nın doğrudan devreye girmesi ile ilk defa 1802'de "Rus taraftarı" bir rahip tayin edilmiştir. Bu aşamada Ruslarla anlaşmazlığa düşmek istemeyen Osmanlı yönetimi, Rus Çarı'nın bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece, Ruslar da Katogikosluk yolu ile Ermeniler arasındaki nufûzunu güçlendirme imkanına kavuşmuştur. Ruslar'ın 1828'de Eçmiyazin'i ele geçirmeleri ve 1836'da da Pologenia Kanunu'nu çıkartmaları ile Katogikos'un tayini ve azlinde tek yetkili makam olarak Rus Çarı'nın kabul edilmesi sonucunda Eçmiyazin Katogikosluğu tamamen Ruslar'ın eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, Eçmiyazin Katogikosluğu'nun Ruslar'ın hakimiyetine geçmesi ile birlikte Eçmiyazin'in, Osmanlı Ermeniler'i üzerindeki etkisini kırmak için bir diğer Katogikosluk olan Sis Katogikosluğu'nun Osmanlı Ermenileri'nin manevi merkezi haline gelmesine çalışmıştır. Buna rağmen 1844'te Patrik tayin edilen Matios Çubukçuyan ise, Eçmiyazin Katogikosları'nın adlarının Osmanlı'daki Gregoryen Kiliseler'de anılması için bizzat emir vermiştir. Sonuçta, Osmanlı Devleti'nin bu çalışmasında başarılı olduğu söylenemez. Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogikosluğu'nda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.55-57.

[113]Ali Arslan, "Eçmiyazin Katogikosluğu'nda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.62. I. Makarios (ö. 16 Nisan 1891) gibi Rus karşıtı Katogikoslar da görülmüştür.

[114]Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.2, s.55.

[115]Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.2, s.55.

1856 Paris Antlaşması'ndan sonra artık Doğu Anadolu için "Ermenistan" tabirini kullanmayı tercih edecektir.[116]

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda (93 Harbi) da Rusya Ermeniler'i, Osmanlı'ya karşı Ruslarla aynı şartlarda savaşmışlardır. Savaşlarda kullanılan Ermeniler ise aslında herhangi bir özgürlüğe kavuşamayacaklardı.[117] Diğer taraftan, 93 Harbi'nde Osmanlı Ermenileri'nden bir kısmı da Ruslar ile işbirliği yapmıştır; hatta Kars'ta Ermeniler'in müslümanlara baskısı dayanılmaz hale gelmiş ve müslümanlar silaha sarılarak isyan etmişler; isyan Rus komutanı Melikoff tarafından bastırılmıştır. İşgalci Rus ordusunda, Kars'ta Korgeneral Lazareff, Erzurum'da Binbaşı Kamsagaran gibi Kafkas Ermenileri'nden Rus okullarında yetişmiş Ermeni asıllı subaylar da vardı. Bunlar, bir kısım Osmanlı Ermenisi'ni Ruslarla işbirliğine çekmişlerdir.[118] Ruslar, Osmanlılar'a karşı kazandıkları 93 Harbi zaferinden sonra, güneye inme siyasetleri nedeniyle Ermenistan Vilayeti'ni güneye doğru büyük ölçüde genişletmişlerdir.[119]

Ermeniler'in, Ruslar'a yapmış oldukları yardımları bizzat Rus Profesörlerinden Pletneff, Tiflis'te vermiş olduğu 25 Mart 1914 tarihli, "Ermeni Meselesi ve Rusya Amâl-i Şarkıyyesi Karşısında Avrupa" başlıklı konferansında şöyle ifade etmiştir: "...Anadolu'daki Ermeniler'in Rusya lehinde olarak mahalli bir rol oynamaları mümkündür. Ruslar Beyazıd'ı, Revan'ı, Kars'ı aldıkları tarihlerde Ermeniler'in Rusya'ya muavenette (yardımda) bulunmuş oldukları malumdur. Bu şehirlerin ele geçirilmesinde meydana gelen muharebelerde yerli Ermeniler'in, Ruslarla yan yana harb meydanına atılarak Ruslar'a muavenette bulundukları ve buraların mahallî şartlarına vâkıf olmayan Ruslar'a rehberlik ettikleri ve Rusya menafiine (menfaatine) hâdim (hizmetçi) bir millet olduğu vareste-i beyandır."[120] Aynı konferansta Rus Profesör; Giritliler'e verilen muhtariyetin aynısının Ermeniler'e de verilmesi gerektiğini, Ermeniler'in yalnızca bu şekilde huzur ve rahata ulaşarak mezalimden kurtulabileceklerini de söylemiştir. Profesör'ün konferanstaki son cümlesi ise şöyledir: "Büyük Petro'nun Ermeniler'i tahlîse (kurtarmaya) teşebbüs etmiş olduğu iki yüz seneden beri günden güne ertelenmekte olan Ermeniler'in kurtarılması için Ruslar'ın kendi hükümetleri ile elele vererek çalışmaları, Rusya'nın devletlerarasında sahip olduğu hal ve mevkinin icabındandır."[121]

---

[116]İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.47.
[117]Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.2, s.55.
[118]Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.382, 387.
[119]Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.259.
[120]BOA, DH. EUM. 2. Şube, 12/N/1332, D. Nr: 1, G. Nr: 6.
[121]BOA, DH. EUM. 2. Şube, 12/N/1332, D. Nr: 1, G. Nr: 6. Ayrıca bu konferansla ilgili olarak Bkz. BOA, HR. SYS. 29/04/1914, D. Nr: 2776, G. Nr: 77.

Rusya Ermeniler'i, Osmanlı Ermenileri'nin sahip oldukları hakların, özgürlük ve serbestliğin onda birine bile sahip değillerdi; Rusya, Ermeniler'in kanlarına ihtiyaç duymadıkça merhametsizce ezdiği Ermeniler'e hiçbir iyilikte de bulunmamıştır.[122] Ruslar'ın tek amacı; Ermeniler'in hepsini Rus Ortodoks yapmak, dinlerini-kiliselerini ve kültürlerini ortadan kaldırmak suretiyle bu milleti, Ruslar arasında eritmekti.[123] Bu gerçeklere ve Ermeniler ile Ruslar aynı milletten ve aynı mezhepten de olmamalarına rağmen her nasılsa Ermeni davasının önderleri, davalarında hep en büyük yardımcı olarak Rusya'yı görmüşler; Rusya'dan yardım beklemişlerdir. Örnek olarak; Paris'teki Ermeni Delegeler veya Temsilciler Heyeti Başkanı Bogos Nubar, 13 Mart 1913'te Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzovelski ile yaptığı görüşmede, Ermeniler'in bütün ümitlerini Rusya'nın güçlü himayesine bağladıklarını, Rusya'nın vereceği talimatı uygulamaya hazır olduklarını bildiriyordu.[124] Daha da vahimi Bogos Nubar, hazırladıkları ıslahat tasarısı hakkında Fransızlarla da görüşebilmek için İzovelski'nin iznine başvuruyordu.[125]

Rusya için Ermeni Meselesi bir amaç değil sadece sömürgeci ve işgalci niyetlerini gerçekleştirmek için bir araçtı. Osmanlı Devleti ise yukarıda da belirtildiği gibi Ermeniler'e daima iyi davranmıştı. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bütün gayrimüslimlere verilen haklar dışında özel olarak sırf Ermeniler için 1863 yılında anayasa niteliği taşıyan bir nizamname hazırlanmış ve onların hakları, hukukları belirlenmiş; 140 üyeli bir genel meclis kurmalarına izin verilmişti.[126] 28 Nisan 1899'da İngiliz Büyükelçisi Philip Currie, Padişah II. Abdülhamid'in huzuruna çıktığında; "Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler'in, Rusya'daki Ermeniler'in durumuna imrenmesi dikkat çekicidir." demesi üzerine Abdülhamid, büyükelçiye şu şekilde karşılık vermiştir: "Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeniler'in Rusya'daki Ermeniler'in durumuna imrenmeleri şaşılacak bir şeydir. Çünkü Rusya'da hafif bir suç için bile Sibirya'ya sürgün edildikleri gibi, buna benzer birtakım haksız muamelelere uğradıkları da görülmektedir. Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan Ermeniler'in huzur içinde yaşadıkları ve askere bile alınmadıkları ortadadır."[127] Bunun yanında Avrupa'da mezhep savaşları devam ederken Rumlar'a ve Ermeniler'e ticaret ve mektepleri serbest bırakılmış ve devlet kademelerinde görev alabilmeleri sağlanmıştı. Bunun yanında Patrikhane

[122]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s. 6.
[123]Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s. 13.
[124]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.14.
[125]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.50.
[126]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.3.
[127]***Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)***, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.4, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 76, Ankara 2006, s.76.

ve kilise mensubu olanlara, çifte vatandaşlığa sahip olanlara yüzde yüze varan vergi muafiyetleri getirilmişti.[128]

Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre Patrik, genel meclisin kontrolü altında Ermeni cemaatinin milli isteklerini yönetecekti. Ayrıca, Patriğe yardım etmek üzere her biri 14 üyeden oluşan biri dini (Meclis-i Ruhani) ve diğeri sivil (Meclis-i Cismani) iki konsey, meclis tarafından seçilecekti.[129] Böylece Ermeniler, adeta anayasalı, kendi kendilerini yöneten bir azınlık cumhuriyeti konumuna gelmişlerdi. Hatta Ermeniler, çoğunluğun sahip olmadığı haklar bile elde etmişlerdi. Örnek olarak; 800 haneli bir Müslüman kasabasında beş hatta iki hane Ermeni olsa bile, her ne olursa olsun idare meclisinde bir Ermeni üye bulundurulması zorunlu hale getirilmişti. Yine Ermeniler'in Meclis-i Mebusan ve belediye seçimlerinde müslümandan bir farkı olmaksızın seçme ve seçilme haklarına sahip olmaları yasayla belirlenmişti.[130] Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilanından sonra Patrikler, daha çok millî ve siyasî cephelerde çalışmaya başlamışlardır. Bu nizamname, Ermeniler tarafından muhtariyet için bir adım telakki edilmiştir.[131] Ayrıca, Nizamnameler Dönemi ile birlikte müslüman olmayan topluluklar, Osmanlı Devleti'ne karşı daha rahat ve sistemli hareket etmeye başlamış ve aynı zamanda bağımsızlık yolunda Avrupa devletlerinin desteğini daha fazla almışlardır. Sonuçta, müslüman olmayan toplulukları nizamnamelerle yönetme ve daha geniş haklar vererek, gelişen olayları önleme çabaları ters tepmiştir.[132]

Patrik Nerses Varjebedyan'ın önderliğindeki Ermeniler'in faaliyetleri ile 93 Harbi'nden sonra Rusya, yapılan Ayastefanos Antlaşması'na Osmanlı Ermeniler'i ile ilgili bir ıslahat maddesi koydurtabilmişti. Yine belirtildiği gibi Ayastefanos'un geçerliliğini kaldıran Berlin Antlaşması'na da Ermeniler ile ilgili bir madde yalnız bu sefer bütün büyük devletlerin[133] ortak kabulü ile konulmuştu; fakat bu maddenin Ayastefanos'taki maddeden daha yumuşak

---

[128]Berna Türkdoğan, ***1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri),*** IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s.46.

[129]Bayram Kodaman, "Ermeni Sorunu'nu...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.64. Patrik seçimi ise nizamnameye göre şöyle yapılıyordu; patriği seçmek için önce Ruhani ve Cismani Meclisler bir kaymakam seçerlerdi. Bu kaymakam, hükümet tarafından tanındıktan sonra patrik olabilecek piskoposların listesini yapardı. Bu listeye göre, Ruhani Meclis'te bir seçim yapılırdı. Piskoposların burada aldıkları oylar, Cismani Meclis'e sunulurdu. Cismani Meclis de kendi bir seçim yaptıktan sonra en çok oy alan beş kişi seçilirdi. Bu seçilenler, Genel Meclis'e (Meclis-i Umumî) sunulduktan sonra çoğunluk oyu alan kişi padişah iradesine sunulduktan sonra patrik olma hakkını elde ederdi. Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.61, 62.

[130]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.3.

[131]İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.40.

[132]Yavuz Ercan, Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Olmayan Topluluklar –Azınlıklar-, Yayınlanmamış Ders Notu, 2008.

[133]İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya.

bir madde olduğu da söylenebilir.[134] Aslında Rusya, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle Ermeniler'in himayesini resmen üzerine almış bulunuyordu. Bu maddeye göre Rusya, Osmanlı Devleti'nin taahhüd etmek zorunda kaldığı Ermeniler için ıslahat ve Ermeniler'in Çerkes ve Kürdler'e karşı emniyetlerin sağlanması taahüdlerini yerine getirinceye kadar, işgal ettiği yerlerden çıkmayacaktı. Yani Rusya, bu şekilde ıslahatın kontrolünü de ele geçirmişti.[135] Berlin Konferansı'nın düzenlenmesi ve Berlin Antlaşması'nın imzalanması bu açıdan Osmanlı Devleti için nispeten iyi olmuştur, denebilir. Çünkü, Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, Doğu Vilayetleri'nin Rusya tarafından işgalinin sürdürülmesinden kurtulmuş oldu. Yeni antlaşmayla Osmanlı Devleti, Doğu Vilayetleri'nde ıslahat yapacak ve gelişmeleri de devletlere bildirecekti. Bu arada şu da belirtilmelidir ki Ermeniler'in, Ayastefanos Antlaşması'na kendileriyle de ilgili bir madde konulmasını talep ederken ikili oynadıkları, ikiyüzlülük yaptıkları da görülmektedir. Ruslar'dan bekledikleri aslında kendilerine bağımsızlık için yardım etmeleriydi. Ayastefanos Antlaşması'na kendileriyle ilgili bir madde eklenmesi için herşeyi yapan (Ruslar'a yalvarmak dahil) Ermeni temsilcileri, Osmanlı Hükümeti'ne karşı ise sanki Ruslar'dan hiçbir talepleri olmamış gibi davranıyorlardı.[136] 93 Harbi başlangıcında padişaha bağlı gibi görünen Ermeni Patrikhanesi ve aydınları, Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de yenilmesi haberi üzerine fikir değiştirmişler ve Ruslarla irtibata geçmişlerdir.[137]

Katogikos IV. Kevork, Rus aleyhtarı değildi ancak kendisinin nufûz ve etkisi altında bulunduğu dostu Piskopos Manguni Rus aleyhtarı bulunuyordu. Bu sebeple Piskopos Mateos İzmirliyan ki daha sonra Patrik ve Katogikos olacaktır, Manguni üzerinde etki yapmaya uğraşıyordu. İzmirliyan, Manguni'ye 13 Şubat 1878 tarihli yazdığı bir mektupta açıkça Rus himayesine muhtaç olduklarından bahsediyor ve bunu Manguni'ye de kabul ettirmeye çalışıyordu: "Zamanın yaptığını hiçbir şey yapamaz. Zaman çok şeyleri değiştirir. Hallerin ve şartların gerekliliğine uymamız lazımdır. Eski davranışımızı değiştirmeliyiz. İleri görüşlülüğümüzü, çevremizi muhafaza ederek Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye büyük ve önemli bir kısmını kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Türkiye, o kısımda kalsa bile bundan sonra Rusya'nın uysal bir tâbii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacız. Daima onun teveccüh ve muhabbetini çekmeye, bugün olmazsa bile çok geç kalmayacak bir gün meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya sorunu

[134]Eğer Ayastefanos Antlaşması bu şekliyle kalsaydı Doğu Anadolu, Rusya'nın devamlı denetimi altında tutulacaktı ve Ermeniler de Rus koruyuculuğuna girecekti. *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.66.
[135]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.208.
[136]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.216.
[137]Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.383 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.108-110.

ortaya konulacağında, ülkemizdeki payımıza sahip olmak için şimdiden Ermeni Meselesi'ni çıkarmaya çalışmalıyız."[138]

1.1.2 Berlin Antlaşması'ndan Sonra Ermeni Meselesi ve Rusya

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni Meselesi'nde İngiltere'nin, Rusya'ya nazaran daha aktif bir politika yürüttüğü söylenebilir. Berlin Kongresi'nden sonra bir Ermeni heyeti, kendisine yeniden başvurunca Çar; "sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz Hükümeti'ne müracaat ediniz." şeklinde bir karşılıkta bulunmuştur."[139] 1881 Mart'ında Rus Çarı II. Alexander'ın vurularak öldürülmesi sonucunda Rusya, bu tarihten itibaren her türlü bağımsızlık hareketlerine şiddetle karşı koymayı ve Ruslaştırma siyasetini ilk hedef olarak belirlemiş; gittikçe kuvvetle tatbik etmeye başlamış ve Osmanlı Ermeniler'i için ıslahat konusuyla ilgisini adeta kesmiştir.[140] Rus Çarı II. Alexander'in politikaları sonucu milliyetçilik duyguları oldukça artan Rusya Ermeniler'i için III. Alexander'in 1881'de iş başına geçmesi felaketli dönemin başlangıcı olmuştur.[141] Çar, sıkı bir Rus milliyetçiliği politikası izlemeye başlamış ve Rusya'nın geleneksel Doğu Hristiyanları'nı himaye etme siyasetini terk etmiştir. Bu dönemdeki Rus milliyetçiliği politikasından, Rus Ermeniler'i de olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.[142] Rusya, bir taraftan kendi tabiyetindeki Ermeniler'in sorun çıkarmalarını istemezken, Osmanlı Devleti içinde Ermeniler tarafından çıkarılacak kargaşanın devamını da istiyordu.

1901 yılında Çarlık Hükümeti, yayınladığı bir genelge ile daha önce Anadolu'daki Ermeni isyanlarından kaçarak Rusya'ya iltica eden Ermeniler'in derhal Rus tabiyetini kabul etmelerini veya Rus topraklarını terk etmelerini de istemiştir.[143] Aslında, Çar'ın 4 Temmuz 1903 tarihli fermanından sonra 1910 yılına kadar Ermeni aydın ve komitelerinin çoğu Çarlığı başlıca düşman sayıyorlardı. Nedeni de Ruslar'ın, Rusya'daki Ermeniler'i Ruslaştırmak için adı geçen fermanla birlikte Ermeni kiliselerinin bütün emlaklarının Rus Hükümeti'nce idare edilmesine, bütün Ermeni okullarında derslerin Rusça okutulmasına, Katogikos'un Sinod (ruhbani meclis) üyelerini seçmedeki ve evlenme, boşanma gibi medeni işlerdeki yetkisinin kısılmasına hükmetmiş olmasıydı. Bu emirlerin uygulanmasında Ruslar, askeri kuvvet kullanmışlar, kiliseleri tahrip etmişler, ruhbanları zindanlara atmışlardır. 1905'e kadar Rusya'nın kendi bünyesindeki Ermeniler'e karşı davranışları acımasız bir şekilde politik

---

[138]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.204.
[139]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.72.
[140]Gürün, *Ermeni Dosyası,* s.122,123.
[141]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.128.
[142]Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.390.
[143]Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.2, s.55.

baskılarla devam etmiş ve 1905 yılında bu baskılar zirve noktasına ulaşmıştır. Bundan dolayı 1905'te ayaklanmalar olmuş ve Ermeni ayaklanmaları bastırılmıştır. 1909 yılında 4000 kadar hapis ve 3000 kadar da sürgün Ermeni vardır.[144]

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni Meselesi'ni İngiltere devralmış ve Berlin Antlaşması'ndan sonra çeşitli defalar ıslahat muhtıraları hazırlayıp padişaha sunmuştur. İngiltere'nin Anadolu'da kendisine karşı tampon bir Ermeni Devleti kurma politikasını anlamaya başlayan Rusya, aynı hakkı kendi tâbiyetindeki Ermeniler de isteyebilir diye, çareyi Osmanlı Devleti'ni desteklemekte bulmuştur.[145]

Rusya, 1892 yılından itibaren Asya'da İngiltere ile nufûz mücadelesine de girmiştir. Bu arada İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni veya Ermeni Meselesi'ni bırakıp tamamen Asya'ya yönelmesinden de korkmaktaydı. Çünkü, İngiltere için Hindistan'ın ve Çin'in büyük önemi vardı ve bütün ağırlığını Asya'ya yöneltecek bir Rusya, İngiltere'nin bu bölgedeki menfaatlerine darbe vurabilirdi. 1905'te Rusya'nın Japonya'ya yenilmesiyle Rusya-Osmanlı Devleti ilişkileri bir süre daha yumuşak bir seyir takip etmiş; yeni Rus politikası, Osmanlı Devleti'ne bir süre daha nefes aldırmıştır. Bu politikalar, 1907'de Rusya ile İngiltere'nin Asya üzerinde bir ittifak yapmasıyla sona ermiş; bundan sonra Osmanlı Devleti'nin taksimi-nufûz alanlarına ayırılması politikasına başlanmıştır.[146] Görüldüğü gibi Rusya, Ermeni Meselesi İngiltere'nin yönetimine geçtiğinde derhal politikasını değiştirmiş ve İngiltere'nin lehine olacak bir Ermeni bağımsızlığına karşı Osmanlı Devleti'ni destekleme yoluna girmiştir; fakat aynı Rusya daha önce Ermeni Meselesi'ni kendi menfaatine kullanmak için ilk defa olarak bir anlaşmada kayıt altına aldırmıştı. Rusya'nın politikasındaki değişikliğe ve Lobanof'un sözlerine bakıldığında, Ermeniler'e karşı ne derece samimi oldukları anlaşılabilir. Yine, bu politika değişikliğinden Ermeni Meselesi'nin büyük devletler tarafından kesinlikle bir amaç değil, kendi çıkarlarına ulaşmak için bir araç olduğu sonucu çıkarılabilir. Ermeni Islahatı

---

[144]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.21.

[145]Bu dönemdeki Rus politikasını açıklayan Rusya Başbakanı Prens Lobanof'un, şu sözleri önemlidir: "Bulgaristan gibi başımıza bağımsız bir Ermenistan çıkmasını istemiyoruz." Bir başka konuşmasında da Lobanof; "Bulgaristan'ın durumunu, bilhassa siyaset ve milli gayelerini gören Rusya Hükümeti, menfaatlerine aykırı olacak olan bir Ermenistan kurulmasını kabul etmez." Süleyman Kocabaş, "1878 Berlin Antlaşması'ndan Sonra İngiltere'nin Ermeni Politikası", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, Erciyes Üniversitesi Yayını, C.4, 2009, s.162, 163. 1895 yılında hazırlanan ıslahat projesi üzerine ise Lobanof; "Türkiye'deki hristiyanlar için yapılacak bir düzenlemeyi uygun bulurum; fakat ileride bağımsız bir Ermeni Krallığı'na dönüşebilecek bir Ermeni ıslahatına ve onlara bir bağımsızlık veya muhtariyet sağlayacak bir yönetime karşıyım." demiştir. *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları,s.58.

[146]Gürün, *Ermeni Dosyası,* s. 79 ; Süslü, *Ermeniler ve…,* s.27. Zaten İngiltere Başbakanı Lord Salisbury de 1895 yılında Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği mektupta; "artık Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat, her gün artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına, yalnız İngiltere'nin Rusya ile ihtilafı etken olmaktadır. Eğer bu anlaşma bir gün gerçekleşirse, Osmanlı Devleti de sona erer." demiştir. *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.67.

Meselesi'nin son olarak gündeme getirildiği dönemde ise Rusya liderliği almış ve İngiltere ile Fransa bu durumu kabullenmişlerdi; çünkü artık İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmaya karar verdikleri için, Doğu Vilayetleri pastada Rusya'nın dilimi olarak kabul edilmişti.

1830'da ilk olarak Yunanlar, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını kazanmışlardı; Berlin Antlaşması'ndan sonra ise Osmanlı Hristiyanları'ndan Rumenler, Sırplar ve Karadağlılar bağımsız prenslik olarak ortaya çıkmışlardı. Yine Berlin Antlaşmasıyla Bulgarlar da özerklik kazanmış; daha sonraları onlar da tam bağımsızlıklarına kavuşmuşlardı. Rusya sayesinde bağımsızlık ve özerkliklerini kazanan bu milletler Rusya yanlısı politika güdeceklerine az zamanda Almanya, Fransa ve İngiltere'ye yanaştılar. Rusya, Bulgaristan vasıtasıyla Ege'ye inmek istiyordu fakat Bulgaristan'ın kendi kontrolünden çıkmasıyla bu amacına ulaşamadı. Rusya, bundan dolayı Doğu'ya yöneldi. Ermeniler'i kullanarak, Basra Körfezi'ne ve İskenderun'a, dolayısıyla Akdeniz'e hakim olmaya çalışacaktı.[147] Rusya Balkanlar'daki deneyimi yaşadıktan sonra artık bağımsız, büyük bir Ermeni devletini istemiyordu. Bağımsız Ermenistan'ın kendi kontrolünden çıkma hatta İngiltere'nin kontrolüne girme ihtimali vardı. Ermeniler'i tamamen elinden de çıkaramazdı. Bu nedenle Rusya; bir yandan Ermeniler'i, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir tür engelleyici set şeklinde siyasi bir güç olarak birleştirmeye çalışırken, diğer taraftan Ermeni radikal gruplarının hayal ettikleri büyüklükte ve nispeten daha homojen bir Ermenistan Devleti'nin çıkmaması için elinden gelen gayreti göstermiştir.[148] Bu nedenlerle Rusya'nın 1913'e gelindiğinde Ermeni politikasını, Ermeniler için ıslahat talebiyle sınırlandırdığı görülmektedir. Yani bu dönemde Rusya, Ermeniler ve Doğu Anadolu politikasını biraz yumuşatmayı düşünüyordu. Rusya, Ermeni özgürlüğünü istemiyordu. Çünkü böyle bir bağımsızlık halinde Rusya, kendi tabiyetindeki Ermeniler'i de tutamayabilirdi. Yine Doğu Anadolu'yu o sırada kendi ülkesine katmak istediğini de ortaya atamıyordu. Dolayısıyla o anda Rusya'ya en uygun geleni, Doğu Anadolu'da geniş bir ıslahat yapılmasını sağlamaktı; bu ona oraların işlerine karışmak fırsatını az çok vereceği için, ilerde o yerleri en uygun bulduğu bir zamanda kendine katabilirdi.[149] Nitekim 9 Aralık 1912 tarihli raporunda Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, Ermeniler'in Rusya'nın himayesini istediklerini hükümetine bildirmekte fakat şimdilik orayı almaya kalkışmanın erken olacağını

---

[147]Ramazan Çalık, ***Alman Kaynakları'na Göre, II. Abdülhamid Dönemi'nde Ermeni Olayları,*** T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.40 ; Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.259 ; Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.261. Edgar Granville, eserinde; "1877 tarihinden sonra Rus politikasında Bulgarlar'ın yerini Ermeniler almıştır." demektedir. *Belgelerle Ermeni Sorunu,*Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.59.

[148]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.18,19.

[149]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.24.

ve ıslahat ile yetinmenin daha doğru olacağını söylemekteydi. Ancak raporunun sonunda, Osmanlı'nın durumunun karmakarışık olması sebebiyle ıslahat ile beklenilen sonuç elde edilememesi ihtimaline dayanarak Rus ordusunun hazır bulundurulmasını da eklemekteydi.[150] Ermeniler de Rusya'nın bu politikasına alet olarak Rusya'nın kendilerine Çukurova'dan başlayıp bütün Doğu Anadolu'yu kapsayan bir devlet kuracağına inanıyordu.[151] Rusya, Ermeniler'e bağımsızlık vermeyeceğini açıkça söyleyemediği için, onların hallerinin ıslah edilmesini, düzeltilmesini talep ediyordu. Böylece, Osmanlı Devleti'nden, Ermeniler için ıslahat yapılmasını isteyerek Ermeniler'in gönlünü almış olacak; Ermeniler'in kendisinden tamamen ayrılmasının önüne geçtiği gibi, başka bir büyük devletin himayesine girmesine de engel olmuş olacaktı. Ama belirtildiği gibi, Rusya'nın amacı Ermeniler'in bağımsızlığı değildi; onları gerek Osmanlı Devleti üzerindeki amaçları gerekse Akdeniz'e inme ve Basra Körfezi civarına hakim olma amacı doğrultusunda kullanmak istiyordu. Sonuçta Rusya, Ermeni Islahatı'nı tekrar gündeme getirmek için Balkan Savaşları'nın bitmesini beklemeye başlamıştır.

Alman Büyükelçisi Wangenheim yukarıda adı geçen raporunda Rusya'nın Ermeni politikasını şöyle değerlendiriyordu: "Ermeni taleplerinin yükselmesine sebep olan devlet, Rusya'dır. Katogikos'un, İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin ve Ermeni mıntıkasında (Doğu Vilayetleri'ni kastediyor) çalışan hesapsız ajanlarının yardımı ve büyük paraların sarfı ile Rusya, yıllardan beri Ermeniler'in memnuniyetsizliğini tahrik ediyor. O, Doğu Anadolu'da yol ve demiryolu yapılmasına mani olmaktadır. Halbuki yol ve demiryolu olmadan Türk Hükümeti, Kürtlerle Ermeniler arasında sukûneti tesis edemez. Hatta Rusya, Ermeniler'den başka Kürtler'e de Ermeniler'in sırtında eşkiya hayatlarını devam ettirsinler diye dara ve silahla yardım etmektedir. İstanbul'daki Ermeni merkez komitesi, Rus Büyükelçiliği'nden para ve tavsiyeler almaktadır. Rusya için Ermeni hareketi, öyle bir vasıtadır ki Rusya bununla Asya Türkiyesi'ni daimi bir heyecan halinde ve zamanı gelince alakalı komşu devlet sıfatıyla müdahale hakkını iddia etmesini mümkün kılacak bir durumda tutmaktadır. Rusya, Ermeni Meselesi'nin yardımıyla İstanbul yolunu açık tutmak istiyor. Bu, onun için günü gelince Boğazlar'ı açacak anahtardır. Boğazlarla Ermeni Meselesi, Rusya için birbirine bağlıdır ve şunu kesin olarak kabul edebiliriz ki Petersburg'dan Ermeniler'in haline dair şikayet yükselince, hemen arkasında İstanbul istikametinde bir hareket beklenebilir."[152] Yine aynı rapordan; Rusya, İngiltere ile Fransa'nın daha 1913'de Osmanlı Devleti'ni taksim ettikleri ve kendi bölgelerini seçtikleri anlaşılmaktadır. Rusya ve Fransa bu taksimatın Almanya ile

[150]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.25.
[151]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.30.
[152]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.98.

karşılıklı anlaşarak yapılmasını istemektedirler. Wangenheim; eğer İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma kararına katılırsa, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savunmakta yalnız kalacağını ve Osmanlı Devleti'ni tek başına kurtaramayacağını da söylemektedir.

Wangenheim'in raporunda söz ettiği dikkat çekici bir nokta da Ruslar'ın ikili oynayıp Ermeniler'i Osmanlı Hükümeti'ne karşı kışkırtırken, Kürtler'i de Ermeniler'e karşı kışkırtmasıdır. Çünkü, bu bölgede birtakım huzursuzlukların doğması için bu tür ikiliklerin olması gerekiyordu. Huzursuzluk olmazsa Rusya, Doğu Vilayetleri'ne ve Ermeni Meselesi'ne müdahale imkanı bulamazdı. Örnek olarak, aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği üzere; 1 Nisan 1914'te, 8 Şubat 1914 tarihli Islahat Antlaşması'na tepki olarak Bitlis'te gerçekleşen isyanda, Ruslar'ın Kürtler'i isyana teşvik ettikleri açıktır. İsyanı gerçekleştiren Kürt elebaşlarından Molla veya Halife Selim olarak adlandırılan kişi, yakalanmamak için Rus Konsolosluğu'na sığınmış ve uzun süre orada kalmıştır. Bitlis Valisi, Selim'i teslim almak istemiş fakat konsolos teslim etmemiştir. Bu kişi ancak, Dünya Savaşı'nın başlamasından bir ay sonra yakalanabilmiştir.[153] Van Valisi Tahsin Bey, bu olayla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede; "Rusya, bu hususstaki programını, Bitlis'te pek güzel tatbiğe muvaffak oldu... Ortada dolanan sözler, Şeriat talebinden ve Ermeni Islahatı'nı protesto ederek gerekirse Rusya himayesini tekliften ibaret imiş. Bitlis'ten aldığım malumat bu merkezdedir." demiştir.[154] Halil Menteşe ise bu olayın, Ermeni Islahatı Meselesi'nde tam olarak istediğini alamayan Rusya'nın genel müfettişler tayin olduktan sonra Kürtler'i, "Hükümet, Ermeniler'e imtiyaz verdi ve müslümanları ihmal etti." diyerek kışkırtmasıyla çıktığını ve Ruslar'ın Kürtler'e yardım vaadinde bulunduğunu, söylemektedir.[155] Doğu Vilayetleri'ni iyi tanıyan Ömer Naci[156] ise, 16 Ağustos 1913'de Tanin'e verdiği mülakatta Kürdler'in, Ermeniler'e karşı tahrik edildiğinden bahsediyordu. Bu tahrikleri yapanlardan biri ise, ona göre Ruslar

---

[153]*Tanin,* 7 Cemaziyelevvel 1332- 21 Mart 1330- 3 Nisan 1914, Nr: 1895, s.1 ; *Tanin,* 8 Cemaziyelevvel 1332- 22 Mart 1330- 4 Nisan 1914, Nr: 1896, s.1 ; *Tanin,* 9 Cemaziyelevvel 1332- 23 Mart 1330- 5 Nisan 1914, Nr: 1897, s.1 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.189. Sazanov, büyükelçisi Giers'e gönderdiği 1914 tarihli telgrafında şunu soruyordu: "Ermeni reformlarının gerçekleştirilmesiyle bağlantılı olarak Bitlis'teki Kürt hareketini nasıl değerlendiriyorsunuz?" Mehmet Perinçek, ***Rus Devlet Arşivleri'nden 100 Belgede Ermeni Meselesi,*** Doğan Kitap, B.5, İstanbul 2007, s.63.

[154]BOA, DH. KMS. 21/R/1332, D.Nr: 16, G.Nr: 30.

[155]***Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,*** Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s.176.

[156](1878-1916) İttihat ve Terakki Fırkası üyesidir. 1914 yılı ortalarında Doğu Kafkasya ve Azerbaycan Müfettişliği görevini yürütüyordu. Hüseyin Cahit'e göre, Ömer Naci, "tam şark ananesi içinden fışkırmış canlı bir ideal idi. Onun 19. ve 20. asır adamı olduğuna çok şahit isterdi. İman, hürriyet ve kardeşlik yayan bir seyyah, bir peygamber ruhu taşıyordu… Ömer Naci, hürriyet ile beraber Türkçülüğü de en yüksek bir iman (inanç) olarak tanımıştı. Bu ideal uğruna en büyük fedakarlıklar ondan beklenebilirdi. Hatta hayatı bile istenebilirdi… Ömer Naci'nin arkadaşları arasında en büyük şöhreti güzel söz söylemesiydi." Hüseyin Cahid Yalçın, ***Tanıdıklarım,*** Yapı Kredi Yayınları, B.2, İstanbul, 2002, s. 93, 94.

tarafından desteklenen Bedirhaniler'den Abdürrezzak'dır.[157] Ömer Naci'nin bu tespitini, Sazanov'un, büyükelçisi Giers'e 1914 yılında gönderdiği bir telgraf desteklemektedir. Sazanov, Giers'e telgrafında Abdürrezzak ile ilgili şunu soruyordu: "Bitlis ve Van'da ilişkileri olan ve hala burada bulunan Abdürrezzak üzerinden Kürtler'i yönlendirmek sizce uygun olmaz mı?"[158] Akdes Nimet Kurat da Kürt ağalarından Sadık'ın Ruslarla sıkı bir münasebet kurduğunu ve Bazan şeyhinin Ruslarla anlaşmak üzere olduğunun meydana çıkarılmış olduğunu, belirtmiştir.[159] Bazı konsolosluk yetkililerinin de aralarında bulunduğu bir kısım Rus tahrikçilerinin, Kürt ve Ermeniler'i silah ve para ile donatarak onları etkilemeye çalıştıkları da görülmüştür. Rusya, ıslahatlar vasıtasıyla Osmanlı Ermeniler'i üzerinde kontrol tesis etme projesinin başarısızlığa uğraması durumunda, arkasından kendi askeri müdahalesinin geleceği şekilde Kürt isyanlarını başlatmak üzere gerekli hazırlıkları da yapmıştı. Bölgede yoğun şekilde faaliyet gösteren Rus ajanları, "Ermeniler bağımsızlık yönünde mücadeleye başladılar, siz neyi bekliyorsunuz?" şeklindeki tahriklerle Kürtler'i de aynı amaç uğrunda harekete geçirmeye çalışıyorlardı.[160] Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Rumî, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913) tarihli yazıda ise; "Ruslar'ın vaad ettikleri fişekleri verdikleri, Van vilayetindeki Ermeniler'in Ruslar tarafından Osmanlı aşiretlerinin de Abdürrezzak tarafından ihtilale teşvik edilmekte oldukları ve (Ruslar'ın) ihtilal bahanesiyle Van'a asker sevk etmek niyetinde oldukları" bildirilmiştir.[161] Ayrıca, 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Fırkası, Abdülhamid tarafından Doğu Anadolu'nun asayişi için oluşturulan Hamidiye Alayları'nı[162] tasfiye etmiştir. Bu durum, Kürd aşiret reislerini küstürmüştür. Bu durumdan faydalanan Rus, İngiliz ve Fransız ajanları, aşiret reislerini hükümete karşı isyana teşvik etmişler; yine bu ajanlar Ermeniler ile Kürdler arasındaki sorunları da körüklemişlerdir. Bir yandan da İngiliz ve Rus hükümetleri, aşiretlerin Ermeniler'e karşı sert tutumunu, Osmanlı yöneticileri nezdinde protesto etmişlerdir.

Rusya'nın Bitlis Konsolosu'nun, büyükelçisi'ne 6 Ocak 1913 tarihli gönderdiği rapora göre, 1907 senesinde kendilerinin Rus tâbiiyetine giriş için hazırladıkları dilekçelere Bitlis,

---

[157]*Tanin*, 13 Ramazan 1331-3 Ağustos 1329-16 Ağustos 1913, Nr: 1693, s.2. Abdürrezzak, Türk makamlarından kaçarak Rusya'ya sığınmış bir Kürt aşiret reisidir. Perinçek, *Rus Devlet Arşivleri'nden*..., s.63.
[158]Perinçek, *Rus Devlet Arşivleri'nden*..., s.63.
[159]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s.213.
[160]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*..., s.132.
[161]BOA, DH.SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16. (Bkz. Ek-9)
[162]II. Abdülhamid tarafından 1891'de Ermeniler'in faaliyetlerine engel olmak ve müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek amacının yanında merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak, aşiretlerlerden askeri güç olarak faydalanmak, Rus saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak ve Panislamizm politikasını yürütmek gibi amaçlarla Doğu Vilayetleri aşiretlerinden kurulmuş hafif süvari alaylarıdır. Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri*..., s.21-30.

Diyarbakır, Mamüratülaziz Ermeniler'inden iki yüz binden fazla imza almışlardır. Aynı raporda konsolosun, diğer vilayetlerde de olduğu gibi Bitlis Ermeni ahalisi arasında da bazı zengin tüccarların kendi menfaat ve rahatları için Türkler ve Türk memurları ile iyi geçinmelerinden de pek rahatsız olduğu görülmektedir. Ahalinin gözünde manen çökmüş olan Taşnak komitesinin tekrardan Ermeniler'in güvenini kazanmaya çalıştığını ve Ermenilerle Kürtler ve diğer bütün müslümanlar arasında çarpışmalar meydana getirmeye çalışarak durumu karıştırmak ve Rusya'nın silahlı müdahalesine vesile hazırlamak girişimlerinde bulunduğunu da ifade etmiştir. Taşralar'daki Taşnak komitesinin bu teşebbüsleri, İstanbul'daki genel merkezlerinden aldıkları talimatla yapmakta oldukları da konsolosun verdiği önemli bilgilerdendir.[163] Rus Dışişleri Bakanı Sazanov ise her fırsatta şu cümlesini tekrarlıyordu: "Sınırlarımızın hemen yanında vukua gelecek karışıklıklar bizi kayıtsız bırakamaz ve böyle bir şey vukua gelirse de müdahale etmemek düşünülemez."[164] Bu sözleri, yukarıdaki Bitlis Rus Konsolosu'nun raporunda belirttiği Taşnak Komitesi'nin amacı ve faaliyetleri ile birleştirirsek gerçekten de çok anlamlı bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Taşnak gibi eski deyişle muzır komiteler Anadolu'da kargaşa çıkarabilirlerse çıkaracaklar ardından da Rusya hâmi sıfatıyla müdahale edecekti. Aslında bu kargaşa çıkarma taktiği Ermeni önderlerinin bildiği ve yıllarca uyguladıkları bir taktiktir. Bu taktiğin bilinçli olarak tasarlanıp uygulandığına dair birçok kanıt vardır: Örnek olarak; Patrik Nerses Varjabedyan, 1876 yılında İstanbul İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot ile görüşmesinde; "Avrupa devletlerinin ilgilerini çekmek için isyan çıkarmak gerekiyorsa, bunları çıkarmanın kesinlikle zor olmadığını" söylüyordu.[165] 1909 Adana İsyanı'nın da bu taktik için çıkartıldığını bizzat bir Ermeni söylemektedir. İsyanın ardından kurulan inceleme komisyonunun Ermeni üyesi Agop Babikyan diyordu ki: "Bu olayı çıkartmaktaki amaç, bir karışıklık meydana getirerek Avrupa devletlerinin dikkatlerini Ermeniler'in üzerlerine çekmek ve sonucunda Çukurova'da özerk bir Ermeni idaresi kurmaktır." Yine başka bir örnek, İngiltere büyükelçisi Sir P. Currie 28 Mart 1894 tarihli yazısında şöyle diyordu: "Devrimcilerin ilk amacı, kargaşalıklar çıkarmak ve üzerlerine misilleme yapılmasını sağlayarak buna insanlık dışı vahşet, katliam görüntüsü vererek bu yoldan devletlerin insanlık adına müdahalelerini sağlamaktır. İşte bu yüzden giriştikleri hareketler için Ermeniler'in en kalabalık oldukları yerleri değil Ermeni nufusa göre müslümanların ezici çoğunlukta oldukları yerleri seçmişlerdir." Bir başka örnek ise, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu M. Graves'in 28 Ocak 1895 tarihli raporunda, konuyla ilgili kısımdır: "…Üzülerek söylemek gerekir ki bu karışıklıklar ve kışkırtmalar durmamıştır. Sırf

[163]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.30.
[164]*Tanin,* "Mösyö Sasanov'un Beyanatı", 29 Zilkade 1331- 17 Teşrinievvel 1329- 30 Ekim 1913, Nr: 1744, s. 1.
[165]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.146.

Ermeniler'in öldürülmesine yol açmak için her yerde müslümanlar, kitle halinde öldürülüyor. Bu karışıklıkları çıkaranlar, bağlı bulundukları komitelerin cinayet planları hazırlamakta oldukları Avrupa başkentlerinde hiç kınanmamıştır.[166] Bu alıntı bize bir başka gerçeği daha göstermektedir: Konsolos, bu tip olayları yani Ermeni vahşetlerinin hiç kınanmadığından söz ediyordu. Bir ilginç olay da 1896 yılında Van'da gerçekleşen Ermeni olaylarında meydana gelmişti. Mümkün olduğu kadar çok Ermeni'yi konsolosluk binasında saklayan Fransız Konsolosu, etrafta ne olup bittiğini anlamak için terasa çıktığında, arkasından gelen iki kurşun başının kenarından tiz bir sesle geçip gitti. Arkasına dönünce, komşu evin penceresinden kendisine nişan almış durumdaki bir Ermeni'yi fark etti. Ermeni, yakalanıp neden böyle yaptığı sorulunca: "Bundan dolayı müslümanlar suçlansın, bu durum müslümanlardan bilinsin ve konsolosun ölümünden sonra Fransızlar, bu duruma müdahale etsin." diye yaptığını söylemişti.[167] Bir başka örnek ise şöyledir: İngiltere Van Konsolosu, 11 Nisan 1904'te yazdığı raporunda şöyle diyordu: "…Kendilerini Kürt olarak gizleyen çok sayıda ihtilalci Ermeni, sınırı geçmek ve yol boyunca kendilerine yardım etmeleri için Kürtler'e ödedikleri belli bir para karşılığında Van'a gelmektedirler… Muş ve Sason'da bu yol ile Rusya'dan gelmiş çok sayıda Ermeni olduğu konusunda hiç şüphe yoktur… Eğer Ermeni ihtilalcilerin Müslümanları şüphelendirecek provakatif hareketleri olmasa, bölgede bir sorun çıkacağını düşünmüyorum. İhtilacilerin bu olayları çıkartmaktaki maksatları hiç şüphe yok ki Avrupalı devletlerin dikkatlerini bölgeye çekmek istemeleridir."[168] 4 Şubat 1913 tarihli Tanin'in Ermenice *Seyegal* gazetesinden alıntıladığı haberde de Rusya'nın bir bahane ile Doğu Vilayetleri'ne müdahale edebileceği belirtiliyordu: "Türkiye, kendisinin yerine diğer bir komşunun bir bahane ile müdahale etmesini arzu etmezse kendiliğinden teşebbüsatta bulunmalı; luzûm gelen şeyleri yapmalıdır. Türkiye, nihayet uzun bir müddetten beri vaad etmiş olduğu ıslahatı tatbik etmek ferasetini göstersin. Bu suretle, Anadolu'da medeniyete karşı büyük bir adım atmış olacaktır. Bu hareketiyle Türkiye, takdirata mazhar olacaktır."[169]

Kısaca, isyanlar çıkartılarak müslüman halk tahrik edilecek ve müslümanların misilleme yapması sağlanacak, böylece iç savaş çıkartılacaktı. Ardından Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler katliam şeklinde yansıtılacak ve katliama bir son verilmesi istenilecekti. Devreye girecek büyük devletler, Ermeniler lehine bazı yeni düzenlemeler isteyecekler ve bağımsızlık

[166]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.9.
[167]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.9 ; Kemal Kurak, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliği'nin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.488.
[168]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s. 362.
[169]*Tanin,* 27 Safer 1331-22 Kanunusâni 1328- 4 Şubat 1913, Nr: 1501, s. 2.

yolunu açmaya çalışacaklardı. Yaptıkları isyanların temelinde bu taktik yatmaktaydı.[170] Ayrıca, bu şekilde bölgedeki müslüman halk sindirilmeye ve bölgeden ayrılmaları sağlanmaya da çalışılacaktı. Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti içindeki Ortodokslar'ın hamiliğini üstlendikten sonra her zaman bu taktiği kullanmıştır. Bunu Ermeniler'i de içine alacak şekilde genişletmiştir. 1804'te yılında Sırplar'ı tahrik ettikten sonra Sırp Ayaklanması'nı sağlamış, yine 1806'da bu duruma müdahale ederek Osmanlı-Rus Savaşı'na neden olmuştur. 1821 Yunan-Mora İsyanı ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın nedenidir. Bu savaştan sonra Yunanlar, bağımsız olmuşlardır. 1877-1878 Savaşı'na ise Hersek İsyanı neden olmuştur.[171] Sonuçta Rusya, Balkanlar'da kullandığı bu taktiği Osmanlı Ermeniler'i için de kullanmıştır. Bu karışıklıklar, Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin işine gelmekteydi.

Rusya'nın, Doğu Anadolu'da faal bir politika takip etmemesi gerektiğini düşünenler de vardı. Bunlardan biri de Rus Kafkas Genel Valisi Voronzof-Daşkov'du. Bu politikaya karşı çıkmasının nedeni de eğer Doğu Anadolu'daki Ermeniler'e birtakım imtiyazlar verilirse, Kafkasya'da Rus hakimiyetindeki Ermeniler de aynı haklardan istifade etmek istiyeceklerdi.[172]

Bu arada, 26 Mart 1913 tarihli Tanin'in "Ermeniler ve Rusya" başlıklı haberinden anlaşıldığına göre; Rus yardımı için Kafkasya Ermenileri'nden de Rusya'ya müracatlar oluyordu. Habere göre; Azerbaycan Ermenileri, Rus Çarı'na bir muhtıra takdim ederek Ermeni Milleti'nin içinde bulunduğu sefaletin ıslahı için gerekli tedbirler alınmasını rica etmişlerdir. Tahran Rus Büyükelçisi Boğalaveski ise ilgili Ermeni Murahhası'na şu cevabı vermiştir: "Rusya Hükümeti, Ermeni milleti hakkında hissiyat-ı teveccühkarâne beslemekte olup onun menfaatlerini desteklemek, kendi özel emellerine uygundur. Ancak Türkiye'deki Ermeniler'in asayişinin temini için alınacak tedbirlerin tayini Rusya Hükümeti'nin özel görüşüne bağlıdır."[173]

Rusya'nın, Anadolu'daki ve özellikle Doğu Vilayetleri'ndeki faaliyetlerine 1913 yılından bazı örnekler verilebilir: Mesela, 21 Nisan 1913 tarihli Tanin'in naklettiğine göre; İstanbul'da Almanlar tarafından çıkarılan *Osmanicher Lloyd* gazetesi'nin 19 Nisan tarihli nüshasındaki özel telgrafında, Rusya'nın son haftalar zarfında Doğu Anadolu'da fevkalade bir faaliyet

---

[170]Nurcan Yavuz Toksoy, "Türk-Ermeni İlişkileri...", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.2, s.52.
[171]Ramazan Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre…,* s.39, 40 ; Gürün, *Ermeni Dosyası,* s.77 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.70.
[172]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.32.
[173]*Tanin*, 18 Rebiülahir 1331- 13 Mart 1329- 26 Mart 1913, Nr: 1551, s.4.

gösterdiği yazılmaktaydı. *Osmanicher Lloyd*, bu bilgiyi *Daily Telgraf* gazetesinin bazı siyasi kaynaklardan edindiğini de eklemekteydi. Devamla Rusya Hükümeti'nin, Lobanov'un[174] Doğu Vilayetleri'ne müdahale edilmemesi siyasetini terk ederek, Kürdler'in Ermeniler'e karşı olan tutumuna son verilmediği takdirde müdahale edeceğini yazıyordu.[175] Bir başka örnek ise şöyleydi: Erzincan'da 13 Nisan 1913'de Kazancıyan Serkis isminde bir Ermeni, kendi evinde bomba imal ederken yanlışlıkla kendini ve evini havaya uçurmuştur. Bu olayın ayrıntılarına aşağıda değinilecektir; fakat *Jön Türk* gazetesinin haberine göre bu olayda Rusya'nın parmağı olması muhtemeldi. 29 Nisan 1913 tarihli Tanin'in naklettiğine göre; *Jön Türk* gazetesi konuyla ilgili olarak bir değerlendirmede bulunuyordu: *Jön Türk;* Erzurum'dan aldıkları malumata göre, birkaç zamandan beri Rus özel memurlarının ahali arasında bir galeyan meydana getirmek için tahriklerde bulunduğunun açıkça anlaşıldığını, Erzincan Hadisesi'nin de bu tahrik teşebbüslerinden biri olabileceğini, Hükümet memurlarının bütün Anadolu vilayetlerinde Ruslar'ın propaganda için dağıttıkları kağıtlar zabt ettiğini, bu kağıtlarda Rusya'nın büyük lutûfkarlığından ve ahalinin Rusya'nın himayesinde mesut yaşayacaklarından bahsedilmekte olduğunu, yazıyordu.[176]

Ermeni din adamları ile Rus diplomatlarının münasebetleri de önemlidir. Örnek olarak 11 Temmuz 1913 tarihli Tanin'in aktardığına göre; Adliye Nezareti, siyaset ile uğraştığı ve Rus Konsolosu ile görüştüğü için Muş Ermeni Murahhası Piskopos Nerses Harhanyan'ın azlini, Ermeni Patrikhanesi'nden istemiştir.[177]

Yine Tanin'in naklettiğine göre; 21 Mayıs 1913 tarihli Petersburg'dan *Reç* Gazetesi, Rusya ve Fransa elçilerinin Ermeniler'e karşı muamelat hakkında Bâb-ı Âlî'ye bir muhtıra takdim ettikleri haberine atfen diyordu ki: "Rusya elçisi, Doğu Vilayetleri'ndeki hadiseler hakkında Bâb-ı Âlî'nin dikkatini çekerek ciddi tedbirler alınması lazım olduğunu beyan eylemiştir. Bâb-ı Âlî bu tedbirlerin alınacağı cevabını vermiştir."[178] Mahmud Şevket Paşa'nın, günlüğünde 4 Haziran tarihli notları arasında belirttiğine göre; Rusya, Ermeniler'i bahane ederek Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin başına işler açmak, mümkünse Osmanlı Devleti'ni perişan hatta mahvetmek istiyordu. İngiltere ise Türk dostluğundan değil de Rusya ile olan rekabetinden dolayı, Rusya ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya bırakmaya pek

[174] 1895-1896 yıllarında Rusya Dışişleri Bakanı.
[175] *Tanin*, 15 Cemaziyelevvel 1331- 8 Nisan 1329- 21 Nisan 1913, Nr: 1577, s.2.
[176] *Tanin*, 23 Cemaziyelevvel 1331- 16 Nisan 1329- 29 Nisan 1913, Nr: 1585, s.2.
[177] *Tanin*, 6 Şaban 1331- 28 Haziran 1329- 11 Temmuz 1913, Nr: 1658, s.3.
[178] *Tanin*, 17 Cemaziyelahir 1331- 10 Mayıs 1329- 23 Mayıs 1913, Nr: 1609, s.2.

yanaşmayacaktı. Fransa ise, Almanya'nın karşısında tek başına kalma korkusundan dolayı gözü kapalı Rus dostluğu, dolayısıyla Türk düşmanlığı yapıyordu.[179]

Ruslar, Ermeni Islahatı'nı tekrar gündeme getirmek için özellikle Balkan Savaşları'nın sonucunda barışın yapılmasını bekliyorlardı ve nitekim hazırladıkları Mandelstam Tasarısı ile de bu işte ciddi olduklarını gösterdiler. 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Islahat Antlaşması'nın imzalanmasında da en etkili devlet şüphesiz Rusya idi. Bu durumu *Echo De Paris* gazetesi, şu şekilde belirtiyordu: "…Islahat teşebbüsüne ön ayak olan ve bu teşebbüsün bir kesin sonuca ulaşması konusunda en çok faaliyet gösteren Düvel-i Muazzama'dan yalnız biri oldu. Bu devlet, Doğu Vilayetleri ile hemhudud olan ve birçok Ermeni vatandaşa sahip Rusya'dır. Fransa ve İngiltere büyükelçileri, müzakerelerin ayrıntılarını sonuçlandırmak işini Rusya Büyükelçisi'ne bırakmışlar ve her konuda sürekli Rusya'ya yardım etmişlerdir. Gerçekten de müzakereleri, üç büyükelçinin hepsinin birden idare etmesine gerek yoktu. Almanya, ıslahat meselesine karar verdiği zamandan beri İstanbul Büyükelçisi diğer büyükelçilere katıldı ve Rus bakış açısına iştirak etti. Her ne olursa olsun ıslahat meselesini bir neticeye ulaştıran, Mösyö Sazanov'un talimatlarına Mösyö Giers'in uygun hareket etmesidir; aynı zamanda ıslahat olayında Rus diplomasisinin muvaffakiyeti de söz konusudur."[180] İngiltere'de görev yapmış Ermeni Profesör Tomayan ise ıslahat meselesinin Katogikos'un ve diğer Rus tabiyetindeki Ermeniler'in Rusya'ya başvurmaları ile çıktığını, söylüyordu.[181] Sonuç olarak; sadece başlangıçta değil, ıslahat müzakerelerinin yürütülmesinde ve neticelenmesinde de en büyük pay Rusya'ya aitti.

Büyük güçlerin, Ermeni Meselesi'ndeki rolleri ile ilgili dikkat çekici bir başka durum da şudur: Büyük devletler başkentlerinde, Ermeniler için ıslahat yapılmasını desteklemek amacıyla Ermeni muhiblerinin oluşturdukları komiteler kuruluyordu. Bu konuyla ilgili olarak, 23 Aralık 1913 tarihli *Vietscherneye Vremia* adlı gazetede, "Ermeni İşlerine Ait Konferans" başlıklı bir tebrik yayınlanmıştır. Bu tebrikte, Petersburg'da bir Rus-Ermeni Komitesi kurulması için Moskova'da bir konferans düzenleneceği haber veriliyordu. Petersburg Büyükelçiliği'nin bildirdiğine göre; bu konferansın tertip edilme amacı Berlin, Londra, Paris, Roma ile diğer mahallerde mevcud olan Ermeni muhibbi komitelerle cemiyetler gibi bir Ermeni-Rus Komitesi'ni de Petersburg'da meydana getirmekti. Büyükelçiliğin gönderdiği yazıda belirtilen bir başka nokta da Rus ve Ermeni politikacıların bu komiteyi meydana getirmek için Moskova ve Petersburg'da toplantılar yaptıklarıdır.[182] Ayrıca 12 Haziran 1913

[179] *Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 184.
[180] *Tanin*, 16 Safer 1332- 1 Kanunusani 1329- 14 Ocak 1914, Nr: 1816, s.2.
[181] *Tanin*, 21 Safer 1332- 6 Kanunisani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s.3.
[182] BOA, HR. SYS. 24/12/1913, D.Nr: 2776, G.Nr: 74.

tarihli Tanin, şu haberi veriyordu: Petersburg'dan *Berliner Tağbulat* gazetesine yazıldığına göre; geniş ölçekte bir ıslahat yapılması için propagandada bulunmak üzere Londra ve Paris'te olduğu gibi Petersburg'da da bir komite teşkil olunacaktır.[183] Gazetenin haberinde ayrıca; Ermeni Katogikosu'nun Rus başkentini ziyaret ettiği sırada Ermeni Meselesi için Rusya'nın müdahalesini talep ettiği, bu müdahalenin o zaman yersiz, uygunsuz sayıldığı halbuki şu an fikirlerin değiştiği, bu konuda İngiltere ve Fransa'nın iştirakinin temenni edildiği, yakın zamanda Rusya'nın Ermenistan'a müdahalesi için Ermeni Katogikosu'nun Rusya'ya bir mektup göndereceği; Petersburg'da bu aralar, Rusya eğer bu defa müdahalede bulunursa Almanya'nın vaziyetten istifade edeceği söylentileri de bildiriliyordu.[184] *Berliner Tağbulat* bu haberleri verdikten sonra şöyle diyordu: "Rusya'nın, Doğu Vilayetleri'ndeki düşüncelerini kapatmak için ortaya Almanya'nın bu halden istifade edeceği ileri sürülüyor. Almanya, ıslahatı ancak Osmanlı Hükümeti'nin kuvvet bulması gayesiyle kabul eder. Rusya'nın bu meseleyi halletmek için ortaya atılması bu sebepten başka bir şey olduğu aşikardır."[185]

13 Aralık 1913 tarihli Tanin'de, eski Duma Başkanı Milyokof'un[186] *Tan* gazetesiyle yaptığı röportaja yer verilmiştir. Bu röportajda Milyokof; Doğu Anadolu Islahatı'nın gerçekleştirilmesi için Paris'te düzenlenen konferansta Gladstone'nun (eski İngiliz başbakanlarından) 1895'deki bir sözünü dile getirdiğini ve bunu tekrar etmek istediğini, bu sözün "Türkler'in vaadlerine çok inanılmaması lazım geldiği" şeklinde olduğunu; teminat talep edilmesi gerektiğini, gerektiğinde fiilî olarak baskı yapılmasında çekinilmemesi gerektiğini, Doğu Anadolu Meselesi'nin uluslararası bir hal aldığını, Rusya kamuoyunun ittifakla ıslahat icrasını talep ettiğini, bu mesele hakkında milliyetçi basın ile muhalif basın arasında görüş farkı olmadığını, bunun da Rusya'nın bu meselede cihangir bir siyaset takip etmediğini gösterdiğini, Rusya'nın yalnızca hududunda sukûn ve rahat görmek istediğini, ifade etmiştir.[187] Ayrıca Petersburg Büyükelçiliği'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 29 Nisan 1914 tarihli yazıda bildirildiğine göre Milyokof, Moskova'da kurulan Ermeni Komitesi çatısı altında Ermeni Meselesi ile ilgili konferanslar da vermiştir.[188] Aynı belgede *Bourse*

---

[183] *Tanin*, 7 Recep 1331- 30 Mayıs 1329- 12 Haziran 1913, Nr: 1629, s.3.
[184] *Tanin*, 7 Recep 1331- 30 Mayıs 1329- 12 Haziran 1913, Nr: 1629, s.3.
[185] *Tanin*, 7 Recep 1331- 30 Mayıs 1329- 12 Haziran 1913, Nr: 1629, s.3.
[186] 2 Aralık 1913 tarihli Tanin'in imzasız başyazısında belirtildiğine göre bu kişi, daha önceleri Bulgar muhibbi iken şimdi Ermeni muhibbi olmuştu. Başyazıda Milyokof'a bazı sorular da soruluyordu: "Milyokof, Ermeni muhibbi imiş. Ne güzel şey! Acaba Duma Meclisi'nde Rusya'daki mazlum, hakiki surette mazlum Ermeniler için kaç defa sesini yükseltti?.. Fakat Şark hakkında takip edilen siyasetin düsturu daima 'gözündeki merteği görmeyip karşısındakinin gözündeki çöpe itiraz etmek' değil midir?" *Tanin,* "Muzır Dostlar", 2 Muharrem 1331- 19 Teşrinisani 1329- 2 Aralık 1913, Nr: 1774, s.1.
[187] *Tanin,* 13 Muharrem 1331- 30 Teşrinisani 1329- 13 Aralık 1913, Nr: 1785, s.2.
[188] BOA, HR. SYS. 29/04/1914, D.Nr: 2776, G.Nr: 77. (Bkz. Ek-5)

(Borsa) gazetesinin, Moskova Ermeni Komitesi hakkında *Moskova* gazetesinden alıntılayarak verdiği bilgiler de Nezaret'e aktarılmıştır: Buna göre Moskova Ermeni Komitesi, 1913 yılının sonlarında birçok Avrupa şehrinde olduğu gibi Ermeni Meselesi'nin tekrar gündeme gelmesi, Türkiye Ermenistanı'ndaki ıslahat ve Ermeniler'in ekonomik olarak ilerlemesine yardım için kurulmuş ve eşraf ile tüccardan birçokları bu komiteye dahil olmuşlardır. *Bourse* gazetesinin belirttiğine göre bu komite şimdiye kadar özel faaliyetlerde bulunmamıştır. Ayrıca komite Rusça bir Ermeni gazetesi kurmayı da kararlaştırmıştır. Komite'nin bir başka girişimi de Türkiye'deki Ermeni milletine ufak krediler açması için Moskova Milli Bankasıyla aynı yapıda olması tasarlanan bir Ermeni Bankası kurma planıdır. Komite, Banka meselesini tetkik etmek üzere Mösyö Totomiantz'ı memur etmiştir.[189] Sonuç olarak; Rusya'da Anadolu'daki Ermeniler'e yardım etmek ve Ermeni Islahatı'nın yapılmasını sağlamak amacıyla Petersburg ve Moskova Ermeni Komiteleri kurulmuş ve bunlar çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

31 Mart 1914 tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; Malatya'dan Hosru Keşişyan imzası altında *Nirayist* gazetesine gönderilen bir mektupta Rusya'nın, emellerini gerçekleştirmek için Ermeniler'i araç olarak kullanmak istediği fikri reddedildikten sonra şöyle deniliyordu: "Ermeniler, hiçbir zaman hemşehrileri olan Türkler ve Kürtler'den ayrılmak istemedikleri gibi Rusya'nın entrikalarına da kolayca kapılmayacaklardır. Onlar, bazı Avrupa devletleri tarafından zaman zaman ileri sürülen ve Ermeniler'in menfaati icabı olan siyasetin gerçek kıymetini tecrübelerine dayanarak biliyorlar. Bizim istediğimiz yegane şey, ıslahattır ve kesinlikle öyle sanıyoruz ki ancak bu sayede (yurtdışına) artan göçe bir son verilebilecek ve nufusun artması temin edilebilecektir. Islahatın artık bize acı günleri bir daha göstermeyeceğini ümit ediyoruz. Biz Ermeniler; Türkler, Kürtler ve Çerkesler ile beraber yaşamak ve Osmanlı memleketlerinin bütün taraflarında gelecekte göreceğimiz refah ve ilerleme günlerine samimi gayretle hazırlanmak istiyoruz."[190]

27 Kasım 1913 tarihli Tanin'in başyazısında Hüseyin Cahid,[191] Rusya'nın Doğu Anadolu politikası ile ilgili şunları söylüyordu: "Rusya Hükümeti, Doğu Anadolu'nun istilasına hazırlanmak niyetinde değilse -biz böyle bir niyeti olmadığına inanıyoruz- ne isteyebilir? İsteyeceği yegane şey, oralarda sukûn ve asayişin temin edilmesidir. Çünkü komşu bir memlekette, hududa civar olan yerlerde karışıklık bulunursa ve oralarda yerleşik olan ahali ile

[189]BOA, HR. SYS. 29/04/1914, D.Nr: 2776, G.Nr: 77.
[190]*Tanin,* 4 Cemaziyelevvel 1332- 18 Mart 1330- 31 Mart 1914, Nr: 1892, s.3.
[191](1875-1957) Hüseyin Cahid (Yalçın) edebiyatçı ve İttihatçı siyaset adamıdır. Mülkiye'yi bitirmiş öğretmenlik, gazetecilik, çevirmenlik, yazarlık yapmıştır. İhtilalden sonra Cemiyet'e girmiş, her üç mecliste de İstanbul mebusluğu yapmıştır. Cemiyet'in Genel Kurul üyeliği, Meclis Başkan yardımcılığı ve başkanlığı yapmıştır. İttihatçı örgüt içinde Talat Bey'in en yakınlarındandı. 1919'da Müttefikler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. TBMM'de V-IX. dönemlerde milletvekilliği de yapmıştır. Feroz Ahmad, ***İttihat ve Terakki 1908-1914,*** Kaynak Yayınları, İstanbul 1986, s.273.

hemırk (aynı milletten) bulunan kimseler de bu olaylara, hududun beri tarafından alakadar bulunursa, doğal olarak öteki memlekette de birtakım aksi tesirler olur. Bundan dolayı Rusya Hükümeti'nin, Doğu Anadolu'da sukûn ve asayişin hakim olmasını istemesini pekala aklımız alır fakat bu sukûn ve asayişi temin etmek çaresi, bizim hakimiyet hakkımıza ve istiklalimize tecavüzde, Doğu Anadolu Vilayetleri'ne bir Avrupa Kontrolü getirmekte mi olmalıdır? Yapılacak ıslahata bir Avrupa Kontrolü şeklini vermeye kalkmak, o ıslahatı daha başlangıcından sonuçsuz bırakmak ve hiçbir zaman Doğu Anadolu'ya sukûn ve asayiş getirmemek manasına gelir.[192]

Sonuç olarak Rusya; kendi tezlerine göre, gerek Osmanlı Devleti'ne komşu olması ve gerekse tâbiyeti altında binlerce Ermeni olmasından dolayı, kendini bu meselede bir adım önde görüyordu. Özellikle, aşağıda değinileceği üzere Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde bu tezini, diğer büyük devletlere de kabul ettirmiştir.

1.2 Ermeni Meselesi ve İngiltere

İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi'ndeki politikasını ve genel dış politikasını anlamak için 19. yüzyılda iki dönem başbakanlık yapmış Lord Palmerstone'nun şu sözleri önemlidir: "İngiltere'nin ne sonsuz bir düşmanı ne de sürekli bir müttefiki vardır. İngiltere için sonsuz olan tek şey, onun çıkarlarıdır."[193]

Palmerstone'nin bu sözlerine uygun olarak İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi'ndeki politikası, döneme göre değişmiştir. İngiltere'nin, Rusya'ya karşı bir set olması için Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü koruma politikası, 1790'larda Başbakan William Pitt döneminde başlamıştır. Bu politikanın ortaya çıkmasındaki en büyük sebep, İngiltere'nin Hindistan Yolu'nu korumak amacıyla Rusya'nın Akdeniz'e inmesini önlemek için Osmanlı Devleti'ni, Rusya'ya karşı set olarak kullanmak amacıdır. Bu nedenle İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı yaklaşık yüz yıl boyunca desteklemiştir. Bu politika kendisini en açık bir şekilde 1853-1856 Kırım Savaşı'nda göstermiştir. İngiltere, Berlin Antlaşması'ndan sonra ise artık Rusya'yı, Osmanlı Devleti'ni destekleyerek engelleme politikasını ikinci plana itmiş; Ruslar'a karşı Hindistan Yolu'nu korumayı bizzat kendi yapmaya karar vermiştir. Bu politikaya bağlı olarak öncelikle Berlin Antlaşması'ndan önce Kıbrıs'a yerleşmiş, daha sonra 1882'de Mısır'ı işgal etmiş ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'ni, Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmak istemiştir. 1. Dünya Savaşı öncesindeki Ermeni Islahatı Meselesi'nde ise İngiltere, bu sefer bu meselede önderliği 1907'de İttifak

[192] *Tanin,* "Devletler ve Şarkî Anadolu", 17 Zilhicce 1331- 14 Teşrinisani 1329- 27 Kasım 1913, Nr: 1769, s.1. (Bkz. Ek-6)
[193] Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.31.

Antlaşması yaptığı Rusya'ya bırakmış ve Doğu Anadolu'yu Rus nufûz alanı olarak kabul etmiştir.

1.2.1 İngiltere'nin, Osmanlı Devleti Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikası Yürüttüğü Dönemde Ermeni Politikası

İngiltere, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ticareti üzerinde Fransa ve Hollanda ile rekabete girişmiş ve bu yüzyılın sonunda ise Osmanlı toprakları üzerinden, sömürgesi Hindistan'a ulaşmanın daha avantajlı olduğunu keşfederek Osmanlı Devleti ile yakınlaşma politikaları geliştirmiştir. İngilizler, Ümit Burnu yolunun pahalı olması dolayısıyla önce Süveyş-Kızıldeniz yolundan Hindistan'a ulaşmayı tasarladılarsa da bu yol daha masraflı olacağından Fırat ve Dicle Nehirleri yoluyla Basra Körfezi'ne inmeyi planlamışlardır. Bundan dolayı da Osmanlı Devleti ile anlaşma sağlamışlardır. Bu yolu kullanmadılarsa da bundan böyle bölgeyi kendi menfaat bölgeleri içinde değerlendirmişlerdir.[194]

1830'lardan sonra Lord Palmerstone ve halefleri Ruslar'ın Osmanlı Devleti'ni yenmesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin parçaları için başlayacak kavgaların Avrupalı güçler arasında büyük bir savaşa yol açacağından korkmaktaydılar. Aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ticareti, 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret sözleşmesinin ardından, önemli boyutlara ulaşmıştı. Bütün bunlar, İngiltere için Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını geciktirmeyi zorunlu kılıyordu. Ayrıca, dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'ni destekleyecek bir politika, İngiltere'nin kendi müslüman unsurlarını da hoşnut edecek gibi görünmekteydi.[195]

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan (Balta Limanı Antlaşması) Berlin Kongresi'ne (13 Temmuz 1878) kadar olan devrede Ermeniler, Rus koruması altındadır. Bu dönemdeki İngiliz politikası, Ermeniler'in durumlarında bir değişme olmamasından yanadır. Bu dönemde Hindistan ve ona giden yolun güvenliği ve Akdeniz'deki ticaretini geliştirmeyi hedefleyen İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhindeki genişleme politikalarını, kendi menfaati için de tehlikeli olarak gördüğünden her türlü engelleme çabasını göstermiştir. Diğer taraftan da Osmanlı Hristiyanları arasında kendi nufûzunu artırmak için Protestan mezhebini yaymaya çalışmıştır.

---

[194]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s. 93.
[195]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.32, 33.

Protestan misyonerleri, müslümanlardan ve Yahudiler'den umduğunu bulamayınca[196] Ermeniler'e yönelmişlerdir. Ermeniler, mezhep yaymada hedef kitlenin başında gelmiştir. Nufûzunu geliştirmede Protestan Kilisesi'nin açılması ve Osmanlı yönetiminin Protestanları ayrı bir mezhep olarak tanıması ve diğer mezheplerle aynı haklardan yararlandırılması konusuyla da yakından ilgilenen İngiliz Dışişleri, resmi girişimleri sürdürerek başarıya ulaşmıştır.[197] Protestanlığı, Osmanlı Devleti'ne sokmayı başaran İngiltere, nufûzunu yaymada Fransa ve Rusya'nın yaptığı gibi dindaşlarının korumasını üstlenmiştir. Bu fırsatla İngiltere, Rusya ve Fransa'nın faaliyetlerini kontrol etmeyi ve işlerini ona göre ayarlamayı temin etmiştir. 1820'li yıllardan itibaren başlayan İngiliz ve Amerikan Protestanları'nın Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlik faaliyetleri sonucunda 1896 yılına gelindiğinde, Gregoryen Ermeniler'in %15'i Protestan mezhebine geçmişti.[198]

Osmanlı Devleti'ndeki en büyük Amerikan Misyoner kuruluşu olan ABCFM'nin (American Board Of Commissioners for Foreign Mission) 1900 yılında Osmanlı topraklarında 145 misyoneri, 800 yerel çalışanı, 114 kilisesi, 60.000 kayıtlı öğrencisi, 132 lisesi, 1.100 ilkokulu vardı. Bu kuruluş, toplam 13.000 kişiye din değiştirtmişti.[199] Amerikan misyoner okullarının en önemlileri ve etkilileri ise Robert Kolej ile 1864 yılında kurulan Merzifon Amerikan Koleji idi.

İngilizler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın baskısı altında olduğunu ve Osmanlı Hristiyanları'nın Ruslar tarafından ayartıldığının ve onlara Rus vatandaşlığı verildiğinin farkına vardı. Rusya'nın, Osmanlı Devleti aleyhine

---

[196]Protestan misyonerleri, müslümanlarla da ilgilenmişlerdir hatta bazı müslümanların Protestanlığa geçtiği de görülmüştür. Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.72.

[197]1850'de bir fermanla bunlara bir "Protestan milleti mebusu" seçme hakkı verilmiş, 1859'da ayrı bir cemaat olarak tanınmışlar ve 1878 yılında "Protestan Milleti Nizamnamesi" çıkarılmıştır.

[198]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s. 93,94. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde yani mezhep değiştirme serbestliği suretinde belirlediği için Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmayı sürdürmüşlerdir. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.47. İngiltere ve Amerika misyonerlik faaliyetlerinde ortak hareket ederek Protestanlığı yaymak için Protestan cemiyetleri kurmuşlardır. 1828'de bazı Amerikan misyonerleri, Osmanlı Ermenileri'ne Protestanlığı telkine çalışmışlardır. İzmir ve İstanbul'a yerleşerek fakir Ermeni çocuklar için bedava okullar, gece dersaneleri, ibadethaneler açmışlardır. Halk diline tercüme edilmiş İnciller dağıtmışlardır. 1846'da İngiliz Büyükelçiliği'nin yardımı ve himayesi ile Abraham Ütücüyan'ın başkanlığında İstanbul'da "Protestan Cemaati İdare Heyeti" kurulmuştur. Protestanlar, imparatorluk içindeki faaliyetlerini bilhassa 1856 Islahat Fermanı'nın tanıdığı hürriyetten istifade ederek 1860'tan sonra yoğunlaştırmışlardır. Yurdun dört bir tarafına Protestanlığı yaymak için kolejler, yetimhaneler, kilise ve manastırlar açmışlardır. Özellikle kolejler, bu faaliyetlerde büyük rol oynamıştır. Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.72,73.

[199]Laçiner, *Ermeni Sorunu,Diaspora…,* s.8. Anadolu'da ilk Amerikan misyoner merkezi, 1852'de Harput'ta kurulmuş ve 1859'da da yani Islahat Fermanı'nın ilanından üç yıl sonra, aynı yerde Amerikan Misyoner Koleji açılmıştır; adı, "Fırat Koleji" idi. Kolejin ilk amacı, Ermeni Protestan din adamı yetiştirmek ve sonra, onları milliyetçilik yolunda eğitmek idi. Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyette bulundukları bölgelerden en önemlileri arasında Maraş da vardı. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.45.

yayılması ve bu arada Osmanlı vatandaşı hristiyanları elde etmesi başta İngiltere olmak üzere Batılı Büyük Devletleri rahatsız etti. Nihayet 1853-1856 Kırım Savaşı'nda, Rus yayılmacılığını durdurmak ve Osmanlı Hristiyanları'nın koruyuculuğunu, Rusya'nın elinden almak üzere İngiltere ve Fransa, Rusya aleyhine savaşa girdi. Savaşın sonunda da Osmanlı Hristiyanları'nın haklarını daha iyi sağladığı görüntüsünü vermek için Islahat Fermanı'nı ilan ettirdi. İngiltere ve Fransa bununla da kalmayarak Paris Andlaşması'na koydurdukları 9. madde ile Osmanlı Hristiyanları'nın korumasını üstlendikleri görüntüsünü verdiler.

Berlin Kongresi'ne giderken, 1878 yılında İngiltere İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, Osmanlı Ermenileri'nden bahsederken durumlarının iyi olduğunu bildirmekteydi. Ayastefanos Antlaşması sırasında Rus karargahında bizzat bulunan Ermeni Patriği Varjabedyan, Doğu Anadolu ve Kilikya'da (Çukurova ve yöresi)[200] otonom birer Ermenistan kurdurtmaya çalışmıştı; buna atıfta bulunan Layard, bugünlerde otonomi doktrininin revaçta olduğunu fakat İngiltere'nin diğer toplumlar, hristiyan ve müslümanlar gibi Ermeniler için de iyi bir yönetim istediğini ancak Osmanlı yönetimi altında olması gerektiğini bildirmiştir. İngiltere, Ermeni otonomisini desteklememişti; ona göre, yarı bağımsız vilayet oluşturmaya teşebbüs etmek farklı bir şeydir ve eninde sonunda bunlar Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Rusya'ya bağlanacaklardır. Çünkü Ermeniler, Rus himayesi taraftarıydılar ve onlara otonomi verilirse eninde sonunda Rusya'nın hakimiyeti altına gireceklerdi. Bu durum da İngiltere'nin menfaatlerine uymuyordu. Berlin Kongresi'ne giderken Ermeniler'e yaklaşım konusunda da Layard: "Ermeniler, İngiltere'nin yardımına, taktirine ve sempatisine değer." demiştir. Layard ayrıca; Kongre'de şüphesiz özellikle Anadolu'nun doğu vilayetlerinde yaşayanlar için iyi yönetim ve Kürt kabilelerinden korunmak gibi bazı şeyler yapılabileceğini; Ermeniler'in kendi yerlerinde sessiz, sakin ve tutumlu insanlar olduklarını ve Kürtler'in kanunsuz şiddetlerinden çektikleri acılar hariç müslüman Türk nufusu ile kendi aralarında yaşadıkları gibi dostane ilişkiler içinde yaşadıklarını bildirmiştir.

Kıbrıs Andlaşması (4 Haziran 1878)[201] ve Berlin Kongresi'nden İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti topraklarını paylaşmada mutabık kalmalarına kadar olan devrede ise

---

[200]Ermeniler açısından Kilikya, tarihsel bir önem taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Ermeniler'in üç önemli ruhani merkezinden biri de Eçmiyazin ve Akdamar Katogikosoluğu'nun yanında Sis Katogikosluğu'dur. Sis Katogikosluğu, Adana'da Kozan yakınlarındadır. Geçmişte Ermeniler, Sis'i içine alan bir Kilikya-Küçük Ermenistan Cumhuriyeti kurmuşlarsa da pek uzun ömürlü olmayan bu devlet, 1375 yılında tarihe karışmıştır. Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.272.

[201]Bu gizli anlaşma ile İngiltere, bir taraftan Kıbrıs'a fiilen yerleşiyor diğer taraftan Doğu Anadolu'da bir nevi koruyuculuk ve müdahale hakkına sahip oluyor, Ermeni davası da bir İngiliz davası haline geliyordu. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.57.

İngiltere, Ermenileri kendi koruması altında saymaktadır ve Ermeniler için imtiyazlar koparılma politikasını takip etmiştir.

Ermeni vilayetlerinde ıslahat yapılması maddesi önce Ayastefanos Andlaşması'nda Ruslar tarafından koyulduğu için İngilizler de Berlin'de Ermenileri küstürmemek amacıyla Ermeniler için ıslahat yapılmasını isteyen bir madde koydurtmuştur. Bu arada gerçekten, Ermeniler'i Rus sempatisinden döndürmek lazımdı ve İngiltere de artık Ermeni koruyuculuğu ve kollayıcılığı görüntüsüne girmede kendini zorunlu hissetmiştir.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması, muhafazakar Disraeli Hükümeti'nin (1878-1880) önceliği haline gelmiştir.[202] Yeni politikasına İngiltere, vakit geçirmeden başladı. Berlin Andlaşması'nın imzalanmasının üzeriden bir ay geçmeden İngiltere Hükümeti, 8 Ağustos 1878'de Abdülhamid'e ilk ıslahat projesini sundu. Şimdiye kadar ayrıcalıklı bir durum oluşturulmasının zararından bahseden İngiliz yönetimi, şimdi artık Ermeniler'i kendi korumasında gördüğünden ve Ermeni halkın nezdinde sempati toplamak için her türlü ıslahat ve ayrıcalığı normal görmeye başlamıştır.[203] Berlin Antlaşması'nı Rusya'ya kabul ettirmekle İngiltere, bir anlamda Ermeniler'i Rusya'nın güdümünden çıkartarak kendisine yaklaştırıyordu.

İngiltere, ilgili antlaşma maddesi gereğince Osmanlı Devleti'nin yapması gereken ıslahatlara (reformlara) yardımcı olmaları için birçok Anadolu vilayetinde konsolosluklar (şehbenderlik) açmıştır. Konsolosluklar, bir yandan Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında raporlar hazırlarken diğer yandan da ıslahatların yapılıp yapılmadığı konusunda İngiltere'yi bilgilendiriyordu. Osmanlı topraklarında İngiltere karşıtı politikalara engel olma yanında, bölgedeki asayiş ve güvenliği de Ermeniler açısından günü gününe kayda alıyorlardı.[204] 1878 yılında, Rus ordularının Doğu Anadolu'yu boşaltması üzerine İngiltere, gecikmeden Ermeniler'i sahiplenmek için Ekim 1878'de Erzurum Konsolosu olarak Trotter'i tayin etmiştir. İngiltere, Ruslar'ın işgalleri sırasında Ermeniler'i müslümanlar aleyhinde eylemlere sevk ettiği için iki toplum arasında oluşan düşmanlığı yatıştırmak ve özellikle müslümanların intikam alacaklarından korkan Ermeniler'in korkularını yatıştırmak istiyordu. Ayrıca, Ruslar'ın kışkırttığı Ermeniler'i de sakinleştirmek gerekiyordu. Savaş sırasında Ermeniler'in

[202]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.77.
[203]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s.94-97.
[204]Abdülkadir Yuvalı, "Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü, Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi -Ermeni Milleti Örneği-", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 105.

yaptığı taşkınlıklara karşı, Osmanlı Hükümeti'nin de aldığı önlemlerle müslüman halk hiçbir karşı harekette bulunmamıştır.[205]

Konsolosların görev yaptıkları bölgede çıkan toplumsal olaylarda başta Ermeniler olmak üzere hristiyan ahaliyi koruma ve kollama gibi resmî bir görevleri olmamasına rağmen, çoğu zaman yetkilerini aşarak taraf haline geldikleri görülmektedir.[206] Bülent Özdemir'e göre; 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında 1. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede İngiltere-Osmanlı ilişkilerinde ve bölgeye yönelik İngiliz diplomasisinde en etkin kurum, 19. yüzyıl boyunca gelişerek bütün Osmanlı topraklarında örgütlenmiş olan İngiltere konsoloslukları olmuştur.[207] Dikkat çekici olması bakımından, konsolosların diğer resmi ve gayri resmi görevlerinin yanında Anadolu'daki Ermeni dinî temsilciler ile Ermeni Patrikhanesi arasındaki iletişimde de rol oynadıkları anlaşılmaktadır. 29 Haziran 1907 tarihli bir belgeye göre; altı vilayette bulunan Ermeni piskoposları Patrikhane ile gizlice haberleşmek için bölgelerindeki İngiliz, Rus ve Fransız konsoloslarına başvurmaktaydılar. Konsoloslar, piskoposların mektuplarını kendi resmî zarflarının içine koyup İstanbul'daki elçilerine gönderiyorlardı. Elçiler de zarfları açtıklarında içlerinden çıkan Patrikhane'ye hitaben yazılmış bu mektupları, Patrikhane'ye gönderiyorlardı.[208] Sadaret'ten, Hariciye Nezareti'ne 16 Mayıs 1896 tarihli gönderilen bir yazıda, İngiltere Mamüratülaziz Konsolosu'nun zararlı faaliyetleri ile ilgili olarak, Şûrâ-yı Devlet üyesi Sami Efendi'nin; konsolosun, bu göreve atanmadan önce uzun bir süre orada Ermeni fesadını yaygınlaştırmaya çalıştığını, ayrıca bu günlerde Ermeniler'den dilekçe kabul etmek, köylerden adam getirerek karışıklıkların sebeplerini ve nasıl olduğunu araştırmak ve Ermeniler'e yardım vaadiyle birtakım etkinliklerde bulunmak gibi hükümetin hükümranlık hakları açısından sakıncalı bir yola saptığını telgrafla bildirdiği belirtiliyor; ayrıca konsolosun Mamüratülaziz Valiliği'ne çağırılarak faaliyetleri kendisine söylendiğinde, yanlış yaptığını kabul ettiği de ekleniyor ve Hariciye Nezareti'nden İngiliz Büyükelçiliği ile derhal irtibata geçerek adı geçen konsolosun görevden alınmasını talep etmesi, isteniyordu.[209] Yine Van Vali Vekili Ferik Şemsi Paşa, gönderdiği 1 Mart 1898 tarihli yazıda; İngiliz Konsolos Vekili'nin yardım dağıtmak ve avlanmak bahaneleriyle vilayet dahilindeki seyahatlerinin dikkat çekecek derecede arttığını,

---

[205]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s.98-99.
[206]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s. 364.
[207]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.355.
[208]***Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)***, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.1, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 58, Ankara 2002, s.181.
[209]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s. 27, 28.

bu günlerde de İran'a doğru gideceğinin duyulmuş olduğunu, gerek bizzat gerekse yine yardım dağıtmak bahanesiyle oraya buraya gönderdiği adamları aracılığıyla Ermeniler'in arasına gizlice fesat yaydığının kuvvetle hissedildiğini, İran'a gitme gayesinin de oralarda toplanan Ermeni bozgunculârını kışkırtmaktan başka bir şey olmadığını, bu sebeblerden dolayı buradan uzaklaştırılmasının gerektiğini, bildirmiştir.[210] Yine, Sivas Valisi Hasan Hilmi Bey, 25 Mayıs 1898 tarihli yazısında belirttiğine göre; İngiltere'nin Konsolos Vekili Mr. Maunsell'in ya tecrübesizliğinden ya da aldığı talimat dolayısıyla Ermeniler'in koruyuculuğu sıfatını takınmaya çalışmakta olduğunu, bildirmiştir.[211] Konsoloslar, çoğu zaman misyonerlerle birlikte hareket ederek Ermeni isyanlarının başlamasında teşvik edici rol de üstlenmişlerdir. Lord Salisbury'nin, Konsoloslardan Albay Wilson'a göndermiş olduğu talimatta da bu kanaati güçlendirecek ifadeler mevcut olup asıl yapılması gerekenin, halkın durumunun tetkik edilerek Ermeniler'den bir halk gücü teşkil etmek olduğu ifade edilmekteydi.[212]

Bundan sonra İngiltere, her fırsatta Osmanlı'ya baskı yapmanın aracı olarak ıslahat yapılmasını gündeme getirmiştir. İngiltere'nin ıslahat isteklerini sürekli tekrar etmesinin birkaç nedeni vardı: Ermeniler'i kendi tarafına çekmek için onların haklarını savunuyormuş gibi görünmek ve Rusya'nın güneye yayılmasının önünü kesebilmek için Rusya'nın kullandığı konuları ortadan kaldırmak.[213] Başka bir ifadeyle İngiltere, bölgede Rusya'nın askeri müdahalesine kapı açarak bölgenin ilhakına sebep olacak düzensizliklerin giderilmesini sağlayıp Rusya'nın bahane kozunu elinden almak istiyordu. İngiltere, ayrıca Ermeni ıslahatı için baskı yaparak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak ve nufûz bölgeleri oluşturmak yolunda kullanabileceği politik bir baskı unsuru sağlamaya çalışıyordu. Bunların yanında hristiyanların koruyucusu rolüne bürünerek Rusya'nın Osmanlı Devleti işlerine karışmasını önlemek, Osmanlı bünyesindeki hristiyan Ermeniler'in durumlarıyla yakından ilgilenen İngiliz kamuoyu ve basınının tepkilerini yatıştırmak gibi amaçları da vardı.[214]

İngilizler'in, Ermeniler'i desteklemesinde ticarî bir neden de vardı: İngiltere Hükümeti, 1840'lı yıllardan itibaren Manchester'a yerleşen Ermeniler aracılığı ile İngiliz sanayisinin dokuduğu pamuklu kumaşları İran'a ve Orta Asya'ya gönderiyordu. 1870 yılından sonra

---

[210]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s. 56.
[211]İngiliz Konsolosları'nın bu tür faaliyetleri hakkında daha fazla örnek için Bkz. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.4, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 76, Ankara 2006.
[212]Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere'nin Rolü ve Sebepleri (1890-1895)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.104.
[213]Muammer Demirel, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s. 97.
[214]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.45.

artmaya başlayan pamuklu stokları, İngiltere'yi büyük bir iktisadî krizin eşiğine getirdi. Bunlar süratle eritilmez, yeni pazarlar bulunmazsa pek çok imalathane kapanacak; iflaslar birbirini takip edecek ve büyük bir işsiz kitlesi İngiliz Hükümeti'nin başına bela olacaktı. Bu malları İran ve Türkistan'a göndermek için kullanılan tek ticaret yolu da Trabzon-Erzurum-Doğu Beyazıt yolu idi. İngiliz Hükümeti, sevkiyatı hızlandırmak için Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulundu ve bunun çok faydasını gördü. Ayrıca, Osmanlı topraklarında Ermeni simsarları kullandığı için, onların istek ve arzularına sahip çıkmayı bir görev bilmekteydi.[215]

1.2.2 İngiltere'nin, Osmanlı Devleti Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikasından Vazgeçmesinden Sonra Ermeni Politikası

İngiltere, 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle Osmanlı Devleti'ni Rus emperyalizmini engellemek noktasında bir müttefik olarak görmekteydi. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyılın ikinci yarısındaki bakışı ise daha çok "Şark Meselesi" çerçevesinde olmuştur.[216] 19. yüzyılın sonları İngiltere'nin gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse bu devlet bünyesinde bulunan Ermeniler'e karşı tutumlarında bariz değişikliklerin görüldüğü bir dönemdi.[217] 1880 yılında ikinci defa iktidara gelen Gladstone[218], bir asırdır yürütülen politikayı değiştirerek Rusya'ya

---

[215]İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.49,50 ; Kodaman, *Suktan II. Abdulhamid Devri…,* 108 ; Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenileri'ne Yansıması", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri,* Ed.: İdris Bal, Mustafa Çufalı, Lalezar Kitabevi, B.2, Ankara 2006, s. 234 ; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.128.

[216]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.353,354. Feroz Ahmad'a göre; Büyük Güçler, Berlin Konferansı'nda -1856'daki Paris Konferansı'nda kabul ettikleri- Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma ve iç işlerine karışmama ilkelerini terk etmişlerdir. Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler,* Ed.: Marian Kent, Çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.6.

[217]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*,s.94.

[218]Gladstone (1809-1898), 1868 ile 1894 yılları arasında dört dönem başbakanlık yapmıştır. 1876'da Bulgaristan'da meydana gelen olaylar sonrasında Liberal Parti lideri olarak, bazı dergi ve gazetelere yazdığı yazılarda Osmanlı yönetimi için "dünyanın en zalim ve muzır despotizmi" ifadelerini kullanırken Osmanlı halkı için de "insanlığın en insanlık dışı türü" gibi ırkçılık noktasında nitelemelerde bulunmuştur. Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.354. Gladstone'nun bir başka sözü ise şöyledir: "Ermenistan'a hizmet etmek, medeniyete hizmet demektir." Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.3. 6 Ağustos 1895 tarihindeki bir konuşmasında ise; "Bence Ermeni Meselesi'nin şu anki durumu, Sultan'ın kötü yönetiminden ve ona karşı gösterilen toleranstan kaynaklanmaktadır. Bütün bu kötülükler, dünyaya gelmiş en kötü devlet tarafından yapılmaktadır…" diyordu. Enis Şahin ve Mustafa Sarı, "Batı Basınına Göre İngiliz Başvekil Gladstone ve Ermeni Meselesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.66; Ayrıca Gladstone'nun, Sultan Abdülhamid'e karşı özel bir düşmanlığı da bulunmaktaydı. Abdülhamid'i; kana susamış bir zalim olarak nitelendiriyordu. Gladstone, özellikle emekli olduktan sonra, değişik vesilelerle Ermeniler'i desteklemek, büyük devletlerin bu konuda faaliyete geçmesi, Ermeniler için para toplamak gibi amaçlarla birçok faaliyetlerde bulunmuş, konuşmalar yapmıştır. Ayrıca Gladstone'un, 1895 yılında söylediği, "Türkler'in vaadlerine çok inanılmaması lazım gelir" şeklinde bir sözü de vardır. *Tanin*, 13 Muharrem 1331- 30 Teşrinisani 1329- 13 Aralık 1913, Nr: 1785, s.2. Gladstone'nin ve İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında bir makale için Bkz. Enis Şahin ve Mustafa Sarı, "Batı Basınına Göre İngiliz Başvekil Gladstone ve Ermeni Meselesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.51- 85.

karşı Osmanlı Devleti'nin mülkî bütünlüğünü korumaya son vermiş[219] ve İskenderiye'ye saldırıya geçerek Mısır'ı işgale kalkmıştır. Özellikle, Rusya'nın Boğazlar'ı ele geçirip Akdeniz'e inme politikasından dolayı bir zaman sürekli Osmanlı Devleti'ni destekleyen İngiltere'nin, 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Antlaşması'yla Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı ele geçirdikten sonra yani en kısa Hindistan yolunun emniyetini ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne ihtiyacı kalmamış gibi gözüküyordu. Çünkü Cebelitarık, Malta, Kıbrıs ve Mısır'a hakim olunca İngiltere için Hindistan Yolu kesin olarak denetim altına alınmış oldu böylece Boğazlar'ın önemi azaldı. Artık Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak için mecburiyeti kalmayan İngiltere, Ermenilerle ilgili konularda daha aktif bir politika yürütmeye başlamıştır.

Gladstone kabinesi, Ermeniler'i bir araya getirip disiplin altına alarak Londra İngiliz-Ermeni Derneği'ni kurdurmuştur. Ayrıca 1888'den itibaren Anglo-Armenian Comittie'nin (İngiliz-Ermeni Komitesi) çalışmalarına izin verilmiştir.[220] Ayrıca, ilk başta Cenevre'de kurulmuş olan Hınçak Komitesi de daha sonraları Londra'ya taşınmış, faaliyetlerini burada sürdürmüştür.[221] Gladstone, Ermenilerle ilgili hemen hemen bütün çalışmalarını Londra'daki İngiliz-Ermeni Derneği vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. İngiliz-Ermeni Derneği'nin faaliyetlerinden biri de 14 Aralık 1894'te Londra'da St. Martin Townhall'da düzenledikleri toplantıdır. Bu toplantıda; Osmanlı askerleri tarafından Hristiyan Ermeniler'e yapılan mezalim(!) protesto edilmiş, İngiliz Hükümeti ve diğer hükümetlerin devam eden mezalimi ortadan kaldırmaları istenmiştir. Mitingin bir amacı da Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ve

---

[219]Gürün, *Ermeni Dosyası,* s.75 ; Süslü, *Ermeniler ve…,* s.27 ; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.124.

[220]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s. 132. Morel Bey'in, Paris Büyükelçisi Ziya Paşa'ya gönderdiği 13 Aralık 1895 tarihli yazıya göre; bu komitenin üyeleri arasında parlemento mensupları, Anglikan piskoposları ve çok sayıda Protestan kilisesi çevresi ile diğer ülke mensupları bulunmaktaydı. Bu dernek toplantılar düzenlemiş, çokça reklam yapmıştır. 1895 yılında ise topluluk bölünerek Westminister Dükü'nün başkanlığında, görevleri 1894'deki olayların yoksulluk içinde bıraktığı Sason'daki Ermeniler'e yardım için para toplamak olan ve temelde yardımlaşma amacı taşıyan bir alt komite kurulmuştur. Toplanan fonlar, İngiltere Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne gönderilmekte ve burada da Osmanlı Hükümeti'nce tanınan aracılarla yerinde dağıtılmaktaydı. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s. 7. Ayrıca, İngiliz-Ermeni Derneği'nin daha radikal görüşlere sahip olan üyeleri tarafından 1888'de teşkil edilmiş olan *Ermeni Vatanperverler Derneği* de Agopyan'ın liderliğinde Londra'da propaganda faaliyetlerinde bulunuyordu. Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.108, 109.

[221]Hınçak liderlerinden Nazarbekyan'ın Londra'daki faaliyetlerinden bazı örnekler için Bkz. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.4, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 76, Ankara 2006, s. 5-7. Ayrıca Paris Büyükelçisi Münir Bey'in Nisan 1896 tarihli Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderdiği yazıda belirttiğine göre; başkışkırtıcı olarak tarif edilen Londra'daki Nazarbekyan ve Ermeni devrimci hareketinin diğer şefleri ile anarşişt olarak tarif edilen Atabek tarafından yönetilen Cenevre ve Paris'teki Ermeniler arasında bu aralarda gidip gelmeler olmaktaydı., *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.58.

Kıbrıs Antlaşması'nın mecbur kıldığı ıslahatların[222] başlatılmasını sağlamak için geniş çaplı bir katılım sağlamaktı. Toplantı başkanlığını, cemiyet başkanlığını yürüten F.S. Stevenson yapmış ve Londra'nın ileri gelenlerinden bazıları ile çok sayıda Ermeni toplantıya katılmıştır.[223] Londra Ermeni Komitesi'nin etkisini göstermek için şu örnek verilebilir: 26 Mayıs 1888 tarihli İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Sandison'un Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya gönderdiği özel bir mektubun ekinde, Londra Ermeni Komitesi'nin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu şikayet cetvelleri üzerine İngiliz Büyükelçi Sir White'nin padişaha maruzatta bulunduğu ve Sadaret makamına da bu konuda bir layiha tebliği ettiği görülüyordu.[224] Ayrıca, Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın 29 Mart 1895 tarihli telgrafında anlattığına göre; Londra Ermeni Komitesi Başkanı Stevenson'un başkanlık ettiği Avam Kamarası üyeleri ve Protestan rahiplerinden oluşan bir heyet, Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'i ziyaret etmiş ve bu görüşmede heyet, İngiltere Hükümeti'nin Ermeniler lehine tedbirler almasını istemiştir.[225] Yine Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın 5 Haziran 1895 tarihli telgrafında anlattığına göre; Lord Rosbery Hükümeti'nin Ticaret Bakanı ve Londra İngiliz-Ermeni Komitesi eski başkanı Brice,[226] İrlanda'da Aberdeen şehrinde yaptığı konuşmada; Sason Olayları dolayısıyla Türkler'e atfedilen korkunç mezalimin yapılmış olduğundan artık kimsenin kuşkusu kalmadığını, Osmanlı asker ve subaylarının bu mezalime Doğu Anadolu halkından fazla katılmış olduğunu, İngiltere'nin bu meselede onur ve insanlıktan başka bir çıkarı olmadığını söylemiştir.[227]

İngiltere'deki Ermeniler "Hayasdan", "Armenia", "Hınçak" gibi gazeteler çıkarmışlardır. İngiliz Ermeni Komitesi ise "The Anglo-Armenian" adlı bir gazete çıkarmıştır. 27 Kasım 1888'de Osmanlı Hükümeti, Hayasdan gazetesinin kapatılmasını istemişse de İngiltere, politik sebeplerden dolayı bu isteği geri çevirmiştir. Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 14 Eylül 1893 tarihli bir yazıda; "The Anglo Armenian" gazetesinin uzun süredir çıkmayan "Hayasdan" ile birkaç aydan beri yayınlanmayan "Armenia" gazetesi gibi Ermeni Komitesi'nin fikirlerine tercüman olan eski gazetelerin yerini alacak gibi göründüğü, belirtiliyordu.[228] Sonuç olarak, İngiltere'deki bu tür örgütlenmeler, gazeteler,

---

[222]Kıbrıs Antlaşması ile Osmanlı Devleti, İngiltere'ye Anadolu'da bulunan hristiyan tebaanın iyi idaresi ve korunmaları hakkında ileride devletlerarasında sonradan kararlaştırılacak olan luzûmlu ıslahatı yapacağını da taahhüt etmişti. İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.56.
[223]Enis Şahin ve Mustafa Sarı, "Batı Basınına Göre...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.57.
[224]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.19.
[225]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.30.
[226]Londra Büyükelçisi Münir Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 27 Eylül 1898 tarihli yazıda Brice, "Padişaha ve onun yüce devletine karşı düşmanlığını açıkça ortaya koyan bir kişi" olarak nitelendirilmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.61.
[227]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,*, s.42.
[228]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,*s.106, 109.

dergiler yoluyla kamuoyu, hristiyanlık da işin içine karıştırılarak Osmanlı Devleti aleyhine şartlandırılıyor ve İngiliz hükümetleri üzerinde önemli derecede kamuoyu baskısı oluşturuluyordu.

İngiltere, Berlin Antlaşması'ndan sonra artık, Rusya'nın güneye inerek İngiliz İmparatorluğu'nu tehdit etmesini, Osmanlı Devleti vasıtasıyla değil bizzat kendisi somut tedbirler alarak önleme yoluna karar vermiştir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin topraklarının bir kısmının kontrolünü doğrudan doğruya kendi eline almayı ve Rusya ile mücadeleyi, egemen olacağı topraklar üzerinde kurduracağı tampon devletler vasıtasıyla yürütmeyi amaçlamıştır.[229] İngiltere, kendi güdümünde bir Ermenistan Devleti kurarak Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir tampon devlet oluşturmak istiyordu. Çünkü Rusya, Ermeniler üzerinden Akdeniz ve Basra Körfezi'ne ulaşmak niyetindeydi. İngiltere, Rusya'nın bu amacını bu tedbirle sonuçsuz bırakmak istiyordu. Sonuçta İngiltere, güdümlü bir Ermeni Devleti'nin Doğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nden daha sağlam bir set olacağını düşünerek Ermeniliği, Rusya'ya karşı bir silah olarak kullanmaya başlamıştır.[230] İngiltere'nin düşüncesine göre; "Bulgaristan gibi bağımsız bir Ermenistan" Rus sınırında durdukça Rusya, güneye inemezdi. Üstelik böyle bir gelişmeye Rusya içindeki Ermeniler de katılmak isteyebilirlerdi.[231]

Paris Sefiri Esad Paşa, İstanbul'a gönderdiği 19 Haziran 1883 tarihli telgrafında; büyük devletler ve İngiltere'nin bu aralar tekrar Ermeni Islahatı için düğmeye basacakları söylentisini yalanlamakla birlikte, İngiltere Hükümeti'nin bu gibi bir girişimde bulunmak

---

[229]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*,s.33 ; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri'ne Yönelik...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.126 ; Enis Şahin ve Mustafa Sarı, "Batı Basınına Göre...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.52,54. İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne destek vererek Osmanlı Devleti ile ilgili politikalarında değişiklik olmasında, Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak sömürge politikasına başlaması da tesirli olmuştur. Osmanlı Devleti'ni yaşatmanın artık riskli olduğunu düşünmeye başlamış olan İngiltere, onun topraklarına kendisinin doğrudan yerleşmesinin yanı sıra, kendi nufûzu altında tampon devletler kurmanın daha avantajlı olduğunu düşünmeye başlamıştır. Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.101. Paris Büyükelçisi Ziya Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 13 Kasım 1895 tarihli telgrafında Fransa Dışişleri Bakanı'na, İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ni kullanmakta iki amacı olduğunu anlatmıştır: Ziya Paşa'ya göre, İngiltere'nin birinci amacı; Osmanlı Devleti ile Rusya arasında "tampon bölge" oluşturmak, yani bir sınır çizgisi olacak özel bir yönetim oluşturarak orada iktidarını yerleştirdikten sonra, İran'dan geçerek Hindistan'da bitecek bir demiryolu kurmaktır. İkinci amacı ise; Osmanlı Hükümeti'ne her çeşit zorluğu çıkararak ebediyyen yerleşmek istiyor gibi göründüğü Mısır ülkesinde serbestçe hareket etmek için devletleri oyalamaktır. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.50.

[230]Kodaman, *Suktan II. Abdulhamid Devri…,* s.25 ; İlter, *Ermeni Meselesi'nin…*,s.49 ; Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.101. II. Abdülhamid de İngiltere'nin, Anadolu'yu parçalamak ve burada birtakım prenslikler kurmak niyetinde olduğuna inanmıştı. Türkdoğan, *1915'ten Günümüze…*, s.55.

[231]Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre…,* s.50.

istediğini, İngiltere Hükümeti'nin amacının Osmanlı'yı Asya'da oyalayarak, Osmanlı'nın dikkatini Mısır konusundan uzaklaştırmak olduğunu savunmaktaydı.[232]

1890'lardan itibaren Ermeni Meselesi, Türk ve dünya kamuoyunda çokça duyulmaya başlamış ve aynı zamanda da siyasileşmiştir. Bu sebeple de 1890 tarihi, Ermeni Meselesi'nde önemli bir dönüm noktasıdır. Ermeniler, bu tarihi müteakiben siyasi hazırlık aşamasından silahlı eylem ve propaganda aşamasına geçiş yapmışlardır. Bu aşamaya geçişte İngiltere'nin çok ciddi olarak desteği sözkonusu olup hem siyasi ve stratejik hem de silah ve lojistik yardım temin etmiştir.[233] Muammer Demirel'in belirttiğine göre; 1890'lı yıllardan itibaren Ermeniler'in, Osmanlı Devleti'nde çıkardıkları isyanlarla ilgili tüm olaylar, İngiliz Milli Arşivleri ve Dışişleri kataloglarında Ermeni Katliamı! olarak kaydedilmiştir fakat belgeler olayları, ulaşılan bilgiler doğrultusunda daha gerçeklere yakın bir şekilde sunmaktadır. İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Ermenileri'ni koruma adına resmi kayıtlarında gösterdiği yanlı ifadelere rağmen, Osmanlı Devleti'ndeki temsilcilerinin Ermeni olaylarında gördükleri insanlık dışı olayları olduğu gibi aktardıkları görülmektedir. Özellikle 1900 yılından sonra Rusya'dan Osmanlı sınırlarına girmeye çalışan Ermeni militanlarına karşı sıkı tedbirler alınmıştır. Bunlar, bölgeye bol miktarda silah ve mühimmat sokmaya çalışıyorlardı. İngilizler, bu sınır çatışmalarını, Ermeniler'e katliam yapılıyormuş gibi anlayarak Osmanlı yönetimi nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu yıllardaki İngiliz belgelerinde Ermeni teröristler, "Ermeni İhtilalcileri" diye adlandırılmıştır.[234]

1895'in yaz aylarında tekrar iktidara gelen muhafazakar Salisbury iktidarında da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü İngiltere için birinci derecede önem arz etmiyordu ve Osmanlı Devleti'nin doğusunda Rusya'ya karşı set-tampon olabilecek bağımsız bir Ermenistan, İngiltere için yararlı olabilirdi.[235] 1895 yılında Ermeni Islahatı tekrar gündeme getirilmiştir. Mayıs 1895 yılında Osmanlı Devleti'ne yine İngiltere'nin öncülüğünde bir ıslahat tasarısı sunulmuş fakat Osmanlı Devleti, bu dayatmayı kırabilmiştir.[236] İngiltere, bu muhtırada diğer büyük devletleri de yanına çekmek istemiş fakat Mayıs 1895 muhtırasında Almanya, Avusturya ve İtalya'yı yanına çekememiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin Ermeniler lehine Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarına direnen Sultan Abdülhamid, bu direnmede kararlı olduğunu İngiliz Casusu Arminius Wambery'e Ekim 1896'da şu şekilde

---

[232]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.16,17.
[233]Selma Yel ve Ahmet Gündüz, "Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.108.
[234]Muammer Demirel, , "İngiliz Belgeleri'nde Türkler…", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C.1, s. 99-101.
[235]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.102.
[236]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.20.

açıklıyordu: "Bizden Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'yı almakla Avrupa, ellerimizi ve bacaklarımızı kesmişti; bütün bunlara Osmanlı Devleti sessiz kalmıştır; fakat bir Ermeni Meselesi oluşturmak ile bağrımızı deşmek istiyorsunuz işte buna dayanamayız. Kendimizi savunacağız."[237] Abdülhamid, bu şekilde Ermeni Meselesi'nin Osmanlı Devleti için son derece önemli olduğunu belirtiyordu.

Aslen Osmanlı memleketlerinde doğmuş ve Osmanlı uyruğu olan fakat sonraları bir şekilde büyük devletlerden birinin pasaportunu almış yani onun vatandaşlığına geçerek tekrar Türkiye'ye geri dönmüş Ermeni ve diğer gayrimüslimlerin durumu da bir başka sorunlu konudur. Örnek olarak; 25 Ekim 1895 tarihli Trabzon Vilayeti'nden gönderilen bir yazıda, Trabzon Olayı'na karıştıkları ve kuvvetle zanlı durumunda oldukları düşünülen Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlı Gürün halkından olup Trabzon'da ticaretle uğraşan Ermeni milletinden Arabyan Hacı Mardiros ile oğlu Kigork'un İngiliz pasaportu bulunduğu, Trabzonlu ve Ermeni milletinden Diradourian Hatom'un da Amerikan pasaportu bulunduğu; fakat Trabzon Olayları'na kadar adı geçen kişilere Osmanlı vatandaşı olarak muamele edildiği, bunların da bu zamana kadar bu muameleyi kabul ettikleri ve diğer vatandaşlıklarını hiç gündeme getirmedikleri bildirildikten sonra, şimdi bu olaylar olduktan sonra Trabzon İngiltere Konsolosu'nun adı geçen Ermeniler'i himaye etmek istediği bildiriliyordu.[238]

Osmanlı Devleti'ne karşı koruma-destek politikasını terk eden İngiltere, 1902'de Fransa ile 1907'de de Rusya ile birer antlaşma yapmıştır. İngiltere'nin, Rusya ile birleşip Osmanlı Devleti'ni paylaşmak stratejisine yönelten en önemli etkenlerden biri de bu iki ülkenin II. Wilhelm Almanyası'nın giderek güçlenmesinden ve Osmanlı Devleti üzerinde, diğer devletleri geride bırakan bir nufûz alanı oluşturmuş olmasından korkmalarıdır.[239] Özetle İngiltere, Rusya'ya karşı bir bağımsız Ermeni devleti kurarak tampon bir devlet ortaya çıkarmak isterken, aynı zamanda onun Ermeni Meselesi'nden tamamen uzaklaşarak Uzakdoğu'da faaliyetlerini artırmasını da istemiyordu. Bu yüzden 1907'de Rusya ile bir ittifak anlaşması yapmıştır.

Ermeni Meselesi, 1897 Türk-Yunan Savaşı'ndan Balkan Savaşları'nın sonuna kadar İngiliz diplomasisini fazla meşgul etmemiştir.[240]

---

[237]Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1893)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 19.
[238]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s. 36, 37.
[239]Öke, *Ermeni Meselesi…,* s. 36.
[240]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.104.

9 Mayıs 1913 tarihli Tanin'in, Ermenice *Azadamard* gazetesinden naklettiğine göre; Londra'da 25 Nisan 1913'te Ermeniler'e karşı sevgisi olan bazı Avrupalılar, bir toplantı yapmışlardır. Adı geçen toplantıda İsviçre'den Mösyö Hofman ve iki kişi daha; Almanya'dan "Ermenistan ve Avrupa" adlı eserin yazarı olan Doktor Lepsius;[241] Fransa'dan Paris Ermeni Komitesi azasından Mösyö Rober Düpa; İngiltere'den de birçok kişi hazır bulunmuştur. Fransız Viktor Berar, davetnameyi pek geç almış olduğundan hazır bulunamamıştır. Rusya'dan da tanınan sosyalistlerden Mösyö Maksim Gavalaveski davet edilmiş ise de bizzat gelemediğinden ayrıntılı bir mektup yazarak Ermeni Meselesi'nin ehemmiyetini beyan etmiştir. Bu mektup toplantıda okunarak büyük bir tesir meydana getirmiştir. Toplantının müzakeratı sabah saat ondan akşam saat altıya kadar sürmüştür. Müzakerat neticesinde Ermeni Meselesi hakkında Avrupa'nın bütün memleketlerinde propaganda icra ve büyük mitingler tertip edilmesi karar altına alınmıştır.[242]

Aşağıda biraz daha ayrıntılı olarak aktarılan yazıda Hüseyin Cahid, Mahmud Şevket Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında Doğu Anadolu Vilayetleri için yapılması düşünülen ıslahatta İngiliz müfettişler ve uzmanlar gönderilmesi için, 24 Nisan 1913'te yapılan başvuruya da değinerek; Osmanlı Devleti'nin İngiliz dostluğuna verdiği kıymet ve ehemmiyeti, Doğu Anadolu Vilayetleri için getirmek istediği yabancı müfettişlerle uzmanların büyük kısmını İngiltere'den talep etmiş olmasıyla bir kere daha ispatladığını, söylüyordu.[243] 1 Kasım 1913 tarihli Tanin'de Hüseyin Cahid, yeni tayin edilen İngiliz Büyükelçisi Sir Mallet'in (Male) göreve başlaması münasebetiyle yazdığı başyazısında ise İngiltere'nin idaresi altında milyonlarca müslüman olmasının iki devleti birbirine yaklaştırmakta çok kuvetli bir etken olduğunu, İngiliz idaresi altında yaşayan müslümanların devletlerine sadakat göstermelerinin hilafet makamına karşı manevi irtibatlarının kesilmesine engel olmayacağını ve kalbî muhabbetlerinin devam etmesine de hiçbir şekilde mani olmayacağını, söylüyordu.[244]

Yine Tanin'in 14 Kasım 1913 tarihli nüshasındaki "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat" başlıklı imzasız başyazıda; İngiliz Başbakanı Asquith'in, geçen yıl Yunanlılar'ın Selanik'i ele geçirmeleri dolayısıyla yaptığı konuşmada sevinç gösterisinde bulunmasına

[241]Dr. Johannes Lepsius (1858-1926), Alman Protestan din adamı, misyoner ve Ermeni muhibbidir. Ermeniler'e yönelik yardım kuruluşları kuran ve temel alt yapıyı oluşturan "Alman Şark Misyonu" yöneticisi ve "Alman-Ermeni Yardım Derneği" kurucusudur. Avrupa devletleri, Lepsius'un Ermeniler hakkında 1. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yazdığı kitapları, sözde soykırımı ispatlamada kullanmaktadırlar. Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türkler'e Soykırım İddialarının Mimarı Portreler –Bir Alman Dinadamı Dr. Johannes Lepsius-", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.417.

[242]*Tanin,* 3 Cemaziyelahir 1331- 26 Nisan 1329- 9 Mayıs 1913, Nr: 1595, s.3.

[243]*Tanin,* "Türkiye ve İngiltere", 1 Zilhicce 1331- 19 Teşrinievvel 1329- 1 Kasım 1913, Nr: 1746, s.1.

[244]*Tanin,* "Türkiye ve İngiltere", 1 Zilhicce 1331- 19 Teşrinievvel 1329- 1 Kasım 1913, Nr: 1746, s.1.

rağmen, bu sene Yunanlılar'ın yaptığı vahşeti en sonunda gördüğüne ve bu vahşetleri itiraf ettiğine; ayrıca Balkan Hükümetleri'nin yeni tebalarına karşı sorumluluklarının büyük olduğunu söylediğine, değinilmiştir. Bu konuşmaya değinildikten sonra başyazıda; Osmanlı Devleti'ndeki en ufak olaylar için bile cildlerle "Mavi Kitaplar" yayınlayanların, bu vahşetler karşısındaki tepkilerinin sözde kalmaması gerektiği, vurgulanmıştır. Başyazıda şu hayatî soru sorulmuştur: "Yeni tebalarına karşı mesuliyetleri azîm olan Balkan Hükümetleri aleyhinde, İngiltere'nin insaniyet fikriyle fiilî müdahelât icra etmeye hakikî niyeti var mı? Yoksa bihakkın asabiyet ve galeyana gelmiş olan İngiliz efkar-ı umumiyesi için yaldızlı bir teselli mi kullanmak isteniyor?"[245] Aynı başyazıda İngiliz Başvekil'in konuşmasında, Osmanlı Asyası'nın mülkî bütünlüğünün İngiltere'nin yardımıyla ayakta kaldığını, ayakta kalan bu kısımda ıslahatın uygulanmasının gerektiğini söylediği de aktarılmıştır. Başyazıda, İngiliz Başbakan'ın ıslahat kelimesiyle büyük ihtimal Doğu Anadolu'daki ıslahatı kastettiği, belirtilmiştir.[246]

Sonuçta İngiltere, dünyanın en büyük gücü olması dolayısıyla özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonraki dönemde Ermeni Meselesi'nde Rusya ile birlikte en etkili olmuş devlettir.

1.3. Ermeni Meselesi ve Fransa

Kanuni Sultan Süleyman ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin Fransızlar'a verdiği önemi ve ayrıcalığı simgeleyen kapitülasyonlar, zamanla Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamayı ve zenginliklerine el koymayı hedefleyen kullanımları haline gelmiştir. 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın tanıdığı; 1604, 1673 ve 1740 yıllarında da genişletilen kapitülasyonlar, Osmanlı-Fransız yakınlaşmasının en önemli adımları olmuştur. 1604 yılında kapitülasyonlarda yapılan değişiklikler, Fransızlar'a bekledikleri ve daha rahat hareket etmelerini sağlayacak bir olanak sunmuştur: Osmanlı topraklarındaki Katolikleri koruma görevi.[247] İşte bu noktadan sonra sömürgeci yayılmacılığın birer neferi olarak çalışan misyonerler sahneye çıkmaya başlamış, Ermeniler'e yönelik propaganda çalışmaları çoğalmış,[248] Ermeni toplumu arasında çözülme ve Katolikliğe geçme eğilimleri baş göstermiş ve Osmanlı Devleti'nde Katolikliği yaymak amacıyla Fransiskenler ve Fransız Cizvitler

[245]*Tanin,* "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1.
[246]*Tanin,* "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1.
[247]1604'te Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan antlaşmada, sadece Fransız vatandaşları ile ilgili esaslar olmasına rağmen, Fransa bu antlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri himayesi altına almaya çalışmıştır. Fatma Şimşek, ***İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri (1876-1909),*** Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2003, s.48.
[248]Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,*s.270.

yoğun faaliyetlere girişmişlerdir.[249] Katolik propagandası yapan papazlar da Fransa'ya güvenerek faaliyetlerine hız vermişlerdir. Rumlar ve Ermeniler ise misyonerlik faaliyetlerine verdiği destekten dolayı Fransa'ya bir kurtarıcı gözüyle bakmaya başlamışlardır.[250] Özellikle 1690'lı yıllarda Fransız elçileri ve misyonerler tarafından girişilen faaliyetler had safhaya çıkmış ve İstanbul'da bir nefret ve isyan havası oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda da 1692 yılında Galata'da yaşayanlar ayaklanmak suretiyle bölgedeki Frenkler'i istemediklerini belirtmişlerdir.[251] Misyonerlerin İstanbul'da kurduğu ilk Fransız okulu Saint Benoit'dir. Bu okul aynı zamanda Osmanlı topraklarında kurulmuş ilk yabancı okul olma özelliğini de taşımaktadır.[252] 1869 yılında ise Mekteb-i Sultanî yani Galatasaray Lisesi açılmıştır. 1914 yılına gelindiğinde Anadolu'da faaliyet gösteren 707 yabancı okuldan 72'si Fransızlar'a aitti.[253] Tanin'in 14 Kasım 1913 tarihli nüshasında aktarıldığına göre; Paris Elsine-i Şarkıyye (Doğu Dilleri Okulu) öğretmenlerinden Alfred Duran, Osmanlı Devleti'nin ihyasına dair verdiği bir konferansta Fransızlar'ın, Türkiye'den ne kadar menfaatdar olduğunu izah ettikten sonra Osmanlı memleketlerindeki bütün Fransız ve yabancı okullarında senelik 110.000 öğrencinin Fransızca tahsil etmekte olduğunu, söylemiştir.[254]

Kanuni döneminde kazandığı kapütülasyonlarla Papa'nın siyasi ve dini nufûzunu birleştiren Fransa, Osmanlı Ermenileri'ni kendisine bağlamaya çalışarak ve onları Katolikleştirerek Osmanlı Devleti içerisinde kendisine bağlı bir müttefik meydana getirmiş oluyordu. Başlangıçta sadece İstanbul Ermeniler'i üzerinde yürütülen propaganda, daha sonra Anadolu'nun her tarafına özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Lübnan bölgesine kaymıştır. Böylece Fransa, diğer Avrupa devletleriyle arasındaki rekabette Ermeniler'den faydalanarak avantaj sağlamak niyetindeydi. Fransa'nın 17. yüzyıl başlarından itibaren başlattığı bu Katolikleştirme politikaları sonucu çok sayıda Ermeni, Katolik mezhebine girmiştir. Katolikliği kabul eden Ermeniler, kültürel ve maddi açıdan en ileri olanlardı. Böylece Ermeniler, arkasında Fransa olan ve Papa'nın ruhanî başkanlığındaki Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanmak isteniyordu.[255] Bu politikanın sonucunda Fransa, 1740

---

[249]Bir Fransisken Rahibi olan Emmanuel Grasya'nın faaliyetlerinden örnekler için Bkz. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.1, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 58, Ankara 2002, s.183-189 ; Berna Türkdoğan, 1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s.60.

[250]Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.48.

[251]Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.260.

[252]Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.270.

[253]Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.257.

[254]*Tanin*, 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.5.

[255]Cevdet Tarihi'nde, "Ermeni ve Katolik Mezhebi" başlığı altında şöyle denilmektedir: "Hristiyan tabâ-i devlet-i âliyye'den olan Ermeni milleti, Rum ve Katolik mezheplerinden ayrı olarak bir âyîn-i mahsusda bulunup 1040 (1630) tarihlerine değin içlerinde başka fırka olduğu bilinmez iken Frenk rahipleri, bunların içine girüp gerek

Kapitülasyon Antlaşması[256] ile Osmanlı Devleti'nden, Katolikler'in himaye hakkını resmen elde etmiştir.

Ermenilerle ilgilenen batılı devletlerin ilginç olan ortak noktaları, her devletin Ermeniler'e kendi mezheplerini kabul ettirerek yanlarına çekme gayretleri ve onlar arasında bağımsızlık fikirleri yaymaya çalışmalarıdır. Bu açıdan Osmanlı Ermeniler'i ile ilk ilgilenen Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de siyasi ve ekonomik çıkarlarını temin hatta sürekli kılmak isteyen; Rusya ve İngiltere'nin bölgede bulunmasını veya onların güdümünde bir Ermenistan kurulmasını menfaatlerine aykırı bulan Fransa olmuştur.

Fransa, Katolikleşen Ermeniler'in Fransa Kralı'nı kurtarıcı olarak göreceklerini ve birçoğu banker olan bu Ermeniler'in, Osmanlı devlet kademelerindeki nufûzlarını Fransa lehinde kullanabileceklerini düşünüyordu; bu amaçla Katolik Ermeniler'e her türlü yardımda bulunmuş ve onların Fransa'da sanat ve ticaret eğitimlerini kolaylaştırmıştır. Fransa, 1810 yılında Paris'te eğitim veren Doğu Dilleri Okulu'nda Ermenice Kürsüsü kurdurmuştur.[257] Aslında bu politikalarıyla Fransa, misyonerlerinin faaliyetleri ve Papalığın da desteğiyle Ermeni toplumunu, Gregoryen ve Katolik olarak ikiye ayırıyordu.[258] Görüldüğü gibi Fransa da misyonerlik faaliyetlerine önem vererek Katolik mezhebini yaymaya çalışarak, Osmanlı Katolik toplumunun hamiliğini üstlenmiş; Osmanlı toprakları üzerindeki amaçlarını Osmanlı

Dersaadet'te ve gerek Anadolu'nun bazı mahallerinde birtakım Ermeniler'i, Roma'da bulunan Papa'nın riyâset-i ruhaniyyesi tahtında olan ve mezheb-i umumî manasında olarak Katolik denilen mezhebe davet ve idhal etmekde bulunmuşlar idi." İlter, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.44.

[256]1740 Kapitülasyonları ile Fransız elçilerine diğer hristiyan devletlerin elçilerine göre daha çok kıdem, mevki ve serbestlik tanınmış; konsolosluk, tercümanlık ve elçiliklerde çalışan tüm görevlileri cizyeden muaf hale getirilmiştir. Bunun yanında önceden Fransa'ya verilmiş olan haklara, bu antlaşma ile Osmanlı tabiyetindeki diğer Katolik azınlıkların da sahip olması sağlanmıştır; bundan dolayı, diğer Katolik azınlıkların papazlarının Ermeniler arasındaki misyonerlik çalışmaları daha da yoğunlaşmıştır. Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.48.

[257]Doğu Dilleri Okulu ve Muratyan Okulları'nda, Ermeni bağımsızlık hareketlerini yürütecek gençler Ermeni toplumunun kültürel ve siyasal anlamda liderliğini yapmak üzere yetiştiriliyordu. Gençler buralarda milliyetçilik fikirleriyle tanışmış ve köklü reform taraftarları olmuşlardır. Bu gençler geri döndüklerinde genelde misyoner okullarında öğretmenlik yaparak hem misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşmasını sağlamış hem de geleceğin ihtilalcilerini yetiştirmişlerdir. Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.50.

[258]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,* s.27,28 ; Kemal Kurak, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliği'nin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.478-480 ; Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,*s.67,68. Tamamen siyasi ve ticari bir hedef güden Katolik propagandası, cemaatini böldürmek istemeyen Ermeni Patrikhanesi tarafından da hoş karşılanmamış ve hatta Ermeniler'den Katolik olanlara karşı düşman gözüyle bakılmıştır. Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,*s.68. Bir ara Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin Osmanlı yönetimine başvurması sonucunda, bazı misyonerler tutuklanmış ya da sınırdışı edilmişse de zamanla misyonerlerin daha iyi örgütlenmeleri ve çalışmaları sonucunda ortak çıkarlar bulunmuş ve bu çıkarlar doğrultusunda hareket edilmeye başlanmıştır. Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.270. Paris'te on beş günde bir Katolik papazlar tarafından yayınlanan "La Terre Sainte" gazetesinin, özellikle 1875-1878 dönemindeki sayılarında Gregoryen ve Katolik Ermeniler'in birbirlerine muhalif durumda oldukları ve aralarındaki ihtilafın gittikçe genişlediği belirtilmekteydi. Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.261, 262.

Katolikleri vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Tabii, sonradan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri ile Protestanlık da Ermeniler arasında yayılacaktır.

1862 Zeytun Ermeni Ayaklanması'nda Levon adlı bir Ermeni, Fransızlar'dan yardım talep etmiş; III. Napoyon'dan Zeytun'a bağımsızlık verilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasını ve buraya yönetici olarak da bir Ermeni prensinin atanmasını istemiştir. Fransızlar bu talebi kabul etmemişler fakat isyanın durdurulması için İstanbul'dan yola çıkacak olan birliğin gönderilmemesi için İstanbul'dan bir Ermeni temsilcisi beraberindeki rahiple birlikte Fransa'ya, III. Napolyon'dan destek aramaya gitmiş ve Fransa'nın baskısı sonucu bu birlik durdurulmuştur.[259]

Sonuçta Fransa'nın baskısıyla Sultan II. Mahmud, 6 Ocak 1830 tarihinde yayınladığı fermanla Katolik Ermeni cemaatinin ayrı bir "millet" olduğunu kabul etmiştir. Böylece, Ermeniler arasındaki Katolik-Gregoryen mücadelesinin bir müddet önüne geçilmiş oluyordu. Bu işten en karlı çıkan taraf şüphesiz Fransa olmuştur. Bundan sonra Fransa, Katolik Ermeniler'i birer ticarî misyon[260] olarak rahatlıkla kullanacaktır. Katolik Ermeni milletinin tanınmasıyla birlikte diğer azınlıklara mensup Katolikler de dinî konularda bu makama bağlanmıştır. Ermeni Meselesi'nin 93 Harbi'nden sonra uluslararası boyut kazanması üzerine Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurmak hayaliyle başta Fransa olmak üzere Avrupa devletleri ve Amerika ile daha sıkı ilişkiler kurmaya ve o ülkelerde siyasi faaliyetlere başlamışlardır.[261]

Katolik misyonerlerin, 19. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'dan Paris'e gönderdikleri özellikle maddi durumu iyi olmayan Ermeni öğrenciler ve birkaç iş adamından oluşan küçük bir Ermeni toplumu Paris, Marsilya ve Lyon'a yerleşmişlerdir. Fransa'daki Ermeni toplumunun Osmanlı aleyhine faaliyetlerinin ilk adımı 1880 yılından itibaren Marsilya'da Armenakan Partisi'nin kurucusu ve lideri olan Mıgırdıç Portakalyan tarafından atılmıştır.[262] İstanbul doğumlu bir Ermeni olan Portakalyan, 1870 yılında Van'da bir okul

---

[259]Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora…,* s.14.

[260]Rumlar ve Ermeniler, Avrupa sermayesinin Anadolu'ya girmesi ve yerleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bölgeleri ve bölgelerin gelenek-göreneklerini iyi bilmeleri, ticari ilişkilerde bulundukları halkın dilini de iyi bilmeleri, ticari bilgi ve kabiliyetleri, onları Avrupalılar için vazgeçilmez bir doğal ortak niteliğine yükseltmiştir. İzmir'deki ticaret kolonisi ile bölgedeki üreticiler arasındaki tek bağ Rumlar ve Ermeniler'di. Onlar olmadan ithal edilen Avrupa malları satılamayacağı gibi, Batı Anadolu'nun ihraç malları da üreticilerden toplanıp İzmir'e oradan da Avrupa pazarlarına gönderilemezdi. Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,*s. 73.

[261]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.28 ; Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,*s.72.

[262]Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Cambon, Dışişleri Bakanı Perier'e gönderdiği 20 Şubat 1894 tarihli yazıda; Avrupa'da bir Ermeni hareketinin, ilk defa 1885'lerde ortaya çıktığını; Fransa, İngiltere ve Amerika'da dağınık olan Ermeniler'in maharetli bir şekilde Türk idaresinin kötülüklerini ortaya koymak için uğraştıklarını ifade etmiştir. Sonraki Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux da 3 Kasım 1896'da Fransa Milli Meclisi'nde yaptığı

açarak okulu, Ermeni ihtilal faaliyetleri için bir merkez haline getirmiştir. Ayrıca 1878 yılında Teoloji Koleji açmış; kolejin politik faaliyetlere karışmasından dolayı tutuklanacağını anlaması üzerine Fransa'ya kaçmış; Fransa vatandaşlığına geçmek için Fransa Cumhurbaşkanı'na verdiği dilekçe üzerine, 18 Ekim 1892 tarihli kararname ile Fransa'da yerleşmesine izin verilmiştir. Bu hadisenin hemen ardından Portakalyan, Marsilya'da bir basımevi ve "Ermeni Birliği" adında bir dernek kurarak 1885'te L'Armenia[263] adında bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete Ermeni davasını Batı kamuoyunda tanıtmada oldukça etkili olmuştur. Portakalyan'ın bu faaliyetlerinden önce Marsilya'daki Ermeniler bir derneğe sahip değillerdi. Kiliselerine bağlı bir lokalde haftada iki defa toplanan ve İstanbul'da yayınlanan bazı Ermeni gazetelerini takip eden 50 kişi civarında bir topluluklardı.[264]

Fransa, Berlin Kongresi'ne katılmakla birlikte burada aktif bir rol oynamış değildir.[265] 1879'dan 1918'e kadar olan dönemde ise Fransa'daki Ermeniler, başta Fransız basını olmak üzere kamuoyunu yanlış bilgilendirmek, isyancı komiteler kurmak, Fransız ve Ermeni din adamlarını siyasi işlere alet etmek ve birçok olayda Fransız yönetiminin, Osmanlı iç işlerine müdahale etmesini sağlamak gibi etkin faaliyetler yürütmüşlerdir. Ayrıca, bu dönemde Fransız yönetimi siyasi suçlu birtakım Ermeniler'i ülkesinde barındırmış,[266] Fransa'ya kaçan Ermeni siyasi suçluların, Fransız tâbiyetine geçmelerinde kolaylık sağlamıştır. Bunun yanında bazı Fransız misyonerleri, Osmanlı Devleti dahilinde Ermeni siyasi suçlularını maddi ve manevi yönden korumuşlar ve Ermeni olaylarının ortaya çıkmasına adeta zemin

---

konuşmada, Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları'ndan sonra Ermenilerle ilgilenilmişse de bir Ermeni hareketinden ancak 1885'lerde söz edilebileceğini; Fransa, İngiltere, Amerika ve Avusturya gibi büyük devletlerde dağınık bulunan Ermeniler'in örgütlenmeleriyle komitelerin oluştuğunu ve bu komitelerin Osmanlı Devleti'nin kötü yönetimini ileri sürerek Avrupalı devletlerin müdahale etmelerini sağlamaya yönelik propaganda yaptıklarını dile getirmiştir. Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.50, 51.

[263]Marsilya Başkonsolosu Edhem Bey'in Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderdiği 12 Ağustos 1898 tarihli yazıya göre; bu gazete Marsilya'da Ermenice olarak çıkmıştır. Adı geçen gazetenin, Osmanlı topraklarına girmesi yasaktı ve Rusya'da birkaç abonesi vardı. Bununla birlikte, Paris'te Minas Çeraz'ın müdürlüğünü yaptığı Fransızca çıkan "Armenia-Ermenistan" adlı bir başka gazete daha bulunmakta idi. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.123.

[264]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.28.

[265]Halil Metin, ***Türkiye'nin Siyasi Tarihi'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları,*** M.E.B Yayınları, Ankara 2001, s.65.

[266]Örnek olarak, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Marsilya Konsolosu Mavroyeni Bey'e gönderdiği 25 Mart 1896 tarihli telgrafta; Zeytun'da ayaklanan kişilerden dördü olan Oghassi, Ratchia, Eyak ve Meldj adlarındaki Ermeniler'in Mersin'deki Fransa Konsolosu'nun garantisi altında Marsilya'ya gitmek üzere Mersin'den gemiye bindirildiklerini ve kişilerin eşgallerini haber vermiş; bu şahısların Marsilya'ya inip inmediklerinin nezarete iletilmesini ve indilerse bu şehirde kalma süreleri boyunca olaylarından ve davranışlarından nezaretin haberdar edilmesini Mavroyeni Bey'den istemiştir. Mavroyeni Bey ise ertesi gün gönderdiği telgrafında; adı geçen dört isyancının, "Lind des Messageries" adlı gemi ile dün geldiklerini, Londra Komitesi'nin bir delegasyonu ile bir grup dindaşları tarafından karşılandıklarını, bugün de Paris ve Londra'ya gideceklerini bildirmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.55, 56.

hazırlamışlardır.[267] Fransa, bu dönemde Ermeni Meselesi'nde örnek olarak Mayıs 1895 Islahat Programı'nda görüldüğü gibi, İngiltere'nin yanında destekçi olarak bulunmuştur.[268]

Fransa ile Osmanlı Hükümeti arasındaki diplomatik ilişkiler, Ermeni Meselesi'nin de içinde olduğu üç maddeden dolayı bir ara tamamen kopma noktasına da gelmiştir. Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux, Kasım 1896'da Osmanlı Büyükelçisi'ne üç tane madde sıralamış ve bunlar Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmezse, kendi büyükelçilerinden İstanbul'u terk etmesini isteyeceğini söylemiştir. Bu üç maddeden Ermeni Meselesi ile ilgili olan madde şöyleydi: Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux, İstanbul'da cinayet işleyen Ermeni fesatçılarla can, mal ve ırzlarını korumak gerekçesiyle aşırı hareketlerde bulundukları iddia edilen halkın diğer kesimlerinin yargılanmaları ve haklarında adlî işlemlerin yapılması için kesin hüküm vermek için kurulmuş olan Olağanüstü Mahkeme'nin lağvedilerek kesinlikle yeni kovuşturma yapılmasını istiyordu. Padişah, bu mahkemenin kaldırılması için sefirlerin yaptıkları üst üste başvurular üzerine bu mahkemenin kaldırılmasını emretmiştir.[269]

Ermeniler'in, Fransa'da basın yayın yoluyla yaptıkları Ermeni halkını bilinçlendirme faaliyetlerinin yanında, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine Berlin Antlaşması'nda yapmayı taahhüt ettiği ıslahatları yapması için müdahalelerde bulunmaları yönünde Avrupa devletlerine telkinlerde bulundukları da görülüyordu. Yurt dışında bulunan Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerini mitingler ve konferanslar şeklinde artırarak devam ettirirlerken; yurt içinde özellikle Ermeni komitecilerinin çıkarttıkları olayları, Türkler'in kendilerini yok ettikleri asılsız propagandalarıyla batı kamuoyunu kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Onların bu yöndeki propagandalarına inanan Fransız halkı, bazı devlet adamları ve aydınlar, Ermeniler lehine faaliyetlerini artırmışlar; Batı kamuoyunda Zavallı Ermeni, Katil Türk! imajının yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır.[270] Ermeni Meselesi'nin Avrupa'da nasıl örgütlü bir şekilde gündemde tutulmaya çalışıldığı şu örnekle açıklanabilir: Paris'ten 1 Nisan 1913 tarihiyle Tiflis'te yayınlanan Ermenice *Mişak* gazetesine[271] yazılan bir yazıda şöyle deniyordu: "Avrupa'nın çeşitli memleketlerinde Ermeni Meselesi'nin müdafaası için komisyonlar teşkil edilmiştir. Londra'da Balkan Komitesi (Balkanlar'daki milletlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları için faaliyetlerde bulunan komite), bir Ermeni komitesi

---

[267]Yıldız Deveci Bozkuş, "Yayımlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.350, 351.
[268]Abdülkadir Yuvalı, "Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.107.
[269]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.59.
[270]Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,*s.28.
[271]Bu gazetenin Osmanlı memleketlerine girişi, "hükümet aleyhine ahaliyi tahrik edebilecek fikirler ortaya koyduğu anlaşıldığından" Matbuat Kanunu'nun 35. Maddesi mucibince, Meclis-i Vükela'nın Rumî, 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914) tarihli kararıyla yasaklanmıştır. BOA, MV. 7/Şaban/1332, D. Nr: 190, G. Nr: 8.

teşkil etmiştir.[272] Bu komite, diğer memleketlerdeki cemiyetlerle münasebette bulunmakta olup çok geçmeden uluslararası büyük bir toplantı tertip edecektir. Fransız Komitesi Paris'te General La Croix'in başkanlığı altında teşkil etmiştir. Berlin'de de bir komite vucuda getirilmiştir. İngilizler'den, Fransızlar'dan, Almanlar'dan ve İsviçreliler'den meşhur kişiler, Ermeniler lehinde propaganda için Ermeniler'den ayrı olarak hususi komiteler teşkil etmişlerdir. Bu komiteler birbirleriyle münasebette bulunup gayet faydalı(!) faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Petersburg'da dahi Rus meşhurlarından oluşan bir komitenin teşkil etmesi arzu olunuyor."[273] Bu yazı Paris'ten, Tiflis'te yayınlanan Ermenice *Mişak* gazetesine gönderilmiş bir yazıdır. Ayrıca yazı Türkiye'de yayınlanan Ermenice *Jamanak* gazetesinde de çıkmıştır. Görüldüğü gibi bu yazı, Profesör Tomayan'ın sözlerini bir derece haklı çıkarıyordu. Tomayan, yazısında; ıslahat meselesinde Osmanlı Ermenileri'nin hiçbir kabahati olmadığını; ıslahat meselesinin Katogikos'un ve diğer Rus tabiyetindeki Ermeniler'in Rusya'ya başvurmaları ile çıktığını söylüyordu. Aşağıda ayrıntılı olarak değinilecek olan 30 Kasım 1913 tarihli "Ermeni Tarafdarları Kongresi" de Ermeni olmayanların düzenlediği bir kongreydi. Tomayan, bu kongrede Bogos Nubar hariç hiçbir Ermeni'ye rastlanmadığını, söylüyordu.[274] Avrupa'nın çeşitli merkezlerindeki Ermeni muhiblerinin katıldığı 30 Kasım 1913 tarihindeki bu kongrede, eğer Osmanlı Hükümeti Avrupa kontrolü altında ıslahat yapmazsa; ona malî yaptırımlar uygulanması teklif edilmiştir.

Yurtdışındaki Ermeni propagandasına örnekler verilecek olursa; İstanbul'da Almanlar'ın çıkardığı *Osmanicher Lloyd* gazetesine, Cenevre'den 5 Haziran 1913 tarihli çekilen bir telgrafın haber verdiğine göre; sadece İsviçre'de 200 miting tertiplemiş olan Projvostiye Ermeni Komitesi Düvel-i Muazzama'nın, Ermeni Meselesi hakkında fiilî olarak harekete geçmesini teklif eden bir muhtıra vermiştir. Bu teklif, sonradan Londra'da Ermeni menfaatlerine hizmet eden uluslararası bir konferansta karar altına alınmıştır.[275] Tanin'in aktardığına göre; Ermenice *Azadamard* gazetesinin Paris özel muhabiri, 3 Haziran 1913 tarihli bir mektup yollamıştır. Bu mektupta şunlardan bahsediliyordu: Paris'te "Salle De Agriculteurs"da Fransız mebuslarından ve Akademi üyelerinden Mösyö Dennis Cochin'in başkanlığı altında bir müsamere gerçekleşmiştir. Dani Guşan, yapmış olduğu açılış

---

[272]Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, 19 Mayıs 1913 tarihli telgrafında; bu konuda, İngiltere Dışişleri Bakanı'nın dikkatini çektiğini söyleyerek bakanın da bu komitenin oluşması işine İngiltere Hükümeti'nin karışmadığı tarzında cevap verdiğini bildirmiştir. Bu komitenin Mayıs 1913'te Londra'da yaptığı toplantıya Fransız Robert De Caise, Alman J. Lepsius, İsviçreli Leopold Favre, Rene Caparede, Rahip Adolf Hofman ve İngiliz delegelerin yanı sıra Ermeni delegeleri olarak Bogos Nubar Paşa ve H.N. Müsdiçyan katılmışlardır. Bu toplantıda komite, birtakım kararlar da almıştır. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.80-82.
[273]*Tanin*, 18 Cemaziyelevvel 1331- 11 Nisan 1329- 24 Nisan 1913, Nr: 1580, s.4.
[274]*Tanin*, 21 Safer 1332- 6 Kanunisani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s.3.
[275]*Tanin*, 2 Recep 1331- 25 Mayıs 1329- 7 Haziran 1913, Nr: 1624, s.4.

konuşmasında Ermeniler'den bahsederek; bu milletin medeniliğe ve sanatlara olan doğal meylini birer birer saymış ve takdir ettiğini söylemiştir. Bunu müteakip Ermeni edebiyatçılarından Arşak Çobanyan bir konuşma yaparak Ermeni tarihiyle edebiyatı ve sanatlarından bahsetmiştir. Sonra Bogos Nubar da birkaç söz söyleyerek demiştir ki: "Fransa Dışişleri Bakanı Pişon, Berlin Andlaşması'nın 61. maddesinin dikkate alınması hakkında Londra'daki Fransa Büyükelçisi'ne gerekli emirleri vermiştir. Öyle zannediyorum ki bu emirlerin verilmesini, Mösyö Dennis Cochin'in mesai ve müracatları kolaylaştırmıştır."[276]

Fransa'daki Ermeniler; 1909 Adana Olayları gibi pek çok hadiseyi bahane ederek Paris ve Fransız şehirlerinde protesto mitingleri düzenlemişler; 1912-1913 yıllarında, Osmanlı Hükümeti'nin yapmaya söz verdiği ıslahatları bir an evvel gerçekleştirmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için Bogos Nubar Paşa önderliğinde propaganda faaliyetlerine başlamışlar, ıslahatların gerçekleştirilmesi için Avrupa devletlerini bölgeye davet etme cüretini ve cesaretini göstermişlerdir.[277]

9 Mart 1913 tarihli Tanin'deki başyazısında Babanzade İsmail Hakkı,[278] (Balkan) Harbin başlangıcında Fransız kamuoyunda görülen zebunküşlük (kendisinden zayıfa gücü yeten ve yüklenen) vaziyetinin birkaç âlicenap Fransız'ın sözleri üzerine değiştiğini; Piyer Loti'nin de Emile Zola gibi bir hakikat, hakkaniyet tellalı olduğunu; Jan Joures, Claud Ferer gibi hakperestlerin, yalan haber seline ve iftiralara bir set çektiklerini; bunlardan başka Viktor Berar'ın da zikredilmesi gerektiğini, ifade ediyordu. Başyazıda, Viktor Berar'ın bir özeleştiri yaparak; "kendi emniyetimiz için varlığı gerekli olan Türkiye için asırlardan beri ne yaptık? Üç asırdan çok bir zaman onun varlığından istifade ettik; fakat ona yardım ve destek için bir şey yapmadık." dediği de aktarılıyordu.[279] Babanzade İsmail Hakkı, Viktor Berar'ın sözünü aktardıktan sonra şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Üç asırdan fazla müddet Fransa'nın bekasına hizmet etmiş olan Türkiye'ye karşı Fransa, yardım ve destek şöyle dursun, şimdi 20. asırda basınıyla –bu basının satılmış, kalem haysiyetini kaybetmiş olan kısmıyla- Türkiye'yi tahkir etti. Bununla birlikte bu hakikat sadâsı Fransa'nın yüksek tabakasına, Fransa'nın resmi mahfillerine layıkıyla nufûz edememiştir.[280] Yalnız, Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'nın 7

[276] *Tanin,* 6 Recep 1331- 29 Mayıs 1329- 11 Haziran 1913, Nr: 1628, s.4.
[277] Hasan Babacan, "II. Abdülhamit Döneminde...", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri,* s.28.
[278] (1876-1913) Müderris ve gazetecidir. Bağdat'ta doğmuş ve ileri gelen bir Kürt ailesine mensuptu. Galatasaray Lisesi ve Mülkiye'de eğitim görmüştür. Sonraları Mülkiye'de hukuk dersleri vermiştir. Bismarck'ın biyografisini kaleme almıştır. İhtilalden sonra, 1908 ve 1912'de Bağdat'tan mebus seçilmiştir. Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı yapmıştır. İttihatçı çevrelerde ileri gelen ve etkili bir kişi olmakla birlikte Cemiyet'in iç grubuna dahil olmamıştır. Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.277.
[279] *Tanin,* "Viktor Berar'ın İbretâmiz Bir Nutku", 1 Rebiülahir 1331- 24 Şubat 1328- 9 Mart 1913, Nr: 1534, s.1.
[280] *Tanin*, "Viktor Berar'ın İbretâmiz Bir Nutku", 1 Rebiülahir 1331- 24 Şubat 1328- 9 Mart 1913, Nr: 1534, s.1.

Haziran 1913 tarihli telgrafında aktardığına göre aynı Viktor Berar,[281] Bogos Nubar ile birlikte 3 Haziran'da katıldığı Ermeni Meselesi hakkındaki bir konferansta Ermeniler'i överek tarihsel, siyasal ve toplumsal bazı görüşler öne sürüp Irak, Doğu Anadolu ve Suriye'den söz ettikten sonra İngiltere, Rusya ve Almanya'nın Irak ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmelerine engel olmak için Doğu Vilayetleri'nde, Avrupa'nın kontrolü altında esaslı ıslahat yapılması gerektiğini belirtmiş, bu ıslahatı dörde ayırarak önce jandarmanın, ikinci olarak yargı sisteminin, üçüncü olarak bayındırlık işlerinin, dürdüncü olarak da genel olarak vilayetlerin yönetiminin yeniden ıslahı ve düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir. Berar, Türkler kendi kendilerine ıslahat yapmaktan aciz olduklarından bu ıslahatın Avrupa kontrolü altında icra edilmemesi halinde Afrika ve Avrupa'daki topraklarını az zamanda kaybeden Türkler'in Anadolu'yu da elden çıkaracakları malumdur, diye devam etmiştir. Bogos Nubar Paşa da bu yolda ifadeler kullanarak Ermeniler'in yukarıdaki dört ıslahat dışında başka bir emellerinin olmadığını söylemiştir.[282]

Piyer Loti, bütün emperyalist ülkeleri tek tek eleştirdiği, Avrupalı devletlerin yaptıkları katliamları bir bir ortaya döktüğü gibi, kendi ülkesi Fransa'yı da yerden yere vurmuş bir kişidir. Örnek olarak; Fransızlar'ın Çin-Hindi'ndeki çalışmalarını eleştirmiş, Cezayir ve Tunus'ta kan döken Fransa'yı katliamcı bir ülke olarak nitelemiştir. Loti, o dönemde Türkler hakkında söylenen iftiralara karşı da yine birtakım yazılar yazmıştır. Loti, Ermeni Meselesi hakkında da yazılar yazmıştır. Piyer Loti, Ermeniler hakkında şunları söylüyordu: "Onlarla ticarî ya da başka türlü ilişkiler, özellikle ticarî ilişkiler kuran herkes antipati kazanarak bundan vazgeçmektedir. Bu konuda benim deneyimlerime gelince, belki kötüsüne düştüm ama istisnalar dışında onaylayabilirim ki onlarda sadece ahlakî gevşeklik, bozukluk, tembellik, kötü işler ve dalavere gördüm ve böylece anladım ki aslında doğruluğun kendisi olan Türkler'i, onların (Ermeniler'in) bu ikiyüzlülüğü ve düzenbazlığı tiksindiriyor! (Türkler, Ermeniler'i) Tanımaları gereken birinci en kötü düşman olarak görüyorlar. Türkiye'deki Ermeniler'i nerdeyse bir meyvanın içindeki ve onu kemiren kurtlara benzetmeye cesaret edeceğim." Loti, 1896 yılında İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını[283] olayında

---

[281]Rıfat Paşa'ya göre Viktor Berar, Ermeniler'in yaşadıkları vilayetlerde Avrupa kontrolü altında esaslı ıslahatlar yapılmasının en önemli savunucularından biridir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.195.

[282]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s. 82 ; *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.195-197.

[283]26 Ağustos 1896 tarihli Osmanlı Bankası'nın Ermeni komitecilar tarafından bombalanması olayının da büyük devletlerle bir ilgisi vardır. Bu banka, İngiliz-Fransız ortaklığı ile kurulmuş yabancı bir banka olduğu için Ermeni komitecilar bu bankayı bombalarlarsa, Avrupa'nın dikkatini daha iyi çekebileceklerini düşünmüşlerdir. Nitekim bu olay, İngiltere'yi harekete geçirmiş; İngiliz donanması, Sultan'a baskı yapmak için Çanakkale Boğazı girişine gelmek üzere yola çıkarılmıştır; fakat İngiltere, büyük devletlere yaptığı "ortak baskı yapalım!"

Ermeniler'in, Türkler'e karşı komplo kurduğunu ve dünyada böyle bir olayı bu şekilde cezalandırmayacak hiçbir devletin bulunmadığını ifade etmiştir. Loti ayrıca, zavallı Türkler'in hristiyan olmamalarının Avrupa'nın gözünde temel bir eksiklik olduğunu, Ermeniler ve Ortodokslar'ın ise hristiyan kimliklerinden yeteri kadar faydalandıklarını ve herkesi bu şekilde aldattıklarını da söylüyordu.[284]

4 Şubat 1913 tarihli Tanin'in Ermenice *Seyegal* gazetesinden naklettiği bir yazıda, Ermeni-Fransız ilişkisi hakkında şunlar söylenmekteydi: "Fransa'nın birçok yerlerde gösterdiği faaliyet ve bizim (Ermeniler'in) başlıca mekteplerimizden yetişmiş olan Ermeni tüccar, mühendis, doktorların almış oldukları tahsil ve terbiye, Türkiye-Fransız zihniyetini genişletmek için iyi bir kanaldır. Müsaadenizle bir misal gösterelim: İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın fikirlerini yayınlama aracı olan 'Revü Döle Vent'(?) mecmuasının Ankara, Erzurum, Mamüratülaziz (Elazığ), Konya, Maraş, Sivas şehirlerindeki muhabirleri tamamen Ermeni olduğu gibi bu muhabirlerin bazıları aynı zamanda Fransız Konsoloshane tercümanı bulunuyor. Ticaret gibi mühim bir uzuvdan aldığımız şu gelişigüzel misal, Ermeniler'in oynamakta oldukları rolü kâfî derecede gösteriyor. Fransa'nın, Anadolu'daki Ermeniler'in hal ve istikballeriyle olan alakası pek güzel görünüyor. Fransa, kendisine sadık ve emin bir müşteri temin etmek için Ermeniler'in mazide olduğu gibi hırpalanmamasına gayret etmelidir. Hatırımıza iyi bir misal geliyor: Şimdiye kadar sarf olunan gayrete ve Abdülhamid'in gösterdiği müsaadeye rağmen Alman ticareti, Anadolu'ya nufûz edememiştir. Alman tüccarları, mallarını göstermeye muvaffak oldukları zaman bu ancak şu şartlar altında olabilirdi. Gerek fiyatları ve gerek faturaları Fransız lisanında yazılmalıdır. Anadolu kavmi, Fransa'ya o derece bağlıdır ki iş görmek için mutlaka lazım olan şeyleri Fransızca tanzim etmek gerekmektedir.[285] Andadolu'da, ticaretin her türlü şeklinde mühim etken olan Osmanlı tebası Ermenileri himayede gerek Türkiye gerek Fransa aynı menfaate sahiptirler."[286]

Fransa, Ermeni politikasını; elçilik ve konsolosluklar[287] (19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yirminin üzerinde konsolosu bulunmaktaydı), ticarî ilişkiler, Seyyahlar,

---

çağrısına istediği cevabı alamamıştır. Süleyman Kocabaş, "1878 Berlin Antlaşması'ndan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.160, 161.

[284]Kemal Kurak, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliği'nin...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.2, s.489.

[285]Osmanlı-Fransız ilişkilerinin çok eskilere dayanması ve kapitülasyonların sağladığı avantajlar nedeniyle Fransa, başta İngiltere olmak üzere diğer büyük devletlere göre, Osmanlı topraklarında oldukça önemli sermayeye sahipti. 1. Dünya Savaşı öncesi hem toplam sermaye hem demiryollarına hem de bankacılık sektörüne yapılan yatırımlar bakımından Fransızlar, çok net bir farkla öndeydi. Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası...", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu,* s.271.

[286]*Tanin*, 27 Safer 1331-22 Kanunusâni 1328- 4 Şubat 1913, Nr: 1501, s. 2.

[287]Örnek olarak; Van Konsolosu Rupen ve tercümanı Ermeni Mihran yanlarında silahlı bir korumayla Mayıs 1905'te Muş'ta bir karakola girmiş, nöbetçi polis memuru Ziya Efendi'ye hakaretler etmiş ve şüpheli iki Ermeni'yi yasadışı bir şekilde zorla karakol dışına çıkarmıştır. Yine aynı konsolos ve tercümanı, aynı zaman dilimi içerisinde Muş'ta olay çıkaran, ihtilal hareketinde bulunmuş olan 11 Ermeni köyünün ahalisine 38.500

Misyonerler ve dinî kuruluşlar, ihtilallerin getirdiği yeni fikirlerin propagandaları, yayınlar (1604-1877 dönemlerinde Fransa'da Ermenilerle ilgili olarak 200 kadar kitap ve makale fişlenmişti) aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.[288]

Anadolu'nun işgali sırasında da Fransızlar, Ermeniler'i kendi lejyoner birlikleri gibi kullanmışlardır. Günümüzde de Fransa, Portakalyan gibi 19. yüzyıl sonlarından itibaren Fransa'ya göç etmeye başlayan Ermeniler'in de etkisiyle sözde Ermeni soykırımı iddiasının en büyük destekçilerinden biridir.

1.4 Ermeni Meselesi ve Almanya

Almanya, 1871'de Bismarck önderliğinde siyasi birliğini kurduktan sonra Bismarck'ın politikası gereği, barış ve zaman kazanma politikası takip etmiştir. Yani devlet güçleninceye kadar, temkinli bir şekilde Avrupa barışının korunması ve Şark Meselesi'nden uzak durma politikası takip etmiştir. II. Wilhelm'in imparator olması ile birlikte Bismarck'ın politikası değiştirilmiş, Bismarck görevden alınmış ve Weltpolitik dönemine yani "dünya hakimiyeti" politikasına geçilmiştir.

1.4.1 Bismarck Dönemi'nde Ermeni Meselesi ve Almanya

1871'e kadar "Almanya" adıyla anılan bir devlet mevcut değildi. Bugünkü Alman Devleti'nin yerinde 19. yüzyılın başlarında 39 küçük Alman dükalığı vardı. Düklerin idare ettiği bu devletçikler, Avusturya İmparatorluğu'na tâbi bulunuyorlardı. Gerçi, Avusturya da Cermen (Alman) ağırlıklı bir karaktere sahip olmasına rağmen, tam anlamıyla Almanlar'ı temsil etmekten uzaktı. 39 küçük Alman dükalığı'ndan biri olan Berlin'deki Brandenburg Büyük Dükası Friedrich Wilhelm'in kendisini 1713'te "kral" ilan etmesiyle Prusya Devleti kuruldu. II. Friedrich (Büyük Friedrich) ile birlikte de Prusya, başta Avusturya olmak üzere komşularına karşı verdiği başarılı savaşlar sonunda Avrupa'da hatırı sayılır bir güç haline geldi. Daha sonra Fransız İmparatoru I. Napolyon, Prusya'yı baştanbaşa çiğnemiş, 27 Ekim 1806'da Berlin'i işgal etmiştir. Artık, "Prusya" adıyla anılan bir devlet kalmamıştır. 1812'de Fransa'nın Rusya'ya yenilmesi, Prusya'nın yeniden dirilmesini sağlamıştır. O sırada Prusya'nın nufusu ve serveti arttığı için Alman devletleri üzerinde büyük bir iktisadî nufûza

---

kuruş para yardımında bulunmuştur. Ermeni tercüman Mihran para dağıtımı esnasında köylülere; "idareleriniz için akçe ve hayvan verilmesindeki gaye önceki fikirleriniz gibi davranmanız içindir", "bu işe aykırı hareket etmeyeceksiniz" gibi bozguncu kışkırtmalarda bulunmuştur. Konsolos ve ekibi Hergüft köyünden geçmeleri sırasında bu köydeki Ermeniler'in de yardım istemeleri üzerine, Ermeni tercüman Mihran; "siz kimlerle savaştınız ki size para verelim." demiştir. Bu konsolos görev yeri olan Van'dan kafasına göre, izinsiz bir şekilde Muş'a gelmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.157-172. 19. yüzyılın son yıllarında Van Konsolosu olan Per Defrance'nin zararlı bir faaliyeti, Halep Konsolosu Barthelemy'nin 1896-1899 yılları arasındaki uygunsuz hareketleri hakkında Bkz. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri.

[288]Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.50.

sahip olmuştur. Alman siyasi birliğinden önce 1834'te Bavyera, Würtemberg, Saksonya ve sekiz Orta Almanya devletinin Prusya Gümrük Birliği'ne katılmasıyla Alman devletleri arasında bir "Gümrük Birliği" oluştu. Alman Konfederasyonu'nda "Gümrük Birliği"nin kurulması, siyasi birliğe kapı açtı. Bütün Alman bilgin, düşünür ve yazarları "Alman Birliği"nin Hohenzelern Hanedanı (Prusya Krallık Ailesi) etrafında kurulacağına inanmışlardı. 1862'de Bismarck, Kral I. Wilhelm tarafından Başbakanlığa getirildi. Bismarck, 1864'te Danimarka'ya savaş ilan etti ve Danimarka'yı yendi. Haziran 1866'da ise Avusturya'ya savaş ilan etmiş; bu savaşlardaki galibiyetler ile Prusya, daha da genişlemiştir. Avusturya zaferinden sonra Bismarck, kendi başkanlığı altında Main Nehri'nin kuzeyinde kalan Alman devletleriyle "Kuzey Alman Federasyonu"nu kurdu. Ardından Prusya, 19 Temmuz 1870'de Fransa'ya da savaş ilan etti. III. Napolyon, Sedan'da Prusya'ya yenildi. Aynı yıl güneydeki Alman devletlerinin de Kuzey Alman Federasyonu'na katılmasıyla "Alman İmparatorluğu"nun kuruluşu ilan edilmiştir.

Almanya, Bismarck'ın politikası gereğince kuruluşunun ilk yıllarında yani güçleninceye kadar dış politikada sakin kalmayı tercih etmiştir. Almanya'nın tek amacı huzur, barış ve istikrar içerisinde gelişmesini ve büyümesini tamamlamaktır. Zira savaşlarla Bismarck'ın deyimiyle "kan ve ateşle" kurulan Alman İmparatorluğu ancak barış ve istikrar sayesinde teşkilatlanıp elde etmiş olduğu toprakları koruyabilir, gücünü artırabilirdi. Almanya, bu dış politika anlayışından hareketle diğer Batılı devletlerin doğu politikasının nirengi noktası olan Şark Meselesi üzerine imparatorluğun ilk yıllarında gitmeyi uygun bulmamıştır. Bismarck'a göre Almanya'nın, milli birliğin kurulması sonrası düzenin sağlamlaştırılması ve ekonomik açıdan güçlenmesi için zamana ihtiyacı vardı. Almanya'nın Bismarck Dönemi'nde (1862-1890) Şark Meselesi ile ilgilenmemesi, bu meseleye olan duyarsızlığından çok Almanya'nın o anki menfaatlerine uygun olmamasındandır.[289] Almanya'nın Bismarck dönemi doğu politikası üç safhada gerçekleşmiştir: Bekleme, pusuya yatma ve fırsat kollama, fırsatlar ortaya çıktığında değerlendirme.[290] Almanya, barış ve istikrar politikasından dolayı barışı ve huzuru bozabilecek diğer Batılı büyük devletlerin Ermeni politikasından rahatsızdı. Bundan dolayı Bismarck, İngiltere'nin ıslahat çalışmalarını tehlikeli bulduğu için İngiltere karşısında Ermeni Meselesi konusunda, Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.[291] Almanya, İngiltere'nin ve diğer Avrupa devletlerinin baskıcı ıslahat isteklerini menfaatleri bakımından olumlu bulmamıştır. Almanya, İngiltere'nin ıslahat çalışmalarını tehlikeli bulmaktadır. Alman İmparatorluğu,

[289]Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre…,* s.59.
[290]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.3, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.496.
[291]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.497.

yapılacak ıslahatların Osmanlı İmparatorluğu'na fayda getirmeyeceğini tam tersine onu çökerteceğini ve parçalayacağını düşünmektedir.[292] Görüldüğü gibi Almanya Bismarck Dönemi'nde, Islahat girişimlerinin Osmanlı Devleti'ni ilerde parçalamaya yönelik olduğunu gördüğünden, ıslahat konusunda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır.

Sonuç olarak Almanya bu dönemde, Ermeni Meselesi'nde Osmanlı Devleti üzerinde nufûzunu artıracak olan bir tarafsızlık siyasetini ustalıkla izlemiştir. Siyasi birliğini geç tamamlayan ve genişlemek için yeterli imkanları olmayan Almanya, ilk dönemlerinde toprak işgal etmeyi düşünmediğinden, Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları ile de pek fazla ilgilenmemiştir. Almanya için önemli sorun, Küçük Asya'daki ekonomik çıkarlarını geliştirerek sınaî ve ticarî alanlarda serbestliğe kavuşmaktı.[293] 17 Mayıs 1883'te Almanya Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne Ermeni Islahatı için baskı yapmasını Londra'ya gönderdiği telgrafta şöyle eleştirmiştir: "Sultan'ı huzursuz kılmakla İngiltere'nin ne gibi bir fayda elde edeceğini anlayamıyorum. Ermeni reformu diye adlandırılan hususlar ideal ve nazarî istekler olup kongre müzakerelerinde, parlementolarda işe yarayabileceği mülahazası ile kendilerine bir yer verilmiştir. Pratik değerleri ve ne netice verecekleri meşkuk ve Ermeniler bakımından iki taraflı bir kılıçtır. Bizim görüşümüze göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatiyetini zayıflatmak ve Ermeniler'i Türkiye'ye birleştiren bağları koparmak İngiliz politikasının bir görevi olmaması gerekir. Bu gibi içişlere karışmak sıkıntılı neticeler yaratmak için en iyi yoldur…"[294]

Almanya'ya göre diğer devletlerle eşit koşullarda rekabet etmek veya onların daha önce kat ettikleri mesafeyi kapatarak kendi lehine bir avantaj sağlayabilmek, Türk Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına bağlıydı. Dolayısıyla diğer büyük devletler politik menfaatleri icabı Türkiye'nin zayıflamasını ve taksimini sağlamaya çalışırken Almanya, Türkiye'nin parçalamasını kesinlikle istememekteydi. Zira böyle bir durumun söz konusu olması halinde, Ortadoğu coğrafyasında kendisini avantajlı hale getirecek yegane gücü yani Osmanlı Devleti'ni kaybedecekti. Almanya'nın projelerinin hayata geçmesi Türk Devleti olmadan mümkün değildi. Yalnız Bismarck Dönemi'nde Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı politikası tamamen kendi ekonomik menfaatlerine dayalı idi. Yani, Bismarck için Osmanlı Devleti, yarar sağladığı sürece arkadaş olarak kalabilirdi. Bismarck'ın şu ifadeleri bu

[292]Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre…,* s.63.
[293]Fatma Şimşek, "İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri…", s.56.
[294]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.93.

politikayı yansıtmaktadır: "Almanya, Türkiye'de sadece ekonomik menfaatlere sahiptir; politik menfaatlere değil."[295]

Sonuç olarak; Bismarck, dış politikada Avrupa içi problemlere ağırlık vermiştir; öncelikli hedefi Avrupa içindeki antlaşmazlıkların savaşa dönüşmeden çözümlenmesiydi. Bismarck Dönemi Alman dış politikasında Osmanlı Devleti öncelikli bir gündem maddesi oluşturmaz.[296]

1.4.2 II. Wilhelm Dönemi'nde Ermeni Meselesi ve Almanya

1884'ten itibaren Almanya, Avrupa dışında sömürgeler kurmaya başlamıştır.[297] 1888'de Alman İmparatoru olan II. Wilhelm (1888-1918), 1890'da Bismarck'ı görevinden almış; Almanya bu tarihten sonra denge politikasından vazgeçerek Weltpolitik'e (Dünya Politikası) yönelmiştir. Bu politik dönüşümde Almanya'nın sanayisini geliştirdiği ve büyümesini tamamladığı gerçeği yatmaktadır.[298] J. Blondel de Alman dış politikasını Bismarck ve sonrası olarak iki kutba ayırmaktadır.[299] II. Wilhelm zamanında sömürge konusunda diğer Avrupa ülkeleriyle çekişmeye girilmiştir.[300]

Türkiye'nin Almanya ile ilişkileri, II. Abdülhamid'in isteğiyle 1883'te Türkiye'ye Alman Askeri Heyeti'nin gelmesi sonucu yeni bir devreye girmiştir. 1883'te Alman Askeri Heyeti'nin gelişi ve 1888'de Anadolu'da demiryolu imtiyazının Almanlar'a verilmesiyle birlikte Alman nufûzu Türkiye'ye girmeye başlamış, Türkiye yeni ortaya çıkan Alman Weltpolitiği'nin önemli bir konusu haline gelmiştir.

Öke'ye göre; Osmanlı Devleti, II. Wilhelm'in gözünde -Bismarck'a zıt olarak- önemli bir konuma sahipti. Baltık Denizi'nden Basra Körfezi kıyılarına kadar yayılacak büyük bir dünya imparatorluğu düşleyen II. Wilhelm, Almanya'nın Ortadoğu'ya açılmasının, Balkanlar yoluyla Mezopotamya'ya sızmasının getireceği çıkarların cazibesiyle büyülenmişti. Ortadoğu, Uzakdoğu ve Asya'daki zenginliklere konmak için sadece bir atlama taşı ya da bir geçit yolu değil, aynı zamanda verimli Anadolu yaylası ve Mezopotamya ovalarıyla yeni sanayileşmiş Almanya ekonomisine hammadde kaynakları ve ihracat için pazar kapılarını açabilecek başlı

---

[295]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.3, s.494, 495.
[296]Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten,* C. LXIX, Sayı: 254, Ankara 2005, s.219-221.
[297]Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türkler'e Soykırım İddialarının...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.419.
[298]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.496.
[299]Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin...", *Belleten,* C. LXIX, s.221.
[300]Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türkler'e Soykırım İddialarının...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.419 ; Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin...", *Belleten ,* C. LXIX, s.222.

başına bir vaat edilmiş topraktı. Osmanlı Devleti'ni Alman İmparatorluğu'nun sömürgesi yapma siyaseti aslında, 1899 baharında Alman banker ve işadamlarının Marmara Denizi kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar uzanacak bir demiryolu hattının döşenmesi için Bâb-ı Âlî'den gerekli tavizi kopartmasından sonra kesinlik kazanmıştı. Berlin-Bağdad demiryolu projesi Almanya'ya maden aramacılığından petrol yataklarını işlemeye, sulama tesislerinin yapımından ticari ayrıcalıklara kadar etraflı bir çıkar paketi sağlamıştı.[301] Ayrıca Berlin-Bağdat demiryolu hattı, eğer Osmanlı Devleti dağılırsa Almanya'nın pastadan payına düşeni alması için kolaylık da sağlayacaktı.[302] Almanya asla, kendisinin eseri olan Anadolu ve Bağdad demiryollarının güzergahındaki yerlerin başka ellere geçmesine müsade etmek istemiyordu; onun için Osmanlı Devleti'nin çökmesini geciktirmek için devlete yardım etme kararındaydı.[303]

Kayzer II. Wilhelm'in 1889'da İstanbul'a gelmesinden bir yıl sonra, 28 Ağustos 1890'da Almanlar'a geniş ekonomik ve ticari imkanlar tanıyan Osmanlı-Alman Ticaret Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğindeki İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki pozisyonunun Almanya'ya geçtiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, İngilizlerle 1838'de Ticaret Antlaşması yapmıştı. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'ni, İngiltere'nin iyice sömürgesi haline getirecek şartları içeriyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden soğuması üzerine, İngiltere'nin imtiyazlı rolü bu sefer de onun yerine Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti etmeye başlayan Almanya'ya geçiyordu. Bundan böyle Almanya, birinci devlet konumundaydı; en azından elegeçirilen imtiyazlar yazılı bir anlaşma ile onaylanmıştı. Antlaşmayı müteakip Alman ekonomisinin Osmanlı Devleti'ndeki etkinliği büsbütün arttı. Bağdat demiryolu, bunun belkemiği olmaya devam etmiştir.

Almanya'da Ermeniler'e yardım ve destek konusunda, 1890'dan sonra önderlik eden kişi J. Lepsius'dur.[304] Lepsius'un asıl olarak, Ermeniler arasında etkin olan Batılı ve Doğulu diğer hristiyan güçlerin nufûzunu kırmak istediği ve pastadan Almanya'ya daha fazla pay koparmaya yöneldiği görülmektedir. Zira Mezopotamya, Lepsius'un ifadesiyle "Almanya'nın Türkiye'deki menfaat alanıydı."[305] Ayrıca, Ermeni Olayları Alman kamuoyuna Lepsius önderliğinde düzenlenen konferans, miting ve çeşitli yayınlarla çarpıtılarak sanki bir

[301]Öke, *Ermeni Meselesi…,* s.36.
[302]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.496.
[303]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.35.
[304]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.498.
[305]Ramazan Çalık, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.499.

Hristiyan-Müslüman veya Hilal-Haç kavgası gibi yansıtılmaktaydı ve bunun neticesinde Ermeniler lehine bir kamuoyu oluşmaktaydı. Bu propagandalardan Alman İmparatoru II. Wilhelm de etkilenmiş ve 1895'te Ermeniler'e katliam yapıldığını içeren bir rapor J. Lepsius tarafından kendisine sunulduğunda Wilhelm, öfkelenmiş ve "bu artık fazla oluyor; zira onlar da hristiyan." demiştir.[306] Bu tür tahriklerden etkilenen Wilhelm, İstanbul'a ikinci ziyaretinden iki yıl önce de; "Sultan'ı tahttan indirmek gerekir." demiştir;[307] fakat Almanya'nın Ruslar'a, İngilizler'e ve Fransızlar'a karşı muhtemel bir savaşta çember içerisinde kalmamak için Osmanlı Devleti'ne ihtiyacı vardı. Sultan Abdülhamid, bizzat II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir Avrupa savaşında Almanya'nın yanında olmasını istediğini kendisine teklif ettiğini, anlatmıştır. Almanya, Osmanlı Devleti'ne duyduğu bu ihtiyaçtan dolayı ve Kayzer'in Sultan'a daha iyi tesir edebilme amacından dolayı Kayzer, Abdülhamid'in Ermeni Meselesi'ndeki politikasına ve diğer meselelerdeki politikalarına destek vermiş; hatta Sultan, Ermeni Meselesi konusundaki bir muhtırasında Almanya'nın bu konuda kendisini desteklediğinden bahsetmiştir. Ayrıca, Kayzer'in Ermeni komitecilarının meydana getirdikleri kanlı olaylar sebebiyle Sultan'a bir telgraf çekip; "kumandam altında bulunan altı kolordum Zat-ı Şahane'nizi muhafaza için yardıma hazırdır." dediği de rivayet edilmektedir. 1897 yılında İstanbul'a büyükelçi olarak atanan ve Osmanlı Devleti ile Alman İmparatorluğu arasındaki geleneksel iyi ilişkileri geliştiren Marschall von Bieberstein, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler'in bulunduğu yerlerde Avrupa devletlerinin ıslahat isteklerine karşı çıkmış ve ıslahatlar hakkında; "kim ıslahatlarla meşgul oluyorsa, o imparatorluğu düzlüğe çıkarmak istemiyor, bilakis yıkmak istiyor." diyerek ıslahatların amacını belirtmiştir.[308] II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ni ikinci ziyaretinin (1898) ve Sultan'a açık destek vermesinin Almanlar lehine etkileri derhal görülmüş; Osmanlı Devleti'nde Alman nufûzu daha da artmış; Osmanlı Devleti, Almanya'yı kendisi için bir denge unsuru olarak görmeye başlamıştır. Görüldüğü gibi, II. Wilhelm döneminde Almanya II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı Devleti ile sıcak ilişkiler içinde olmuş, çeşitli ekonomik imtiyazlar elde etmiş ve Osmanlı Devleti ile olan bu ilişkilerinin bozulmaması için Ermeni Meselesi'nde Abdülhamid'i desteklemiştir.

20. yüzyılın başlarında da II. Abdülhamid Türkiyesi'ne karşı Almanya politikası açık olarak ortadaydı: Bu politikanın esasını, Türkiye'yi güçlendirmek, onun toprak bütünlüğünü

---

[306]Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türkler'e Soykırım İddialarının...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.422.
[307]Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre…,* s.65.
[308]Zübeyir Bütüner, "Tarihte Türkler'e Soykırım İddialarının...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.421.

korumak teşkil ediyordu. 1850'lerde aynı politikayı Rus tehlikesine karşı İngiltere ve Fransa takip ediyordu.

Almanya Başbakanı Betman Holveg, Londra'daki Alman Büyükelçisi Prens Lihnovski'ye gönderdiği 27 Ocak 1913 tarihli telgrafında, Almanya'nın şimdiki mevcud düzenden memnun olduğunu, Türk hakimiyetinin ortadan kaldırılması veya sınırlandırılmasından uzak olduklarını fakat eğer hakimiyet durumlarının değiştirilmesi istenir ve Asya Türkiyesi'nin taksimine geçilirse, o zaman müdahale etmeye ve mirastan kendilerine de pay ayırmaya mecbur olacaklarını; Almanya'nın Anadolu ve Arap illerinde yalnız yüzlerce milyonla değil prestiji ile de angaje olduğunu (şeref ve iktidarını ortaya koymuş bulunmakta olduğunu) ve Anadolu ile Bağdad demiryollarının yabancı ellere düşmesine asla izin veremeyeceklerini söylüyordu. Yalnız Alman Başbakanı'nın bundan sonraki sözleri çok daha çarpıcıdır: Alman Başbakanı diyordu ki Osmanlı Devleti'nin Asya'daki toprakları da parçalanırsa, Almanya'nın diğer büyük devletlere göre işi çok daha zordur. İngiltere Arabistan'da, Fransa Suriye'de, Ruslar Doğu Anadolu'da uzun zamandır nufûzludur ve muhtemel bir Osmanlı parçalanmasında, bu devletler buraları daha kolay bir şekilde ele geçirebileceklerdir fakat Almanya'nın Anadolu ve Bağdad demiryolları güzergahı yüzünden ele geçirmek isteyeceği İstanbul, Eskişehir, Afyon, Ankara, Konya, Adana, Diyarbakır gibi yerler Osmanlı Devleti'nin kalbini ve belkemiğini oluşturan, şimdiye kadar Sultan ve halifelerine en sadık kalmış olan müslüman halkla meskundur. Onun için biz muhtemel bir Osmanlı yıkılışında bu yerleri kolay kolay zapdedemeyiz; o zaman yapacağımız şey Osmanlı Devleti'nin olabildiğince çok yaşatılabilmesi için elimizden geleni yapmamızdır.[309] Yine Ocak ayının sonlarına doğru Rusya'nın, Ermenistan ve Ermeni Meselesi'ne olan ilgisini yeniden açığa vurmaya başladığı sırada Lihnovski, İngiliz Dışişleri'ne müracat etmiş; Rus birliklerinin Kafkasya'da yığınak yapmasından yakınarak, "Rusya'nın Ermenistan'a girmesi, Fransa'nın da Suriye'yi işgal etmesi halinde Almanya'nın da kayıtsız kalmayacağını" bildirmiştir.[310]

27 Kasım 1913 tarihli Tanin'in başyazısında Hüseyin Cahid, taksimat konusunda Türk muhiblerinden yabancı bir kişinin Londra'da yaptığı bir konuşmadan bahsediyordu. Bu kişi, Türkiye'nin taksimi hakkında Rusya ve Almanya'nın uzlaştığını, buna vesile teşkil etmek üzere Doğu Anadolu ahvalinin karmakarışık bırakılmasının arzu edildiğini; bundan dolayı Doğu Anadolu'da hiçbir şey yapılmaması için Sir Edward Grey'in, Türkiye'ye uzmanlar ve müfettişler gönderilmesi vaadinden vazgeçtiğini iddia ediyordu.[311] Hüseyin Cahid, bu sözleri

[309]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 37-39.
[310]Stefanos Yerasimos, ***Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan Dünya Savaşı'na,*** Çev.: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, C.2, B.5, 1987, s.459.
[311]*Tanin,* "Devletler ve Şarkî Anadolu", 17 Zilhicce 1331- 14 Teşrinisani 1329- 27 Kasım 1913, Nr: 1769, s.1.

ise; "buna inanmayalım, komşumuzdan (Rusya) ve büyük dostlarımızdan halis emelden başka bir şey beklemeyelim, tamam fakat Doğu Anadolu Islahatı Meselesi'nde icat ettikleri müşkülatı, bu ıslahat tasarılarını sonuçsuz bırakmalarını nasıl izah edelim?" diyordu.[312]

Osmanlı Devleti, Almanya'ya özellikle Bağdat Demiryolu imtiyazı gibi çeşitli ekonomik ayrıcalıklar vererek Osmanlı-Alman yakınlığını pekiştirmeye çalışmış; diğer yandan da birçok Alman askerine Osmanlı ordusunun modernizasyonunda ve eğitiminde görev vererek yani Almanya'yı yanına çekerek 1. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermeni Meselesi kapsamındaki ıslahat taleplerini sürüncemede bırakmaya çalışmıştır[313] fakat Almanya, Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde (1912-1914) kilit rolü oynamıştır. Sultan Abdülhamid'in, Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin gerek tek başına ve gerekse Rusya, Fransa ile birlikte Ermeni ıslahatı ile ilgili sunduğu projelere yani bu dayatmalara direnmesinde Almanya'nın ve Almanya'nın yanında yer alan diğer devletlerin de payı vardı; fakat Almanya'nın son dönemde, sonradan 22 Eylül 1913'te Rusya ile ıslahat projesinde uzlaşmaya varması, Osmanlı Hükümeti'nin zorunlu olarak ıslahat projesini kabul etmesine neden olmuştur. Böylece, 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması'nın imzalanmasının önü, Almanya'nın Rusya ile uzlaşması sonucunda açılmıştır. Çünkü Rusya, özellikle İstanbul'daki Büyükelçiler Konferansı sayesinde kendi ıslahat projesine en büyük engelin, muhalefetin Almanya'dan geldiğini tecrübe ile anlamıştı. Bundan sonra da Almanya ile uzlaşmak için çalışmalara başlamıştı. Almanya, Osmanlı Devleti üzerindeki büyük yatırımları dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunuyordu fakat her ihtimale karşı, olası bir Osmanlı Devleti'nin taksimi halinde ona göre planlarını da yapmaktaydı.

Tiflis Başkonsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 18 Nisan 1914 (Rumî, 5 Nisan 1330- Hicrî: 22 Cemaziyelevvel 1332) tarihli yazıda; *Tifliski Liston* gazetesinde "Almanya ve Ermeni Meselesi" başlıklı bir makale yayınlandığı bildirilmiştir. Bu makaleye göre; önde gelen Alman profesörlerinden Ruhrbach (Rurbah), Ermenilerle ilgili olarak "Anadolu Ermenileri, Almanlar'ı çekemezler; bunlar Rusya ile Devlet-i Aliye beyninde (arasında) bir muharebe baş gösterince ilk fırsattan istifade muhibleri bulundukları Rusya'nın tarafını iltizam edeceklerdir." demiştir. Makale yazarının bu sözlere yorumu ise; "eskiden beri Ermeniler'in her suretle lehinde bulunarak Ermeni muhibbi diye şöhretyâb (şöhretli) olan; ilahiyat tahsil etmiş, ictimaiyat (sosyoloji) ve siyaset ile iştigali meslek edinmiş; çeşitli defalar

[312]*Tanin,* "Devletler ve Şarkî Anadolu", 17 Zilhicce 1331- 14 Teşrinisani 1329- 27 Kasım 1913, Nr: 1769, s.1.
[313]Barış Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında Almanya'nın Ermeniler'e Yönelik izlediği Politikalar –Tessa Hofmann'ın İddialarının Analizi ve Kritiği", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.308.

Anadolu'da Ermeniler'in sâkin oldukları vilayetlerde tetkikat ve tetebbuatta bulunmuş Mavera-i Kafkasya (Kafkas Sıradağları'nın ötesindeki şehirler) kıtasıyla Eçmiyazin'i ziyaret etmiş ve Ermeni tarihiyle edebiyatına vukûf etmiş, gerek matbuat (basın) vasıtasıyla gerek meclislerde Ermeniler'in lehinde konuşan şu Alman ricali, şimdiye kadar hamisi olduğu Ermeniler'i şimdi Almanya menafi' (menfaatleri) uğruna feda ediyor ve o kadar ileri gidiyor ki sözlerine insanın inanmayacağı geliyor." şeklindedir. Makalenin devamında ise; Ruhrbach ve Lepsiuslar'ın Alman başkentinde bir Alman-Ermeni Cemiyeti ihdas ettikleri; bu cemiyetin Ermeniler'i Almanlar'ın gözünde sevimli gösterecek çeşitli kitapçıklar ve eserler yayınlamak, Ermeni çocukları için Almanya'da ve Vilâyât-ı Şarkıyye'de okullar tesis etmek ve Almanya'da yüksek okula giden öğrencilerin himayesi gibi amaçlarının olduğu şeklindeki bilgiler aktarılmıştır.[314]

Ermeni Tehciri Olayı'nda, Osmanlı memuriyetindeki Alman subaylarının da etkili olduğu söylenmektedir. Örnek olarak; 1914-1916 yıllarında ABD İstanbul Büyükelçiliği yapan Morgenthau, Ermeni tehcir ve kırımının başmimarının Almanya olduğunu iddia etmekteydi. Morgenthau anılarında, Ermeniler'in tehcir edilmesini Türkler'e Almanlar'ın önerdiğini Alman Amirali Usedom'un kendisine bizzat söylediğini yazmıştır. Amerikalı tarihçi ve misyoner H. A. Gibbons da Ermeniler'in yok edilmesinden Almanları sorumlu tutmuştur.[315] 1. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Ermeni Meselesi'nde Alman resmî tavrı, Türkler'in aleyhine olarak dönüşmüştür.[316]

1.5 Ermeni Meselesi ve Diğer Büyük Devletler

Avusturya-Macaristan ve İtalya, Ermeni Islahatı Meselesi'nde Almanya'nın yanında yer almışlar, birlikte hareket etmişlerdir. Örnek olarak; Roma Büyükelçisi Nabi Bey 1 Şubat 1913 tarihiyle Bâb-ı Âlî'ye, İtalya Dışişleri Bakanı Giuliano'nun; İtalya, Almanya ve Avurturya'nın Rusya'nın bu sıra Ermenistan Meselesi'ni ortaya atmaması için çok uğraştıklarını, oraların işlerine karışılmak için öne sürülen bahanelerin kalkması için Osmanlı Hükümeti'nin de oradaki halkı yatıştırıcı tedbirleri hemen alması gerektiğini söylediğini, bildiriyordu.[317]

2 Haziran 1913 tarihli Tanin'in, *Konstantinapol* gazetesinden naklettiği bir haberde, İtalya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'nın Doğu Vilayetleri ve Ermeniler hakkında İtalya Hükümeti'nin düşüncelerini dile getirdiği bir haber yer alıyordu. Buna göre: 31 Mayıs'ta

[314]BOA, HR. SYS, 18/04/1914, D. Nr: 2401, G. Nr: 4. (Bkz. Ek-11). Ayrıca bu makale ile ilgili olarak Bkz. BOA, DH. EUM. 2. Şube, 12/N/1332, D. Nr: 1, G. Nr: 6 ve HR. SYS. 29/04/1914, D. Nr: 2776, G. Nr: 77.
[315]Barış Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.309.
[316]Çalık, *Alman Kaynakları'na Göre...,* s.66.
[317]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.95.

İtalya Meclis-i Mebusanı'nda Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Prens Di İsgale, Mebus Galli'nin Ermeniler'in durumları hakkında açıklama isteğine cevap verirken İtalya Hükümeti'nin, Ermeniler'in durumlarından İstanbul'daki büyükelçileri ve Uluslararası İlişkiler Bürosu vasıtasıyla haberdar olduğunu, beyan etmiştir. Prens Di İsgale, sözlerine şu şekilde devam ediyordu: "Şimdiye kadar Doğu Vilayetleri'ndeki durumun tehditkar olduğu görülüyordu. Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin mülkî bütünlüğünün muhafazasını bütün kalbiyle arzu eden İtalya, bu havalideki sulh ve sukûnetin Ermeni Meselesi'ne bağlı olduğu fikrindedir. İtalya Hükümeti de diğer devletler gibi bu konuda Bâb-ı Âlî'nin, Anadolu Vilayetleri'nde insanî ve medenî vazifesini ifa ederek medeni teşkilat ve idareyi kuracağından emin olduğunu dostane vasıtalarla bildirecektir."[318]

9 Aralık 1913 tarihli Tanin'in naklettiğine göre; *Echo De Paris* gazetesinde, Ermeni Islahatı Meselesi'yle ilgili olarak İtalyan ayanından Dük Dandriye'nin bir beyanatı yayınlanmıştır: "Bâb-ı Âlî, bu ana kadar Düvel-i Muazzama'nın Ermenistan Islahatı'na ait teklif ettiği programı reddetti; bu ret kararı bizi hayrete düşürdü. Gerçekten herkes, Bâb-ı Âlî'nin en sonunda Doğu Anadolu Meselesi'ni halletmeyi samimi bir şekilde istediğine emindir ve herkes de Bâb-ı Âlî'ye devletin şerefini muhafaza ederek yardımda bulunmaya âmade bulunuyordu. Bununla beraber Bâb-ı Âlî, daha uygun bir dil kullanmak için özel sebeplere sahipti: Osmanlı Hükümeti'nin pek çok ıstırap çeken Ermeni tebasına karşı borcu vardır. Bundan başka da Düvel-i Muazzama'ya hakimiyetinin mahiyetini değiştirebilecek tarzda olan birtakım eski taahhütlerle bağlıdır. Bütün Avrupa'nın vakıf olduğu bu hakikatler, İtalya kamuoyunu da meşgul ediyor. Herkes Bâb-ı Âlî'ye, Doğu Anadolu Islahatı'na muvafakat etmezden evvel, mali yardımda bulunulmasını temenni ediyor. İtalya kamuoyu, yakında icra edilecek olan Türk borçlanmasının uluslararası bir mahiyete sahip olmasını memnuniyetle telakki edecektir. Eğer, bu temenni hakikat sahasına çıkacak olursa İtalya, Osmanlı Hükümeti'ne: 'Memleketiniz'deki tehlikeye karşı Doğu Anadolu Islahatı'nı icra ederek kendinizi muhafaza ediniz; sermayemi memleketinize koymadan evvel, ateşten korumak isterim.' diyebilir. İtalya bu günden itibaren, sesini işttirebilmek yetkisine sahiptir. İtalya'nın, Adana havalisinde aldığı demiryolu imtiyazı, bu demiryolunun çıkış teşkil edeceği memleket ahalisinin çalışmaya hevesi olduğu takdirde gelişecektir. Müstakbel müşterilerimiz olan bu ahalinin bir kısmını Ermeniler oluşturmaktadır. Bundan dolayı, muvaffakiyete ulaşmak için mahalli asayişin teminine nezaret etmeliyiz. Zannederim ki halihazırda İtalya kamuoyu da bu merkezdedir. Osmanlılar'ın şüphe etmelerini sağlayacak durumlardan mümkün mertebe kaçındığımızı ilave etmeye luzûm yoktur sanırım. Eğer Ermeniler, ıslahatın

[318] *Tanin*, 27 Cemaziyelahir 1331- 20 Mayıs 1329- 2 Haziran 1913, Nr: 1619, s.2.

luzûmunu takdir eden ve bunu uygulamaya âmade olan Türkiye devlet ricali ile anlaşırsa memnun oluruz."[319]

Amerika ise çeşitli defalar belirtildiği gibi, 1820'lerden itibaren yoğunlaşan Protestan misyonerleri ile Gregoryen Ermeniler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Yukarıda Ermeni göçlerinin bir kısmının Amerika'ya doğru olduğu belirtilmişti. Yine belirtildiği gibi, İstanbul Mebusu Zohrap Efendi, Meclis-i Mebusan'da Amerika'ya olan göçün sebebini Abdülhamid istibdadı olarak göstermişti.

Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux, parlementoda yaptığı konuşmada, Ermeni Meselesi'nin, Ermeniler ve büyük devletlerin ortak çalışmaları ile dünya kamuoyunda nasıl önemli bir mesele haline getirildiğini, nasıl büyütüldüğünü, nasıl olgunlaştırıldığını şöyle anlatıyordu: "1878-1881 yıllarında Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Mukavelenamesi'nde Avrupa ve özellikle İngiltere, Ermeniler'in durumuyla ilgileniyordu fakat bir Ermeni fesat hareketi ilk olarak sadece 1885 yılında duyuldu. Ermeniler'den Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya dağılanlar, intikam duygularına kapıldılar; komiteler kurup gazeteler çıkararak hararetle bazı telkinlerde bulunmaya başladılar. St. Dennis'de Luzinyan'ın kabri üzerinde gösteriler yapıldı. Fesat hareketi, Fransa'da yayıldıysa da İngiltere'de büyüdü ve İncil Cemiyetleri tahriklere başladılar. Bu hareket yavaş yavaş kürsülerden toplantı yerlerine sonra da sokaklara hatta parlementoya yayıldı. Hükümet dahi bu problemle uğraşmak zorunda kaldı. Güdülen amaç, Osmanlı idaresinin yolsuzluklarını kesintisiz olarak ilan edip Avrupa'nın dikkatini çekmek, müdahale fikrini veya başka bir deyişle Avrupa'yı, doğu meselelerinde zorla isteklerini desteklemeye birçok kez sevk eden Haçlılık düşüncesini yavaş yavaş genişletmekti."[320] Münir Süreyya Bey'in bu konudaki değerlendirmesi ise şöyledir: "Parlementolarda, dışişleri bakanlıklarında resmî ağızlardan çıkan acı acı tehditler, çeşitli partilerden konuşmacıların ve bunların içinden Gladstone gibi dünya çapında ünlü kişilerin hücum ve saldırıları zaman zaman şiddet kazanmaktaydı. Ünlü yazarlar ve büyük fikir adamlarının Clemenceau gibi Anatole France gibi ateşli kalemleri ve etkili sözleri, Albert De Moun ve Dennis Cochin gibi muhafazakar oldukları için Katoliklik dışındaki mezheplere ve özellikle de Hristiyanlığın zıddı sayılan İslam dinine karşı kalplerinin derinliklerinde sakladıkları nefret ve düşmanlıkla tanınan Batılı siyasetçilerin, Protestan papazların mutaasıp ve dindar ahaliyi aleyhimize

---

[319] *Tanin*, 8 Muharrem 1331- 26 Teşrinisani 1329- 9 Aralık 1913, Nr: 1781, s.2.

[320] *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.77 ; Yıldız Deveci Bozkuş, "Yayımlanmış Olan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.344,345. Konuşma, Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Kasım 1896 tarihli yazıyla nezarete aktarılmıştır.

kışkırtma konusundaki sürekli çalışmaları dünya kamuoyunu bize düşman etmekteydi. Aleyhimizdeki bu düşünce akımını hazırlayan kuvvet de hep Ermeni propagandası oldu."[321]

Münir Süreyya Bey'in Tehcir öncesi Ermeni Meselesi ve büyük devletler hakkındaki genel değerlendirmesi ise şöyledir: "Ermeni Meselesi'nin üç döneminin ilkinde, Osmanlı Devleti'ne karşı en fazla titizlenen ve ısrarcı olan İngiliz Hükümeti'dir. Bu kötü görev, tüm şiddetiyle ikinci dönemde de İngiltere Devleti'nde kalmış; üçüncü dönemde ise tamamen Rusya Devleti'ne verilmiştir. Fransa Hükümeti ise İngiliz ve Rus hükümetleri'ne bütün varlığıyla çalışıp gayret göstererek yardım etmek konusunda asla kusur etmemiştir. Zaman zaman Fransız devlet adamlarının riyakar bir şekilde söyledikleri Fransa Cumhuriyeti'nin Osmanlı'ya karşı iyi niyetli arabuluculuk görevini üstleneceği sözleri hep boş cümlelerden ibaret olmuştur. Fransa yeri geldikçe milliyetçiliği savunmaktan geri durmamış, genellikle bütün Fransız Büyükelçileri, Ermeni Meselesi'nde bizim yararımıza dostça hareketlerden uzak kalmışlar; özellikle en gergin dönemde İstanbul'da bulunan Canbon zaman zaman coşkuyla zararımıza çalışmakta kusur etmemiştir. Özetle diyebiliriz ki tarihi ve siyasi sebepler Fransa, İngiltere ve Rusya'nın bazen müttefikleriyle bir noktada toplanmasını sağlamış bazen de çıkarları uğruna birbirlerinden uzaklaşsalar da yine bizim zararımıza olan konularda birleşen çizgilerinden doğan tarihi ve siyasi sebeplerin doğal zorlamasıyla Ermeni Meselesi'nde daima aleyhimize çalışmışlar ve başımıza pek çok dert açmışlardır. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya gelince; bu devletler Ermeni Meselesi'nde sıkı bir politika izlememişlerse de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın politikasına cidden karşı çıkacak hiçbir şey yapmamışlar, çoğu zaman aleyhimize bu üç devletin kötü niyetli siyasetlerine yatkınlık göstermişlerdir. Amerika Hükümeti bile zaman zaman titizlik etmekten geri kalmamıştır."[322]

Sonuç olarak; konuyu İngiliz Ticaret Bakanları'ndan Brice kısaca şu şekilde özetlemiştir. 22 Eylül 1898'de Ermeniler yararına Cardiff'te düzenlenen toplantıların üçüncü oturumunda konuşan Lord Rosbery Hükümeti'nin Ticaret Bakanı ve Londra İngiliz-Ermeni Komitesi başkanlarından Brice, öteden beri Osmanlı Hükümeti'nin düşmanı olmasına rağmen; "eğer İngiltere ve Avrupa tarafından müdahale edilmeyip Ermeniler kendi haline bırakılsaydı, bu çatışma ve kavgalar meydana gelmezdi." demiştir.[323] Yine kendisi de bir Ermeni olan Artem Ohandjahian da aynı düşüncededir; "Österreich-Ungarn und Armenian 1914-1918" adlı

[321]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…*, s.6.
[322]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.103.
[323]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.64.

eserinde; “hiç kimse, hristiyan süper devletlerin politikası kadar Ermeni katliamına destek vermemiştir.” demiştir.[324]

[324]Ramazan Çalık, “Almanya’nın Abdülhamit Dönemi’ndeki...”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* C.3, s.500.

2. BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI'NDAN 1914 GENEL SEÇİMLERİNE KADAR ERMENİLER İÇİN ISLAHAT GİRİŞİMLERİ

2.1 Ermeniler'in Karşı Karşıya Kaldıklarını İddia Ettikleri Problemler

18 Şubat 1872'de, Patrik Hırımyan (1869-1873) tarafından Sadaret'e bir muhtıra sunulmuştu. Bu muhtırada, Ermeni şikayet ve önerileri yer alıyordu. Bir fikir vermesi açısından bunlara bakılırsa: 1-)Vergilerin toplanmasında kanunsuzluklar yapılmaktadır. 2-)Hükümet memurları, çeşitli yolsuzluklar yapmaktadır. 3-)Mahkemelerde hristiyanların tanıklıkları kabul edilmemektedir. 4-)Askerlikten muafiyet için bedel yerine, Ermeniler asker vermelidirler; bu şekilde Ermeniler şeref ve onur sahibi olduklarını göstermeli ve vatan için kendilerinin de müslümanlar kadar kan dökmeye hakları olduğunu isbat etmelidirler. 5-) Hükümet, vergileri mültezimler aracılığı ile değil, kendisi toplamalıdır. 6-)Gelir ve mal üzerine kredi verilmesi için sandıklar kurulmalıdır. 7-)İllere bağımsız, yetkili müfettişler tayin olunmalı ve bu müfettişler herkes ile ilgilenerek genel durum hakkında bilgi almalıdır. 8-) Düstur (Kanunlar Dergisi) iller için tercüme edilmelidir. 9-)Hukuk, ticaret, ceza davaları, nizamî mahkemelere verilerek kanunlara göre görülmeli; şer'iye mahkemelerine bırakılmamalıdır. 10-)Kürtler ve son zamanlarda Çerkesler, illerde halkı rahatsız etmekte; aynı zamanda hükümetin hazinesine de zarar vermekte; asker vermemektedirler. Halbuki diğer halk hem silahsızdır hem de devletin vergilerine boyun eğmektedirler. Ya bunların ellerindeki silahlar toplanmalı ya da diğer halka da silah verilmelidir.[325]

Ermeni temsilcilerine göre Ermeniler, en büyük sıkıntıları II. Abdülhamid döneminde çekmişlerdir. Örnek olarak, Petersburg'da yayınlanan Rusça *Novoye Vremia* gazetesine bir röportaj veren İzmir Ermeni Murahhası (Delegesi) İnceyan Efendi'ye göre, Abdülhamid bilinçli olarak Ermenistan'ı "Ermenisiz" bırakmaya çalışmıştır. Bu siyaset gereğince Sultan, Türkler ve Kürdler'in Ermeniler'e karşı şiddet ve düşmanlık eğilimi göstermeleri için gayret etmiştir. Yine aynı kişiye göre, memleketin her tarafında Ermeniler, bu buğz ve düşmanlık politikası gereğince zulme uğramıştır ve hükümetin himayesinden mahrum kalmıştır.[326] Yine bir başka örnek olarak; Ermenice *Puzantiyon* gazetesi, bir gazetenin Ermeni Meselesi

[325]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s. 177-178.
[326]*Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.3. Bu röportajı (mülakatı) Tanin Gazetesi, İzmir'de yayınlanan Ermenice *Taşnik* Gazetesi'nden alıntılamış ve dipnotta da belirtildiği gibi 7 Temmuz 1913'de yayınlamıştır.

hakkında yazmış olduğu makaleyi naklettikten ve bu gazetenin Ermeni isteklerini yanlış anlamış olduğunu belirttikten sonra şöyle diyordu: "Ermenilerin, bugün muhtariyet talebinde bulundukları yoktur. Devr-i Hamid'de Ermeniler'de ayrılık temayülü görülmüş ise bunun sebebi yalnız, eski hakanın takip ettiği zararlı siyasetten ibarettir. Bu sebebe dayalı olarak Türkiye'deki çeşitli unsurlardan her biri bir tarafa çekilmek veyahut yabancıların himayesine iltica ve dayanmak arzusunda bulunmuşlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeniler'in bütün talepleri, teminat ve kontrol altında tatbik olunacak ıslahat sayesinde hayat, namus ve mallarının saldırıdan dokunulmazlığı ile beraber düşünce ve amel hürriyeti hususlarından ibaret bulunmaktadır."[327] Bu alıntıdan da görüldüğü gibi Ermeniler, eski yönetimden memnun değillerdir. Zaten Ermeniler, 1905'te Abdülhamid'e bir suikast girişiminde de bulunmuş ve Taşnak komitesi, Abdülhamid'i devirmek için Jön Türklerle ortak hareket etmişti. Ayrıca, Abdülhamid yönetiminden memnun olmayan Ermeniler, Amerika ve Rusya gibi ülkelere göç etmeye başlamıştı.

Rumî, 14 Mayıs 1329 (27 Mayıs 1913) tarihli Meclis-i Vükela zabıt varakasında ise Doğu Vilayetleri'nde mevzu-u bahis olan problemlerin başlıcaları şu şekilde sıralanmıştır:

1-) İnzibat uygulamaları ve işlerinin yolunda cereyan etmemesinden dolayı, mahalde emniyet ve asayiş olaylarının çok olması.

2-) Vaktiyle mecburen göç eden fakat sonradan geri dönen Ermeniler'e ait emlak ve arazinin göç sebebiyle sahipsiz addedilerek satılmış veyahut tefvîz edilerek ya üzerlerine göçmen iskan edilmiş veya kapatma suretiyle şunun bunun yedd-i tasarrufuna geçmiş olması.

3-) Mülkiye ve adliyede, irtikâb (rüşvetçilik) ile meşhur memurlar istihdamından dolayı gerekli tarafsızlığın ve hakkaniyetin ifa edilemeyerek suistimallere ve yolsuzluklara mahal verilmesi.

4-) Eşitlik kaidesinin hilâfına olarak vilayetlerde Ermeniler'den yeterli miktarda memur istihdam edilmemesi.

5-) Türlü türlü cinayetler işlemek suretiyle o havalide korku ve dehşet salmış olan birtakım aşiretlerin takip ve yakalanmasına ihtimam olunmamakla beraber ele geçenlerin de adliye tarafından cürümleriyle orantılı cezalara çarptırılmaması hatta bazılarının tahliyesi yoluna gidilmesi.

6-) Osmanlı Meşrutiyeti, ırz ve can emniyetini temin etmiş iken birtakım kız ve kadınları silah zoru ile kaçırmaya kalkışanlar hakkında takibatta bulunulmaması.

---

[327] *Tanin*, 9 Cemaziyelahir 1331- 2 Mayıs 1329- 15 Mayıs 1913, Nr: 1601, s.4.

7-) Akıl baliğ olmayan kızların ihtida etmeye (din değiştirme) zorlanması.

8-) Hamidiye Alayları meselesi.

9-) Aşiretlerden birtakım mütegallibe ile maiyetleri silah taşımaya mezun oldukları halde, silah taşıma yasağının yalnız Ermeniler hakkında reva görülmesi.

10-) Ermeni köylülerin aşiret reisleri tarafından, izzet-i nefislerini kıracak şekilde vergiler ve angaryaya tâbi tutulmaları.[328]

2.1.1 Doğu Vilayetleri'nde Kürt-Ermeni İhtilafı ve Asayiş Sorunu

Asayiş Sorunu, Ermeniler'in sürekli vurguladıkları, gündeme getirdikleri sorunlardan biriydi. Ermeniler ve büyük devletler Doğu Vilayetleri'ndeki asayişsizliği, özellikle Kürt eşkiyalarının çıkarttığını savunmaktaydılar. Örnek olarak, 13 Aralık 1895 tarihinde İngiltere Büyükelçiliği, Osmanlı Hükümeti'ne verdiği bir notada; Bitlis'de Kürt aşiretlerinin Hitink, Engüşnak gibi Ermeni köylerini yağmaladığını, bu aşiretlerin Talori ve Sason'daki Ermeni ahalisine de zarar verip yağma edecekleri tehdidinde bulunduklarını iddia ediyordu. Bitlis Valisi Ömer Bey ise Sadaret'e gönderdiği 25 Ocak 1896 tarihli telgrafta; bu iddiaları yalanlayarak, Talori ve çevresindeki ahaliye herhangi bir baskın yapılmadığını, bunun tamamen asılsız olduğunu, bu gibi baskın haberlerinin bazı kötü niyetlilerin düşüncelerinin ürünü olduğunu bildirmiştir.[329] İngiltere Van Konsolosu ise büyükelçisine gönderdiği 1904 tarihli raporunda; misyonerlerden duyduğuna göre, köylerdeki Ermeni halkın artık devlet ve Kürtler'den başka şimdi bir de üçüncü efendileri olarak ihtilalcilerin ortaya çıktığını söyleyip şikayet ettiklerini, aktarıyordu. Ayrıca Konsolos, köylü Ermeniler'e inek ve koyunlarını satmaları ve ihtilalcilerden silah almaları için baskı yapıldığı yönünde ciddi kaynaklardan haberler geldiğini; ihtilacilerin, zorla para topladığını; köylülerin bu durumda devletin aldığı vergi, Kürtler'in zorla topladıkları paranın yanında bir de ihtilalcilerin baskısıyla karşı karşıya kaldıklarını ifade ediyordu.[330]

Bir başka örnek şöyledir: Bitlis Vilayeti'ne bağlı Siirt Sancağı'ndan Manuk imzasıyla Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen 15 Kasım 1912 tarihli telgrafa göre; Pervari kazasına bağlı Özim Ermeni Köyü, civardaki Tınıs Köyü Kürtleri tarafından üç aydır muhasara altında tutulmaktadır. Manuk imzalı telgrafta; "üç aydan beri muhasaradayız; aç, çıplağız. Mâli ve idari imdadınıza ağlaya ağlaya münteziriz." deniliyordu.[331] Polis Dairesi'nin Rumî, 20 Teşrinisani 1328 (3 Aralık 1912) tarihli derkenar ile Siirt Sancağı'na bildirdiğine göre; Manuk

[328]BOA, MV. 20/C/1331, D. Nr: 177, G. Nr: 74. (Bkz. Ek-7)
[329]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),*Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.8, 9.
[330]Bülent Özdemir, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.367.
[331]BOA, DH. SYS. 18/M/1331, D. Nr: 100, G. Nr: 2.

imzalı telgrafta anlatılanlar kesinlikle gerçeğe aykırıdır ve şimdiye kadar hiçbir taraftan adı geçen köye taarruzda bulunulmadığı gibi aç ve çıplak olarak muhasara altında bulunduklarına dair hiçbir müracatta bulunulmamıştır. Bununla birlikte daha önceleri Özim Ermeni Köylüleri adı geçen köyde bir çete kurmuşlar ve Tınıs Köyü Kürtler'i üzerine hücûm ederek üç kişiyi öldürmüşler ve altı kişiyi de yaralamışlardır; Özimliler kendi cürümlerini örtmek için bu tür hilelere tevessül etmektedirler. Yine Pervari Kaymakamlığı'ndan Siirt Mutasarrıflığı'na gönderilen Rumî, 29 Teşrinisani 1328 (12 Aralık 1912) tarihli yazıda şöyle deniliyordu: "Özimliler'in öteden beri takip etmekte oldukları fesatlığın mahsülü olarak yalan ve uydurma sözlerden ibaret olan adı geçen telgrafname gibi tertiblerin, yalnız Tınıslılar hakkında besledikleri buğz ve düşmanlıktan ileri geldiği delilleriyle sabittir.[332]

Yukarıda Rusya'nın, Ermeni-Kürt çatışmasından memnun olduğu ve bu çatışmayı daha da alevlendirmek istediği ayrıca hem Ermeniler'i hem de Kürtler'i birbirlerine ve devlete karşı kışkırttığı belirtilmişti. Çünkü Rusya, bu tip çatışmaların kendisini de ilgilendirdiğini bahane ederek Osmanlı Devleti içişlerine müdahale etme fırsatı oluşturuyordu. Ermeniler ve Kürtler arasındaki huzursuzluğun farkında olan Rusya, onların arasındaki bu durumu körüklemek yönünde önemli çabalar harcayarak Osmanlı Devleti'ne karşı güvensizlik ortamı yaratıyordu. Rusya'nın bu çabaları Ermeni ve Kürtler'in, hükümete karşı düşmanlıklarını artırarak büyük bir başarı kaydetmişti.[333]

2 Temmuz 1913 tarihli Tanin'in imzasız başyazısında belirtildiğine göre; Mahmud Şevket Paşa döneminde bu konu ele alınmış ve asayişsizliği çözmek için birtakım tedbirlere başvurulmuştu. Doğu Vilayetleri için asayiş ve adliye ile ilgili yapılan icraatlar şöyle özetlenmişti: "İlk olarak, Doğu Vilayetleri'ndeki memurlar eskisinden daha faal ve gayretli bir seviyeye gelmişlerdir. İkinci olarak, Jandarma'da teftiş icrası imkanı meydana getirilmiştir. Üçüncüsü, Jandarmanın mikdarı dikkat çekici bir şekilde çoğaltılmıştır. Örnek olarak, Van vilayetine 300, Diyabakır'a 280 jandarma ilave edilmiştir. Erzurum, Bitlis, Mamüratülaziz (Elazığ) Sivas, Trabzon Vilayetleriyle Canik Sancağı'nda da üçer yüz, dörder yüz jandarma ilave olunmuş ve yeniden her bir vilayete yüzlerce jandarma daha gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Jandarma kuvveti bazı yerlerde dört bazı yerlerde üç kat artırılmıştır. Dördüncüsü, cürümler ve cinayetler takip edilmeye ve suçlular şiddetle cezalandırılmaya başlanmıştır. Beşincisi, "Sulh Muhakimi (Mahkemeleri) Kanunu" yayınlanarak tatbikatına başlanmıştır. Altıncısı, yaklaşık elli kazada adliye teşkilatı kurulmuştur.[334] Tanin'in bu

[332]BOA, DH. SYS. 18/M/1331, D. Nr: 100, G. Nr: 2.
[333]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.132.
[334]*Tanin,* "Vilâyât-ı Şarkıye'de.", 27 Recep 1331- 19 Haziran 1329- 2 Temmuz 1913, Nr: 1649, s.1.(Bkz. Ek-16)

konudaki yorumu ise Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin harp haline, bin türlü meşguliyete ve bilhassa malî sıkıntılara rağmen jandarma ve adliye meselesinde büyük bir gayret göstermiş olduğu ve gerek jandarmaların mikdarının, gerek adliye teşkilatının "kağıt üstünde" kalmış rakamlar ve teşkilattan ibaret olmadığı; teşkilatta da savcı yardımcılarının, sorgu yargıçlarının, icra memurlarının tamamen tayin olunmuş olduğu, şeklindendir.[335]

Bu arada İçişleri Bakanı Talat Paşa, 1 Temmuz 1913'de Ermeni Patriği Arşoroni Efendi'yi ziyaret etmiştir. Talat Bey, bu ziyaretinde Patrik'e; vilayetlerdeki eşkiyanın takip olunmakta bulunduğunu ve birçoğunun yakalandığını anlatmıştır. Patrik ise, eşkiyaların elebaşlarının yakalanamadığını söylemiştir. Talat Bey ise bu eşkiya reislerinin sınırı geçip İran'a kaçtıklarını söylemiştir. Başka önemli bir konu olan yabancı memurlar konusunda ise Talat Bey, İngiltere'den ondan fazla büyük memur gönderilmesini talep ettiklerini, İngiltere'nin ise memur seçimini Osmanlı Hükümeti'nin yapmasını istediğini ve bir ihtimal İsviçre'den de memur alabileceklerini söylemiştir. Talat Bey, ayrıca ıslahatın adem-i merkeziyet usulüne göre yapılacağını da belirtmiştir. Patrik'ten kendilerine yardım etmelerini de isteyen Talat Bey, Avrupa devletleri müdahale etmeksizin bu ıslahatı birlikte yapmalarını istemiştir. Sözlerine devamla, birçok Avrupalı memurdan başka her bir vilayette tatbik olunacak olan ıslahata nezaret etmek üzere genel müfettişler de tayin edeceklerini söylemiştir. Son olarak da Patrik'ten, taşralardan Patrikhane'ye telgrafla bildirilen her vakanın kendisine ihbar edilmesini rica ettiği gibi hadiseler hakkında vilayetlere kesin emirler verileceğini ve acil tedbirler alınacağını da beyan ve temin eylemiştir.[336]

Yine İçişleri Bakanı Talat Bey, Rus *Union* gazetesine verdiği mülakatta Doğu Vilayetleri'ndeki icraatlar hakkında bilgi vermiştir. Talat Bey mülakatında şunları ifade etmiştir: Hükümet, Doğu Vilayetleri'nde jandarmanın mikdarını artırmıştır, adı geçen vilayetler bir takım mıntıkalara ayrılmıştır. Bu mıntıkalardan herbirine, Rumeli'den ayrılmış olan jandarma subayları tayin edilerek kendilerine bir yabancı subay ve bir de mülkiye müfettişi verilmiştir. Bu yeni kadrolar daha şimdiden Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Mamüratülaziz (Elazığ) ve Diyarbakır'da faaliyete başlamışlardır. Bu kadrolar, asayişin temini için icab eden araçları, herbir tarafa verilecek jandarmaların adedini ve bu jandarmalar arasındaki irtibatı tayin ve tetkike memurdurlar. Mülkiye müfettişleri de polis teşkilatı hakkında lazımgelen ıslahatı bize bildirmekle mükelleftir. Mart 1913'de çıkan irade gereğince jandarma mektepleri teşkilatına derhal, süratle başlanacak ve yeni fertler ile gönüllüler talebe

[335]*Tanin,* 26 Recep 1331- 18 Haziran 1329- 1 Temmuz 1913, Nr: 1648, s.1. Ayrıntılı jandarma rakamları ve adliye teşkilatı kurulan kazaların tam listesi için Bkz. 1 Temmuz 1913 tarihli, 1648 numaralı Tanin gazetesi.
[336]*Tanin,* 28 Recep 1331- 20 Haziran 1329- 3 Temmuz 1913, Nr: 1650, s.4.

olarak kaydedilecektir. Hükümet, ayrıca jandarma teşkilatının ıslahı ve jandarma karakolları kurma işinin büyük bir vakte bağlı olduğunu tamamıyla dikkate alarak lazım olduğu takdirde askeri kuvvetlerin, jandarma subaylarının emrine girmesine karar vermiştir. Harbiye Nezareti, kolordulara bu konuda kesin emir vermiştir. Askeri kuvvetler, eşkiyaların dışarıdan sınıra girmemeleri için lazım gelen tedbirleri alacaktır. Aynı zamanda hükümet, adliye memurlarına eşkiyalara en büyük cezaların verilmesi için emir vermiştir.[337] Hüseyin Cahid'e göre ise, Doğu Anadolu'da bugün Kürt-Ermeni meselesi yoktur; bir asayiş ve zorbalık sorunu vardır.[338]

Bu arada şu da belirtilmelidir ki Ermeni Patrikhanesi ve Patrikleri, en küçük meseleleri dahi Hükümet'e ve büyük devletlere hemen bildirmekte hiç vakit kaybetmemişlerdir.[339] Özellikle Patrik Hırımyan (1869-1873) zamanında başlayan bu Patrikhane şikayet raporları-müracatları Rumeli hristiyanları sorunundan sonra en şiddetli bir safhaya girmiştir. Patrikhane'nin Bâb-ı Âlî'ye ve Avrupa devletlerine verdiği şikayet raporları-şikayetnamelerin birçoğu basit zabıta olaylarından başka bir şey değildir. Patrikhane, sistemli bir şekilde en basit olayları, olması en doğal hadiseleri abartarak Hükümet'e bildirirken, diğer taraftan da bunları siyasi olarak önemli olaylar şekline sokarak Avrupa devletleri temsilcilerine vermekte hiç kusur etmiyordu. Ermeni Patrikhanesi tarafından özendirilen, Patrikhane'ye vilayetlerdeki en küçük konularda bile şikayetlerin ulaştırılması politikasına Rusya da destek veriyordu.[340] Aşağıda da değinileceği gibi Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, 10 Haziran 1913 tarihli raporunda Ermeni propagandasını çok güzel anlatıyordu: Wangenheim, İstanbul'da Türk eyaletlerinden gelen Ermeni şikayetlerini toplayıp sonra da bunları ustalıkla yazılmış bültenler halinde dünyaya yayan bir büro bile kurulduğunu ve bu tip bültenlerin bu ara çok daha fazlalaştığını, belirtiyordu.[341] Mahmud Şevket Paşa, daha çarpıcı bir şey söylemektedir: Mahmut Şevket Paşa'nın belirttiğine göre; Patrikhane tarafından bir saman kümesinin yakılması, iki koyunun gaspı gibi küçük olaylar dahi Avrupa'ya hemen aksettiriliyordu.[342] Yine Mahmut Şevket Paşa, 12 Mayıs 1913 günü Ermeni Patriği'nin gelerek: "Ermeniler'in devlete sadık olduklarını, buna rağmen Ermeniler'in müslümanlar tarafından hiç sevilmediğini, haksızlık ve zulüm gördüklerini" söylediğini, günlüğünde aktarmaktadır. Mahmut Şevket Paşa ise bu durumu şöyle yorumluyordu: "(Ermeni

---

[337] *Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.4.
[338] *Tanin*, "Şarkî Anadolu Islahatı", 5 Zilhicce 1331- 23 Teşrinievvel 1329- 5 Kasım 1913, Nr: 1750, s. 1. (Bkz. Ek-4)
[339] Halil Menteşe'nin anılarında anlattığına göre; bu işte Rus Büyükelçisinin de rolü vardır. Ermeni Patriği, Ekim 1912'den Mayıs 1913'e kadar tam 173 şikayet müracatında bulunmuştur. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s.170.
[340] Uras, *Tarihte Ermeniler...,* s.193, 196.
[341] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.97.
[342] *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü,* s.163.

Patriği'nin) anlattıklarının bir kısmı doğru olmakla beraber, bir kısmı da tamamen uydurmaydı. Ermeniler, hem huzursuzluk yaratıyorlar hem fesat tertip ediyorlar hem de korkuyorlardı."[343]

6 Mayıs 1913 tarihli Tanin'in verdiği bilgiye göre; 4 Mayıs'ta Ermeni Muhtelit (karma) Meclisi, taşradaki Ermeniler'in durumu hakkında şimdiye kadar Bâb-ı Âlî nezdinde defalarca yaptığı teşebbüs ve müracatlardan hiçbir sonuç alamadığı için Meclis-i Umumî'ye (Ermeni Genel Meclisi) istifasını vermiştir. Meclis-i Umumî, Doğu Anadolu vilayetlerinin durumu hakkında yaptığı müzakereler sonucunda, taşranın hali hazırdaki durumunu ittifakla vahim bulmuştur; fakat yine de Meclis-i Umumî, Meclis-i Muhtelit'e güvenoyu vererek istifasını reddetmiş ve Meclis-i Muhtelit'in, Hükümet nezdinde tekrar gereken girişimlere devam etmesini özellikle tavsiye etmiştir. Bunun yanında, beş üyeden oluşan bir komisyon, taşralarda Ermeniler'e yapılan saldırıları tetkik etmesi ve Meclis-i Muhtelit'e gerekli telkinleri ve yardımları yapması için Meclis-i Umumî tarafından kurulmuştur. Bu komisyonun, gerektiği takdirde Meclis-i Umumî'ye müracat etmesi de kararlaştırılmıştır.[344] 4 Mayıs'taki toplantıda Meclis-i Muhtelit'e yardımcı olması için 5 kişiden oluşturulan komisyon ile Meclis-i Muhtelit, hemen 5 Mayıs'ta bir toplantı yaparak şimdiye kadar ıslahat meselesiyle ilgili Hükümet nezdinde yapılan girişimleri ve ıslahat konsundaki haberleri tetkik etmeye başlamışlardır. Bu haberin hemen altında ise Muş'ta cereyan ettiği iddia edilen bazı olaylar aktarılmaktaydı. Muş'a bağlı Sül (veya Sevl) Köyü'nde Kolu, Agıp Köyü'nde Dikran ve vergi tahsildarı Azriyan Hasru namındaki üç Ermeni ve keza Kığı'ya bağlı Sagasor Köyü'nden Ovakim adında bir değirmenci bazı Kürdler tarafından katledilmiş ve maktüllerden bazılarının koyunları gasp edildiği gibi değirmenci Ovakim'in değirmeni de yakılmış olduğu adı geçen mahallerden Ermeni Patrikhanesi'ne ve bazı Ermeni gazetelere gelen telgrafnamelerde beyan edilmekteydi.[345]

Yine Meclis-i Muhtelit tarafından Sadaret'e verilmek üzere bir muhtıra hazırlamak için, 4 kişilik bir başka komisyon daha kurulmuş olduğunu, Tanin haber veriyordu.[346] Ermeni Patriği Arşoroni Efendi, *La Turquie* gazetesine verdiği mülakatta kendisine yöneltilen "adı geçen muhtıranın ne zaman Bâb-ı Âlî'ye verileceği" sorusuna; adı geçen muhtıranın şimdiye kadar Patrikhane tarafından verilmiş olan muhtıraların içeriğini özetledikten sonra, vilayetlerdeki yeni olaylara da değineceğini belirtmiş; ardından da muhtıranın cumartesi yani 10 Mayıs'ta

[343] *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.135.
[344] *Tanin*, 30 Cemaziyelevvel 1331- 23 Nisan 1329- 6 Mayıs 1913, Nr: 1592, s.5.
[345] *Tanin*, 1 Cemaziyelahir 1331- 24 Nisan 1329- 7 Mayıs 1913, Nr: 1593, s.4.
[346] *Tanin*, 30 Cemaziyelevvel 1331- 23 Nisan 1329- 6 Mayıs 1913, Nr: 1592, s.5.

verilmesini umduğunu söylemiştir.[347] Yine 1 Haziran 1913 tarihli Tanin'in verdiği habere göre; Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumîsi, 30 Mayıs'ta bir toplantı gerçekleştirmiştir; bu toplantıda, Patrikhane Meclis-i Cismanî'si (Ermeni Meclis-i Umumî'si tarafından Patrik'e yardım etmesi için seçilen 14 kişilik iki meclisten sivil olanı, dinî olanı ise Meclis-i Ruhanî'dir) tarafından Sadaret'e takdim edilen bir muhtıra hakkında konuşulmuştur. Meclis-i Umumî, adı geçen meclisin bu konudaki beyanatını dinlemiştir. Meclis-i Cismani başkanı Karayan, bu konuda Meclis-i Umumî'de gerekli açıklamaları sözlü olarak yaparak, Ermenilerle meskun vilayetlerde gittikçe şiddetlenen asayişsizliğe dair Sadrazamla yaptığı mülakattan söz etmiştir. Karayan, Sadrazam'ın beyanatını ayrıntılı olarak aktardıktan sonra bu konuda gazetelerde çıkan yayınları dahi meclis üyelerine okumuş ve sonradan cereyan eden birçok olay ile yirmiyi aşkın katl olaylarını da dile getirmiş, Meclis-i Umumî ise, bunları teessürle dinlemiştir. Karayan, bu izahatı yaptıktan sonra Meclis-i Cismani bu hususta son sözünü söylemeden evvel daha başka müracatlarda bulunmak üzere Meclis-i Umumî tarafından kendisine biraz daha süre verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Meclis-i Umumî'nin bütün fırkalarına mensup olan üyeler, yapılan zulüm ve cinayetten dolayı tessüflerini beyan ettikten sonra, Meclis-i Cismanî'nin şu müessif durumlarda mümkün mertebe göstermiş olduğu gayreti takdir etmişler ve adı geçen meclise bir az daha süre verilmesine karar vermişlerdir.[348]

---

[347] *Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331- 27 Nisan 1329- 10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1

[348] *Tanin*, 16 Cemaziyelahir 1331- 19 Mayıs 1329- 1 Haziran 1913, Nr: 1618, s.3. Ermeni Patrikliği'nin, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne verdiği Hicrî, 2 Muharrem 1332 (Rumî, 18 Teşrinisani 1329; Miladî, 1 Aralık 1913) tarihli başka bir takrir de şöyledir: Ermeni Patrikliği'nin takririne göre; Bitlis Vilayeti'nin Mutiki kazasının Hoyut? Nahiyesi'ne bağlı Balaklı? köyü Kürtleri, Hoyut Nahiyesiyle Tağavank?, Şinit? ve Livordnur? köylerinin Ermenileri'ne vermiş oldukları cüz'i buğday vesairenin bedeline fahiş faizler koymaktadırlar ve şimdiye kadar tahsil ettikleri birçok paraları inkar ederek Ermeniler'den daha çok meblağlar talep etmekte ve Ermeniler'e ait arazi ve tarlalar hasılatının yarısını her sene faiz karşılığı olarak istemektedirler. Kürtler, Tağavank köyü arazisinin bir kısmında dahi tasarruf iddiasında bulunmuş ve araziye müdahale etmişler; bu durum geçen 1327 senesinde Bitlis Mahkemesi'nce görülmüş ve Kürtler'in haksız olduğu ortaya çıkarak müdahalelerinin men edilmesine rağmen Kürtler'in müdahaleleri fiilen men edilmemiş ve bilakis bunlar köyün papazı Serkis Efendi ile yedi arkadaşını intikam amacıyla katletmişlerdir. Adı geçen olayın sorumluları hakkında şiddetli cezalar tertip edilmemesinden cesaret alan bu Kürtler, bu sefer de maktüllerin mirasçılarını tehdit etmekte ve onların tasarrufunda olan araziyi kendilerine terk etmeleri gibi taleplerde bulunarak ziraatlerini men edecek kadar ileri gitmişlerdir. Bunun üzerine Vilayet makamı, mağdur olan ahalinin hukukunu koruyacağı ve Ermeniler üzerindeki baskıyı men edeceği yerde güya iki tarafı uzlaştırmak için adı geçen köylere özel memurlar göndermiş ve onlar da Kürtler'in taleplerini tetkik etmeye başlamışlardır. Ermeniler ise Kürtler'den korkarak hakikati izah edememiş olduklarından, adı geçen heyet Ermeniler'e binlerce lira borçlu olduklarına dair senet imzalatmıştır. İşte adı geçen senetlere dayanarak Kürtler şimdi gayri meşru taleplerinde ısrar etmekte ve mahalli hükümetçe de Kürtler'e yardım edilmektedir. Adı geçen köylerin Ermeni ahalisinin durumu çok kötü bir derecededir. Yüce Nezaretiniz'in de bildiği gibi zorlama ve baskı altında alınmış olan adı geçen senetler kanun nazarında makbul ve muteber olmadığı gibi onlara binaen icraata kalkışmak da kanunen ve vicdanen caiz değildir. Kürtler'in bir nebze hakları var ise ilgili mahkemeye müracatta serbest olup mahkemeden bir karar elde etmedikçe onu tatbik edemeyecekleri açıktır. Mahalli Hükümet'in bu konudaki vazifesi, Kürtler'in Ermeniler'e karşı yürütmekte olduğu baskıyı fiilen men etmek ve hak iddia eden tarafa mahkeme kapılarını göstermekten ibaret olduğu halde mahalli memurlar kanuni salahiyetlerini aşarak ve vazifelerini suistimal ederek Kürtler'in gayri kanunî taleblerini icraya kalkışmakta ve hala Hoyut Nahiyesi Zabıta Memuru Mehmet Efendi daha ileri giderek çaresiz Ermeniler'in nafakalarını zorla alarak Kürtler'e vermekte olduğundan, bu halin devamı caiz

Stefanos Yerasimos'a göre; iyi örgütlenmiş ve elinin altında nispeten önemli kuvvet toplamış Kürt aşiret beyleri, Ermeni köylerini haraca bağlamıştı. Osmanlı devlet idaresi ise Doğu Anadolu'ya düzeni hiçbir zaman yayamamış ve iktidarını babadan oğula geçen "valilik" şeklinde Kürt aşiret beylerine bırakmakla yetinmişti.[349] Rusya Devleti Askeri Tarih Arşivi'ndeki belgelere göre ise; "Etrafına 10-12 kişi toplayabilen ve onların iaşesini karşılayabilen herhangi bir Kürt, 'ağa' olarak ortaya çıkmaktaydı. Etrafındaki adamların kendisini terk etmemeleri için ise ağa, sürekli olarak onların iaşesini karşılamak durumunda idi. Ağa, gelir elde etmek amacıyla genel olarak civardaki hristiyan köylerinden birine giderek, köylülerin kendilerinin iaşelerini karşılamak zorunda olduklarını bildirirdi. Silahsız köylüler, ağanın isteklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Ağa'nın isteklerinin kabul edilmemesi durumunda köylüler, sert bir şekilde cezalandırılırlardı… Bu eylemlerin ardından daha ağır koşulları olan ikinci aşama gelirdi. Ağa, köylülerin topraklarına el koyduğunu ilan ederdi. Ağaların tecavüzlerinden bıkan köylüler, köylerini terk ederek şehirlere göç ederlerdi. Terk edilen köylere ise Kürtler yerleşirdi."[350]

İzmir Ermeni Murahhası (Delegesi) İnceyan Efendi'nin ifadelerinden, Kürdler'den ne kadar şikayetçi oldukları anlaşılmaktadır. İnceyan, Ermeniler'in Kürdler tarafından katlolunmasının adet halini aldığını ve bugün bile devam etmekte olduğunu söylemiştir. İnceyan'a göre, birbirini takip eden Meşrutiyet hükümetlerinin hiçbiri Ermeniler'i, Kürd beylerine karşı müdafa etmekte gereken kuvveti gösterememiştir. Ona göre; eski devirde Abdülhamid, açıkça Kürdleri teşvik ediyordu. İnceyan'a göre asayişin bozulmasının tek sebebi Kürdler'dir.[351]

---

bulunmadığından, (Ermeniler'e yapılan) baskının kuvvetli bir şekilde men edilmesi ve Kürtler'in mahkemeye sevkiyle vazifelerini suistimal etmiş olan memurların da muhakeme altına alınması hususlarına, gerekenlere gerekli cezaların verilmesi müsted'adır (dileğimizdir). BOA, DH. SYS. 12/R/1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1/-8. Bununla birlikte Muş Murahhası ve Ermeni Patrikhanesi tarafından, Hoyut Nahiyesi'nin Tağavanak Köyü Ermenileri'ne ait olan arazinin yarısının Kürtler'in malı olduğunun kabul edilmesi için Mutıki Kaymakamı İbrahim Efendi'nin Rumî, 29 Ağustos 1328 günü (11 Eylül 1912) Ermeniler'e zorla senet imzalattırdığı ve bu yöntemin diğer yerlerde de kullanılacağı şeklinde Bitlis Vilayeti ve Adliye Mezahib Nezareti'ne bir şikayette bulunulmuştu. Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Rumî, 4 Teşrinisani 1328 (17 Kasım 1912) tarihli yazıda belirtildiğine göre ise Mutiki Kaymakamı, bu suçlamayı kabul etmemiştir. BOA, DH. SYS. 12/R/1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1/-8.

[349]Şener Aksu, "Ermeni Sorunu'nun...", *Ermeni Sorunu Rehberi,* s.51.

[350]Türkdoğan, *1915'ten Günümüze…*, s. 51, 52.

[351]*Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.3. II. Abdülhamid'in tavizsiz, sert ve İslamcı politikasının gelmesi Ermeniler'i telaşlandırmıştır. Ermeni Meselesi diye dünya kamuoyuna kasıtlı olarak yansıtılan mesele, II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform yapmaması ve bölgenin Osmanlı İmparatorluğu hatta Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasını sağlayan politikasının karşısında ümitsizliğe kapılan Ermeniler'in telaşından ve şuursuzca hareketlerinden başka bir şey değildir. Kodaman, *Suktan II. Abdulhamid Devri…*,s. 111, 112. Ayrıca II. Abdülhamid tarafından Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili olarak Hamidiye Alayları'nın kurulması da Ermeniler'in II. Abdülhamit'ten şikayet etmelerinin önemli bir sebebidir.

Başka bir örnek ise *La Turquie* gazetesinin Ermeni Patriği Arşoroni Efendi ile yaptığı mülakattan verilebilir. Bu mülakatta Patrik, Kürdler'in Ermeniler'e zulüm ettiğinden, vilayetlerdeki ruhani memurlar tarafından çok sayıdaki şikayetin Patrikhane'ye bildirildiğinden ve mahalli hükümet memurlarının bu duruma ses çıkarmadığından yakınmaktadır. Patriğe göre, Kürdler tamamen cahil adamlardır, aralarında haydutlar, soyguncular ve yağmakarlar çoktur. Bundan dolayı, bu yolda hareket edenlerin süratle cezalandırılması ve icabında bunların başka yerlere sürülmesi lazımdır. Yine Patriğe göre, bir Ermeni meşru müdafa halinde bir Kürd öldürecek olursa, yüz Ermeni hapsedilmekte fakat Ermeniler'e bir şey olduğu zaman katiller aleyhinde takibat icra olunmamaktadır. Gazete yazarının, bu problemin halledilmesi için ne yapılması gerektiği sorusuna ise Patrik; hükümetin vakit kaybetmeksizin, Avrupa'nın nezareti altında jandarmanın ıslah ve çoğaltılmasına teşebbüs etmesi lazım geldiğini; her tarafta gerek Kürdler gerek Ermeniler için mektepler açılması, aynı zamanda şimdiye kadar kıymetleri takdir edilmemiş olan bu vilayetler için hükümetin derhal yollar, trenler ve tren yolları inşasına teşebbüs etmesi gerektiğini söylemiştir; fakat bütün bunların bir neticeye ulaşması belirli vakte muhtaç olduğu için hükümetçe şimdilik yapılacak en mühim işin cürüm işleyen herhangi bir şahsın tereddüdsüz olarak tutuklanması ve ibret teşkil edecek bir tarzda cezalandırılması olduğunu eklemiştir.[352]

Patrik Arşoroni'nin, Doğu vilayetlerindeki ruhani memurlardan çok sayıda geldiğini söylediği şikayetlerden, sonraki Patrik Zaven Efendi zamanından bir örnek verilebilir. 9 Mart 1914 tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; 7 Mart'ta Patrik Zaven Efendi, İçişleri Bakanı Talat Bey'i ziyaretinde bakana, diğer birtakım konuları anlattığı gibi, Sason-Havik havalisindeki Ermeni köylerinin Kürtler tarafından muhasaraya alındığına dair Muş Ermeni Murahhası'ndan gelen telgrafnameyi takdim ederek adı geçen köylerdeki masum ahalinin hayat ve mallarının saldırıdan korunması için acil emirler verilmesini talep etmiştir. Bakan ise cevabında; Bitlis Valisi'nden alınan malumata nazaran adı geçen nahiye müdürü Ahmed Efendi'yi kasten ve isteyerek katledenlerin Ermeniler olduğunun anlaşıldığını beyan etmiştir. Zaven Efendi ise, Bâb-ı Âlî'ye bu konuda defalarca takrir yazılarak adı geçen kişinin tahkikat ile sabit olan yolsuzluklarının şikayet edilmesine rağmen Bitlis Valisi'nin, adı geçen kişiyi azletmek yerine bilakis onu teşvik ederek görevinde tuttuğunu, şayet onu katleden bir Ermeni olsa dahi bunu mağduriyetten yapmış olacağını fakat katillerin ne olursa olsun yakalanması

[352] *Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331- 27 Nisan 1329- 10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1.

gerektiğini de ifade etmiştir. Bakan ise bu konuda Bitlis Valisi'ne gerekli emirlerin gönderileceğini vaad etmiştir.[353]

19 Mayıs 1913 tarihli Tanin; Ermenice *Puzantiyon* gazetesinin, Tanin'in de dahil olduğu bazı Türkçe gazetelerin Kürtlerle ilgili bazı yorumlarını eleştirdiği değerlendirmesini naklediyordu: "Tanin'in şimdiki başyazarı (Babanzade İsmanil Hakkı) Ermeni Patrikhanesi'nin taleplerinden bahsettiği sırada kendi kavimdaşlarına yaranmak için Kürtler'in haysiyetine hürmet etmeyi, onları tahkir etmemeyi bize tavsiye etmişti. "Tasvir-i Efkar", bunun daha ilerisine giderek bir Kürt'ün mektubunu yayınlamış ve "bütün Kürtler'in, eşkıya olarak adlandırılması yanlıştır." diyerek Patrik Efendi'nin aleyhinde de bazı uygunsuz beyanlarda bulunmuştur. Ermenilerle meskun vilayetlerin ıslahatı meselesi bu şekilde tahrif edilmektedir. Ermeniler, Kürt kavmini hiçbir vakit tahkir etmediği gibi o kavme mensup olan namuslu Kürtler'in de Kürt eşkiya ve eşrafından, Ermeniler kadar şikayetçi olduklarını defalarca tekrar etmiştir. "Tasvir-i Efkar", birkaç gün evvel Patrik Efendi'nin resmini koyarak altına da "devletin şu buhranlı zamanında malum muhtırayı takdim etmekle dikkat çeken Arşoroni Efendi" sözlerini yazmıştır. Ermeni Patrik'i dikkat çekmek niyetiyle muhtıra takdim etmeyi adet haline getirmemiştir. Patrikhane'de millet tarafından seçilmiş meclisler vardır. Patrik Efendi, adı geçen muhtırayı bu meclislerin kararı üzerine takdim etmiştir. Devletimize halimizi arz etmeyip de kime müracat etmeliydi? Buhran zamanında şikayet etmek mi yoksa şikayete sebebiyet vermek mi kabahattir? Tasvir-i Efkar, Tanin, İkdam gazeteleri biraz da bu şikayetlere sebebiyet veren eşkiyaya, eşraf ve aşiret reislerine karşı nasihatte bulunsalar ki böyle buhranlı zamanlarda olsun uslu durup devletin başına yeni gaileler ve belalar açmasınlar. Bununla beraber, teselli edici ve memnuniyet vericidir ki Mahmut Şevket Paşa, Ermeni milletinin kadim sadakatini, Ermeni askerî fertlerinin yiğitlik ve fedakarlığını takdir etmekle beraber memleketin ıslahata muhtaç olduğunu da açıktan açığa beyan ve itiraf etmiştir. İşte bu takdirleri ve beyanları yayınlamalı ve (bu yayınlarla) bu hakikatleri Türkler ile Kürtler'in kulağına sokmalıdır ki çeşitli unsurlar arasında tam uzlaşma mümkün olsun. Tasvir-i Efkar'ın takip ettiği hareket şekli ise onların arasında (çeşitli unsurlar arasında) soğukluk ve düşmanlık meydana getirmekten başka bir şeye yaramaz ve bu şekilde hükümetin iyi niyetle almakta olduğu tedbirlerin tatbiki de güçleştirilmiş olur."[354]

Doğu Vilayetleri'ni iyi tanıyan Ömer Naci, 16 Ağustos 1913'de Tanin'e verdiği mülakatta Kürdler'in, Ermeniler'e karşı tahrik edildiğinden bahsetmekteydi. Bu tahrikleri yapanlar ise, İttihad ve Terakki'ye muhalif fırkalardan biri (Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kastediyor) ve

[353] *Tanin*, 11 Rebiülahir 1332- 24 Şubat 1329- 9 Mart 1914, Nr: 1870, s.3.
[354] *Tanin*, 13 Cemaziyelahir 1331- 6 Mayıs 1329- 19 Mayıs 1913, Nr: 1605, s.4.

Ruslar tarafından desteklenen Bedirhaniler'den Abdürrezzak'dır. Ömer Naci'ye göre, Ermeni'ye zulüm eden reisler, aynı zulmü Kürd halkına da reva görmektedir. Ömer Naci'ye göre, Doğu Vilayetleri'ne sukûnet gelmesi için Van Valisi Tahsin Bey'in Van'da uyguladığı idare tarzı uygulanmalıdır. Van Valisi Tahsin Bey, gittikçe artmakta olan cinayet olaylarının arkasını, 8 Haziran'da meşhur eşkiyalardan Mühimmi Nuyas ile oğlunu öldürterek almıştır. Ayrıca Tahsin Bey, asayişi temin için bir taraftan köy bekçileri teşkilatına önem vermiştir. Her köyde köyün durumuna göre müslüman veya hristiyan köy bekçileri oluşturuldu. Bunlara özel giysiler ve silah verildi. Bir köy saldırıya uğramışsa yakındaki köy bekçilerinin yardıma gelmesi karar alındı. Aynı zamanda jandarmaların mikdarı artırıldı. Ermeniler'den de jandarma yazılmaktadır. Eşkiyaya yardım ve yataklık eden Van'daki iki büyük aşiretin büyük reisleri de dahil 58 kişi tutuklandı. Bu aşiretlerin ellerindeki 20.000 hayvan alınarak sahiplerine geri verildi. Bütün bu önlemler sayesinde Van'da düzen sağlanabildi.[355] Ömer Naci, işte bu şekilde bütün Doğu Vilayetlerinde aynı usul uygulanırsa düzenin sağlanabileceğni söylemekteydi.

Bundan başka Talat Paşa'nın, *Union* gazetesine verdiği mülakattan Ermeniler'in; Doğu Vilayetleri'nde yeterli mikdarda Ermeni memurunun bulunmaması, genç kızların iğfal ve kaçırılmalarından dolayı faillerinin cezalandırılmaması, aşiret reisleri veyahut Kürd ağaları tarafından gayri meşru surette alınan vergilerin ahaliye ağır gelmesi; haydutluk, soygunculuk ve eşkiyalık, Ermeniler'in din değiştirmeye zorlanmaları gibi konulardan da şikayetçi oldukları anlaşılmaktadır. Hatta Ermeni Patrikhanesi, hükümete mayıs ayı içerisinde bu konuları içeren bir de muhtıra vermiştir. İçişleri Bakanı Talat Bey, bütün bu problemlere ve problemlerin çözümüyle ilgili aldıkları kararlara aynı mülakkatta değinmiştir. Genç kızların iğfali hakkında ceza kanununun 160. maddesi yetersiz görüldüğünden, bu kanuna bir ek fıkra hazırlanmıştır. Ermeni köylülerinden gayrı meşru vergiler alınması konusu hakkında ise Talat Bey; Hükümetin, Ermeni köylülerinin kanun haricinde angarya vermelerini men ettiğini ve bunun devam etmesi halinde kanunun verdiği cezaların şiddetle tatbik edileceğini söylemiştir.[356] Memurlar hakkındaki şikayetler konusunda ise Talat Bey; hükümetin mülki idareyi aydın ve namuslu memurlara vermekle birlikte memurların teftiş edilmemesinin yine suistimallere kapı açtığını fakat yeni vilayet kanununun valilere gerekli teftiş yetkisini vermekte olduğunu; bundan başka mülkiye müfettişlerinin sayılarının artırılmasıyla her vilayette özel bir müfettiş bulundurulacağını, bu müfettişlerin üst mercisi olarak İstanbul'da genel müfettiş ve teftiş heyeti danışmanı isimlerini alacak olan bir yabancı memurun

[355] *Tanin*, 13 Ramazan 1331- 3 Ağustos1329- 16 Ağustos 1913, Nr: 1693, s.2.
[356] *Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.4.

başkanlığı altında bir teftiş heyeti teşkil edeceklerini; kendisinin etkili bir teftişin ne şekilde mümkün olacağını gösterecek bir kanun tasarısı hazırlamakta olduğunu; Ermeniler'in isteklerinin yerine getirilmesi için yetkili olacak memurların, gönderilecek memurların memleketin dillerini ve durumlarını, geleneklerini bilenlerden olması ve müslümanlarla hristiyanlar arasında hiç bir ihtilaf tehdidine meydan vermeyeceklerden seçilmesinin talimatını verdiklerini; hükümetin, adliye memurlarının da tamamlanmasını arzu ettiğini ve bu konuda Adalet Bakanlığı'ndan bir kanun tasarısı talep ettiğini, bu suretle vilayetlerde kuvvetli, adil bir idare teşkil edileceğini söylemiştir.[357]

Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa'nın 4 Mayıs 1913'de Bâb-ı Âlî'ye bildirdiğine göre; Rus Meclisi Duma'da mebus olan iki Ermeni, Dışişleri Bakanı Sazanov'a Doğu Anadolu'daki Kürtler'den duydukları memnuniyetsizliği anlatmışlar, Sazanov da Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa'ya bunu anlatmıştır.[358]

Alman Büyükelçisi Wangenheim adı geçen raporunda konuyu şu şekilde değerlendirmiştir: "...Muhakkak ki şimdiki Türk Hükümeti, Ermeniler için bir şey yapmak zaruretine tamamen kanaat getirmiş ve devletin çeşitli kısımlarını birbirinden ayırmak tehlikesine düşmeden Ermeni isteklerini elinden geldiği kadar yerine getirmeğe hazırdır... Bugün en etkili vasıtalarla çalışan bir propaganda, dünyanın her tarafında Ermeniler'in çektikleri sıkıntıların günden güne fazlalaştığını ve bugün, Avrupa'nın müdahalesini gerekli kılacak en yüksek bir noktaya eriştiği intibaını uyandırmağa uğraşmaktadır. Birtakım Ermeni delegeleri sızlanarak Avrupa başkentlerini dolaşmaktadır. İstanbul'da Türk eyaletlerinden gelen Ermeni şikayetlerini toplayıp sonra da bunları ustalıkla yazılmış bültenler halinde dünyaya yayan bir büro kurmuşlardır. Alman Büyükelçiliği'ne önceden bu gibi basılmış şikayetler haftada bir gelirken şimdi, bunlardan günde bir iki tane alıyorum. Ermeni olmayan kaynaklardan gelen haberler, Türkler'in taşkınlıklarının çoğaldığına dair hiçbir bilgi vermediği halde, kışkırtmanın sistematik (çıkartılan gürültünün düzenli olarak) bir tarzda fazlalaştığı açıkça görülmektedir. Ermeni kışkırtmasının sebepleri oldukça açık ve meydandadır. Avrupa Türkiyesi'ndeki hristiyan ırklar Türk boyunduruğundan kurtuldular. Şimdi artık Anadolu Hristiyanları da kurtulmak istiyorlar. Onun için onların ümitleri Büyük Devletler'in iyi niyetine bağlıdır. Ermeniler'in fikrine göre; kabinelerin Avrupa Türkiyesi'nin tasfiyesi ve Asya Türkiyesi'nin geleceği ile meşgul oldukları böyle bir zamanı kullanmadan, ondan faydalanmadan geçirmek caiz değildir. Ermeniler makul olsalardı, bugünkü şartlar içinde mukadderatlarının düzeltilmesi konusunda devletlerle Türkiye arasında bir anlaşma

[357] *Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.4.
[358] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.71.

kolay olurdu fakat Ermeniler'in talepleri, Türkiye'nin kendi varlığını tehlikeye düşürmeden verebileceği şeyleri çokça aşmaktadır..."[359]

Mahmut Şevket Paşa ise günlüğünde (12 Mayıs 1913, Pazartesi) bu konu hakkında şunları söylemekteydi: "Dahiliye Nazırı'nı çağırttım. Ermeni Meselesi'ni açtım. Ermeniler, Doğu Anadolu'da bilhassa Kürtlerle anlaşamıyorlar ve onlardan çok korkuyorlardı fakat son zamanlarda Ermeniler'e karşı Türk kamuoyunda da tam bir hoşnutsuzluk vardı."[360]

2.1.2 Arazi Meselesi

Ermeniler'in en önemli problemlerinden biri de "arazi meselesi" diye adlandırılan meseledir. Doğu Anadolu'da, 1908-1914 yılları arasında, Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen anlaşmazlıkların başında arazi meselesi geliyordu.[361] 11 Mayıs 1913 tarihli başyazısında Babanzade İsmail Hakkı da Doğu Vilayetleri 'ndeki en büyük sorunun arazi meselesi olduğunu söylemekteydi.[362] 10 Nisan 1913 tarihli Tanin'de yer alan bir mülakatta eski Erzurum mebusu Varteks, arazi meselesinin Ermeniler ile müslümanlar arasındaki soğukluğun artmasına veya devamına yol açtığını ifade etmiştir.[363] Anlaşmazlıkların temeli, II. Abdülhamid dönemine kadar iniyordu. O dönemde Osmanlı ülkesinden göç eden Ermeniler, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte geri dönmeye başlamışlar ve terk ettikleri arazileri ve emlaklarını geri almak istemişlerdir fakat aradan uzun seneler geçmiş, yıllarca boş kalan arazileri müslümanlar işlemişler ve sahiplenmişlerdi.[364] Örnek olarak, Ermeni Patrikliği'nin Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yaptığı Rumî, 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912) tarihli yazılı müracatta belirtildiğine göre; Bitlis Vilayeti'nin Bulanık Kazası'nın Yoncalı Köyü ahalisi olup önceleri Rusya'ya göçmüş olan (Ermeni Patrikliği'nce yapılan müracatta göç sebebinin, hadise-i zâileden dolayı canlarını kurtarmak olduğu ifade edilmiştir) altı hane halkı tekrar geri dönmüşlerdir. Rusya'ya göçen bu Ermeniler'in bıraktıkları araziye başka göçmenler ve kimseler yerleştirildiğinden dolayı, arazilerin tekrar kendilerine iadesi için mahalli hükümete müracatta bulunmuşlar ve mahalli hükümet memurlarının, arazilerin iadesi ile ilgili olarak verdikleri vaade dayanarak tarlalarını ekip biçmeye başlamışlardır fakat verilen bu vaade rağmen zabıta memurları marifetiyle tarlalar mahsülleriyle beraber sonradan tekrar göçmenlere verilmiştir. Bu durumdan dolayı yapılan çokça şikayet üzerine kazadan gönderilen özel memur marifetiyle göçmenlere başka arazi gösterilip tahsis edilerek

---

[359]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.97,98.
[360]*Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.135.
[361]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s.155.
[362]*Tanin,* "Ermeni Patriği'nin Beyanâtı", 5 Cemaziyelahir 1331- 28 Nisan 1329- 11 Mayıs 1913, Nr: 1597, s.1.
[363]*Tanin,* 14 Cemaziyelevvel 1331- 7 Nisan 1329- 20 Nisan 1913, Nr: 1576, s.3.
[364]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s.155.

Ermeniler'in tarlaları kendilerine iade edilmiştir fakat Ermeni Patrikliği'nin iddiasına göre Kaymakam haksız olarak ve türlü hilelerle adı geçen tarlaları tekrar göçmenlere verdirmiştir. Ermeni Patrikliği, bu tarlaların Ermeni sahiplerine tekrar iadesini talep etmiştir.[365]

Meşrutiyet'in başlarında, bu arazilerin eski sahiplerine iadesi yolunda çalışmalar yapılmış; her kim olursa olsun elinde arazisi bulunduğuna dair evrak ve vesika gösterdiği takdirde derhal bu arazinin kendisine geri verilmesi kararlaştırılmıştı. Bununla beraber Hükümet, yıllarca o arazileri kullananları da mağdur etmemek için on sene müddetle aralıksız bu tarlayı işleten ve onun hasılatını alan kimsenin, o arazinin sahibi sayılacağını da kabul etmişti. Bu konunun çözümü için Ermeniler'e yeni araziler gösterilmesi gerekiyordu. Özellikle elinde tapusu olanlara, tapuda gösterildiği oranda ve kıymette arazi verilecekti. Arazi ihtilafları mahkemelerde hemen halledilemiyor, senelerce sürüyor ve bir netice alınamıyordu. Arazi meselesinin çözümlenememesi, ziraî hayatı da büyük ölçüde engelliyordu.[366]

Tanin'in, *Jön Türk* gazetesinden alıntıladığı Ermeni Milli Meclisi'nin nufûz sahibi bir azasıyla yapılan röportajda aza, Meşrutiyet'in başlangıcından beri idareyi ele alan kabinelerin hepsinin vaadlerde bulunmakla yetindiğini, örnek olarak arazi ihtilaflarını halletmek için hiçbir komisyonun gönderilmediğini fakat komisyon gönderilmesinden çokça bahsedildiğini, söylemiştir.[367]

İçişleri Bakanı Talat Paşa, Rus *Union* gazetesine verdiği mülakatta arazi meselesini açıklamakta ve yapılması düşünülen tedbirleri beyan etmekteydi: "Hicret eden Ermeniler'e ait olan arazi kendi arzularıyla satılmış veyahut arazi kanunu gereğince zabt edilerek başkalarına verilmiştir. Bir kısmı da gayri meşru surette gasp edilmiştir. Hükümet bu konuda tetkikte bulunmak üzere altı üyeden ve bir başkandan oluşan bir komisyon göndermek fikrindedir. Bu komisyon çeşitli mıntıkalara taksim olunacaktır. Her bir mıntıkaya memur olan komisyon, ihtilafı tetkik edecektir; hakem usulüne müracaat edilecek ve merkezdeki komisyona gönderilecektir. Hakem usulüyle halledilemeyen ihtilaflar, sulh hakimine gönderilecektir. Hükümet, bu komisyonun esasını kabul etmektedir fakat hükümet, geniş yetkiyle bir teftiş heyeti göndermek ve bu arazi ve diğer ihtilafların halline de bunları memur etmek emelinde olduğundan İçişleri Bakanlığı bu heyetin yetkileri, vazifesi hakkında bir kanun yapacaktır fakat bütün bunlara ne mahiyette olursa olsun ben kesinlikle eminim ki kadastro usulü getirilmedikçe bu ihtilafların önünü almanın mümkün olmayacağı inancındayım. Bunun için

[365]BOA, DH. SYS. 12/R/1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1/-8. (Bkz. Ek-13)
[366]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s.155.
[367]*Tanin*, 6 Cemaziyelahir 1331- 29 Nisan 1329- 12 Mayıs 1913, Nr: 1598, s.2.

teftiş heyetinin yanına kadastro usulünü uygulayacak bir fen heyeti oluşturulmasına karar verdik.[368]

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913) Osmanlı Hükümeti, Doğu Anadolu'da arazi meselesini halletmek için çalışmalar yapmaktaydı. Ermenice gazetelerde çıktığına göre, Meclis-i Vükela'nın[369] toplantısında Doğu Anadolu vilayetlerine acele özel bir komisyon gönderilmesine karar verilmiştir. Adı geçen komisyon, eski Evkaf Nazırı Hayri Bey'in başkanlığı altında bulunacaktır. Tayin edilecek diğer üyeler henüz belli değildir. Meclis'te bu komisyonun vazife ve yetkileri kararlaştırılmıştır. İstihbarata göre komisyon, yakın zamanda yayınlanmış olan vilayet kanununu Doğu Anadolu'da tatbike memur olacaktır. Adı geçen komisyon, arazi meselesini halletmek ve düzeltmekle beraber mahalli asayişin temini için esaslı tedbirler alacaktır. Zaten birkaç günden beri İçişleri Bakanlığı'nda bu konu hakkında müzakereler cereyan etmiş ve tecrübeli adliye memurlarından Müsdiçyan ve Neşterciyan Efendiler de bu müzakerelere iştirak eylemişlerdir. Adı geçen iki zattan birinin de komisyon azalığına tayin olunacağı sanılmaktadır.[370] 4 Mayıs 1913 tarihli Tanin'in haberine göre, Doğu Vilayetleri ıslahatı için gönderilecek heyete 100.000 lira[371] verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu para sadece arazi meselesinin halledilmesi için kullanılacaktır ve diğer ıslahatlar için de ayrıca bir para tahsis edilecektir.[372] 8 Mayıs'taki habere göre, bu heyetin programı, vazifeleri, meseleleri çözme yöntemleri ve sulh hakimlerinin yetkileri tamamen kararlaştırılmıştır ve sulh kararlarının imzalanmasından hemen sonra heyet hareket edecektir.[373] *La Turquie* gazetesi, 21 Mayıs tarihli nüshasında Doğu Anadolu'ya ıslahat komisyonu gönderilmeyeceğini ancak altı vilayetteki mahalli meseleleri tetkik ve düzeltmek için adı geçen mahalde özel heyetler kurulacağını yazıyordu; Ermenice *Manzume-i Efkar* gazetesi yazarlarından biri de bu işin aslı ile ilgili bilgi almak için İçişleri Bakanı Hacı Adil Bey[374] ile eski Evkaf Nazırı Hayri Bey'e müracaat etmiştir. Adı geçen bakanlar cevaplarında: Meclis-i Vükela'nın Anadolu'ya ıslahat

---

[368]*Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.4. Adı geçen komisyonun kurulması ile ilgili olarak Bkz. BOA, MV. 20/C/1331, D. Nr: 177, G. Nr: 74.

[369]Meclis-i Vükela'nın (Vekiller Meclisi), bugünkü karşılığı "Hükümet" veya "Bakanlar Kurulu, Kabine"dir. Meclis-i Vükela, Osmanlı Devleti'nde Sadrazam başkanlığında Şeyhülislam ve diğer bakanlardan (nazırlardan) meydana gelen meclisin adıdır. Bu meclis, devletin iç ve dış siyasetiyle ilgili önemli konularda kararlar alırdı. Buna, Meclis-i Has veya Meclis-i Hass-ı Vükela da denirdi. Kabine yani Bakanlar Kurulu anlamına gelirdi. Meclis-i Vükela, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir.

[370]*Tanin*, 6 Cemaziyelevvel 1331- 30 Mart 1329- 12 Nisan 1913, Nr: 1568, s.4.

[371]Mahmud Şevket Paşa'nın, günlüğünde belirttiğine göre; Hayri Bey başkanlığındaki bu komisyona 120.000 altın verilmesi kararlaştırılmıştır. 17 Nisan 1913 tarihli notu. *Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, s.95.

[372]*Tanin*, 28 Cemaziyelevvel 1331-21 Nisan 1329- 4 Mayıs 1913, Nr: 1590, s.4.

[373]*Tanin*, 2 Cemaziyelahir 1331-25 Nisan 1329- 8 Mayıs 1913, Nr: 1594, s.3.

[374](1869- 1935) Hacı Adil Bey, ileri gelen İttihatçılar'dan biridir. Cemiyet'in iç grubuna mensup olmakla birlikte bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiş, hiçbir hizbe dahil olmamıştır. Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.272. Aynı zamanda Hacı Adil Bey, Talat Bey'in en güvendiği kişilerden biriydi. Çavdar, *Talat Paşa…,* s.259.

komisyonu gönderilmesinden vazgeçmiş olduğuna dair dönen söylentilerin asıl ve esası olmadığını beyan etmekle beraber, ıslahatın güçlü esaslar ile temin edilerek kanunun tatbiki esnasında müşkülata meydan verilmemek için hükümetin müzakelere ve tetkiklere devam etmekte olduğunu, bundan dolayı bu müzakereler ve tetkikler son bulunca, komisyonun derhal gönderileceğini beyan etmişlerdir.[375]

Bu arada, 5 Mayıs'da Londra'da bulunan Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki Ermeni Delegeler Heyeti'nin, Hükümet'in Anadolu vilayetlerinde tatbikine yöneldiği ıslahatın muvaffakiyetle sonuçlanacağını dikkate alarak her türlü müracaattan vazgeçme fikrinde bulunduğu, *Jön Türk* gazetesi tarafından sağlam bir kaynaktan haber alınarak yazılmıştır.[376]

Meclis-i Vükela'nın 11 Mayıs'taki toplantısından sonra Ermenice gazetelerden birinin yazarı tarafından İçişleri Bakanı Hacı Adil Bey'e sorulan bir soruya cevaben bakan; Doğu Anadolu ıslahatı meselesinin görüşülüp kararlaştırıldığını, bu konuyla ilgili kararların en kısa zamanda irade-i seniyeye kavuşacağını, gönderilecek komisyonun üyelerinin henüz tayin edilmemiş ise de herhalde adı geçen komisyonda Ermeni milletinden de üye bulundurulacağı gibi bütün üyelerin de o bölgenin hal ve şartlarına vakıf olan insanlardan seçilmesine özellikle dikkat edileceğini söylemiştir.[377]

La Turquie gazetesinin Ermeni Patriği Arşoroni Efendi ile yaptığı mülakkatta, Patriğin arazi meselesi ile ilgili düşüncelerinin sorulması üzerine Patrik; hükümet, tazminat vererek bu meseleyi hal için 100.000 lira tahsisine karar verdi. Patrikhane bu meselenin mahkemeler vasıtasıyla değil, idareten hallini arzu etmektedir, demiştir.[378]

16 Temmuz 1913 tarihli Tanin, eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in *Azadamard* gazetesine verdiği bir röportajı alıntılayarak yayınlamıştır: Bu ropörtajda arazi meselesi ile ilgili olarak Cavid Bey şunları söylüyordu: "Arazi meselesi, idare makinesinin yenilenmesiyle kendi kendine düzelecektir. Ehliyetli valiler ve onlara nezaret etmek üzere geniş yetkilere sahip bir genel müfettiş tayin edilecektir; bundan başka maliye müfettişleriyle jandarma kumandanları da tayin olunacak ve bunlar yabancı kumandanların idaresi altında bulundurulacaklardır. Hükümet icab ederse, bu araziyi satın alıp asıl sahiplerine teslim edecektir. Zaten devletin menfaati de bunu icab ediyor."[379]

---

[375] *Tanin*, 17 Cemaziyelahir 1331-10 Mayıs 1329- 23 Mayıs 1913, Nr: 1609, s.2.
[376] *Tanin*, 29 Cemaziyelevvel 1331-22 Nisan 1329- 5 Mayıs 1913, Nr: 1591, s.2.
[377] *Tanin*, 7 Cemaziyelahir 1331- 30 Nisan 1329- 13 Mayıs 1913, Nr: 1599, s.3.
[378] *Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331- 27 Nisan 1329- 10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1.
[379] *Tanin*, 11 Şaban 1331- 3 Temmuz 1329- 16 Temmuz 1913, Nr: 1663, s.3

Van Vilayeti'ndeki arazi ihtilâfının çözülmesi süreci, 1913 sonlarında Van Valisi Tahsin Bey'in özellikle bu mesele ile meşgul olmak için Hakkari Sancağı merkezine giderek işin esası hakkında gereken tetkikatı yaptıktan sonra bir komisyon teşkil ederek özel olarak kaleme aldığı bir talimatname ile başlamıştır. Komisyon, ikisi müslüman diğer ikisi gayrimüslim tarafsız dört kişiden oluşacak ve başkanlığını Tahrirat Müdürü yapacaktı. Vilayetçe icra edilen tetkikler sonucunda arazi meselelerinin çeşitli beş sebepten kaynaklandığı anlaşıldı. Bunlar, üzerinde tartışma devam eden arazi için toplanan vergiden dolayı hazinece satılmış olan araziler; sahiplerinin kayıp olması sebebiyle malı hükümete kalıp başkasına verilen araziler; ya doğrudan doğruya zor kullanılarak ya da adi senet ile tasarruf olunan veyahut usulünce kanunen başkasının üstüne geçirilen topraklar idi. Vilayetçe kaleme alınan talimatnamede; üzerinde tartışma devam eden arazi için toplanan vergiden dolayı hazinece satılanlarla sahiplerinin kayıp olması sebebiyle malı hükümete kalıp başkasına verilenler, bedelleri hazineden karşılanarak sahiplerine iade olunacaktır. Oralarda oturan müslüman göçmenler, diğer köylere nakil ve iskan edilecektir. Doğrudan doğruya zor kullanılarak ilk sahiplerinden alınan arazi kayıtsız şartsız sahiplerine iade edilecek; sahipleri bugün orada bulunmuyor ise bir taraftan kendilerine malumat verilmekle birlikte diğer taraftan bir sene içinde gelmeleri beklenecektir. Adi senet ile tasarruf olunan arazilerden tapuya işlenmemiş olanların bedelleri ilk sahiplerinden alınarak zilliyetlere verildikten sonra arazi eski sahiplerine iade edilecektir; senet üzerinde yazılı olan bedelde ihtilaf olursa, komisyon işi sulh yoluyla halledecek, zilliyetler buna razı olmadıkları takdirde mesele mahkemece hükmen halledilecektir. Adi senet ile tasarruf olunup tapuya geçirilmiş olanlar hakkında da bu muamele geçerli olacaktır. Usulüne göre kanunen başkasının üstüne geçen araziden doğan ihtilaf, taraflar arasında rıza ile hallolunduğu takdirde komisyonca tasdik edilecek; taraflar rıza ile anlaşamazlarsa bedel arttırılacaktır.

Komisyon bu talimatlar çerçevesinde hareket ederek iki ay devam eden tetkikler neticesinde Hakkari dahilindeki arazi ihtilaflarını tamamıyla halletmiş ve bu şekildeki çözümden bütün ilgililer memnun kalarak hükümete teşekkürlerini bildirmişlerdir.[380] Ayrıca Hakkari Sancağı'ndaki arazi meselesini halleden bu komisyon, başarısından dolayı Dahiliye Nezareti'nce 2.800 kuruş para ile ile ödüllendirilmiştir.[381] Yine Van Valisi Tahsin Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği Rumî, 28 Kanunuevvel 1329 (10 Ocak 1914) tarihli telgrafta çözülmüş olan bir arazi ihtilafı ile ilgili şu bilgiler veriliyordu: Adi senetler ve diğer saikler karşılığında 1312 ve 1313 senelerinde aşiret Miralayı Şeref Bey'in Ermeniler'den tasarruf

[380] *Tanin*, 27 Rebiülahir 1332- 12 Mart 1330- 25 Mart 1914, Nr: 1886, s.1.
[381] BOA, DH. KMS. 18/Ra/1332, D. Nr: 14, G. Nr: 18.

ettiği arazi meselesinin halledilmesi için Mutasarrıf Vekili ile İslam ve Hristiyan arazi komisyonu azalarından iki kişi Dir? Nahiyesi'ne gönderilmişlerdi. Mutasarrıf Vekili'nden alınan telgrafta İrtikani Köyü Ermenileri'nden Şeref Bey'in adi senet ile taleb etmiş olduğu yirmi bir bin beş yüz kuruştan, dokuz bin beş yüz kuruşunu Şeref Bey'in rıza ve muvafakati ile terk olunduğu ve geriye kalan on iki bin kuruştan yarısının arazi sahibi Ermeniler tarafından taksitle ve diğer yarısının tazminat olarak hazineden bir defada tesviyesi şeklinde İrtikani Meselesi'nin tamamen halledildiği ve Herton? ile Meklor? Köyleri'ndeki arazi ihtilafının da bu şekilde kesinlikle sonuçlandırıldığı ve yalnız Şeref Bey'in İrtikani Köyü'nde yetiştirdiği bir bahçe ile inşa ettiği bir hanenin kıymetinin tayini için Şeref Bey'in oğlu Hüsnü Beyle İrtikani Köyü'ne hareket ettikleri ve komisyonca takdir edilecek bedelin yine taksitle kısmen Ermeniler ve kısmen hazine tarafından verileceği bilgilerinize arz edilir.[382]

Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Rumî, 3 Şubat 1329 (16 Şubat 1914) tarihli yazıda bildirildiğine göre ise; Bitlis Vilayeti'nde arazi davalarının en çoğu Muş Sancağı'ndadır. Yazıda, arazi meselesi ile ilgili Bitlis'te yapılan çalışmalar şöyle anlatılmıştır: Bitlis merkez ve çevresindeki idare meclislerince ihtilaflı arazi davalarından yüz doksan ikisi neticeye bağlanmış; adı geçen meclisler nezdinde kalan iki yüz elli yedi davanın sonuçlandırılması için çalışmaların hızlandırıldığı bir sırada, bu davaların Sulh Mahkemeleri'ne aidiyeti hakkındaki emir üzerine idareten yapılacak muamele kalmamış ve bir hafta önce gelen ve mülhakata genelge olarak tebliğ edilen kanun maddesi gereğince bu işlere tekrar idare meclisleri tarafından bakılması emir ve tebliğ olunmasından dolayı adı geçen maddenin tetkik ve takibine süratle başlanması doğal bulunmuştur.[383]

Sonuç olarak; II. Meşrutiyet'in ilanından önce Doğu Vilayetleri'ndeki Ermeniler'den Amerika, Rusya gibi ülkelere göç edenler olmuştur. Göç eden Ermeniler'in geride bıraktıkları arazi ve mülkler de doğal olarak başkaları tarafından sahiplenildiği için ortaya arazi meseleleri çıkmıştır. Yukarıda değinildiği üzere Van, Bitlis gibi vilayetlerde arazi meselelerin halledilmesi için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda değinileceği üzere 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Islahat Antlaşması'na göre, çözülemeyen arazi ihtilaflarının halledilmesi genel müfettişlerin sorumluluğuna bırakılacaktır.

[382]BOA, DH. SYS. 12/R/ 1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1-8.
[383]BOA, DH. SYS. 12/R/ 1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1-8.

2.2 Balkan Savaşları'ndan 1914 Genel Seçimleri'ne Kadar Ermeniler İçin Yapılan Islahat Girişimleri

Yukarıda Ermeni Islahatı Meselesi'nin başlangıcına ve meselenin ilk iki döneminde Büyük Güçler tarafından Ermeniler için Avrupa Kontrolü altında ıslahat talep edildiğine değinilmişti. Muhakkak ki bu dönemler tesadüfen ortaya çıkmamıştır. Özellikle 1894-1897 yılları arasında isyan, baskın gibi olayları çıkartanlar Ermeniler olmasına rağmen, bu tür Ermeni Olayları Avrupa kamuoyuna Ermeniler ve muhibleri tarafından sanki Osmanlı Hükümeti Ermeniler'e zulmediyormuş gibi yansıtılmıştır. Ermeniler ve mühiblerinin buradaki amaçları Büyük Güçler'in Osmanlı Devleti'ne Ermeniler lehine müdahale etmesini ve Ermeniler için ıslahat talep etmelerini sağlamaktı.

İtalya'nın Trablusgarb'ı işgalinden (29 Eylül 1911- 18 Ekim 1912) sonra çıkan ve feci şekilde neticelenen Balkan Savaşı üzerine hiçbir fırsatı kaçırmayan Ermeni komitecileri, milli kurum ve kuruluşlarını yine derhal faaliyete geçirmişler ve Ermeni Islahatı'nı gündeme getirmek için tekrar çalışmaya başlamışlardır. Ermeniler'e göre, Osmanlı Hükümeti 1912-1913'de en kötü bir vaziyette bulunuyordu. Rumeli kaybedilmiş; Osmanlı Hükümeti'nin elinde Ermenistan, Adana, Elcezire, Filistin, Suriye, Arabistan, Yemen kalmıştı. İçeride de hükümeti meşgul edecek siyasi, mali birçok dertler bulunuyordu.[384] Sonuçta, Ermeniler için ıslahat talebinde bulunmak için uygun ortam doğmuş oluyordu. Zaten Ermeni davasının öncüleri, hep harekete geçmek için Osmanlı Devleti'nin başında savaş gibi gaileler olduğu zamanları kollamışlardır. Yukarıda da aktarıldığı gibi, Hınçak komitesinin programında ihtilalin Osmanlı Devleti savaşla meşgulken yapılacağı belirtiliyordu.

Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde (1912-1914), ıslahat girişimlerini başlatan kişi 1 Haziran 1912'de yeni Eçmiyazin Katogikosu olarak takdis edilen Kevork Sürenyan'dır. V. Kevork adını alan bu kişi seçildikten üç ay sonra 2 Ekim 1912'de Türkiye Ermenileri sorununu ele alarak Çar II. Nikola'ya bir dilekçe ile müracaat etmiş ve Türkiye Ermenileri'ni himayesine alarak kendilerinin yüzyıllardır uğramış bulundukları zulümler ve haksızlıklardan(!) kurtarılmasını istemiştir.[385]

---

[384]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.374.

[385]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.375 ; Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazin Katogikosluğu'nun...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,*C.1, s.119 ; Yusuf Sarınay, "Rusya'nın...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.4, s.123. Aynı Katogikos, bütün Ermeniler'in Rusya'ya bağlılığını Eçmiyazin Katogikosluğu'nun resmi dergisi "Ararat"ın Ağustos 1914 tarihli sayısında şöyle ifade ediyordu: "… Şimdi, Ermeni milletinin geçmişte, tarihte yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle göstermesi zamanı gelmiştir. Manevi evladımızın kendinden öncekiler gibi vazifelerini kahramanca ve en büyük fedakarlıklarla yapacaklarından emin bulunarak, bu Katogikosluk emirnamemizle bu büyük ve haklı harekete en kısa zamanda manevi ve maddi yönden yardım etmelerini ve vatanımız olan büyük Rusya'nın şerefi ve iyiliği için savaşa gitmeye hazır bulunanların bırakacakları yardımsız ailelere yardım etmelerini herkese tavsiye

Katogikos V. Kevork, Kasım 1912'de Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Woronzof Daşkof ailesiyle yakınlık ve samimiyeti olan ve Eçmiyazin siyasîlerinden Mesrup Piskopos Der Movsesyan'ı Osmanlı Ermeniler'i sorunu için Rusya hükümeti çevrelerinin düşüncelerini öğrenmek amacıyla Petersburg'a yollamış, ortam uygun görülmüştür. Gerek Başbakan Gogovsew ve gerek Dışişleri Bakanı Sazanov, Rusya Hükümeti'nin Ermeni Meselesi'ni ele almayı uygun bulduğunu ancak Katogikos'un da diğer büyük devletlere müracaatta bulunmak özellikle İngiltere ve Fransa'nın da bu meselede Rusya ile beraber çalışmalarına ortam hazırlamak üzere Batı Avrupa'da bir temsilcisinin bulunmasının lüzûmlu olduğunu söylemişlerdir. Bunun için de Bogos Nubar'ın başkanlığındaki Ermeni Temsilciler veya Delegeler Heyeti kurulmuş ve Avrupa'ya gönderilmiştir.

Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Woronzof Daşkof, 22 Aralık 1912 tarihli mektubunda Katogikos'a, "Rusya Hükümeti, Osmanlı Ermenistanı'nda haksızlıklara uğramış olan Ermeni milleti hakkında olağanüstü iyi bir niyetle hareket edecek ve aldatmaları ortadan kaldırarak gerekli ıslahatı gerçekleştirmek amacıyla bütün gayretini sarfedecektir." diyordu.

Öte yandan Balkan Savaşları'nın patlak vermesi, Ermeniler tarafından hem bağımsızlık yönünde ortaya koyulan bir mücadele örneği hem de harekete geçmek için uygun bir fırsat olarak algılanmış; tahrikler artırılarak mücadeleye hız verilmiştir. Paris'te *Pro Armenia* adında bir dergi çıkarılmış; Amerika'daki Ermeniler, çeşitli makaleleri yayın organlarının sütunlarına taşımışlardır. İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'ne ıslahat maskesi altında başvurular artırılarak İngiltere'nin meseleye ilişkin ilgisi yoğunlaştırılmaya çalışılmıştır. Erzurum, Van, Bitlis ve diğer şehirlerdeki İngiliz konsolosları, bölgedeki Ermeniler'in beklentilerinin oldukça arttığını vurgularken Paris, Amerika, Marsilya ve özellikle Kafkasya'daki Ermeni toplumları oldukça umutlanmışlardır. Konsoloslar'a göre Osmanlı Ermeniler'i; Balkanlar'daki olayları, yaşadıkları Asya vilayetlerinin geleceği açısından çok önemli bir dönemi başlatacak olaylar silsilesi olarak algılamaktaydılar. Böylece Ermeni Islahatı Meselesi'nin uluslararası diplomaside tekrar canlandırılması süreci başlamış oldu. Ancak konunun ses bulması için Rusya'nın faaliyet ve politikalarına kadar bir süre daha beklenilecekti. Balkan sorunları ile daha çok alakadar olan Avrupalı güçler, kendilerini Ermeni Meselesi'ne bulaştırmak istememişler; bununla birlikte Rusya'nın hareketleri, dikkatlerin Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasına yardımcı olmuştur.[386] Balkan Savaşlar'ı ile birlikte Doğu Anadolu'da kıpırdanmalar başlamıştır. İngiltere'nin Van Konsolos'u J.

---

ederiz." Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazin Katogikosluğu'nun...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,*C.1, s.124.

[386]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.125.

Molyneux-Seel'ın, 6 Aralık 1912'de İstanbul'daki Büyükelçisi G. Lowther'e ilettiği bilgide; Rusya'nın bölgedeki hristiyanları koruma bahanesiyle Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerini işgal etme olasılığının ve bölgede buna yönelik söylentilerin oldukça arttığını bildirmiştir. Konsolos'un belirttiğine göre Taşnak Komitesi, Rus müdahalesinin bir an evvel gerçekleşmesi için Ermeniler'e yönelik bir hareketlenme oluşturacak şekilde bölgede tahrik faaliyetlerini artırmıştır. Herhangi bir karışıklık çıkması durumunda doğrudan Taşnaklar sorumlu tutulmalıydılar.[387]

1912'yi 1913'e bağlayan aylarda Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarını paylaşımı söylentileri oldukça hız kazanmıştır. Ancak paylaşım sorunu, Büyük Güçler arasındaki çatışmaları Balkan Sorunu'ndan daha fazla alevlendirecek boyuttaydı. Olayın içine stratejik, ekonomik ve kültürel nufûz bölgeleri ve bu bölgeler arasındaki mücadeleler giriyordu. Bu mücadeleler içinde 19. yüzyıldan kalma Ermeni Meselesi'nin makyajlanarak ortaya atılan yeni versiyonu, büyük güçlerin kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri eski cazibesini hala korumaktaydı. 20. yüzyılın başlarında Rus Çarları tarafından güneye doğru yayılmacılığın unsuru olarak Ermeniler'in yoğun bir şekilde kullanılması, Doğu'daki çıkar ve prestij kaygılarından dolayı özellikle İngiliz ve Alman diplomatik çevrelerinde büyük endişe yarattı. Sonuçta 1. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerindeki nufûz mücadeleleri ve genel olarak da parçalanmasına an meselesi olarak bakılan Osmanlı Devleti'ni paylaşma tartışmaları, Ermeni Meselesi maskesi altında tekrar uluslararası bir görünüm kazandı. 19. yüzyıldan kalma Ermeni Islahatı sorunuyla ilgili tartışmalar da 20. yüzyılın başlarında Büyük Güçler tarafından tekrar masaya yatırıldı. Büyük güçler, yapılan toplantı ve görüşmelerde "Ermeni Islahatı" konusunu kendilerine Osmanlı topraklarında nufûz bölgeleri oluşturmak veya karşı gücün önemli bir nufûz bölgesi elde etmesini engellemek yönünde kullandılar.[388]

15 Ekim 1912'de Balkan devletleri birleşerek Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlar; 23 Ocak 1913'te Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordularının bozgunu ve düşman ordularının İstanbul önlerine kadar yaklaşmasını fırsat bilen İttihat ve Terakki mensupları, ağır yenilgilerin sorumluluğunu Sadrazam Kamil Paşa Hükümeti'ne yükleyerek "Babıali Baskını" olarak adlandırılan bir darbeyle iktidarı yeniden ele geçirmişlerdir. Böylece 21 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa[389] ile başlayan ve Kamil Paşa ile devam eden Hürriyet ve İtilaf

---

[387]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.136.
[388]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.121, 124.
[389]Gazi Ahmet Muhtar Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı),* Milliyet Yayınları, 1976.

Fırkası[390] iktidarı, 23 Ocak 1913'te son bulmuş oluyor ve İttihat ve Terakki Fırkası, tekrar hükümet üzerindeki denetleme fonksiyonuna geri dönüyordu. Bu baskından sonra, İttihat ve Terakki ile yeniden barışan eski Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, hükümetin başına getirilmiştir.[391]

Nisan 1913'den itibaren Tanin, Rusya'nın Ermeni Islahatı ile ilgili olarak tekrar düğmeye basacağı hakkındaki gelişmeleri haber vermekteydi. Rusya'nın, 1913 yılının Nisan ayı ile birlikte Ermeni Meselesi için çalışmalarını hızlandırdığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren başlayan çalışmalar ve ıslahat projeleri ki bu projelerin içinde Rus Elçiliği Baştercümanı Mandelstam'ın projesi de vardır, 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Islahat Antlaşması ile tamamına erecektir.

17 Nisan 1913'te Tanin'de yayınlanan bir habere göre, Petersburg'dan *Daily Telgraf* gazetesine çekilip *Neuie Freie Presse* gazetesi tarafından yayınlanan bir telgrafnamede, Rusya hükümetinin yakında Ermeni Meselesi'ni ortaya çıkararak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince, Ermenilerle meskun olan arazide icra edilecek ıslahatı talep edeceğini yazıyordu. Yalnız, telgrafa göre Rusya bu sefer kesin kararlıydı ve Düvel-i Muazzama'nın ıslahat konusunda ortak bir karar almasını beklemeyecekti. Rusya bu sefer, zorla da olsa ıslahat yapılması için bütün gücünü harcayacaktı ve teminat talep edecekti. Yine aynı telgrafa göre Rusya, diğer devletlerden kendisine Ermeni Meselesi konusunda öncelik verilmesini isteyecekti. Rusya Hükümeti'nin bakış açısına göre Anadolu, artık ikinci bir Makedonya olacaktı.[392] Yani, birçok millet ve Büyük Güçler Anadolu topraklarında hak iddia edecek ve onu bölüşmeye çalışacaklardı

---

[390]Bu fırka hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar,* Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

[391]Fevzi Demir ve diğerleri, ***Çağdaş Türkiye Tarihi, Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi,*** Ed.: Fevzi Demir, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin 2002, s.47.

[392]*Tanin*, 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573, s.2. Makedonya kesin sınırları tam belli değilse de genellikle Manastır, Üsküp ve Kosova bölgelerini ifade etmekteydi. Pek çok etnik (Türk, Arnavut, Bulgar, Sırp, Rum, Yahudi, Ulah, vs.), dinî (hristiyan, müslüman, musevî) ve mezhebî (sünnî, bektaşî, katolik, ortodoks, vs.) cemaatlerin yaşadığı bir bölgeydi. Bu bakımdan her cemaat, bölge üzerinde hak iddia etmekteydi. Halbuki, halkın nufus olarak çoğunluğu müslümandı. Makedonya, bilhassa 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında meydana gelen olaylar sebebi ile Osmanlı hükümetini sürekli meşgul etmiş aynı zamanda sık sık yabancı müdahalesine uğramıştır. Makedonya, Ayestefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verildi fakat Berlin Antlaşması ile ıslahat yapılması şartıyla tekrar Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Bu sebepten dolayı da bölgede olaylar çıkmaya başladı. Makedonya üzerinde, Bulgarlar'ın hak iddia etmesi yanı sıra Sırplar ve Yunanlar da pay alma peşinde koşmuşlardır. Bulgarlar, Makedonya'yı ele geçirmek için bir "Makedonya Komitesi" kurdular, aynı şekilde Sırplar ve Yunanlar da Bulgarlar'ı örnek aldı. 1895 yılından itibaren Makedonya'da huzursuzluk ve kargaşa çıkartılmaya başlandı. Daha sonra Makedonya'daki halin düzeltilmesi için çeşitli ıslahat projeleri gündeme geldi. Avusturya ile Rusya ortak bir ıslahat projesini, Osmanlı Devleti'ne dayattı. Bu proje kabul edilip uygulanmaya çalışıldığı halde olaylar durmadı. Aynı şekilde İngiltere de olaya müdahale ederek malî ıslahat yapılmasını da istedi. Uluslararası bir mali komisyon kuruldu fakat tüm bunlar netice vermekten öte olayların daha da atmasına ve durumun daha da kötüleşmesine yol açtı. Nihayet, Balkan Savaşları'ndan sonra bölge; Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Arnavutluk arasında paylaştırıldı. Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası

19 Nisan'da Tanin'deki bir başka haberde, *Rodoslavişe Gurspundunç* gazetesinin İstanbul'dan aldığı malumata göre, İstanbul'daki resmi çevreler Doğu Anadolu'dan gelen haberlerden dolayı endişelenmekteydi. Bu haberlere göre, Rusya tarafından oralarda provakatif girişimler icra edilmekte ve yakında Rusya'nın buraya girmesinden korkulmaktaydı. Bâb-ı Âlî'ye, Petersburg'daki diplomasi çevrelerinden gelen haberlere göre Rusya, Ermeni Meselesi'ni gündeme çıkarmak istemektedir. Ermeniler arasında yine anarşi hareketleri gözlenmektedir. Ruslar, özellikle Kürdler'in de kendileriyle hareket etmeleri için çok çalışmaktadırlar.[393] Roma Büyükelçisi Nabi Bey 25 Nisan 1913 tarihli telgrafında; Rusya Hükümeti'nin Ermeniler'in yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılması için devletler nezdinde girişimlerde bulunduğunu, İtalya Dışişleri Bakanı Marki San Guiliano'dan öğrendiğini bildiriyordu.[394] Berlin Büyükelçisi Mahmud Muhtar Paşa da 16 Haziran 1913 tarihli telgrafında; kendi aldığı haberlere göre, müdahale zemini hazırlamak için Rusya Hükümeti tarafından bu vilayetlerde karışıklık çıkarılmasından korkulduğunu bildirmiştir.[395] Mahmud Şevket Paşa, günlüğünde 28 Nisan 1913 tarihli notlarına Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa'nın, "Rusya'nın, Doğu Anadolu'da entrikalara başlamasının muhtemel bulunduğunu" bildirdiğini, kaydediyordu.[396]

Bu arada, Erzincan'da bir olay meydana gelmiştir. Rumî, 31 Mart 1329 (13 Nisan 1913) Pazar günü Erzincan'da Sürmüşoğlu Mahallesi'nde Kazancıyan Serkis isminde bir Ermeni'nin evinde şiddetli bir bomba patlaması olmuş, adı geçen ev havaya uçmuş ve civarındaki diğer evler de harap olmuştur. İnfilak sonucunda ev sahibi Serkis, meyhaneci Karakin, Misadyan Dikran ölmüş ki bunların üçü de eski ihtilalcilerdendi ve ev sahibi Serkis'in karısı Meryem ise sol bacağından yaralanmıştır.[397] Yalnız evin havaya uçması, bunların evlerinde bir müddetten beri gizlice bomba imal etme çalışmalarından dolayı idi yani bomba imal ederken yanlışlıkla kendilerini havaya uçurmuşlardır. Erzincan Mutasarrıflığı'ndan* Erzurum Vilayeti'ne 17 Mayıs 1913 tarihli, Erzurum Vilayeti'nden de Dahiliye Nezareti'ne çekilen Rumî, 5 Mayıs 1329 (18 Mayıs 1913) tarihli şifreden anlaşıldığına göre, ev sahibi Serkis Erzincan Taşnaksiyûn Kulübü reisidir.[398] Olayın ardından Erzincan Ermeni Murahhasa Vekili Vartan ve Papas Pzekiyel ve Kilise Meclisi Reisi Dikran

---

Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, C.12, İstanbul 1993, s.120-123.

[393]*Tanin*, 13 Cemaziyelevvel 1331- 6 Nisan 1329- 19 Nisan 1913, Nr: 1575, s.5.

[394]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.79.

[395]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.83.

[396]*Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, s.114.

[397]*Tanin*, 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573 s.3.

*O dönemde Erzincan, Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancaktı.

[398]BOA, DH. SYS. 13/C/1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3. (Bkz. Ek-12)

ve Meclis-i İdare azasından Agop ve Nişan Efendiler, mutasarrıfı ziyaret ederek Ermeni Cemaati namına beyan-ı teessüf ile bu gibi canice teşebbüsleri nefretle takbih ettiklerini (çirkin gördüklerini) ve gerekli tedbirlerin derhal alınmasıyla da asayiş ve düzenin bozulmamasını sağladığı için mutasarrıfa teşekkürlerini beyan etmişlerdir.[399] Ermeni Temsilciler ayrıca, bu halin bütün Ermeniler'e şâmil olamayacağını ve bu tür teşebbüslerde bulunanları hükümetle beraber Ermeni milletinin de lanetlediğini belirtmişlerdir.[400]

Evin enkazında cesetlerden başka içine dinamit konularak kullanılmak üzere yerli mamüllerden ve tenekeden emzikli atmış kutu, içinde demir parçaları bulunan bir demir bomba ile tunçtan mamül ve memeli on adet el bombası ve sekiz buçuk paket Mannlicher fişengi ve Karakin'in cesedi üzerinde bir mavzer ve Serkis'in cesedi yanında bir gavlet revolveri ile otuz fişenk ve kutu içinde bir mikdar dinamit ve dört aded eski top güllesi ve iki buçuk arşın kadar lağım fitili bulunmuştur. Bunun yanında dinamit kutusunun hemen boşalmış ve lağım fitili alelade on metre kadar olması lazım gelir iken büyük kısmının mevcud bulunmamış olmasından eksik dinamit ve fitilin imal edildikten sonra başka mahallere nakledilen bombalara sarf edilmiş olduğu istidlal olunarak hasıl olan şüphe üzerine yapılan araştırma sonucunda Karakin'in meyhanesinde duvar boşluğu arasında iki adet dolu humbara ve iki adet şarapnel kovanı ile bir mikdar fişenk ve Karakin'in kardeşinin dükkanında da bir martini ve bir Rus sürmelisi ile yedi revolver bulunmuştur.[401]

Erzincan Mutasarrıfı Rauf Bey, 2 Mayıs 1913 tarihli Dahiliye Nezareti'ne yazısında olay gecesi, şehri dolaştığı sırada şüphe ettiği bazı kimseleri aratmış, arama yapılan Ermeniler'den çıkan üç adet revolvere de el koymuştur. Mutasarrıf, birçok evlerin basılıp evlerde tabanca bulunduğu vesilesiyle tutuklamalar yapıldığı söylentilerinin aslının olmadığını, yalnız dört beş hanede kanunlara uygun bir şekilde arama yapıldığını belirtmiştir. Erzincan'da heyecan ve korkunun hüküm sürdüğünü söyleyenlere karşı da Ermeniler'in, yortularını Erzincan'a bir saat uzaklıktaki bir köyde rahat bir şekilde yaptıklarını söylemiştir. Mutasarrıf ayrıca Erzurum Ermeni Murahhası Simpad'ın, hükümetin adil muameleleri ve asayişin korunmasından dolayı kendilerine şükranlarını bildirdiğini de belirtmiştir.[402]

Erzurum Episkopos'u ve murahhası Simpad Efendi Ermeni Patrikhanesi'ne gönderdiği telgrafta; yerel hükümetin bu olayla ilgili yaptığı açıklamada, olayın üç dört kişinin yaptığı şahsî bir eylem olduğunu ilan etmesine rağmen sonradan on üç kişinin tutuklandığını,

---

[399] *Tanin*, 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573, s.3.
[400] BOA, DH. SYS. 13/C/1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3.
[401] *Tanin*, 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573, s.3.
[402] BOA, DH. SYS. 13/C/1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3.

bunların kesinlikle suçsuz olduğuna inandığını ve serbest kalmaları için icab eden girişimlerde bulunacağını bildirmiştir.[403]

Ermenice *Azadamard* gazetesi, "bu bombaların fesad niyetiyle değil birkaç aydan beri Erzincan'da Ermenilerle Müslümanlar arasında bir çatışma olacağı yolunda dolaşan söylentiden dolayı nefs-i müdafa için imal edildiği ve her an katliam tehdidi altında bulunan bir kavmin kendini korumak için bu tür girişimlerde bulunmasının doğal olduğu" şeklindeki yazısıyla olayı savunmaya çalışmıştır.[404] Yusuf Hikmet Bayur'un bu yazıya yorumu; "Osmanlı Hükümeti o sırada yayınlanan Türkçe basını sindirip susturmaya muvaffak olmasına rağmen, büyük devletlerin ve bilhassa Rusya'nın korkusuyla İstanbul'da çıkan Ermenice gazetelerde aynı baskı ve sindirme siyasetinde muvaffakiyeti sağlayamamıştı." şeklindedir.[405]

Jön Türk gazetesiyle yaptığı röportajda eski Erzurum Mebusu Ermeni Varteks Efendi de olayı şöyle savunmuştur: "Bugün, Doğu Vilayetleri'ndeki ruh halini herkes bilir; daimi surette bir olay olacağı endişesinde bulunurlar. Bu gün vilayetlerde inzibatın mevcud olmadığını herkes bilir. En adi bir olay, iki kişi arasındaki ufak bir kavga büyük heyecanlara yol açar. Bir vatan içerisinde yaşayan unsurlar arasında bulunması lazım olan samimiyet ve güven Ermenilerle Müslümanlar arasında mevcud değildir. Balkan Savaşı da bu unsurlar arasındaki dostane olmayan ilişkiyi daha da şiddetlendirmiştir. Bazı provakatörler, Balkan Savaşı'nda müslümanlara yapılan katliamı fırsat bilerek Doğu Vilayetleri'ndeki müslümanlara; 'Hristiyanlar savaşta müslümanları katletti, Ermeniler de hristiyandır, bu katlimlardan Ermeniler de sorumludur.' diye telkinlerde bulunmuşlardır. Cehaletin bütün kuvvetiyle hüküm sürdüğü ve inzibatın ve jandarma teşkilatının pek eksik olduğu bu vilayetlerde Ermeniler'in geçirmekte oldukları endişe pek kolaylıkla anlaşılabilir. Durumlarının her türlü tehlikeden uzak olduğuna emin olmayan, hayatlarının her dakikasında tehlikede olduklarını zannedenler doğal olarak kendi kendilerine önlem almaya mecbur olacaklardır."[406]

Erzincan'daki olayın ardından, Erzincan Ermeni tacirlerine karşı boykotaj ilan edildiği hakkındaki şikayetler üzerine Dahiliye Nezareti durumu, Erzurum Valiliği'nden sormuştur. Erzurum Valiliği ise Erzincan Mutasarrıflığı'ndan aldığı malumata göre, bu ihbarın gerçekdışı olduğunu ve unsurlar arasındaki hâlis dostluğun eskiden olduğu gibi devam ettiğini bildirmiştir.[407]

---

[403]BOA, DH. SYS. 13/C/1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3.
[404]*Tanin*, 14 Cemaziyelevvel 1331- 7 Nisan 1329- 20 Nisan 1913, Nr: 1576, s.3.
[405]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.46.
[406]*Tanin*, 14 Cemaziyelevvel 1331- 7 Nisan 1329- 20 Nisan 1913, Nr: 1576, s.3.
[407]BOA, DH. SYS. 13/C/1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3.

Bu aralarda Hizan kazasında da bir olay meydana gelmiş, Taşnak komitesi burada bir Ermeni eşkiya çetesi oluşturmuş ve silahlandırmıştır. Bu çete, Ermeni okul müfettişi ve Taşnak taraftarı Rafael'in katlinin intikamını almak için birkaç Kürt öldürmüştür.[408]

Bitlis'de ise bir müslümanın bir Ermeni tarafından öldürülmesi üzerine, maktülün akrabaları yanlarına birçok adamlar toplayarak hükümet konağı önünde gösteri yapmışlar ve cezanın hemen verilmesini istemişler ve yanlarında getirdikleri cesedi katilin cezası verilmeden gömmeyeceklerini, eğer cezayı hükümet vermezse kendilerinin vereceğini söylemişlerdir. Kâtil zanlılarından birini de bizzat kendileri yaralamışlardır.[409] Bitlis Rus Konsolosu'nun İstanbul'daki Büyükelçisi'ne yolladığı 6 Ocak 1913 tarihli raporuna göre; 1913 yılının bu ilk aylarında Bitlis'te müslümanlar ile Ermeniler arasındaki durum Balkan Savaşı'nın da etkisiyle çok gerilmişti. Ermeniler bu dönemde, geceleri yaptıkları toplantılarda müslüman halkın ev ve arazilerini kendi aralarında paylaşmışlardı bile. Ermenilerle müslümanlarının arasının büyük derecede açılmasında Taşnak Komitesi'nin de büyük etkisi vardı. Bu komitenin amacı, müslümanları tahrik ederek müslümanlarla Ermeniler arasında çatışma çıkarmak ve buraya Rusya'nın müdahale etmesini sağlamaktı. Aynı raporda konsolos, gerek şehirli gerekse köylü Ermeni ahalisi ve ruhani memurlarının her vakit Rusya'ya karşı teveccüh gösterdiklerini, Ermeniler'in ve Bitlis ve civarındaki hristiyanların da bütün ümitlerinin Rusya'da olduğunu söylemekteydi.[410]

İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Semih Bey, *Manzume-i Efkar* gazetesine verdiği röportajda, hükümetin Bitlis, Hizan ve Erzincan vakaları arasında hiçbir bağ olmadığına ve olayların sadece bazı kişiler tarafından yapıldığına kanaat getirdiğini, olayların failleriyle tahrikçilerine kanunun şiddetle tatbik olunacağını söylemiştir. [411]

Buna benzer olayların tesiri altında ve kısmen olsun Ermeni komitecilerin oluşturdukları durumu her yönden sömürmek amacıyla Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi'ndeki Ermeni partilerinin temsilcileri, 17 Nisan'da Galata Ermeni Kilisesi özel dairesinde toplanıp kendi iddialarına göre, taşralarda Ermeniler'e karşı yapılmakta olan "zulüm" üzerinde uzun uzadıya görüşmüşler ve sonunda Meclis-i Umumi'ce bu sorunun incelenmesi için bir komisyon kurulmasına karar vermişlerdir.[412]

---

[408]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.28.
[409]*Tanin*, "Bir Bomba Münasebetiyle", 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573, s.1.
[410]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.26.
[411]*Tanin*, 13 Cemaziyelevvel 1331- 6 Nisan 1329- 19 Nisan 1913, Nr: 1575, s.4.
[412]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…*, s.179.

2.2.1 Bogos Nubar Paşa'nın Başkanlığı'ndaki Ermeni Temsilciler (Delegeler) Heyeti

Daha 1 Haziran 1912'de takdis edilip göreve başlayan Katogikos Kevork Sürenyan veya diğer adıyla V. Kevork, Ekim-Kasım 1912'de Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Woronzof Daşkof ailesiyle yakınlık ve samimiyeti olan ve Eçmiyazin siyasîlerinden Mesrup Piskopos Der Movsesyan'ı Osmanlı Ermeniler'i Sorunu için Rusya hükümeti çevrelerinin düşüncelerini öğrenmek amacıyla Petersburg'a yollamış; ortam uygun görülmüştü Gerek Başbakan Gogovsew ve gerek Dışişleri Bakanı Sazanov, Rusya Hükümeti'nin Ermeni Meselesi'ni ele almayı uygun bulduğunu ancak Katogikos'un da diğer büyük devletlere müracaatta bulunmak özellikle İngiltere ve Fransa'nın da bu meselede Rusya ile beraber çalışmalarına ortam hazırlamak üzere Batı Avrupa'da bir temsilcisinin bulunmasının lüzûmlu olduğunu söylemişlerdi. Katogikos Kevork, 10 Kasım 1912 tarihli Katogikosluk emirnamesiyle Mısır'daki Bogos Nubar Paşa'yı yetkili temsilci olarak tayin etmiştir.[413] Bogos Nubar da hemen merkez olarak seçilen Paris'e giderek işe başlamıştır. Bu durumu, Rusça *Reç* gazetesinden öğrenen Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa da 24 Aralık 1912 tarihli telgrafıyla Bâb-ı Âlî'ye bildirmiştir.[414]

Abdülhamid zamanında Ermeni komitelerine iştirak etmek suçu ile itham edilmiş ve idama mahkum olduğu halde ve diğer idam mahkumu olan arkadaşlarının idam edilmesine rağmen İngiltere Kraliçesi'nin müdahalesiyle idamdan kurtulmuş olan ve İngiltere'de üniversite profesörlüğü yapmış olan Tomayan'ın Ermenice *Puzantiyon* gazetesinde –Balkan Savaşları ile birlikte başlayan ve o sıralarda sonuçlanmak üzere olan ıslahat sürecini değerlendirdiği- bir mektubu başmakale olarak yayınlanmıştır. Bu makalede belirttiğine göre Tomayan, Ermeni Meselesi'nin çıkmasında Ermeniler'in suçu olmadığı kanaatindedir. Bu mesele de diğer meseleler gibi kendiliğinden çıkmıştır. Islahat Meselesi'nin çıkmasında ise Osmanlı Ermenileri'nin yine zerre kadar rolü olmadığını söylemektedir. Ona göre; Ermeni Katogikosuyla Rusya'nın tabiyeti altında bulunan Ermeniler, Rusya Hükümeti'ne müracat ederek kendi milletdaşlarının hallerinin iyileştirilmesi için Rusya'dan yardım talep etmişlerdir. Eçmiyazin Katogikosu, Bogos Nubar Paşa'yı delege tayin ederek ıslahat meselesi hakkında kendi düşüncelerini Avrupa devletlerine arz etmeye memur eylemiştir. Osmanlı Ermenileri'nin bunda yaptığı ve yapacağı hiçbir şey yoktur fakat bu Ermeniler, bilinen hakiki dertlerine bir çare bulmak için diğerleri tarafından gayret sarf edilmesine de mani olamazlardı. Osmanlı Ermenileri, Rusya'daki milletdaşları veyahut Avrupalılar tarafından gelen yardımları

[413]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s. 380.
[414]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 23.

reddedemeyecekleri gibi Katogikos tarafından icra edilen bir teşebbüsü de men edemezlerdi. Islahata, memleketin muhtaç olduğunu Osmanlı Hükümeti'nin memurları ve Türk gazeteleri bile alenen itiraf etmektedirler.[415]

Heyet, Balkan Savaşı dolayısıyla barış konularını ele almak için ilk olarak 16 Aralık 1912'de toplanan Londra Büyükelçiler Konferansı'nda kendi konularının da müzakere edilmesini istemiştir.[416] Örnek olarak, bu teşebbüsle ilgili olarak eski Ermeni Patriği Ormanyan'ın, İtalyan ayanından Santini'ye 16 Aralık 1912 tarihli bir yazısı vardır. İtalya'da yarı resmi sayılan *Popolo Romano* gazetesinde yayınlanan bu yazıya göre Ormanyan, Santini'den Londra Büyükelçiler Konferansı'nın Ermeni işlerini de ele almasını ve Londra'daki İtalyan Büyükelçisi'ne o yolda talimat verilmesini istemiştir.[417] Bogos Nubar, elçiler konferansına başkanlık eden İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e de müracat etmiştir.[418] Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa'nın, 24 Aralık 1912 tarihli telgrafında *Reç* gazetesinden naklettiğine göre de Katogikos, Bogos Nubar Paşa'yı Londra Büyükelçiler Toplantısı'na katılmakla görevlendirerek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereklerinin uygulamaya konulması konusunda ısrar etmiş ve eski Patrik Ormanyan'ın da Nubar Paşa'ya eşlik etmesini istemiştir.[419]

Bu arada Amerika'daki Ermeni temsilcileri de Ermeni Meselesi'nin Londra Büyükelçiler Konferansı'na dahil edilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır: New York Başkonsolosu'nun Washington Büyükelçiliği'ne gönderdiği rapora göre; Amerika'daki Ermeni fırkaları tarafından Ermeniler'in şikayetlerini Londra'daki Süfera Konferansı'na arz etmek üzere 1912 yılının sonlarında Worcester'da bir toplantı düzenlenmiş; bu toplantıda murahhas olarak tayin edilen Doktor Gabriel de "Mauretamia" vapuruyla Londra'ya hareket etmiştir. Doktor Gabriel'e bu seyahatinde, 1909 Adana Olayı'nda parmağı olduğu için mahkum edilen fakat

---

[415]*Tanin,* 21 Safer 1332- 6 Kanunisani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s.3.

[416]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.380. Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa, 8 Şubat 1913 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderdiği, heyetin Ermeni Meselesi'ni Londra Büyükelçiler Konferansı'nda müzakere mevkine koydurtma girişiminden de söz ettiği yazısında; Bogos Nubar ile Avrupa'da ve Mısır'da yaşayan Ermeni yazarlardan birçok kişinin Paris'te bir komite kurarak Ermeni vatandaşların yaşadıkları vilayetlerde hızlı ve ciddi ıslahat yapılması için devletlerin müdahalesini davet etmek girişiminde bulunduklarının Avrupa gazetelerinde görüldüğünü; meseleyi Londra Büyükelçiler Konferansı'nda müzakere mevkiine koydurmak ümidiyle Sir Edward Grey'e müracaat ettiklerini ancak şimdilik uygun cevap alamadıklarının da rivayet edildiğini, bildiriyordu. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.192.

[417]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.23.

[418]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.384.

[419]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.78. Arhimandriti Vramşabuh Kibaryan adındaki Paris Ermeni rahibi de Fransa Cumhurbaşkanı C.A Fallieres'e gönderdiği bir mektupta, Ermeni Meselesi'nin Londra Büyükelçiler Konferansı'nda müzakere edilmesini istemiştir. Bu mektup, 25 Aralık 1912 tarihli *Sun* gazetesinde yayınlanmıştır. Bu mektup için Bkz. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, C.1, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 58, Ankara 2002, s.189-191.

daha sonra Amerika'ya kaçmayı başaran şehrin eski Piskoposu Müşih adlı bozguncu eşlik etmiştir.[420] Washington Büyükelçisi ise Hariciye Nezareti'ne yazdığı 20 Ocak 1913 tarihli yazıda; halihazırda yaşanan gailelelerden (Balkan Savaşı gibi) istifade ederek yabancı devletlerin müdahalesini davet etmek üzere Amerika'daki Ermeni fırkaları murahhası Doktor Gabriel'in Londra'ya hareket ettiğinin ve New York'daki Osmanlı tebaası Ermeniler'in çoğunluğunun bu gibi hareketlerin aleyhinde bulunduklarının New York Başkonsolosluğu tarafından bildirildiğinin nezarete aktarılmış olduğunu belirttikten sonra bu konuda neler yapılması gerektiğini sormuştur.[421]

Diğer taraftan Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Woronzof Daşkof, Bogos Nubar ve heyetinin Ermeni Meselesi'ni büyükelçiler konferansına taşımak için yaptığı çalışmaları beğenmemiş gözüküyordu; bu yüzden Genel Vali Eçmiyazin Katogikosu'nun bu girişimden vazgeçmesini, çalışmalarını Rus müdahalesine zemin hazırlayacak şekilde sürdürmesini bildiren bir telgrafı Bogos Nubar'a çekmesini sağlamıştır.[422] Ermeniler'in Londra Konferası'nda kendi konularının da konuşulması için başvurmaları, İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey tarafından da uygun bulunmamıştı.[423] İngiltere, Balkan problemi çözülmeden Ermeni Meselesi'nin gündeme gelmesini istemiyordu. Çünkü, bu bölgelerle ilgili birtakım düzenlemeleri –petrol ve imtiyaz anlaşmalarını- yapmadan Osmanlı Devleti'nin bir oldu bitti ile parçalanmasına sıcak bakmıyordu.[424] Bu şekilde Ermeni Meselesi, Rusya'nın ve Grey'in onay vermemesi ile müzakereler arasına girmedi; konferansta sadece Balkan Savaşı dolayısıyla barış konuları ele alındı.[425] Rusya'ya göre, Ermeni Islahatı Meselesi'nin Londra Büyükelçiler Konferansı'nda gündeme getirilmesi Ermeniler'in yararları bakımından uygun değildi; çünkü Avrupa Devletleri, Ermeni Meselesi hakkında birlik olamamaktaydılar ve bütün devletler, ıslahatın yapılması için aynı oranda destek vermiyorlardı.[426] Ayrıca, o tarihte Ermeni Katogikosu tamamıyla Ruslarla işbirliği yaptığından dolayı, Ruslar'ın diğer büyük devletleri meseleye karıştırmak istemediği görülmektedir.[427] Bu sırada Paris'te kongre yapan

[420]BOA, HR.SYS. 20/01/1913, D. Nr: 2789, G. Nr: 34.
[421]BOA, HR.SYS. 20/01/1913, D. Nr: 2789, G. Nr: 34.
[422]Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.14.
[423]*Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.154. Zaten İngiliz Hükümeti, Balkan problemleri hallolununcaya kadar Ermeni Meselesi'nin ertelenmesi taraftarıydı. Çünkü bu sırada Ermeni Meselesi'nin ortaya atılması İngiltere için Asya Türkiyesi'nin paylaşılması anlamına geliyordu. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.138.
[424]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.140.
[425]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.384.
[426]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.384.
[427]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.24.

Suriyeliler'e de Fransa Hükümeti aynı talimatı vermişti;[428] yani Suriye konusunda da Fransa diğer devletleri işe bulaştırmak istemiyordu.

Bu heyetin en büyük amacı, büyük devletleri Ermeni Meselesiyle meşgul olmaya teşvik etmekti. Bu heyetin, Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzovelski ile sıkı münasebette bulunduğu da bilinmektedir.[429] Heyetin reisliğini, Bogos Nubar Paşa yapmaktaydı. Diğer delegeler ise şu kişilerden oluşmaktaydı: Piskopos Kiğork Ütücüyan, Yakup Artin, Minas Çeraz ve Harutyun Müsdiçyan. Bu heyet, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Bâb-ı Âlî tarafından Ermenilerle meskun vilayetlerde icrası taahhüt edilmiş olan ıslahatın tatbik edilmesini Avrupa devletlerinden talep edecekti. Bogos Nubar; Ermenice gazetelere gönderdiği yazıda, Katogikos'un bu heyeti teşkilden maksadının, ıslahat meselesini her çeşit hususi teşebbüsten kurtararak lazım gelen müzakerâtı bir merkeze hasretmek arzusundan ibaret bulunduğunu, bu arzuya göre hareket edilebilmek için her tarafta bulunan Ermeni cemaat ve müesseseleri ile münasebette bulunmayı arzu ettikleri gibi onların yardımlarına da muhtaç bulunmakta olduklarını beyan etmiştir.[430]

Temsilciler heyeti, Avrupa kabinelerinde teşebbüslerde bulunmuş ve muhtıralar vermiştir. 27 Şubat 1913'te büyük devletlerin temsilcilerine verdikleri bir muhtırada; Berlin Konferansı'nda kararlaştırılan 61. maddenin tatbiki için Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapılması isteniyordu. Ermeni heyetine göre, böyle bir baskıya her zamankinden daha çok ihtiyaç vardı. Bu muhtırada heyet; Ermeniler'in kötü muameleye maruz kaldığını, Ermeniler'in 300.000 kurban verdiğini, üstelik 1909'da sebepsiz yere 30.000 Ermeni'nin Adana hadiselerinde öldürüldüğünü savunuyordu ve kendilerini ancak büyük devletlerin pek insani ve hayırsever desteklerinin bu zulümden kurtarabileceğini söylüyordu. Heyet, büyük devlet temsilcilerine 22 Mart 1913'te de bir muhtıra vermiştir. 5 Mayıs 1913 tarihli bir diğer muhtırada ise; Balkanlar'dan gelen göçmenlerin Ermeniler'in bulunduğu vilayetlere yerleştirilmesinin kanlı olaylara yol açacağı, bunun yakın tarihte örnekleri bulunduğu, böyle korkunç bir tehlikenin önlenmesinin gerektiği, ifade edilmiştir.[431]

Aynı heyet, Rusya Hükümeti ile koordineli olarak çalışmaktaydı. Heyetin, Nisan 1913'de Düvel-i Muazzama'ya sunmak için bir ıslahat tasarısı tertip ve tanzim işiyle uğraştığı

---

[428] *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s.170.

[429] *Tanin*, 13 Cemaziyelevvel 1331- 6 Nisan 1329- 19 Nisan 1913, Nr: 1575, s.5. Mebusan Meclisi Reisliği, Şura-yı Devlet Reisliği, Hariciye Nazırlığı gibi makamlarda bulunmuş olan Halil Menteşe'nin, anılarında anlattığına göre; Bogos Nubar Paşa, Rusya'nın Paris Büyükelçiliği'nin yardım ve desteğine dayanarak Ermenistan Islahatı propagandasına koyulmuştu. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s.167.

[430] *Tanin*, 16 Rebiülevvel 1331, 10 Şubat 1328-23 Şubat 1913, Nr: 1520, s.4

[431] Altan Deliorman, ***Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri,*** Boğaziçi Yayınları, B.2, İstanbul 1975, s.129, 130.

görülmektedir. Ermeni milleti adına hareket ettiklerini söyleyen, Katogikos tarafından kurdurulan bu heyet, Düvel-i Muazzama'ya bir tane ıslahat tasarısı takdim etme kararı almıştır. Bu ıslahat tasarısı, 1895 senesi muhtırası ile Mayıs Layihası'nın (projesinin) başlıca vaadlerini esas alacaktır. Tasarı, son şeklini aldıktan sonra ise tasdik için Katogikos'a gönderilecektir.[432] Ermeni Temsilciler veya Delegeler Heyeti'nin ıslahat tasarısı şu esaslara dayanıyordu:

1-Devletlerin de onayıyla Bâb-ı Âlî'ce Osmanlı Ermenistanı'ndaki vilayetlere yüksek komiser tayini,

2-Islahatın uygulanmasını gözetmek üzere yüksek komiserin başkanlığında illerde üç müslüman, üç hristiyan ile devletlerin görevlendireceği üç üye de dahil olmak üzere daimi bir kontrol komisyonu kurulması,

3-Eşit sayıda yarısı müslüman yarısı hristiyanlardan oluşmuş olarak seçilmek ve 1880 İller Islahat Kanunu yetkilerini taşımak üzere il genel meclisleri kurulmasıYarı yarıya müslüman ve hristiyanlardan meydana gelmiş olmak üzere Avrupalı subaylar idaresinde jandarma ve polis teşkilatı,

4-1895 Projesi'ne göre adliyenin yeniden teşkili. Bunlar arasına Avrupalı hakimler konulması.

5-Makedonya'da uygulanmış olan usule uyarak malî ıslahat yapılması, hazine işlemlerine Osmanlı Bankası'nın müdahalesi,

6-Tarımcı ve çiftçiye ait gaspedilmiş arazi hakkında idari tedbirler alınması ve haksızlığa uğramış olanlara tazminat verilmesi,

7-Millî ve Kilise'ye ait hukuk ve imtiyazların korunması ve devamı,

8-Kürtler'in kontrolünü temin ve göçebe aşiretlerin düzen altına alınması,

9- 1895 ıslahat projesinde tespit olunan esaslar dairesinde Kilikya (Çukurova ve yöresi) ve Zeytun Ermenileri hakkında özel hükümler ve tedbirler konulması.[433]

İzmir Ermeni Murahhası İnceyan Efendi, Bogos Nubar Paşa'nın Ermeniler'e muhtariyet için Avrupa'dan destek arayışında olduğu ve Şerif Paşa ile de ittifak kurduğu söylentilerine şiddetle karşı çıkmıştır. İnceyan'a göre, Bogos Nubar Paşa büyük bir Ermeni olduğu kadar büyük bir Osmanlı'dır. O, Avrupa'da meşru yollarla sadece Ermeniler için değil bütün

[432] *Tanin*, 18 Cemaziyelevvel 1331- 11 Nisan 1329- 24 Nisan 1913, Nr: 1580, s.4.
[433] Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.386,387.

Osmanlı ahalisi için ıslahat talep etmektedir.[434] Tanin'in, *Jön Türk* gazetesinden alıntıladığı Ermeni Milli Meclisi'nin nufûz sahibi bir azasıyla yapılan ropörtajda da aza, İnceyan'ın cümlelerine benzer cümleler sarf etmiştir. Bu kişi de heyetin, Düvel-i Muazzama teminatı altında bir ıslahat için mesaide bulunduğunu; Ermeni muhtariyeti hayali ile hareket eden bir Ermeni'nin dahi olmadığını; Avrupa'nın Ermeniler'e ne muhtariyet ne de krallık vermeyeceğine emin olduklarını hatta Osmanlı Hükümeti kendiliğinden Ermeniler'e bağımsızlık verse, Doğu Anadolu ile alakadar olan devletlerin buna şiddetle muhalefet edeceğini düşündüğünü; Ermeni Temsilciler Heyeti'nin isteğinin sırf kontrol altında ıslahat yapılması olduğunu ifade etmiştir. Aza, sözlerine devam ederek bu heyetin Eçmiyazin Katogikos'u tarafından kurdurulduğunu, heyetin Osmanlı Hükümeti'nin imzaladığı bir anlaşmanın (Berlin Antlaşması) tatbik edilmesinden başka bir şey istemediğini, Cebel-i Lübnan'ın da Avrupa'nın teminatı altında bir özel idareye sahip olduğunu fakat orada bu durumun hükümetin birliği için bir tehlike oluşturmadığını; eğer Ermenilerle meskun olan vilayetler bu halde kalmaya devam eder ve Makedonya'da olduğu gibi anarşi devam ederse, Anadolu'nun akıbetinin de Rumeli gibi olacağını, söylemiştir.[435]

Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'nın 16 Aralık 1912 tarihiyle Bâb-ı Âlî'ye bildirdiğine göre; Bogos Nubar Paşa kendisini görmüş ve Ermeniler arasında ıslahat, özgürlük, Rusya'ya katılma gibi çeşitli düşünceler olduğunu, kendisinin ise ıslahat düşüncesinde olduğunu, Ermeniler'in menfaatlerinin Türkler'inkine bağlı olduğunu ve büyük devletlerin güvencesi altında olmak şartıyla 1895'te Fransa, İngiltere ve Rusya'ca hazırlanmış olan ıslahat tasarısının ana çizgileri içinde kalınmasını istemiştir.[436] Bogos Nubar Paşa birçok defa belirttiği gibi bu sefer de bağımsızlık, ayrılıkçılık, muhtariyet gibi talepleri olmadığını belirtmek istediğini söylemiştir. Devamla, isteklerinin Doğu Vilayetleri'ndeki anarşinin Avrupa'nın gözetiminde halledilmesi olduğunu, söylemiştir.[437] Mahmud Şevket Paşa, günlüğünde 3 Haziran 1913 tarihli notları arasında; makamına *Sabah* gazetesi yazarlarından Diran Kelekyan'ın geldiğini ve Türkiye'deki iki milyon Ermeni'nin ne istiklal ne de muhtariyet istediğini yalnız ıslahat istediklerini, Ermeni lideri Nubar Paşa'nın da aynı fikirde olduğunu söylediğini, aktarmıştır. Mahmud Şevket Paşa ise karşılık olarak; Ermeniler'in yabancı müdahalesini celp etmeye çalıştıklarını ve samimi olmadıklarını söylemiştir.[438]

---

[434] *Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.3.
[435] *Tanin*, 6 Cemaziyelahir 1331- 29 Nisan 1329- 12 Mayıs 1913, Nr: 1598, s.2.
[436] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.77 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 23.
[437] *Tanin*, 8 Muharrem 1331- 26 Teşrinisani 1329-9 Aralık 1913, Nr: 1781, s.2. Bogos Nubar Paşa, 3 Haziran 1913'te Viktor Berar ile birlikte konuşmacı olarak katıldığı Paris'teki bir konferansta da aynı sözlerini tekrarlamıştır. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.196.
[438] *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.183.

Bogos Nubar, Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzovelski ile yaptığı konuşmada, bu amaçlarına ulaşmada tek ümitlerinin Rus yardımında olduğunu ve her ne olursa olsun bu yolda Rus öğütlerine uyacaklarını söylemiştir.[439] Bogos Nubar'ın, Rus Büyükelçisi'nden kendi hazırlamış oldukları ıslahat tasarısı konusu ile ilgili olarak Fransa Dışişleri Bakanı ile görüşmek için izin istemesine[440] bakılırsa Bogos Nubar'ın ve heyetinin niteliği anlaşılmış olmaktadır.

Bahattin Şakir'e[441] göre; ıslahat meselesinde Rusya'nın yandaşı olup İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bazı teklifleri kabul ettirmek isteyen samimi ve ciddi Osmanlı olduklarına şüphe edilen bazı kişiler vardır. İşte Bogos Nubar Paşa Heyeti bu kabildendir.[442]

4 Mayıs 1913'de heyetin başkanı Nubar Paşa, Londra'da bulunmaktaydı. Ermenice *Jamanak* gazetesinin bildirdiğine göre, Haziran ayının başlarında da aynı zât Paris'te ikamet etmekte olan Rus siyasilerinden ve Ermeni Meselesi'nin yanlısı ve yayıcılarından olan ve herkesçe bilinen bir kişinin refakatiyle Petersburg'a gidecektir.[443] Nubar Paşa, 1913 yılında 11 Kasım'da Paris'te Rus Başvekili Kokuvtzef ile görüşmüştür. Kokuvtzef, Nubar Paşa'ya Ermenilerle ilgili ıslahat hakkında büyük devletlerarasında uzlaşmaya varıldığına dair Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un beyanatını teyit ettikten sonra, Rusya Hükümeti'nin ıslahat meselesini takip edeceğini söylemiştir.[444] 14 Kasım 1913 tarihli Tanin'in imzasız başyazısında ise Kokuvtzef'in bu sözleri ile Kade Fırkası tarafından verilen Medeni Hukuk'ta eşitlik getiren bir kanun tasarısının tetkiki maksadıyla bir encümen teşkilinin Duma'da reddedilmesinin çelişki olduğu ifade edilmiştir. Başyazıda bu çelişki şöyle değerlendirilmiştir: "Hukuk-u siyasiyede değil hukuk-u medeniyede bile tebası arasında müsavât esasının konulmasını değil hatta tetkikine bile henüz razı olmayan bir devletin, Ermeniler mevzubahs olur iken "ıslahatçıbaşılık" rolünü icra etmesine hiç olmazsa İngiliz Başbakanı (Asquith)

---

[439]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.50.
[440]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.50.
[441]Dr. Bahattin Şakir (1874-1922), İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki meşhur "doktorlar grubu"nun üç önemli isminden biriydi. Cemiyet'in Türkçü-Turancı kanadındandı. Bir ideolog olmaktan çok örgütçü kimliği ile öne çıkmıştı. İttihat ve Terakki'nin genel katipliğini de yapmıştır. Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.37. Hüseyin Cahid'e göre Tehcir Meselesi'nin en büyük amili (etkeni) ve hâliki (yaratıcısı) Bahattin Şakir'dir. Hüseyin Cahid, onun, yalnız başına, Doğu Vilayetleri'ni dolaşarak zemin hazırladığını, esası kararlaştırdığını ve şahsi kanaatlerini tatbike çalışırken sahip olduğu mevki dolayısıyla emirlerinin, genel merkez ve hükümet emirleri diye telakki olunduğunu ve nihayet hükümetteki bazı tesirli arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannettiğini, ifade etmektedir. H.C.Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.13.
[442]Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.52.
[443]*Tanin*, 1 Recep 1331- 24 Mayıs 1329- 6 Haziran 1913, Nr: 1623, s.2.
[444]*Tanin*, 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.5.

taaccüp (şaşırma) etmez mi?"[445] Görüldüğü gibi başyazıda, Rusya'nın ikiyüzlü politikası bir kez daha en güzel bir şekilde anlatılıyordu.

Sonuç olarak, Eçmiyazin Katogikos'u V. Kevork tarafından Avrupa'da (daha çok İngiltere ve Fransa'da) Ermeni Islahatı'nı tekrar gündeme getirsin; Avrupalı diplomatlarla görüşsün; Avrupalı devletler'in Osmanlı Hükümeti'ne ıslahat için baskı yapmasını sağlasın diye kurdurulan Bogos Nubar başkanlığındaki Ermeni Temsilciler veya Delegeler Heyeti, çeşitli girişim ve faaliyetleri ile 8 Şubat 1914 tarihli ıslahat anlaşmasının imzalanmasında etkisi olmuş bir heyettir.

2.2.2 Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin Islahat Çalışmaları

Bu dönemde Ermeniler'in ve başta Rusya olmak üzere Büyük Güçler'in Ermeni Islahatı'nı tekrar gündeme getirecekleri; ayrıca Büyük Güçler'in bu konuda girişimlerde bulunacakları da anlaşıldığı için Büyük Güçler konuya müdahale etmeden önce Mahmud Şevket Paşa Hükümeti tarafından bu duruma engel olmak amacıyla birtakım icraatlar gerçekleştirilmesi düşünülmüştür. Bu düşünceye dayalı olarak Mahmud Şevket Paşa Hükümeti tarafından birtakım kanunlar çıkarılmış; Doğu Vilayetleri'nde yapılması kararlaştırılan ıslahat için İngiltere'ye işbirliği teklif edilmiş ve kısa vadede ise Doğu Vilayetleri'nde asayiş ve adaleti sağlamak amacıyla jandarmaların sayıları artırılmış ve yaklaşık 50 kazada da adliye teşkilatı kurulmuştur.

2.2.2.1 Mahmud Şevket Paşa Dönemi'nde Yeni Çıkarılan Kanunlar

Balkan Savaşları ile birlikte Ermeni Meselesi tekrar gündeme getirilmeye başlanmış; Katogikos tarafından Bogos Nubar'ın başkanlığında Paris'e bir heyet gönderilmiş ve Rusya, bu konuda faaliyetlerini hızlandırmıştı. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti, yakında geleceği sezilen Rus ve Avrupa baskısını kendiliğinden ıslahat yaparak birtakım kanun ve tedbirlerle önlemeye çalışmaktaydı. Roma Büyükelçisi Nabi Bey, 1 Şubat 1913 tarihiyle Giuliano'nun, kendisine devletlerin Doğu Anadolu işlerine karışmak için kullandıkları bahaneleri ortadan kaldırmak için Osmanlı Hükümeti'nin orada bazı tedbirler almasını öğütlediğini bildiriyordu. Buna benzer tavsiyeler diğer devletler tarafından da yapılmaktaydı. Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa da 8 Şubat 1913 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazısında; büyük devletlerden bazılarının yakın bir zamanda bu vilayetlerin durumunu bahane etmelerinin yüksek bir ihtimal olduğunu söylüyor; gerekliliği ve aciliyeti gerçekten de ortada olan[446] güvenlik tedbirleri ve ekonomik ıslahatların esaslı bir şekilde belirlenerek uygulamaya

[445] *Tanin*, "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1.
[446] Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendi yorumudur.

konulması ve bu önlemlerle dış müdahale ve uyarıların önlenmeye çalışılmasının Bâb-ı Âlî'ce bir dakika bile düşünülmemesi gerektiğini ifade ediyordu. Ayrıca, bu durumun hayati meselelerimiz arasında olduğunu da eklemiştir.[447] Hüseyin Hilmi Paşa, aynı yazısında Doğu Vilayetleri halkının sefil hayatının devletin dikkat ve merhametini çekecek derece olduğunu; Avrupa'yı ve Avrupa köylerinin mutluluk içinde yaşayışını görmekte olan Ermeni düşünürlerin soydaşlarının mutluluğa nail olmaları için hiçbir girişimden geri durmayacaklarını; diğer vilayetlerimizin de ıslaha ihtiyaçları var ise de Doğu Vilayetleri'nin durumunu duyarlı kılan iç ve dış sebeplerin diğer vilayetlerde bulunmadığından Doğu Vilayetleri Islahatı'nı diğer vilayetlere tercih etmeye mecbur olduklarını söylemiştir.[448] Bu dönemde İngiliz politik çevreleri de Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgalini an meselesi olarak yorumlamaktaydılar.[449] Mahmud Muhtar Paşa'dan sonraki Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa da 19 Nisan 1913 tarihli telgrafında; bu günlerde (Alman) basının bir Ermeni Meselesi'nden söz etmeye başladığını aktardıktan sonra, Alman Dışişleri Bakanı'nın barış sonrasında bu konu hakkında size bazı çevrelerden (özellikle Rusya'dan) belki zorluk çıkarılabileceğini, Ermeniler konusunda acilen bir şey yapılması gerektiğini tavsiye ettiğini, bildirmiştir.[450]

Bütün bunlardan dolayı Mahmud Şevket Paşa Hükümeti harekete geçerek Rus müdahalesini önlemek için ıslahat planlarını değerlendirmeye başlamıştır. Bu planlardan biri, vilayetlerin genel meclislerine yerel işler için karar alma yetkisini veren, vilayetler için özel bütçeler kabul eden ve memurların görev ve yetkisini tespit eden 26 Mart 1913 tarihli "Vilayetlerin Geçici Genel İdare Kanunu"dur. Bu kanunla vilayet yönetimleri tekrar düzenlenerek, vilayetlere yerel yönetimler kapsamında önemli haklar sağlanmıştır.[451] Eyalet (Vilayet) idareleri ile ilgili 26 Mart tarihli kanun, eyaletlerde İstanbul'dan tayin edilen bir valinin yerel olarak seçilmiş meclisin başına getirilmesini ve böylelikle yarı özerk bir idare kurulmasını öngörüyordu. Malî ve diğer önemli sorunlarda yürütme organının başlıca otoritesi vali olacak, ancak eyalet meclisinin kararlarına aykırı hareket edemeyecekti. Eyalet meclislerinin üyeleri mebus seçimlerinde kullanılan kanunlar uyarınca seçilecekti. Faal hizmette olan subaylar, ayan üyeleri, mebuslar, kadılar, devlet memurları ve devletle iş yapan müteahhitler eyalet meclisi üyeliğine adaylıklarını koyamayacaklardı. Meclis üyeleri, görevleri karşılığında ücret alacaklar ve birinci sefere mahsus olmak üzere, 1912 mebus

[447]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),*Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.192.
[448]*Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),*Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.192, 193.
[449]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.138.
[450]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.78.
[451]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.138.

seçimleri için seçilmiş ikinci derecedeki seçmenler (müntehib-i sâniler) heyeti tarafından seçileceklerdi.[452] Feroz Ahmad'a göre İttihatçılar, bu kanunu yürürlüğe koymakla; bir yandan adem-i merkeziyetçi bir sistem uygularlarken, öte yandan vali ve Dahiliye Nazırı aracılığıyla merkezî hükümetin milli otoritesini sürdürmeye çalışıyorlardı. Kısacası, hem eyaletlerin özerklik isteklerini karşılamak hem de ulusal bütünlüğü bozmamak çabasındaydılar.[453] Araplar, bu kanunun valiye tanıdığı eyalet meclisinin kararlarına müdahale etmek, uygun görmediği konulardaki tartışmaları gündemden çıkarmak, oturumları ertelemek ve dilerse meclisi dağıtmak gibi yetkilere itiraz etmekteydiler. Bu kanuna göre, valiye sıkıyönetim yürürlükte olduğu sürece mahkemeye başvurmaksızın kendisine karşı gelen meclis üyeleri hakkında dilediği işlemi yapmak yetkisi de veriliyordu.[454]

Yeni Vilayet Kanunu'na bakıldığında; bu kanunun Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde adem-i merkeziyetçi bir anlayışla hazırlandığı görülmektedir. Bu da Ermeniler'in istediği bir yönetim idi. İçişleri Bakanı Talat Bey'in, 1 Temmuz 1913'de Patrik Arşoroni ile Patrikhane'deki görüşmesinde Patrik, ıslahat adem-i merkeziyet usulüne göre yapılmazsa bir sonuca ulaşılamaz demişti. Talat Bey de ıslahatın adem-i merkeziyet usulüyle yapılacağını söylemişti.[455] Yine Jön Türkler'in ilk kongresinde Taşnak Komitesi'nin, adem-i mekeziyetçi olan Prens Sabahattin'e daha fazla ilgi gösterdikleri de görülmüştü.[456] Yukarıda da aktarıldığı gibi 16 Temmuz 1913 tarihli Tanin'in aktardığı röportajında eski Maliye Nazırı Cavid Bey de artık Rumeli kalmadığı; Sırplar, Bulgarlar, Yunanlar Osmanlı Devleti'ne bağlı olmadığı için adem-i merkeziyetin rahatlıkla uygulanabileceğini savunuyordu. Ona göre; eğer bu milletler Osmanlı tebaası iken adem-i merkeziyete geçilseydi, bu yöntem Osmanlı'nın parçalanmasına hizmet edecekti; fakat şimdi Rumeli kalmadığına göre rahatlıkla uygulanabilirdi. Ona göre Ermeniler ve Araplar Osmanlı'nın parçalanmasını arzulamayan milletlerdi.[457] Görüldüğü gibi, Osmanlı yöneticilerinde adem-i merkeziyete doğru bir yönelme olduğu gözüküyordu.

Mahmud Şevket Paşa Dönemi'nde Doğu Vilayetleri'ni de ilgilendiren adlî, ziraî, asayiş vs. ıslahatlar kapsamında yapılan diğer çalışmalar ise şu şekildeydi:

-Sulh Hakimleri hakkındaki 24 Nisan 1913 tarihli kanun ve birçok yerde yeniden mahkeme kurulması.

---

[452]Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.225.
[453]Ahmad, *İttihat ve Terakki*…, s.225.
[454]Ahmad, *İttihat ve Terakki*…, s.226.
[455]*Tanin*, 28 Recep 1331- 20 Haziran 1329- 3 Temmuz 1913, Nr: 1650, s.4.
[456]Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s.135.
[457]*Tanin*, 11 Şaban 1331- 3 Temmuz 1329- 16 Temmuz 1913, Nr: 1663, s.3.

-Fransız Boman Paşa'nın başkanlığında bulunan jandarma müfettişlerinin, vilayetleri gezip ihtiyaçları tespit etmeleri

-Tüzel kişilerin gayrimenkul mallara sahip olabilmelerini, çocuksuz ölenlere ait vakıfların devlete geçeceği yerde ikinci veya diğer dereceden varislere de geçebilmesini, gayri menkullerin rehin bırakılabilmesini ve genel olarak gayrimenkullerin muntazam tasarrufunu temin eden ve bunların tâbi oldukları muameleleri çağdaşlaştıran 14-27 Şubat, 7 Mart, 11 Mart ve 12 Nisan 1913 tarihli kanunlar.

-Köylüye tarım işleri için geniş ölçüde borç alma imkanının sağlanması.[458]

Babanzade İsmail Hakkı, 17 Nisan 1913 tarihli başyazısında; "hükümet bir taraftan arazi meseleleriyle ona ilişkin konuları düzeltecek bir komisyon göndermeye karar verdiği gibi diğer taraftan da jandarma işlerini ıslaha azmetmiş ve hatta Fransız Buman Paşa'yı, bu ıslahatın icrasına memur etmiştir. Mahkemelerde daima ahalinin şikayetini sonuçlandırdığı için Sulh Muhakemeleriyle ilgili kanunun tatbikine karar verilmesi ahali arasında dedikodu, soğukluk ve fesadın kalkmasını sağlayacaktır." demekteydi. Aynı başyazıda İsmail Hakkı, Doğu Vilayetleri'nde bazı sorunların varlığının açık olduğunu, hükümetin bunları gidermek için bir şeyler yapmasının gerektiğini, yalnız hali hazırdaki harb dolayısıyla bin bir güçlükle uğraşan hükümete zaman verilmesi gerektiğini ve Kürtler'in sorunlarının Ermeniler'inkinden daha az olmadığını da söylemekteydi.[459]

2.2.2.2 İngiltere'den Müfettiş ve Uzman Talep Edilmesi

2.2.2.2.1 İngiltere'den Müfettiş ve Uzman Talep Edilmesinin Nedenleri

Bu arada Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, Doğu Vilayetleri'nde yapılacak ıslahatta İngiltere'ye birlikte çalışmayı teklif etmiştir. Mahmud Şevket Paşa'ya, İngiliz müfettişler ve uzmanlar çağırılabileceği teklifini ise Halil Menteşe[460] yapmıştır. Halil Bey ve arkadaşları 1913 yılının başlarında Paris'te ünlü Fransız sosyalistlerinden sosyalist şefi Jean Jaures ve radikal sosyalist şefi Herriot gibi kişilerle ile görüşmüşlerdir. Jaures; "sizin için daha büyük bir tehlike belirmektedir; Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı; korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olabilirler; kendiliğinizden orada esaslı ıslahata başlayın, belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olursunuz" demiştir. Görüldüğü gibi İtalya Dışişleri Bakanı

---

[458]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.43.
[459]*Tanin,* "Bir Bomba Münasebetiyle", 11 Cemaziyelevvel 1331- 4 Nisan 1329- 17 Nisan 1913, Nr: 1573 s.1.
[460](1874-1948). İttihat ve Terakki döneminde çeşitli bakanlıklar, Meclis-i Mebusan Başkanlığı, Şuray-ı Devlet Başkanlığı yapmıştır. Bir ara, İttihat-Terakki Fırkası Başkanlığı da yapmıştır. Talat Bey'in en güvendiği kimselerdendir. İzmir Mebusluğu da yapmıştır. Siyasal felsefeye merak salmış; Rousseau ve Spencer üzerinde çalışmıştır. On yıllık dönem içinde Cemiyet içnde etkili ve arabulucu bir rol oynamıştır. 1919'da müttefikler tarafından Malta'ya sürülmüştür. TBMM'de IV-VII. dönemlerde İzmir milletvekilliği yapmıştır. Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.278.

Guiliano, Alman Dışişleri Bakanı ve Hüseyin Hilmi Paşa gibi Jaures de Osmanlı Devleti'nin kendiliğinden ıslahat yapmasını tavsiye etmekteydi.[461]

Halil Bey, Mahmud Şevket Paşa'ya Paris'teki görüşmelerini anlatmıştır. Mahmud Şevket Paşa ile görüşmesi sırasında Halil Bey, Rusya'nın amaçlarını sonuçsuz bırakmak amacıyla ıslahat işlerinin İngiliz uzmanlarıyla halledilmesini teklif etmiştir. Çünkü 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Antlaşması'na göre İngiltere, Kıbrıs'a geçici olarak yerleşmek karşılığında doğudan gelecek Rus taarruzuna karşı Osmanlı Devleti'ne yardım etmeyi taahhüt etmişti.[462]

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim da Almanya Başbakanı Betman Holveg'e yolladığı raporunda Mahmud Şevket Paşa'nın kendisine; son zamanların acı tecrübeleri yüzünden adem-i merkeziyetçi idarenin taraftarı olduğunu, Türkiye'deki çeşitli milliyetleri zorla Osmanlı kılmağa çalışmanın yanlış bir politika olduğunu anladığını, yeni çıkmış olan adem-i merkeziyetçi vilayet kanunu için, kanunları doğru tatbik edecek adamların hemen hemen yok gibi olduğunu, bu yüzden de yabancı memleket kabinelerinden ricada bulunacağını söylediğini, bildiriyordu.[463] Mahmud Şevket Paşa'nın bu sözlerinden, "Osmanlıcılık" ve "İttihat-ı Anasır" fikirlerinden uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Feroz Ahmad'ın belirttiğine göre, Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlıcılık politikasının yerine İslamcılığın ve milliyetçiliğin getirildiği kabul edilmektedir.[464]

Mahmud Şevket Paşa'nın İngiltere'den müfettiş ve uzman talebinin nedenleri, bu rapordan açıkça anlaşılmaktadır. Aynı raporda Mahmud Şevket Paşa'nın, ordunun ıslahı ve eğitim işlerinde ise Almanya'dan yardım beklediği de yer almaktaydı. Mahmut Şevket Paşa, konuşmaları sırasında Wangenheim'e; İtalya'dan Suriye için jandarma subayları, Fransa'dan mali ıslahat ve posta-telgraf konularında ricada bulunacağını, donanmanın da eskisi gibi İngilizler tarafından ıslah edileceğini, gemileri Amiral Limpus'un teklifiyle faal hizmette bulunmayan İngiliz deniz subaylarının komuta edeceğini de söylemiştir. Mahmud Şevket Paşa, bütün alanlarda yabancı müfettişler getirtmek istiyordu; bu müfettiş getirtme işinde de özellikle İngiltere ve Almanya'ya dayanmak istiyordu. Ordunun ıslahı işi Almanya'ya

---

[461]Mahmud Şevket Paşa da günlüğünde 10 Mayıs 1913 tarihli notunda, "Doğu Anadolu'da behemahal ıslahat yapmamız ve acele etmemiz luzûmu vardı. Büyük Devletler'in 1878 Berlin Antlaşması hükmüne göre, bu vilayetlerimizde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını isteyecekleri anlaşılıyordu." diyordu. *Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, s.131.
[462]*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s. 166, 167.
[463]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 55,56.
[464]Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.254.

verilecekti. Sonradan Osmanlı ordusunun ıslahı için Limon Von Sanders'in komutasındaki Alman askeri heyeti ile anlaşma yapılacaktı.[465]

2.2.2.2.2 Resmi Teklifin Yapılması ve İngiltere'nin Cevabı

Sonuçta Osmanlı Hükümeti, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa vasıtasıyla 24 Nisan 1913'te iki genel müfettiş ve Dahiliye Nezareti'nde çalışmak üzere uzman ve jandarma subayları getirtmek amacıyla İngiltere Hükümeti'ne başvurdu.[466] Tevfik Paşa; Büyük Britanya Kralı Hükümeti'nin, verilecek görevleri hakkıyla yerine getireceklerine hükmettiği kişilerin ad ve sıfatlarını Bâb-ı Âlî'ye bildirmek lutfunda bulunduğu takdirde, kendi hükümetinin bu görevlilerden her birine bağlanacak olan aylık tutarının tesbitinin İngiltere Hükümeti'ne bırakılacağını da Sir Edward Grey'e yaptığı başvuruda eklemiştir.[467]

Bu sırada İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Bompard, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e yaptığı teklifi duyunca; ülkesine yazdığı raporda Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'ye müracat etmekle büyük devletlerin arasını açmak düşüncesinde olduğunu ifade ederek, İngiltere'nin Rusya'ya karşı kullanılmak istenildiğini belirtmiştir.[468]

Mahmut Şevket Paşa'nın kafasında tasarladığı müfettiş adaylarından biri de meşhur Lord Curzon idi.[469] 2 Mart'ta Mahmud Şevket Paşa, yapılacak askerî ve mülkî ıslahat konusunun da konuşulduğu bir Hükümet toplantısında fikirlerini açıklamıştı. Mahmud Şevket Paşa bu toplantıda, Harbiye Nezareti için büyük Alman generallerinden birini uzman olarak getirteceğini ve Anadolu'nun mülkî ıslahatı için de bir İngiliz Lord Curzon, Lord Cromer, Lord Kitchner veya Lord Milner gibi meşhur bir zatın çağırılması fikrinde bulunduğunu ileri

---

[465]Osmanlı Devleti, ilk defa Osmanlı ordusunu ıslah için Prusya'dan subay istemiş, bu göreve 1835'de Yüzbaşı Moltke atanmıştı. Ayrıca, 1883'te de Von der Goltz'un başkanlığında bir Alman askeri heyeti gelmişti. Osmanlı Hükümeti, Ocak 1914'te ise General Otto Liman von Sanders ile beş yıllık bir sözleşme yapmıştır. Generale bu sözleşme ile İstanbul'daki 1. Ordu Komutanlığı, Askeri Şura Üyeliği, tüm askeri okul ve eğitim kurumlarının amirliği, terfi sınavlarının düzenleyiciliği, kurmay subaylarının kuramsal eğitimlerinin sorumluluğu, görevleri verilmiştir. Barış Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* C.1, s.309. Alman Askeri Heyeti ile ilgili Tanin'deki haberler için Bkz. 1760, 1761, 1772, 1775, 1777, 1778, 1781, 1782, 1784, 1786, 1787, 1788, 1789, 1790, 1791, 1793, 1794, 1796, 1797, 1799, 1800, 1801, 1810 numaralı nüshaların ilk sayfaları ile 1779, 1780, 1783, 1785, 1792, 1795 numaralı nüshaların ikinci sayfaları.

[466]Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye..., s*.35 ; Zekeriya Türkmen, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* Ed.:Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 33. Halil Menteşe'nin anlattığına göre; İstanbul'dan Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya çekilen telgraf şöyleydi: "Şark vilayetlerimizde esaslı ıslahata karar verdik. Bunu da İngiliz mütehassıslarına tevdi edeceğiz. İngiliz Hükümeti, Şark'ta tecrübe görmüş ricalinden birisini bu iş için intihap buyursun. Umumî Müfettiş olacaktır. Bu zat, arzu ettiği mütehassıslarla birlikte gelsin, mahallerinde tetkikat yapsın, vereceği raporu kabul ve tatbik edeceğiz. Derhal teşebbüste bulunarak neticeyi telgrafla bildiriniz." *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.168.

[467]Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde…,* s.461.

[468]Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye..., s*. 35.

[469]Tarık Zafer Tunaya, ***Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki,*** Hürriyet Vakfı Yayınları, C.3, B.1, İstanbul 1989, s. 540.

sürmüştü.[470] Hükümetin, İngiliz müfettişler ve uzmanlar çağırma düşüncesi, Doğu Vilayetleri'nde Rus nufûzunu ve amaçlarını kırmak içindi. Aslında İngiltere, bu teklifi ilk başta kısmen kabul etmiştir.[471] Hatta, Lord Milner'in bu iş için seçildiği bile bildirilmiştir; fakat Rusya'nın bu haberi alıp derhal Dışişleri Bakanı Grey'e müracaat etmesi ve tepki göstermesiyle iş sonuçsuz kalmıştır. Rus elçisi, Grey'e; Şark vilayetlerinin kendi sınırları üzerinde ve kendi taraflarında daha fazla Ermeni olmasından dolayı ıslahat işinin kendilerinin doğrudan doğruya alakadar olduğu bir emniyet meselesi olduğunu, ıslahat yapılmasının uygun olduğu fakat ıslahatın tek taraflı yapılamayacağını, uluslararası bir kontrol altında ıslahat yapılması gerektiğini beyan etmiştir. Bu girişim sonucunda da İngiltere, Rusya kendisinin müttefiki olduğu ve onun arzusuna karşı bir hareket yapamayacağından bu teklifi kabul edemeyeceğini açıklamıştır.[472] İngiltere, ilk planda Osmanlı'nın teklifine olumlu yaklaşmasına rağmen, bu durumdan öncelikle Rusya'yı haberdar etme gereği duymuştur. Çünkü İngiltere, kendi yetkililerinin birden bire Rus sınırında görünmeye başlamasını Rusya'ya açıklamakta zorluk çekebilirdi.[473] 19. yüzyıldaki dengeler artık değişmişti. İngiltere, 1. Dünya Savaşı'na yaklaşılan yıllarda Alman tehlikesine karşı Rusya'nın arkadaşlığını kaybedecek bir risk alacak durumda değildi.[474] Ayrıca, İngiltere aslında nufûz bölgesi olarak Doğu Anadolu'yu hiç düşünmüyordu. Kıbrıs ve Mısır'a yerleşip imparatorluk yolunun bekçiliğini bizzat üstlenen İngiltere için artık Basra Körfezi ve Mezopotamya oldukça cazip geliyordu.[475] 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, İngiltere ve Fransa için Alman tehlikesi belirmiş; bunu bertaraf etmek için Almanya'nın da düşmanı Rusya'ya yaklaşmışlar ve Rusya'nın Türkiye üzerindeki emellerini kabul ederek ittifakı gerçekleştirmişlerdir. Görülüyor

---

[470]*Mahmud Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yaynıları, s.35.

[471]Halil Menteşe'nin anlattığına göre; Tevfik Paşa'ya gönderilen telgraftan birkaç gün sonra, Tevfik Paşa cevâbî bir telgraf göndermiştir: "Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e, hükümetimizin arzularını bildirdim. Çok iyi bir kabul gösterdi. Birkaç gün sonra intihap edilecek zatı da bana bildirecektir." Edward Grey, bir hafta sonra da Lord Milner'in seçildiğini bildirmiştir. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s. 168.

[472]*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s. 168. 19 Kasım 1913 tarihli Tanin'in, Rus *Novoye Vremia* gazetesinden naklettiği bir makalede, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatta Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere ile ortak çalışma teklifi süreci şu şekilde anlatılmaktadır: "O zaman Sadrazam olan Mahmud Şevket Paşa, İngiltere Hükümeti'ne müracat ve Ermenistan'da icra olunacak ıslahat için müştereken çalışılmasını teklif etti. Bu teklif için lazım olan esas Rusya aleyhine olarak 1878 senesinde tanzim edilen Kıbrıs Muahedesi'nde bulunmuş idi. Haziran'a doğru Hükümet-i Osmaniye'nin bu teklifi, jandarma teşkilatı yapmak üzere Vilâyât-ı Şarkıyye'ye maiyetlerinde mikdâr-ı kâfi memur ile beraber üç müfettiş-i umumî tayini için vukû bulan müracat üzerine katî bir şekil kesb etti. Sir Erward Grey, esas itibarıyla bu müracata muarız olmamakla beraber müfettiş-i umumîlerin tayini için hiçbir teşebbüste bulunmadı. İlkbahar evâsilinde Hükümet-i Osmaniye, bir hutve daha atarak Sir Edward Grey 'in esas itibarıyla müracatı kabul ettiğini ileri sürüp İngiliz müfettişlerinin isimlerini tasrih ve İngiltere Hükümeti'nin nazar-ı tasvibine vazı eyledi. Bu isimler meyanında evvelce Hükümet-i Osmaniye'ye hizmet etmiş olan Mr. Robert Windhem Graves bulunuyordu. Yalnız bunun için itilaf husule gelebildi. Bundan sonra mesele, uzun müddet muallakta kaldı fakat Sir Edward Grey, geçenlerde Hükümet-i Osmaniye'ye Mr. Graves'in Hizmet-i Osmaniye'ye duhulüne İngiltere Hükümeti'nin müsaade eyleyemeyeceğini söyledi." *Tanin,* 19 Zilhicce 1331-6 Teşrinisani 1329- 19 Kasım 1913, Nr: 1761, s.2.

[473]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.139.

[474]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.140.

[475]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.140.

ki İngiltere ve Fransa, "Türkiye'nin feda edilmesini" göze almışlardı. İngiltere, artık petrolü daha önemli gördüğü için Basra Körfezi ve Mezopotamya ile ilgileniyor; Ruslarla arasını bozmamak ve ittifakı çökertmemek için Doğu Anadolu'da Rus nufûzunun yerleşmesine ses çıkartmıyordu.

Hüseyin Cahid, 17 Kasım 1913 tarihli başyazısında İngiltere'nin, yapılan işbirliği teklifini reddetmesini şöyle değerlendirmiştir: "Filhakika, insaf ile düşünülecek olursa görülür ki Türkiye, sekiz dokuz aydır Asya-i Osmaniye'de ıslahat esaslarını kurmak için Avrupa'ya müracat edip duruyor; adeta rica ediyor; fakat bütün müracatlara sağır bir kulakla yaklaşılıyor. Ne garip cilve-i şuûndur ki evvelce devletler Bâb-ı Âlî'ye müracat ederler; ıslahat yapması için tazyikte bulunurlardı. O zaman Bâb-ı Âlî, taallül ederdi (bahanelerle bir işten kaçınma). Şimdi iş tamamıyla bir aks oldu. Şimdi Bâb-ı Âlî, Avrupa'ya müracat ediyor; ıslahat yapacağım, bana emniyet ettiğiniz adamları gönderiniz, diyor ve bu defa taallül eden Avrupa oluyor!"[476] Hüseyin Cahid 1 Kasım 1913 tarihli Tanin'de ise, yeni tayin edilen İngiliz Büyükelçisi Sir Mallet'in görevine başlaması münasebetiyle yazdığı başyazısında İngiliz müfettiş ve uzmanları konusunda şunları söylüyordu: "Devlet-i Aliye, İngiliz dostluğuna verdiği kıymet ve ehemmiyeti, Doğu Anadolu Vilayetleri için getirmek istediği yabancı müfettişlerle uzmanların büyük kısmını İngiltere'den talep etmiş olmasıyla bir kere daha ispat etmiştir. Bu, İngiliz kavminin fıtrî kabiliyetinin takdir edildiğine bir işaret olduğu kadar, İngiliz efkar-ı umumiyesine karşı da bir hürmet işaretidir. Bâb-ı Âlî, memlekette teşebbüs edeceği yenilikçi ıslahatın tatbikinde ne kadar azim ve ciddiyet ve halis niyetle hareket etmek istediğine İngiliz müşavirlerini şahit tutmak ve onların malumat ve tecrübelerinden istifade etmek istiyorsa, bu şüphe yok ki İngiltere'nin ve dolayısıyla bütün medeniyet aleminin hakkımızda peyda edecekleri fikir ve kanaate ehemmiyet verdiğinden ileri gelir. Bâb-ı Âlî'nin bu teşebbüsü aylardan beri bir fiilî neticeye ulaşamadı; fakat bundan dolayı bizi hiçbir zaman kimse mesul tutamaz. Bâb-ı Âlî'nin İngiltere'den müşavir ve müfettiş talebi, Sir Edward Grey'ce memnuniyetle karşılandı; bu memnuniyetini beyan ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin talebini nazar-ı kabule aldığını, müşavir ve müfettiş göndereceğini vaad etti; hatta isimlerinin de çok geçmeden Hükümet'e tebliğ edileceğini söyledi. Şu halde bu müfettişler ve uzmanlar işi henüz neticelenmiyorsa, bunda uluslararası birtakım düşüncelerin tesir etmiş olduğunu düşünmek gerekir. Bu tesirin mahiyeti neden ibarettir, İngiltere kabinesi vermiş olduğu sözü ne dereceye kadar tehir edebilecektir? Burasını tabii ki ilerideki olaylar gösterecektir."[477] Yine 1 Kasım tarihli Tanin; İngiltere'den müfettiş için yapılan müracata, İngiltere Hükümeti'nin bu

[476] *Tanin,* "Islahat Meselesi'nde Bir Nokta", 17 Zilhicce 1331- 4 Teşrinisani 1329- 17 Kasım 1913, Nr: 1759, s.1.
[477] *Tanin*, "Türkiye ve İngiltere", 1 Zilhicce 1331- 19 Teşrinievvel 1329- 1 Kasım 1913, Nr: 1746, s.1.

zamana kadar hala muvafakat vermediği ve bu iş için İngiltere'de gayri resmi temsilci olarak bulunan Hakkı Paşa'ya ısrarcı olması için talimat verildiğini belirtiyordu.[478]

Osmanlı Devleti; İngiltere'ye bu teklifi götürürken yaklaşan savaş şartları içerisinde oluşan yeni güç dengesini hesaba katmamıştı. Zira, İngiltere Mezopotamya'daki çıkarlarını güvence altına alma karşılığında "bir lutûfta bulunarak" Ermeni Meselesi'ni, Ruslar'a devretmeye daha sıcak bakar hale gelmişti.[479]

Rusya Hükümeti ve Dışişleri Bakanı, özellikle Mahmud Şevket Paşa'nın önderliğini ettiği İngiltere'den memurlar istenmesi girişiminden dolayı kızgındı. Mahmud Şevket Paşa; İngiltere ve Almanya'ya dayanarak ıslahat yapmak ve sivil işlerle jandarmayı İngiliz, askerlik ile kültür işlerini Alman uzmanların eline vererek bu iki devletten yardım görmeyi umut ediyordu. Rusya ise 1895 tasarısının temel olarak ele alınmasını ve zamanın şartlarına göre gereken değişiklikleri yapıp önce bu konuda İngiltere ve Fransa ile uzlaştıktan sonra uzlaşılan tasarının diğer devletlere bildirilmesini istiyordu. Mayıs ayına kadar aslında Rusya, Boğazlar Sorunu'na daha öncelik veriyordu; fakat İngiliz memurlar çağırılması olayı işi değiştirdi ve kendi Kafkas sınırları üzerinde İngiliz nufûzunun yerleşmesi tehlikesinden dolayı Rusya, hemen Ermeni Meselesi'ne dönmeye karar verdi. Daha doğrusu, Kafkasya'ya komşu olan Türk topraklarında üstünlük kurma politikasına döndü. Çünkü onun amacı, aslında İskenderun yolunu eline geçirmek ve İskenderun'dan Akdeniz'e inmekti.[480]

Yukarıda da belirtildiği gibi Rusya'nın amacı Ermeniler'e bağımsızlık vermek değildi. Doğrudan doğruya Doğu Anadolu'yu işgal edemediği için Ermeni Islahatı vasıtasıyla ilerideki hedefine yani İskenderun'a ve Basra Körfezi'ne ulaşmayı hedefliyordu. Rusya, bu konuda ilk söz hakkına sahip olduğu iddiasındaydı; gerek Doğu Vilayetleriyle olan sınırını gerekse kendi tabiyeti altında birçok Ermeni vatandaşı olduğunu öne sürüyordu. Daha da ileri gidip Doğu Vilayetleri'ndeki Ermeniler'in Rus himayesini istediklerini de öne sürmekteydi.

Öte yandan Rusya, Ermenilerle meskun vilayetlerde Ermeniler için ıslahat girişimlerini hızlandırırken provakasyon/tahrik çalışmalarına da devam ediyordu. *Jön Türk* gazetesinin Erzurum'dan aldığı bir malumata göre, birkaç vakitten beri Rus özel memurları ahali arasında bir galeyan meydana getirmek için tahriklerde bulunuyorlardı. Buna dayanarak Erzincan olayında da Ruslar'ın parmağı olabileceği söyleniyordu. Ayrıca Rus memurları tarafından bütün Anadolu vilayetlerinde gazetenin tabiriyle hezayannameler (bildiriler) dağıtılıyordu. Bu hezayannamelerde Rusya'nın ahaliye büyük lutûflar bahşedeceği, yardımlarda bulunacağı,

---

[478]*Tanin*, 1 Zilhicce 1331- 19 Teşrinievvel 1329- 1 Kasım 1913, Nr: 1746, s.2.
[479]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.139.
[480]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.80.

ahaliye kötü muamele etmeyeceği ve Rusya'nın himayesinde mesud yaşayacakları anlatılmaktaydı. Bu çirkin hareketlerin önünü almak için çok ciddi tedbirlere başvurulacağı da eklenmişti.[481] Bunun yanında yine bu dönemde Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Şubat 1328 (5 Mart 1913) tarihli yazıda; Rusya'nın Van, (Güney Kafkasya'daki) Hoy ve Rumya Konsolosları'nın Ermeniler'i tahrik etmek ve hudud civarında bozguncu hareketler icrası için ortak çalışmaya memur edildikleri, ayrıca Van ve Rumya arasında ticaret bahanesiyle aralıksız gidip gelen Vanlı Armenak'ın Ruslar'a hizmet ettiği bildirilmiştir.[482]

Kısaca toparlamak gerekirse Osmanlı Hükümeti de Doğu Vilayetleri'nde ıslahatlar yapılması gerektiğini kabul ediyordu fakat bunun sadece bir etnik unsur için değil bütün unsurlar için yapılması, ayrıca bu ıslahatın bizzat kendisinin emri altındaki yerli veya yabancı memurlar vasıtasıyla yapılması gerektiğini düşünüyordu. Babanzade İsmail Hakkı'nın kontrol meselesi hakkındaki görüşleri, aslında hükümetin politikası hakkında fikir veriyordu. Onun da belirttiği gibi, diğer devletlerden Osmanlı Devleti'nin memuru olacak şekilde yabancı memur alınabilmelidir fakat bu memurlar asla Büyük Devletlerin denetleme ve icra memurları olmamalıdır.[483] Başka bir deyişle Osmanlı Devleti kendi kontrolünde bir reform hareketine girişmek isterken, özellikle Rusya ve diğer Avrupa devletleri kendilerinin de müdahale edebilecekleri bir sistemin kurulmasını istiyorlardı.[484]

Böylece, Osmanlı Hükümeti'nin bu talebine sonradan kayıtsız kalmış olan İngiltere, Doğu Anadolu'da uygulanacak ıslahatın bütün devletlerin ortak teşebbüsüyle yapılması gerektiğini ima etmiş oluyordu. Sonuçta bu teklif, İngiltere'nin işi süncemede bırakması dolayısıyla akamete uğramıştır.

2.2.2.3 Mahmud Şevket Paşa Dönemi'nde Doğu Vilayetleri'nde Asayişi Sağlamaya Yönelik Diğer Tedbirler

Tanin'in 1 Temmuz 1913 tarihli nüshasında; resmi çevrelerden edinilen malumata binaen Mahmud Şevket Paşa zamanında birçok tedbirler ve ıslah düşünceleri mevcud olmakla beraber Mahmud Şevket Paşa Hükümeti tarafından en ziyade asayişsizlik ve adaletsizlikten şikayetçi olunan bu vilayetlerde acilen alınmış birtakım tebirler de mevcud bulunduğunun anlaşıldığı belirtiliyordu. Asayiş ve adalet temini için en esaslı vasıta jandarma ve adliye teşkilatı olduğuna göre, Mahmud Şevket Paşa kabinesi zamanında jandarma miktarının

[481] *Tanin*, 22 Cemaziyelevvel 1331- 15 Nisan 1329- 29 Nisan 1913, Nr: 1585, s.2.
[482] BOA, DH. SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16. (Bkz. Ek-17)
[483] *Tanin*, "Ecnebi Kontrolü", 5 Recep 1331- 28 Mayıs 1329- 10 Haziran 1913, Nr: 1627, s.1. (Bkz. Ek-2) ; *Tanin*, "Ermeni Patriğinin Beyanatı", 5 Cemaziyelahir 1331- 28 Nisan 1329- 11 Mayıs 1913, Nr: 1597, s.1.
[484] Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye...,* s. IX.

artırılmasına ve birçok kazalarda adliye teşkilatlarınının kurulmasına önem verilmişti. Yukarıda da belirtildiği üzere adı geçen nüshada jandarma miktarlarının ne kadar artırıldığı ve yeni adliye teşkilatı kurulan kazalar ayrıntılı olarak sayılmıştı.[485] 2 Temmuz tarihli Tanin'in imzasız başyazısında ise bu sefer Mahmut Şevket Paşa zamanında yapılan icraatlar özet olarak verilmiştir. İlk olarak, Doğu Vilayetleri'ndeki memurlar eskisinden daha faal ve gayretli bir seviyeye gelmişlerdir. İkinci olarak, Jandarma'da teftiş icrası imkanı meydana getirilmiştir. Üçüncüsü, Jandarmanın miktarı dikkat çekici bir şekilde çoğaltılmıştır. Örnek olarak, Van vilayetine 300, Diyabakır'a 280 jandarma ilave edilmiştir. Erzurum, Bitlis, Mamüratülaziz (Elazığ) Sivas, Trabzon Vilayetleriyle Canik Sancağı'nda da üçer yüz, dörder yüz jandarma ilave olunmuş ve yeniden her bir vilayete yüzlerce jandarma daha gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Jandarma kuvveti bazı yerlerde dört, bazı yerlerde üç kat artırılmıştır. Dördüncüsü, cürümler ve cinayetler takip edilmeye ve suçlular şiddetle cezalandırılmaya başlamıştır. Beşincisi, Sulh Muhakimi (Mahkemeleri) Kanunu yayınlanarak tatbikatına başlanmıştır. Altıncısı, yaklaşık elli kazada adliye teşkilatı kurulmuştur.[486] Tanin'in bu konudaki yorumu ise Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nin harp haline, bin türlü meşguliyete ve bilhassa malî sıkıntılara rağmen jandarma ve adliye meselesinde büyük bir gayret göstermiş olduğu ve gerek jandarmaların mikdarının, gerek adliye teşkilatının "kağıt üstünde" kalmış rakamlar ve teşkilattan ibaret olmadığı; teşkilatta da savcı yardımcılarının, sorgu yargıçlarının, icra memurlarının tamamen tayin olunmuş olduğu, şeklindendir.[487]

Genel olarak denilebilir ki 1913 yılının ilk üç dört ayında Doğu Anadolu veya Ermeni Meselesi bir hazırlanma ile karışık bekleme devresindedir. Rusya, Balkan Savaşı sona erince Ermeni konusunu tekrar ele almayı düşünmektedir. Nitekim Roma Büyükelçisi Nabi Bey de 19 Haziran 1913 tarihli telgafında, ileri gelen İtalyan diplomatlarından birinin Balkan anlaşmazlığı halledilir halledilmez, Ermeni Islahatı'nın Ruslar tarafından ortaya konulacağını kendisine söylediğini, bildirmiştir.[488] Ermeni komite ve partileri de buna razı gözükmektedir. Taşnak Komitesi'nin 18 Mart 1913 tarihli gizli bir genelgesine bakıldığında genelgede şöyle denmekteydi: "Üç devlet Fransa, İngiltere, Rusya barış nihaî olarak yapıldıktan sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir. Bu üç devlet de Ermeni vilayetlerinde (altı vilayet) özel bir idare tesisi fikrinde birleşmişlerdir. Bu şekilde ıslahatın tatbiki temin olacaktır. Paris'te Poincare, Londra'da Edward Grey, Petersburg'da Sazanov[489] ve bunların İstanbul Büyükelçileri bu fikri beyan etmişler ve şimdilik bir az daha bekleme halinde bulunulmasını

[485] *Tanin*, 26 Recep 1331- 18 Haziran 1329- 1 Temmuz 1913, Nr: 1648, s. 1.
[486] *Tanin*, "Vilâyât-ı Şarkıyye'de", 27 Recep 1331- 19 Haziran 1329- 2 Temmuz 1913, Nr: 1649, s.1.
[487] *Tanin*, 26 Recep 1331- 18 Haziran 1329- 1 Temmuz 1913, Nr: 1648, s.1.
[488] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.83.
[489] Bu üç kişi, devletlerinin Dışişleri Bakanı'dırlar.

tavsiye etmişlerdir… Asya-i Suğra (Anadolu) Meselesi'nin, Rumeli Meselesi'nin halledilmesinden sonra mevzubahs edilmesi kararlaştırılmıştır."[490] Paris'te Balkan Savaşı sırasında Hınçak Komitesi'nce hazırlanan ve Ocak 1913 tarihli Journal Armenian Dergisi'nde yayınlanan yazıda ise şöyle deniliyordu: "Rumeli, Osmanlılar'ın elinden gitmiştir; Arnavutluk, Batı Trakya ve Epir bölgeleri de Türk esaretinden kurtulmuştur; şimdi sıra Anadolu'ya gelmiştir. Bu nedenle Ermeniler'in Avrupalılar'a başvurarak bağımsızlıklarını kazanmaları gerekir."[491] Mahmut Şevket Paşa, günlüğünde 6 Haziran 1913 Cuma günü Alman Büyükelçisi Baron Von Wangenheim ile görüştüğünü söyledikten sonra; büyükelçinin, "Ruslar'ın Türk tebası 1,5-2 milyon Ermeni'yi himaye etmek kastıyla yeni oyunlara girişeceğinden endişelendiklerini" söylediğini, aktarmıştır. Mahmut Şevket Paşa ise büyükelçiye, eğer imparatorluktaki Türk, Arap ve Kürtler'in Almanya'ya karşı besledikleri sempatinin yok olmamasını istiyorsanız, Almanya'nın bu meseleye hiçbir şekilde karışmaması gerektiğini söylemiştir. Mahmud Şevket Paşa yine aynı büyükelçiyle 7 Haziran'da bir görüşme daha yaptığını ifade ediyordu. Bu görüşmede büyükelçi, "Rusya'nın Ermeniler için ıslahat istemek niyetinde olduğunu fakat bunun önünün alınabileceğini" söylüyordu.[492]

Ermeni Patriği, 12 Mayıs 1913'te Mahmut Şevket Paşa'yla bir görüşme yapmıştır; bu görüşmede Patrik, Sadrazam'a bir de takrir vermiştir. Patrik, görüşmede: Ermeniler'in geçmiştekilerden daha büyük bir yıkıma yaklaşmakta olduğunu; devletin başına gelenlerin hristiyanlar yüzünden geldiği propagandası yapılarak müslümanların kışkırtılmakta olduğunu; Ermeniler'in öldürülmekte, yaralanmakta, zorla müslümanlaştırılmakta olduğunu ve bu zulümlerde bulunanlara dokunulmadığını; Ermeniler'in silahlarının alındığını fakat müslümanlarınkilerin bırakıldığını; Rumeli göçmenlerinin Doğu Anadolu'ya yerleştirildiğini; eski kafalı olan memur ve hakimlerin yeni durumu ve devletin menfaatlerini anlayamadıklarını, söylemiştir. Ayrıca verilen takrirde bu gibi memurların göz yumdukları suçlardan dolayı sorumlu tutulmaları ve Ermeniler'e karşı yapılan propagandaya karşı önlemler alınması da istenilmekteydi.[493] 10 Mayıs 1913 tarihli Tanin'de ise, *La Turquie* gazetesinin Ermeni Patriği Arşoroni Efendi ile yaptığı mülakat yayınlanmıştır. Patrik, mülakatında isteklerinin neler olduğunun sorulması üzerine; istedikleri şeyin namus, hayat ve mallarının korunmasından başka bir şey olmadığını söylemiştir. Patrik, özellikle Kürdler'den şikayetçidir. Patrik, devamla ayrılıkçı birtakım fikirleri olmadığını ve muhtariyet istedikleri

---

[490] *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.158 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.47, 48.
[491] *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.156.
[492] *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.190,192.
[493] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.70.

yolundaki haberlerin asılsız olduğunu, kendilerinin Osmanlı sıfatıyla bütün vazifeleri ve mükellefiyetleri ifa ettiklerine göre, Hükümet'in de kendilerini himayeye borçlu olduğunu söylemekteydi. Patrik, Avrupalı uzmanların tayininden bahsedilmiş olduğunun hatırlatılması üzerine, eğer Hükümet ıslahata niyetli ise Avrupalı uzmanların istihdamının iyi netice vereceğini ifade etmiştir. Rumeli jandarmalarının tamamının Anadolu'ya gönderileceği şeklindeki söylenti için Patrik, Anadolu'nun yabancı subayların gözetimi altında bulunması gerektiğini, kendilerinin Rumeli jandarmalarına güvenemeyeceklerini belirtmiştir. Ermeniler'in halini ıslah için en esaslı çarenin ne olduğu sorusuna Patrik, Avrupalı uzmanların idare memurları üzerinde denetleme yapmasının kesinlikle lazım olduğunu söylemiştir. Patrik, Doğu Anadolu'yu ise altı vilayet ile sınırlandırmıştır.[494] Patrik'in, niyeti görüldüğü gibi çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Anadolu'nun yabancı subayların gözetimi altında tutulmasını istiyor; Avrupalı uzmanların, idare memurları üzerinde denetleme yapmasını da arzu ediyordu. Yalnız önemli bir nokta da ıslahat yapılmasını istedikleri yerleri altı vilayetle sınırlandırmış olmasıdır. Ermeniler, bu vilayetlerde çoğunluk olmamalarına rağmen, her nasılsa buralar Ermeniler'ce ve Avrupa'ca, "Ermenistan" diye adlandırılıyordu.

7 Haziran tarihli Tanin'in bildirdiğine göre; Ermenice *Manzume-i Efkar* gazetesi, Bâb-ı Âlî'den aldığı malumata dayanarak Anadolu Islahatı'nın her şeyden evvel paraya bağlı olduğundan ıslahat için yüklü miktar borç akdinden sonra teşebbüs edilmesinin hükümetçe kararlaştırıldığını yazmıştır. Adı geçen gazete, borç meselesinin ise Paris'te gerçekleşen maliye konferansında düzenleneceği için adı geçen konferansın sonuçlanmasına kadar beklemek gerekeceğini, söylüyordu.[495]

11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa, uğradığı suikast sonucunda öldürülmüş; yerine Sadrazamlığa Sait Halim Paşa[496] geçmiştir. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile birlikte bundan sonra İttihat ve Terakki Fırkası iktidara tamamen hakim olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu durum böyle devam etmiştir.[497] Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı'nı birlikte yürütecek olan Said Halim Paşa kabinesinin programında şöyle deniliyordu: "Kabinemiz, gerek iç ve gerekse dış siyaset konusunda merhum Mahmud Şevket Paşa kabinesi tarafından uygulanan programa kesinlikle uymaya karar vermiştir. Bununla

---

[494] *Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331- 27 Nisan 1329- 10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1.
[495] *Tanin*, 2 Recep 1331- 25 Mayıs 1329- 7 Haziran 1913, Nr: 1624, s.4.
[496] (1864-1921) Hüseyin Cahit Yalçın'a göre Sait Halim Paşa; gelenekçi ve muhafazakar biriydi. Hüseyin Cahit, onun için şunları diyordu: "Cennetten yeryüzüne düşmüş Adem babamız yeni muhitini, muhtemelen İttihat ve Terakki içine karışan Sait Halim Paşa kadar yadırgamamıştır… İttihat ve Terakki'nin sadrazamı oldu fakat bu sadarette Osmanlı Devleti'nin ananevi ve tarihî keyfini bulmadı. O, bütün ruhuyla muhafazakardı. Her eski onun için güzel ve hatta mukaddesti. Eski adetler, eski kıyafetler, eski binalar, eski düşünüşler ve bilhassa eski teşrifat." H.C.Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.69.
[497] Demir ve diğerleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi…*, s.47.

birlikte eski kabine tarafından düzenlenmiş olan ıslahat projelerinin tamamlanması ve ıslahatın, devletin şu an ki durumunun gerektirdiği tam bir çabukluk ve sağlamlıkla uygulanması çalışma amacımız olacak; emniyet ve asayişin sağlanması ile adaletin dağılımı her şeyden önce ele alınacaktır. Bunun dışında kabinemiz, Osmanlı Devleti ile bazı büyük devletlerarasında sürüncemedeki meseleleri en hızlı bir şekilde, tarafların çıkarlarına en uygun ve kesin bir tarzda çözmeye çalışacaktır. Kabine, üstlendiği bu önemli görevi en güzel şekilde yapabilmek için büyük devletlerin Osmanlı Hükümeti'ne defalarca vaad ettikleri maddi ve manevi yardımlarını ve destekte bulunmalarını beklemektedir.[498]

2.2.3 Ermeniler'e Yönelik Islahat Çalışmalarının Yürütülmesi Sorunu: Kontrol Meselesi

Kontrol Meselesi, ıslahatı meselenin tarafı haline gelmiş olan zamanın büyük güçlerinin mi idare edeceği yoksa Osmanlı Hükümeti'nin bu ıslahatı bizzat kendisinin mi idare edeceği meselesidir. Yukarıda da belirtildiği gibi; Osmanlı Devleti, kendi kontrolünde bir ıslahat hareketine girişmek isterken özellikle Rusya ve diğer Avrupa devletleri, kendilerinin de müdahale edebilecekleri bir sistemin kurulmasını istiyorlardı.[499] Tanin başyazılarında ıslahatın, büyük devletlerin kontrolü olmaksızın yapılması gerektiği vurgulanmaktaydı. Kontrol Meselesi'nin önemini vurgulamak için şu örnek verilebilir: Paris'teki Ermeni Temsilciler Heyeti Başkanı Bogos Nubar Paşa, ıslahat konusunda Ermeni milleti delegeleriyle Osmanlı Hükümeti'nin arasındaki yegane fikir ayrılığının kontrol meselesi olduğunu beyan etmiştir.[500] Kendisi, doğal olarak ıslahatın büyük güçlerin kontrolünde yapılmasını istiyordu.

Yukarıda Ermeni Patriği Arşoroni Efendi'nin, yapılacak ıslahatın yabancı subayların gözetimi altında olması gerektiği, Avrupalı uzmanların idare memurları üzerinde denetleme yetkisinin olmasının gerektiğini düşündüğü, aktarılmıştı.[501] İzmir Ermeni Murahhası İnceyan Efendi de aynı görüştedir. İnceyan Efendi, vazifesi ve mevkisi itibariyle hükümetin en önemli memurlarıyla çok defa mülakatalarda bulunduğunu ve bu mülakatlarda bizzat hükümet yetkililerinin hemen hemen hepsinin, muktedir memur eksikliğini kabul ettiklerini söylemiştir. Bu eksikliği, Abdülhamid zamanında adam yetiştirilmemesine bağlamaktadır. İnceyan, bizzat hükümet yetkililerinin ıslahatı kendi kendilerine icra etmeye muktedir olmadıklarını itiraf ettiklerini söylüyordu. İnceyan'a göre ıslahat şarttır. İster, devlet kendi

[498]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.84.
[499]Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye...,* s. IX.
[500]*Tanin*, 17 Recep 1331- 9 Haziran 1329- 22 Haziran 1913, Nr: 1639, s.2.
[501]*Tanin*, 4 Cemaziyelahir 1331- 27 Nisan 1329- 10 Mayıs 1913, Nr: 1596, s.1.

kendisine yapsın isterse yabancılar yapsın ıslahat şarttır. Zira ona göre, ıslahat olmazsa ülkenin hali Rumeli'ye dönecektir.[502]

Yabancıların, yapılacak ıslahatı kontrol edip etmeme meselesi de diyebileceğimiz bu meseleye Babanzade İsmail Hakkı da Tanin'deki başyazılarında değinmiştir. Ona göre Hükümet, zaten eksik araçlar sebebiyle kendi kendine yapmaya muktedir olmayacağı şeylerde diğer memleketlerin uzmanlık ve irfanından istifadeye karar vermiştir. Jandarma'nın, Adliye'nin başına İngiltere'den müfettişler getirtilmesi düşüncesinin hükümetçe göz önünde bulundurulması bunun yansımasıdır. Ancak İsmail Hakkı'ya göre, şurası hatırdan çıkarılmamalıdır ki yabancıların yeteneklerinden istifade etmek, onların ıslahatı kontrol edeceği anlamına gelmez. Ona göre, devletin eksiği yabancı kontrolünden mahrumiyet değil, yabancıların çalışma tarzlarına sahipsizliktir. Şu halde yabancı memurlar yabancı devletlerin memurları sıfatıyla değil, Osmanlı Devleti'nin memurları sıfatıyla mükemmel iş görebilirler. Yine ona göre, yabancı istihdam edilecekse yabancıya salahiyet ve iktidar verilmelidir. İşte jandarmanın başına bilfiil kumanda etmek üzere yabancı getirtilmesi bu maksattan ileri gelmektedir. Kumanda eden zat şu veya bu devletin aleti değil, Osmanlı devletinin fiilî memuru olmalıdır.[503] Bir başka başyazısında ise aynı düşüncelerini farklı şekilde dile getiriyor: "Yabancılar; bizim rehberlerimiz, mürşidlerimiz, ıslahatçılarımız olsunlar fakat yabancı bir saltanatın icra aracı değil…" diyordu. İsmail Hakkı sözlerine devamla yabancı kontrolünün girdiği her memleketin mahvolduğunun tarihte ispatının sabit olduğunu da eklemiştir. İsmail Hakkı, sözlerine örneklerle devam ediyordu. Birincisi Rusya; ona göre, Rusya'ya Avrupa medeniyeti girmiştir fakat Avrupa kontrolü girmemiştir. Diğeri Japonya, Japonya'da medeniyet yabancı uzmanlar sayesinde vucuda gelmiştir; fakat Japonya, medeniyetini ve kalkınmasını yabancıların denetlemesine borçlu değildir. Üçüncü olarak da Mısırlı Mehmet Ali Paşa örneğini veriyor ve Mehmet Ali Paşa'nın da yabancıları memleketine çağırdığını, onlara öğretmenlik görevini verdiğini fakat hiçbir zaman yabancı memurların icraatının yabancı devletlerin kontrolü altında olmadığını söylüyordu.[504]

İsmail Hakkı'nın bu şekilde dile getirdiği düşünceleri, daha sonra Hüseyin Cahid de aynı manada olarak dile getirmiştir. 5 Kasım 1913 tarihli başyazısında şöyle demektedir: "Biz istiyoruz ki gelecek yabancı uzmanlar, memurlar buraya Avrupa devletlerinin vekili, kontrol memuru sufatıyla gelip hakimiyet hakkımıza, izzet-i nefsimize bir darbe ve yara teşkil etmesinler... Bunu İngiliz Hükümeti'nin kendi seçip bize tavsiye edeceği bir İngiliz niçin

[502] *Tanin*, 2 Şaban 1331- 24 Haziran 1329- 7 Temmuz 1913, Nr: 1654, s.3.
[503] *Tanin*, "Ermeni Patriğinin Beyanatı", 5 Cemaziyelahir 1331- 28 Nisan 1329- 11 Mayıs 1913, Nr: 1597, s.1.
[504] *Tanin*, "Ecnebi Kontrolü", 5 Recep 1331- 28 Mayıs 1329- 10 Haziran 1913, Nr: 1627, s.1.

yapmasın da devletlerin ortak vekaletlerine sahip ve onlar tarafından görevlendirilen bir kontrol memuru yapsın?"[505] Hüseyin Cahid başyazısına devamla; Doğu Vilayetleri'nde yapılacak ıslahatta sırf Ermeniler'in hukukunu korumak için Avrupa kontrolü olursa, bir Kürt-Ermeni düşmanlığı ortaya çıkacak ve Doğu Vilayetleri, Makedonya gibi olacaktır, demekteydi. Ona göre; Makedonya hali, işte bu Avrupalı müşavir ve müfettişlerin Türkiye'ye gelmesine uluslararası kontrol şekli verildiği zaman ortaya çıkacaktır.[506] Hüseyin Cahid, 27 Kasım 1913 tarihli Tanin'deki başyazısında da kontrol meselesine değinmiştir. Burada da yine Avrupa Kontrolüyle yapılacak ıslahatın dikiş tutmayacağını, hiçbir Osmanlı'nın bu durumu, kalben ve samimi olarak benimseyemeyeceğini; Avrupa Kontrolü'nün, Osmanlı'nın hakimiyet hakkına ve istiklaline aykırı bir durum olduğunu ifade etmiştir.[507]

Ermenice *Puzantiyon* gazetesi, başka bir gazetenin Ermeni Meselesi hakkındaki makalesini naklettikten sonra, bu gazetenin Ermeni isteklerini yanlış anladığını belirterek birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Tanin de *Puzantiyon*'un bu açıklamalarını 15 Mayıs 1913 tarihli nüshasında naklettikten sonra, açıklamanın menuniyet verici olduğunu fakat açıklamalardaki iki noktanın anlaşılamadığını ifade etmiştir. Bu noktalar ise; ıslahatın icrasının ne şekilde temin edileceği ve kontrolün kimin tarafından icra edileceği idi.[508] *Puzantiyon* ise bu sorulara, şöyle cevap vermiştir: "Islahatın icrası konusunun teminat altına alınması luzûmunu kendisi (Tanin) teslim ediyor mu? Islahatın icrasını temin etmek üzere bir kontrolün luzûmu konusunda kendisi de bizimle hemfikir midir? Hemfikir değilse, biz sadık bir Osmanlı olmak sıfatıyla şu cevabı veriyoruz: Biz asla inanmıyoruz ki Bâb-ı Âlî tarafından bir kanun yayınlanması ve İçişleri Bakanı tarafından da bir genel yazı gönderilmesiyle memleketin bir kıtası (bölgesi) ıslah olunup biter. Bu türden bir muamele ve girişimlerden hiçbir fayda sağlanamadığını pek çok kereler gördük. Bu defa da bundan fazla yapacak bir şeyimiz yok ise, boş yere kendi kendimizi ve birbirimizi aldatmakla vakit kaybetmeyelim. Şayet bu defa ıslahatın icrasını temin için, fazla bir şey yapmak luzûmunu 'Tanin' de teslim ediyorsa, o halde diyoruz ki bu teminatın, bu kontrolün tatbiki için çeşitli tedbirler alınabilir. Bu konuda hatıra gelen bazı suretleri zikredelim: Mesela en çok ıslahata muhtaç olan vilayetlerde kanunun tarafsız bir şekilde tatbik edilmesine nezaret etmek üzere Avrupa'dan tecrübeli, dirayetli ve muktedir kişilerden tam yetki verilmek şartıyla müfettişler tayin

---

[505] *Tanin,* "Şarkî Anadolu Islahatı", 5 Zilhicce 1331- 23 Teşrinievvel 1329- 5 Kasım 1913, Nr: 1750, s.1.
[506] Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa da aynı fikirdedir. Rıfat Paşa, Said Halim Paşa'ya gönderdiği 19 Haziran 1913 tarihli yazısında Fransa Dışişleri Bakanı Pichon'a; büyük devletler tarafından yapılacak olan doğrudan denetimin, daha önce de Makedonya'da olduğu gibi bir güvensizlik oluşturacağını, ıslahat aleyhine Ermenilerle Osmanlı Hükümeti arasında mahzurlar oluşturacağını söylediğini, bildirmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.193, 194.
[507] *Tanin*, "Devletler ve Şarkî Anadolu", 17 Zilhicce 1331- 14 Teşrinisani 1329- 27 Kasım 1913, Nr: 1769, s.1.
[508] *Tanin*, 9 Cemaziyelahir 1331- 2 Mayıs 1329- 15 Mayıs 1913, Nr: 1601, s.4.

olunabilir. İkinci olarak; Avrupa'nın idare usul ve prensiplerinin bizde de tesisini kolaylaştırmak üzere valilerle mutasarrıfların maiyetinde Avrupalı müsteşarlar bulundurulabilir. Bunlar, valilerle mutasarrıfların ve adliye ile zabıta ve diğer memurların hareket ve muamele şekillerini tetkik etmek yetkisine tam olarak sahip bulunmalıdırlar. Üçüncü olarak; Hüseyin Hilmi Paşa gibi fevkalade yetkili bir müfettiş tayin edilebilir ki bu müfettiş, gördüğü kusurları mahallinde derhal düzelterek gereğini yerine getirmek yetkisine sahip olmalıdır. Özetle, yeni kanunların uygulanabilmesini temin için muntazam bir murakabenin (kontrolün) luzûmu inkar edilemez; yoksa özellikle Doğu Anadolu Vilayetleri'nin merkez hükümetten pek uzak ve haberleşme araçlarından çoğunlukla mahrum bulundukları göz önüne alınırsa, yeni kanunların uygulanmasıyla mükellef olan memurlar, eskisi gibi gaflet ve müsamaha ve diğer nedenlerden dolayı tekrar suistimallerine ve ihmallerine devam edip gideceklerdir."[509]

Babanzade İsmail Hakkı, 10 Haziran 1913 tarihli başyazısında Fransız gazetelerinden birinde yer aldığına göre, Bâb-ı Âlî'nin yapılacak ıslahatta uluslararası kontrolü kabul etmeyeceğini büyük devlet elçilerine tebliğ etmiş olduğunu, bildiriyordu.[510]

16 Temmuz 1913'de Tanin'de, eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in Ermenice *Azadamard* gazetesiyle yaptığı bir mülakat yayınlanmıştır. Burada Cavid Bey, Bogos Nubar Paşa ile yaptıkları mülakatta, ıslahat konusunda tek fikir ayrılığı yaşadıkları noktanın bu teminat veya kontrol meselesi olduğunu söylemekteydi. Cavid Bey bu konu hakkındaki sözlerine şöyle devam etmiştir: "İşte işin en nazik yönü burasıdır. Bu kontrol veya garanti meselesini bilirim. Ermenistan'da hiçbir olay çıkmasını istemiyoruz. Devletin geleceğinin teminatı Ermenistan'ın ıslahatına bağlıdır. İşte birinci ve en büyük teminat budur. Bundan başka bir de manevi teminat vardır: Avrupalı memurlar tayin edeceğiz. Zaten Hükümet; Fransa'dan, İngiltere'den ve Almanya'dan memurlar talep etmiştir. Onlarla uzun müddetli mukavelenameler imza edilecektir. İstanbul'daki kabineler değişebilir; fakat tayin olunan memurlar kalır. Bu da bir çeşit teminat değil mi? Ermeniler'in, yabancılardan gelen nasihatlara kulak asmamalarını arzu ediyorum. Bu nasihatler her vakit samimi ve istifadeli değildir."[511]

14 Kasım 1913 tarihli Tanin'in imzasız başyazısında da yine kontrol meselesine değinilmiş; "Osmanlı Devleti, bütün ahalisini kendi iktidarı dahilinde tedricen ıslahat nimetinden müstefit kılmaya azmetmiştir; bir kısım halkın nail olacağı ıslahatı yabancı kefaleti altına koymak kıskançlığı, tefrikayı (ikiliği) ve nihayet o kadar korkup çekinilen

[509] *Tanin*, 13 Cemaziyelahir 1331- 6 Mayıs 1329- 19 Mayıs 1913, Nr: 1605, s.4.
[510] *Tanin*, "Ecnebi Kontrolü", 5 Recep 1331- 28 Mayıs 1329- 10 Haziran 1913, Nr: 1627, s.1.
[511] *Tanin*, 11 Şaban 1331- 3 Temmuz 1329- 16 Temmuz 1913, Nr: 1663, s.3

karşılıklı katliamları davet eder." denmiştir.[512] Görüldüğü gibi bu başyazıda Ermeni önderlerinin ve büyük güçlerin gerçek amaçları çok net açıklanmaktadır: Belirli bir bölgedeki belirli bir halka, büyük güçlerin desteği ve garantisi ile ayrıcalık verilmeye çalışılıyordu.

Bahattin Şakir ise Ermeni ıslahatının gerçekleştirilmesindeki en önemli noktanın, "Hakimiyet-i Osmaniye"yi zedelememek olduğunu; bunun da "murâkabe meselesi"ne (kontrol) dayandığını; murâkabe veya kontrol meselesinin hakimiyet-i dahiliyeyi ihlal için yabancı bir hükümet tarafından tasarlanan bir entrika olduğunu, beyan ediyordu.[513]

Sonuç olarak; 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Islahat Antlaşmasıyla kontrol meselesi tartışması da sonuca bağlanacaktır. Aşağıda da görüleceği gibi anlaşmaya göre; Doğu ve Kuzey Anadolu olarak ikiye ayrılan iki bölgenin başlarına küçük Avrupa devletlerinden iki genel müfettiş getirilecektir.

2.2.4 Rus Elçiliği Baştercümanı Mandelstam'ın Hazırladığı Islahat Projesi ve Said Halim Paşa Hükümeti'nin Bu Projeye Karşı Hazırladığı Tasarı

İstanbul Rus Elçiliği'nin Baştercümanı Andre Mandelstam,[514] bir ıslahat projesi hazırlamıştır. Bu proje hazırlandıktan sonra da aşağıda değinileceği üzere büyük devletlerin elçilerinin oluşturduğu 30 Haziran 1913'te ilk toplantısını yapan İstanbul Büyükelçiler Konferansı olarak adlandırılabilecek konferansta müzakere edilecektir. Elçiliklerin baştercümanlarından oluşturulan komisyonun da bu projeyi incelemesi konferansta kararlaştırılacaktı.

İlginç olan nokta, 1895 yılında Ermeni ıslahatı sorunundan –İngiltere'nin Doğu Vilayetleri'ndeki Ermeniler'i Rusya'ya karşı tampon olarak kullanmak istemesinden dolayı- hiç de hoşlanmayan Rusya'nın şimdi ıslahatların öncülüğünü yapmak istemesiydi. İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin baştercümanı Mandelstam, Rus politikasındaki değişikliği Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler'in güvenlik ve özgürlüklerini sağlamaya yönelik insancıl gerekçelerle açıklamaya çalıştıysa da Rus Hükümeti'nin bu konudaki öncelikli amacı; Doğu Anadolu'daki ıslahat yönetimi üzerinde Rus kontrolünü tesis edip otonom bir eyalet şeklinde bölgeyi Osmanlı Devleti'nden ayırmaktı. Islahat çabalarının etkisizliği durumunda ise

---

[512] *Tanin*, "İngiltere Başvekilinin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1.

[513] Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.52.

[514] (1869-1949). Yahudi asıllı bir Rus vatandaşıdır. Daha sonra Ermeniler tarafından kendisine, "Le Sort de L'Empire Ottoman" adlı bir kitap yazdırılmış ve 1917'de Paris'te yayınlanmıştır. Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.135.

bölgenin işgali tasarlanmıştı. Rusya'yı böyle bir harekete iç ve dış politik sebepler yönelendirmiştir.[515]

Mandelstam projesine göre; Ermeniler'in esas alındığı altı vilayet birleştirilerek yönetimine genel bir vali getirilecektir. Yalnız bu vali, Osmanlı tebasından bir hristiyan veyahut tercihen devletlerin onayıyla Padişah tarafından beş yıl için tayin edilecek bir Avrupalı olacaktı. Genel Vali, istisnasız vilayetin bütün idari görevlilerini tayin etme ve yerinden alma; vilayetin bütün hakimlerini seçme yetkisine sahip olacak; polis ve jandarma kuvvetleri genel valinin emri altında olacaktı; vilayet içinde düzenin devamı için istediği takdirde askeri kuvvetler kendisinin emrine verilecekti.[516] Genel Vali'nin yanında danışma kurulu mahiyetinde; vilayet idaresinin çeşitli şubelerinin başkanlarından, her cemaatin ruhani reislerinden, idare şubeleri başkanları emrinde bulunan Osmanlı Hükümeti hizmetindeki yabancı teknik müşavirlerden ve sancak muavinlerinden meydana gelecek bir idare meclisi kurulacaktı. Bu altı vilayetin genel bir meclisi olacaktı. Bu meclis üyelerinin de yarısı hristiyan, yarısı müslüman olacaktı. Meclis, beş yıl için seçilecekti. Yalnız genel valinin meclisi dağıtma hakkı da olacaktı. Vilayet meclisi vilayete ait işler hakkında kanun koyacak ve yürütecekti. Kabul olunan kanunlar, padişahın onayına sunulacaktı. Sancakların idare meclislerine ise mutasarrıflar başkanlık edecek; yine bu mecliste de müslüman-hristiyan oranı yarı yarıya olacaktı. Her bucakta genel vali tarafından tayin olunacak ve bucak halkı çoğunluğunun mensup olduğu dinden bir sulh hakimi bulunacaktır. Bundan başka her kaza merkezinde de bir sulh hakimi olacaktır. Vilayet içinde meydana getirilecek polis ve jandarma kuvvetinin yarısı müslümanlar, yarısı hristiyanlardan meydana gelecektir. Bu kuvvetlerin kuruluş ve yüksek kumandası Osmanlı Devleti hizmetindeki Avrupalı subaylara bırakılacaktır. Bucaklarda kır bekçileri teşkilatı kurulacaktır. Vilayet içinde bulunan kimseler, askerlik hizmetlerini de orada yapacaklardır. Hamidiye Alayları dağıtılacaktır.[517] Vilayet memurları ve vilayet hakimleri de eşit olarak müslümanlar ve hristiyanlardan tayin olunacaktır. Sadece yerli halk, seçme ve seçilme hakkından istifade edebilecektir. Valilikçe yayınlanacak kanunlar, nizamnameler, emirler ve genelgeler, resmi ilanlar vilayetin içinde konuşulan üç dilde (Türkçe, Kürtçe ve Ermenice) yayınlanacaktır. Mahkemeler huzurundaki savunmalar, ilgililerin isteğine uyularak kendi dilleriyle olacaktır. Mahkeme kararları Türkçe yazılacak ve tarafların konuştuğu dilde bir tercümesi olacaktır. Vilayetin her milleti, her derecede özel okullar açmak ve bunları idare etmek hakkına sahiptirler. Özel okulda eğitim,

---

[515]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.126.

[516]Sazanov'un, anılarında belirttiğine göre; "tüm yürütme gücü, valinin elinde olacaktı." *S. Sazanov'un Anıları…,* s.167.

[517]1891 yılından sonra Ermeniler, devamlı olarak Hamidiye Alayları'nın dağıtılmasını talep etmişlerdir. Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri…, s.31.*

milli dilde olacaktır. Bu okullar ilgili bakanlığa, vilayetin ana kuruluş kanunu ile tespit edilen kurallara uygun olarak genel valilere bağlıdır. Özel okullarda Türkçe'nin öğretilmesi zorunlu olacaktır. Genel vali tarafından idare olunacak bir komisyon, arazi meselesinin halledilmesiyle uğraşacaktır. Vilayet arazisi içine göçmen yerleştirilmeyecektir. Vilayet sınırları dışında yerleşmiş olan ve özellikle Kilikya'daki Ermeniler'in durumlarının iyileştirilmesi ve ıslahı için yukarıda anlatılmış olan prensipler dairesinde tedbirler alınacaktır. Devletler, bütün bu tedbirlerin alınacağına dair teminat isterler.[518] Mandelstam Projesi daha sonra müzakerelerin ana noktası olacağı için önemlidir.

29 Haziran 1913 tarihli Tanin'de de projeyle alakalı bir haber yer almıştı. *Union* gazetesi, *Tan* gazetesinin muhabiri tarafından gazetesine 22 Haziran tarihli çekilen telgrafı aktarmıştı. Bu haberde, Rus Mandelstam'ın hazırladığı projenin önemli maddeleri yer alıyordu. Tanin, bu haberin doğru olmadığını söylüyordu;[519] ama proje hazırlanmıştı.

Mandelstam projesi, bağımsız bir proje değildir yani bu proje hazırlanırken Mart-Nisan 1895 tarihli Fransa, İngiltere, Rusya büyükelçileri tarafından verilen muhtıra ve idari ıslahat projesi; Ermenistan Islahatı hakkındaki 20 Ekim 1895 tarihli ferman; Avrupa illeri hakkındaki Avrupa devletleri komisyonunca hazırlanan 11-23 Ağustos 1880 tarihli kanun; 1913 tarihli vilayet kanunu; Lübnan'a ait kanunlar ve protokoller esas tutularak hazırlanmıştır.[520]

Bu teklifler açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenlik haklarına karşı tedbirlerdi.[521] Mandelstam'ın hazırladığı bu ıslahat projesinin birinci maddesi, görüldüğü gibi altı vilayeti bir Ermeni bölgesi haline getirmek ve doğrudan doğruya bir Ermeni bölgesini kurmayı hedefliyordu. İkinci madde ile de bu vilayetlerden meydana gelecek Ermeni bölgesinin başına, bütün vilayet memurlarını göreve getirmeye ve görevden almaya yetkili bir Avrupalı genel vali geçiriliyordu. Buna göre; Anadolu'da formalite gereği hükümete bağlı fakat gerçekte yasama, yürütme kuvvetini taşıyan genel meclisi ile tam ve bağımsız bir teşekkül kuruluyor, demekti.

Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat konusunda üzerinde durduğu en önemli husus devletin bağımsızlığını, nufûzunu ve onurunu zedeleyecek isteklerin asla kabul edilemez olduğuydu. Bâb-ı Âlî, Rus Mandelstam projesine karşılıkta bulunmuştur. 25 Haziran 1913'te yeni Sadrazam Said Halim Paşa, Osmanlı elçilerine Mahmud Şevket Paşa zamanında yapılmış

---

[518]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s. 388-395 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.118, 119 ; *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.171,172 ; Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s.208.
[519]*Tanin*, 24 Recep 1331- 16 Haziran 1329- 29 Haziran 1913, Nr: 1646, s.3.
[520]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.387.
[521]Çavdar, *Talat Paşa…,* s.305.

olan ıslahatları anlatan bir genelge göndermiş,[522] bu genelgenin ilgili Dışişleri Bakanları'na anlatılması talimatını vermiştir. 28 Haziran'da bu genelge Berlin Büyükelçiliği'nce Alman Hükümeti'ne verilmiştir. Said Halim Paşa'nın hazırladığı bu genelge, 1 Temmuz'da büyük devletler'in İstanbul büyükelçilerine de gönderilmiştir. Yine aynı gün, bu genelgenin yanında o gün çıkmış olan "Vilayetler'in Genel İdare Kanunu'na Yapılmış Olan Ek" ve "Genel Müfettişlerin Vazife Ve Yetkilerine Dair Olan Talimat" da büyükelçilere bildirilmiştir.[523] Said Halim Paşa kabinesi, Mahmud Şevket Paşa zamanında hazırlanan "Vilayetlerin Geçici Genel İdare Kanunu"na 1 Temmuz 1913'te bir ek kanun hazırlayarak bazı maddelerini değiştirmiş; 6 Temmuz 1913'te ise "Sulh Hakimleri Hakkındaki Kanun"a 23 maddelik bir talimat ekleyerek, genel müfettişlerin görev ve yetkilerini belirlemiştir.[524] Vilayetlerin Geçici Genel İdare Kanunu'na yapılan 7 maddelik eke göre; genel müfettişlerin beş yıl için Meclis-i Vükela kararı ve padişahın iradesiyle atanması kararlaştırılmıştır (M.2). Onların emri altındaki memurların, yerli ve yabancı uzmanların sayısını, sorumlu olacakları bölgenin önemine göre Meclis-i Vükela tayin edecektir. Bunlar, genel müfettişlerce seçilebilecek veya onların rızası alındıktan sonra atanacaklardır (M.4). Herhangi bir Osmanlı Bakanlığı ile genel müfettişler arasında çıkabilecek olan anlaşmazlıklar Meclis-i Vükela'ca çözümlenecektir (M.5).

Genel müfettişlerin görev ve yetkilerini belirleyen, Sulh Hakimleri Kanunu'na eklenen 23 maddelik talimata göre ise genel müfettişler; Vilayetlerin Genel İdare, Nahiyeler Kanunu ve genel olarak bütün kanunların yürütülmesine nezaret edeceklerdir (M.4). Valilerin oyunu aldıktan sonra genel müfettişler, gerekçesini de bildirerek sorumlu oldukları bölge için uygun görmedikleri kanunlarda yapılmasını doğru buldukları değişiklikleri Bâb-ı Âlî'ye bildirecek ve bu yolda tasarılar sunacaklardır. Bu kanunların yürütülmesini kolaylaştıracak talimatnameler de yapabilecekler; bunlar yürürlüğe girmeden önce ilgili bakanlığa sunulmuş olmalıdırlar (M.5). Genel Müfettişler, bir yerde yeni mülkî makamlar kurmayı gerekli bulursa vali ve kolordu komutanlarının da oyunu alarak bu yolda kanun önerebileceklerdir (M.6). Genel müfettişler, göçebe oymakların yerleştirilmesi için onların gelenek ve göreneklerini de göz önünde tutarak nizamname tasarıları hazırlayıp İçişleri Bakanlığı'na sunacaklardır (M.7). Genel müfettişlere, memurları işten çıkarmak veya yerlerini değiştirmek için çok geniş yetkiler verilmektedir (M. 10, 11, 12 ve 15). Yine bunlara bazen merkezle danışarak her bakımdan ıslahat yapmak için genel yetkiler verilmiştir. Adliye işleri için 17. madde; polis ve

---

[522]Bu genelge için Bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914),* Yay. Haz..: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001, s. 86, 87.

[523]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 119. Bu konuda Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, C.2, K.3.

[524]Zekeriya Türkmen, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.38.

jandarma için 18. ve 19. madde; âşâr ve temettü (kazanç, gelir) gibi vergiler için 21 ve 22. madde; tarım, orman, maden vs. için 23. madde; keza genel müfettişlerin malî işler ve yerel bütçelerin düzenlenmesi ve yürütülmesi işlerinde de yetkileri vardır (M.14 ve 20).[525] Bunun yanında bütün Osmanlı Devleti, çeşitli vilayetlerden oluşan altı müfettişlik bölgesine ayrılmıştır. Bunlardan iki tanesi ise, Kuzey Anadolu ile Doğu Anadolu Müfettişlik Bölgeleri olarak düzenlenmiştir. Ermeni Islahatı'nın alakalı olduğu bölgeler ise bu iki müfettişlik bölgesidir.[526] Bâb-ı Âlî ayrıca, 5 Temmuz'da genel müfettişliklerin sınırlarını da bir genelge ile büyükelçiliklere bildirmiştir. Buna göre: Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu iki genel müfettişlik içine alınmıştır. Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetleriyle Canik (Samsun) bir bölge; Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamüratülaziz vilayetleri de ayrı bir bölgeyi teşkil edecekti. Bunların başına yabancı müfettişler getirilecekti; yanlarında da yerli ve yabancı birçok uzman olacaktı.[527] 8 Temmuz tarihli Tanin'de, Doğu Vilayetleri'nin kolaylıkla ıslah olunabilmesi için iki mıntıkaya taksim edilmiş olup bunların her birinin bir genel müfettişin teftişi altında bulundurulmasına karar verildiği yazıyordu.[528] Ayrıca Dahiliye Nezareti, Anadolu'ya gönderdiği mülkiye müfettişlerinden her nahiyede bulundurulması gereken jandarma ve polis kuvvetinin mikdarı, yolların durumu ve yeniden kaç kilometre yol inşa edileceği, hapishanelerin teftişi, her yerde inşa olunacak hapishanelerin sayısı, her vilayette uygulanacak olan sağlık tedbirleri, özel ve resmi okulların durumu, zirai durum ve her vilayette ihtiyaca göre icra olunacak ıslahat ve gittikleri vilayetlerin durumlarını gösteren raporlar istiyordu. Bu raporlar incelendikten sonra ıslahat kanununun tatbiki için gerekli tedbirler alınacaktı.[529]

Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa, 2 Temmuz 1913 tarihli telgrafında naklettiğine göre Sazanov'un, Said Halim Paşa'nın 25 Haziran tarihli genelgesinde anlattığı ıslahatları yetersiz bulduğunu, bunların sürekli saldırı ve yolsuzluğa uğrayan halkı memnun edemeyeceğini, bu bölgelerde devamlı cinayetler işlendiğini, halk tarafından öldürme yahut zorlama yoluyla Ermeniler'in arazilerine el konulduğunu, bununla birlikte Doğu Vilayetleri'nde düzen, güvenlik ve adaletin sağlanması gerektiğini, Rusya'nın komşu bir ülke olarak bu bölgede güvenliğin sağlandığını görmek konusuyla diğer devletlerden daha çok ilgili olduğunu, Kafkasya'da bir milyondan fazla Ermeni olduğu için Doğu Vilayetleri'nde bir ihtilal çıkarsa Rusya'nın Kafkasya eyaletlerinde güvenliği sağlamak için müdahaleye mecbur olacağını söylediğini, bildirmiştir.[530] Viyana Büyükelçisi Hilmi Paşa ise 26 Haziran 1913 tarihli

[525]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.119,120.
[526]Çavdar, *Talat Paşa…,* s.306.
[527]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.120.
[528]*Tanin*, 3 Şaban 1331- 25 Haziran 1329- 8 Temmuz 1913, Nr: 1655, s.1.
[529]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…*, s.189.
[530]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s. 87.

telgrafında, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Berchtold ile *Tan* gazetesinde çıkan "Mandelstam Tasarısı'nın yakında büyük devletler büyükelçileri tarafından Bâb-ı Âlî'ye tebliğ edileceği" haberi üzerine görüştüğünü ve bakanın: "biz, Almanya ve İtalya Anadolu'da büyük bir gelişme kazanmanıza çok ilgi duyuyoruz. Bu amaca engel olacak hiçbir şeyi desteklemek istemeyiz. İngiltere'nin çıkarları da bunu gerektirir; fakat yapılan tekliflere nasıl ortak olduğuna şaşıyorum." dediğini, bildirmiştir.[531]

15 Temmuz'da Tanin'de çıkan yazıya göre Sadrazam Sait Halim Paşa, ıslahatı icra etmek için Düvel-i Muazzama'dan memur istediklerini, yabancı memurlara ihtiyaçları olduğunu, Düvel-i Muazzama'nın birçok defa vaad ettiği maddi ve manevi yardımları yerine getireceğini ümit ettiklerini söylemiştir.[532]

2.2.5 Mandelstam Projesi'nin İstanbul Büyükelçiler Konferansı ve Elçilikler'in Baştercümanlarından Oluşturulan Komisyonda Ele Alınması

Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nın Katib-i Umumîsi sıfatıyla Talat Paşa, ıslahat işinin Osmanlı Devleti'nin iç işi olması dolayısıyla Rusya'yı aradan çıkarmak için eski Nafia Nâzırı (Bayındırlık Bakanı) Halaçyan'ın evinde bazı Ermeni şefleriyle bir toplantı yapmıştır. Talat Paşa Ermeni şeflerine; hükümetin ıslahat yapmaya kesin karar verdiğini, Rusya'nın özendirmesiyle yapılacak ıslahatın bir sonuç vermeyeceğini, Doğu Anadolu'da düzenli bir ordu kurmak için Avrupa'dan uzman getirtileceğini anlatmıştır; fakat Ermeni şefleri, anlatılanlar Ermeni halkı ve Patrikhane'yi inandırmaz diyerek kabul etmemişlerdir. Talat Paşa, bu toplantıdan "Ermeniler'in ıslahat deyimiyle Ruslar'ın karışması sonucu bir özerklik ve sonra da bağımsızlık kazanmak istedikleri" sonucunu çıkarmıştır.[533]

Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'ye ıslahat için başvurması ve Rusya'nın muvafakatini alamamasından dolayı İngiltere'nin bu teklifi kabul etmemesinden sonra Rusya, büyük devletlerden Ermeni Islahatı konusunda tekrar müzakerelerde bulunmak üzere konunun tekrar gündeme getirilmesi ve tekrar görüşülmesi için talepte bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nın öncesinde devletler, İttifak ve İtilaf Müsellisîni (üçlüsü) olarak bloklaştıkları[534] için İngiltere

---

[531]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s. 88.
[532]*Tanin*, 10 Şaban 1331- 2 Temmuz 1329- 15 Temmuz 1913, Nr: 1662, s.3.
[533]*Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.160.
[534]1894'te Fransa ile Rusya aralarında bir ittifak yapmışlardır. 1902'de İngiltere ile Fransa, 1907'de ise İngiltere ile Rusya aralarında ittifaklar yapmışlardır. Böylece İtilaf Üçlüsü olarak bir blok oluşmuştur. Bu bloğun karşısında ise Almanya'nın başını çektiği İttifak Üçlüsü vardı. İngiltere, özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Yakın Doğu'da kuvvetlenmeye başlayan Alman etkisine karşı Fransa ve Rusya ile ittifaka yönelmiştir. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…*, s.121. Almanya siyasi birliğini gerçekleştirdiği 1871'den sonra, Slav tehlikesi'nin iki tarafı da rahatsız etmesi nedeniyle Avusturya-Macaristan ile yakınlaşmaya başladı ve iki devlet 7 Ekim 1879'da bir ittifak andlaşması yaptı. Öte yandan Bismarck, sorunlu olduğu Fransa'yı İtalya'nın

ve Fransa'nın, Rusya'nın talebini geri çevirmemeleri doğal karşılanabilir. Almanya yani karşı bloktan bir devlet olarak bu sorunun bütün büyük devletlerin katılımıyla müzakere edilmesi gerektiğini öne sürmüş ve bu müzakerelere şartlı olarak katılacağını söylemiştir. Almanya'nın, menfaatleri icabı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını savunduğu belirtilmişti. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bozulması, Alman ekonomik imtiyazlarına büyük bir darbe vuracaktı. Yalnız, o dönemde Osmanlı Devleti'nin taksimi ihtimali üzerinde duran Alman diplomatları, eğer Osmanlı Devleti büyük devletler tarafından paylaşılacak olursa kendilerinin de bu işe kayıtsız kalamayacaklarını ve paylarını almak için her türlü yolu deneyeceklerini gizli yazışmalarında belirtiyorlardı yani Almanya'nın öncelikli tercihi Osmanlı Devleti'nin, kendileri yeterince güçlenene kadar ayakta kalmasıydı fakat böyle bir paylaşma olursa da müdahale etmekten başka çareleri olmadığını da söylüyorlardı. Almanlar, özellikle Bağdad demiryolunun güzergahını asla bir başka devlete kaptırmamakta kararlıydılar.

Rusya, Osmanlı Hükümeti'nin İngiliz müfettişler ve uzmanlar getirtme girişimini sonuçsuz bırakarak, Ermeni Islahatı Meselesi'nde liderliğini kabul ettirmiş oluyordu.[535] Ermeni Islahatı Meselesi'nde liderliği eline alan Rusya, ıslahat meselesinin İstanbul'da müzakere edilmesi için derhal diğer büyük devletler nezdinde girişimlerine başlamıştır. Rus Hükümeti, 22 Mayıs 1913'te Berlin'deki Rus Büyükelçisi M. Sverbeieff'i Almanya Hariciye Nazırı ile görüşmeye memur etmiştir;[536] 24 Mayıs 1913'te de Paris, Viyana ve Roma büyükelçilerine de nezdinde bulundukları hükümetlere tebliğ edilmek üzere şu telgrafı göndermiştir: "Türkiye'nin Ermenilerle meskun vilayetlerinde icrası lüzûmu tahakkuk eden ıslahat hakkında derhal müzakereye başlamak gereğine kâni bulunuyoruz. Şark vilayetlerinin hemhudud olması, Kafkasya'daki külliyetli Ermeni ahalisi bulunması sebebiyle Rusya Devleti diğer devletlerden daha çok mezkur havalinin emniyet ve asayişiyle alakadar bulunuyor. Şimdi devletlerin, mezkur vilayetler ıslahatı için müzakereye başlanmasına taraftar olup

---

desteklememesi için İtalya'yı, Akdeniz'e teşvik ediyordu. İtalya'nın Tunus'a göz dikmesi ve Tunus'u 1881'de Fransa'nın işgal etmesi, İtalya'yı Almanya'ya yakınlaştırdı. Bütün bunlardan dolayı İtalya, 20 Mayıs 1882'de Almanya-Avusturya İttifakı'na girince "Üçlü İttifak" kurulmuş oldu. 1907'ye gelindiğinde 1914'te patlayacak 1. Dünya Harbi'nde karşılıklı çarpışacak Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf blokları oluşmuş ve taraflar hızlı bir şekilde harp hazırlıklarına başlamışlardır.

[535]Talat Paşa, hatıralarında; İngiltere'nin Doğu Anadolu Islahatı işinde Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı işbirliği teklifini savsaklamasını, "bu durum birçok ümitleri de yok etti. Artık bütün amacın ıslahat olmayıp bu bölgeleri Rus nufûzuna bırakmak olduğu açıkça görülüyordu." şeklinde değerlendirmiştir. *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s. 160. Yani, İngiltere bu teklifi savsaklayarak Osmanlı topraklarının muhtemel taksiminde Rusya'nın bu bölgeyi ele geçirmesini kabul etmiş oluyordu.

[536]Sazanov'un anılarında belirttiğine göre Sverbeieff; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni toplumunun durumunu hızlı ve hakça reformlarla iyileştirme niyetiyle her iki büyük gücün çabalarını birleştirmeye kalkışırken, Rusya Avrupa hükümetleri arasında her türlü rekabetten kaçınmayı arzu ettiği güvencesini Berlin Hükümeti'ne verecek, bu girişimde bulunurken Rusya imparatorluk hükümetinin Türkiye'nin haklarına herhangi bir zarar verme düşüncesinde olmadığını, sadece sınırlarında olası tehlikeli karışıklıkları önlemeyi umduğunu da belirtecekti. *S. Sazanov'un Anıları…, s.165.*

olmadıklarını anlamak icab ediyor. Bundan dolayı, nezdinde memur olduğunuz hükümete herkesten ziyade duruma vakıf olan İstanbul büyükelçilerine hemen müzakereye başlamak üzere emir vermelerini teklif etmenizi, rica ederim."[537] Rus Büyükelçisi Giers ise, 26 Mayıs'ta Rus Hükümeti'nin "Ermeni Islahatı"na verdiği ehemmiyeti anlatan bir muhtırayı Bâb-ı Âlî'ye vermiştir.[538]

Rusya, 26 ve 27 Mayıs'ta Fransa ve İngiltere'ye bir nota ile başvurarak ıslahat işinin İstanbul'daki üç büyükelçi arasında görüşülmesini istediğini söylemiştir; fakat Rus isteğini öğrenen Alman Hükümeti, 4 ve 5 Haziran'da Fransa ve İngiltere'ye başvurup Osmanlı ülkesinde veya Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılacak olan ıslahatın birkaç büyük devletin değil bütün büyük devletlerin işi olduğunu ileri sürmüştür.

Mahmud Şevket Paşa'nın girişimine karşılık Mayıs 1913 yılında Ermeni Meselesi'nin kabineler arasında müzakere konusu olmasını sağlamaya çalışan Rusya, devletlere Osmanlı Hükümeti üzerinde devletlerarası bir harekete geçmenin zamanının gelmiş olduğuna inandığını bildirdiği gibi; aynı zamanda Londra ve Paris'teki elçilerine, Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle taahhüt etmiş olduğu ıslahatı yaptırmak konusunda bu devletlerin görüşünü almalarını ve Balkan Savaşı sebebiyle Osmanlı Devleti'nin kaybettiği yerlerden Osmanlı Ermenistanı'na göçmen sevkine engel olmak için Bâb-ı Âlî'ye yapmış olduğu teklif ve teşebbüs dolayısıyla devletlerin kendisine yardım etmelerini sağlamaya çalışmalarını da istemiştir. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın teklifini kabul etmişlerdir.[539]

Rusya, bu işin daha önce de belirtilen nedenlerden dolayı, Osmanlı'nın merkezinde halledilmesini istiyordu. İngiltere ise Londra'da müzakere edilmesini istiyordu fakat Rusya'nın dediği olmuştur. İngiltere ve Fransa Hükümetleri, muvafakatlerini ve İstanbul büyükelçilerine gerekli talimatları vermişlerdir.[540] Almanya ve diğer ittifak devletleri müzakerelere başlamak için iki şart öne sürmüşler; bu ıslahat projesinin padişahın hakimiyet hukukuna ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne kesinlikle zarar vermemesini ve İstanbul'da yapılacak müzakerelere Osmanlı temsilcisinin de katılmasını istemişlerdir.[541] Rusya işin sürüncemede kalacağı, görülecek işe kötü tesir edeceği ve işin çabuk görülmesi

---

[537]*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.170,171. Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa, 19 Haziran 1913 tarihli Said Halim Paşa'ya gönderdiği yazıda; sorduğu bir soru üzerine Pichon'un (Fransa Dışişleri Bakanı) Rusya Hükümeti'nin önerisiyle İstanbul'daki büyük devlet büyükelçilerine Ermeniler'in oturdukları bölgelerde uygulanacak ıslahatla ilgilenmek üzere emir verildiğini söylediğini, bildirmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.193.
[538]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s.207.
[539]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.384.
[540]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.385. İngiltere, Rusya'nın ıslahat konusunun büyük güçler arasında tartışılması yönündeki isteğini resmen 9 Haziran 1913'te kabul etmiştir. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.141.
[541]*S.Sazanov'un Anıları…,* s. 166.

için Osmanlı temsilcisinin elçiler toplantısına katılmasını, yani ikinci şartı kabul etmemiştir. Rusya ayrıca eğer Bâb-ı Âlî ile tartışmalara başlanırsa, Ermeniler'in zihninde ıslahat işinin Türkler'e bırakıldığı düşüncesinin ortaya çıkmasından da korkuyordu.[542] Rusya'nın ısrar etmesi üzerine, İttifak Devletleri bu şarttan vazgeçmişlerdir. Aynı günlerde Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Türk Büyükelçisi'ne (Turhan Paşa'ya); "Ermeni Meselesi için zamanında ıslahat yapılmaması, Avrupa müdahalesini davet edebilir." diyordu. Rus elçisi Giers de Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'a; Türkiye'nin içinde bulunduğu anarşi nedeniyle ıslahatın sükûn temin edemeyeceğini, bu sebeple Rus ordularının bu bölgeye girmesi gerekecebileceğinden buna şimdiden hazır olunmasını tavsiye ediyordu.[543]

Yalnız bu aralar İngiltere, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına karşı olduğunu ifade ediyordu. Hindistan'daki ve idaresindeki diğer müslümanları ürkütmek istemiyordu. Osmanlı tasarısının da gözönünde bulundurulmasını ve Rus tasarısı ile Türk tasarısının tartışılıp arada her iki tarafın da memnun olacağı bir uzlaşma meydana getirmek istiyor ve o ara Osmanlı'nın parçalanmasına yol açacak bir şey istemiyordu. İngiltere, artık Ermeni Meselesi ile ilgili tartışmalarda başrollerde pek fazla görünmek istemese de Osmanlı'nın parçalanmasının Hündistan Müslümanları üzerinde yapacağı etki, İngiliz Dışişleri'nin aklını meşgul ediyordu.[544] Böylece Ermeni Meselesi, 1. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda son kez İngiliz Dışişleri'nin gündemine oturmuştur. Bu noktada İngiltere'nin soruna bakışını etkileyen temel faktör, Rus politikası ve Ruslar'ın Ermeniler'e dair düşünce ve planlarıydı.[545] Almanya ise 26 Haziran 1913'te, Mandelstam tasarısının tehlikeli olan maddeleri hakkında bir muhtırayı tebliğ etmiştir.[546]

Rusya, aslında kendi tasarısının İtilaf Devletleri'nin ortak tasarısı olarak elçiler toplantısına sunulmasını istiyordu fakat İngiltere bu teklifi, bir ayrışmaya meydan vermemek için Rus tasarısı olarak sunulmasının daha doğru olacağını Rusya'ya söylemiş ve öyle de olmuştur.

İstanbul Büyükelçiler Konferansı olarak adlandırılabilecek toplantılar, Avusturya Büyükelçisi Marki Palaviçini, elçiler arasında en kıdemlisi olduğu için onun başkanlığında ve onun Yeniköy'deki elçilik makamında yapılmıştır. 30 Haziran'daki ilk toplantıda Rus tasarısı,

---

[542]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.386.
[543]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.385.
[544]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.142.
[545]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.124.
[546]"Rusya'nın hazırladığı tasarıya göre; altı vilayet birleştirilip idaresi Padişah tarafından atanacak hristiyan bir genel valiye veriliyor. İdare ve askerlikçe merkezî hükümetten bağı tamamıyla kesiliyor. Memurlar ve hakimler, genel vali tarafından tayin ve azlediliyor ve askerler de barış halinde Ermenistan'da istihdam ediliyor. Mezkur tasarı, Anadolu'nun yarısını Ermenistan yapıyor ve Padişah'ın hakimiyetini de pek ziyade zayıflatıyor. Bu hale göre, Osmanlı Devleti'nin fiilen paylaşılması başlamış olacaktır ki Almanya Hükümeti, bunun ortaya çıkmasını bertaraf etmeye kesinlikle azmetmiştir." *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.172.

Rus büyükelçisi Giers tarafından konferansa sunulmuştur. Rus Elçiliği Baştercümanı Mandelstam'ın hazırladığı proje, İngiltere ve Fransa tarafından beğenilip kabul edilmiştir. Aynı toplantıda büyükelçiler Rus tasarısının, altı büyükelçilik Baştercümanlarından kurulmuş bir komisyonda incelenmesine de karar vermişlerdir. Almanya Büyükelçisi Wangenheim, bu toplantı ile ilgili olarak Berlin'e yolladığı raporunda, Rus elçisi Giers'in; toplantının Rusya'nın teşvikiyle yapıldığını, Rusya'nın Doğu Anadolu ve Ermeni Meselesi'nde diğer milletlerden daha çok alakadar olduğunu, müzakerelerin en kısa zamanda neticelendirilmesi gerektiğini vurguladığını, Berlin'e bildirmiştir.[547]

Baştercümanlar, ilk olarak 3 Temmuz 1913'te Yeniköy'de Avusturya Büyükelçiliği'nde toplanmışlardır.[548] 7 Temmuz'da, elçiliklerin Baştercümanlarından oluşan komisyon heyeti yine Avusturya Elçiliği'nde toplanarak Doğu Anadolu Vilayetleri'nde tatbik edilecek ıslahat ve Mandelstam tasarısı hakkında müzakerelerine devam etmiştir.[549] Bu komisyon, 3-24 Temmuz arasında toplam sekiz toplantı yapmıştır; başlıca tartışmalar Osmanlı tasarısından yana konuşan Avusturya ve Almanya temsilcileri Panfili ve Şoenberg ile Rus baştercümanı Mandelstam arasında olmuştur.[550] Rus diplomasisi bu konferans esnasında, Doğu Anadolu'da tekelci bir şekilde hakimiyet kabiliyeti elde etmeye çalışmış, bu konuda karşısına her defasında Almanya çıkmıştır.[551]

Konferansta ise Alman Büyükelçisi Wangenheim, Rus tasarısına şiddetle muhalefet etmiş ve Mandelstam Projesi'nin bir "Ermeni muhtariyeti"ni ve "Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını sağlayacağını" belirtmiştir.[552] Özellikle, Ruslar'ın istedikleri "mahallî askeri hizmet usulü"ne Avusturya ve Almanya elçileri karşı gelmişlerdir.[553] Almanya, bu meselede Osmanlı Devleti'nin de arzularının dikkate alınmasını istiyordu. İngiltere de Almanya, Avusturya ve onlara katılan İtalya görüşüne eğilim göstermeye başlamış ve Osmanlı ıslahat tasarısının da göz önüne alınmasını istediğini ve Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına götürecek bir yola gidilmesini istemediğini İstanbul'daki maslahatgüzarına 4 Temmuz'da bildirmiştir. Fransız Büyükelçisi Bompard ise, bu konuda muhakkak Bâb-ı Âlî ile temas ve anlaşma

---

[547]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.116.
[548]*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.172.
[549]*Tanin*, 3 Şaban 1331- 25 Haziran 1329- 8 Temmuz 1913, Nr: 1655, s.3.
[550]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.121.
[551]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.141.
[552]Kurat, *Tükiye ve Rusya,* s.208. St. Petersburg Alman büyükelçisi, komisyon çalışmalarının başlamasından birkaç gün sonra Rus Hükümeti'ne Rus tasarısının temel ilkelerini eleştiren, reformlar meselesinde büyük güçlerden, Türkiye'nin arzularını da gözününe almalarını temenni eden bir nota vermiştir. *S.Sazanov'un Anıları…,* s.167, 168.
[553]Kurat, *Tükiye ve Rusya,* s.209.

sonunda bir neticeye varmak lüzûmunu öne sürmüş; istihdam edilecek memur ve subayların daha ziyade küçük devletlerden alınması tavsiyesinde bulunmuştur.[554]

İki taraf arasındaki anlaşmazlık oluşturan farklara bakarsak; adı geçen Rus temsilcisi tarafından sunulan ıslahat projesini inceleyen Osmanlı Hükümeti, altı vilayetin bir genel valinin emrine verilmesine karşı olduğunu, ıslahatın kontrol ve tatbikinin Osmanlı Hükümeti'ne bırakılması gerektiğini bildiriyordu.[555] Osmanlı Hükümeti, "genel vali" değil "genel müfettişler" arzu ediyordu; yabancı genel müfettişleri ise büyük devletlerin tasdikini almadan doğrudan doğruya kendisi atamak istiyordu.[556] Zaten, Mahmud Şevket Paşa zamanından başlayarak İngilizler'den müfettiş ve uzman istenmesi bu politikanın göstergesidir yani Osmanlı Hükümeti, müfettişlerin yetkilerini kendisi belirlemek ve ipleri elinde tutmak istiyordu. Bir ıslahat girişiminde bulunmak taraftarıydı fakat bunu yukarıda ayrıntılı olarak kontrol meselesinde aktarıldığı gibi kendi kendine yapmak istiyordu. Bu ıslahatın doğrudan doğruya bir Ermeni Islahatı anlamına gelmesini de istemiyordu. Osmanlı tasarısına göre; genel müfettişlerle bakanlıklar arasında anlaşmazlıklar çıkarsa bunlar Meclis-i Vükela'da çözümlenecekti; genel müfettişlere ait talimat, Osmanlı vilayet teşkilatına dokunmamakta ve bu müfettişlere ancak gözetim ve kanunlarda gereken değişiklikler, göçebelerin yerleştirilmesi, jandarma gibi işler, vergilerde ıslahat yapılması gibi işler için Bâb-ı Âlî'ye görüş sunma yetkisi vermişti; bunlar memurları işten çıkarabiliyorlar fakat yenilerini alamıyorlardı. 5 Temmuz tarihli genelge ile de iki genel müfettişlik bölgesinin düzenlendiği Bâb-ı Âlî'ce açıklanmıştı.

Rusya, yukarıda da görüldüğü gibi Mandelstam projesiyle altı vilayeti bir Ermeni vilayeti olarak birleştirmek istiyordu. Başına da tercihan bir Avrupalı genel valinin atanmasını istiyordu. Avrupalı olmazsa Hristiyan Osmanlı vatandaşı olabilirdi. Daha da önemlisi idari ve askeri olarak Rus projesi, neredeyse bu vilayetleri Osmanlı'dan ayırıyordu. Çünkü bu genel valilere, memurları ve hakimleri atama yetkisi verilmesini; askerlik vazifesini göreceklerin barış zamanında yalnız bu bölgede askerlik yapmalarını istiyordu. Alman Hükümeti'nin görüşüne göre bu tasarı, 1895 projesinden de çok ileri gidiyordu.[557] Almanya Hükümeti yönünden bu proje gerçekleşek olursa, Anadolu'nun yarısı bir Ermenistan haline girmiş olacak ve buranın Osmanlı Devleti ile zayıf bir bağı kalacaktı. Ermeniler'e verilecek şeylerin Osmanlı'nın diğer bölgeleri için reddi güç olur ve bu şekilde Almanya'nın kaçındığı

[554]Kurat, *Tükiye ve Rusya,* s.208.
[555]Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.50.
[556]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 120.
[557]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.122.

Osmanlı'nın taksimine başlanmış olurdu.[558] Yukarıda adı geçen raporunda Wangenheim, bu tasarının uygulamaya konulması halinde Osmanlı Devleti'nin taksimine başlanmış olacağını bildiriyordu. Mandelstam tasarısı uygulanmaya başlarsa, bu bölgenin Rusya'nın etkisine gireceği açık bir gerçekti. Eğer Rusya Doğu Vilayetleri'ne hakim olursa, Fransa Suriye'ye, İngiltere Basra Körfezi'ne hakim olmak isteyecekti. Bu durumda Almanya da harekete geçmek zorunda kalacak ve kendisini alakadar eden sahayı talep edecekti.

Almanlar, bir yandan Rus tasarısına karşı koyup Osmanlı toprak bütünlüğünü savunurken aynı zamanda da çalışma sahamız dedikleri menfaat alanlarını da meydana gelebilecek bir Osmanlı paylaşımına karşı belirlemişlerdi bile. Çok dikkat çekici olduğundan Almanlar'ın Osmanlı paylaşılırsa hak iddia edecekleri yerlere bakılacak olursa; Almanya, menfaat alanını batıda Alanya'ya, Doğu'da İskenderun'a kadar uzatıyordu. Sınır, Alanya'dan kuzeybatıya doğru Toros Dağları'nı takip etmekte ve orada bulunan Beyşehir Gölü'nü de içine almaktaydı; çünkü bu göl Konya Ovası'nın sulanması için önemliydi. Kuzey'de Fransız ve Ruslar'ın da daha belli olmayan emelleri olduğu için henüz kuzey sınırını tam olarak belirleyememişlerdi. Bu belirlenen sahada Almanlar'ın birçok imtiyazları, madenleri, demiryolu hatları[559] ile Mersin ve İskenderun Limanı bulunuyordu. Bağdat demiryolunun İstanbul Boğazı'nda bulunan hareket noktasını ise büyük ihtimal ele geçiremeyeceklerini düşünüyorlardı.[560] İngiliz Büyükelçisi Lowther ise, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının dört sorumluluk bölgesine ayrılmasını önermiştir. Bu öneri şöyleydi: Rusya'ya Ermeniler'in bulundukları vilayetler; İngiltere'ye Mezopotamya; Fransa'ya Suriye ve Batı Anadolu; Almanya'ya da Adana. Bu önerinin dikkat çekici olan tarafı ise; Almanya bir tarafa bırakılırsa, 1. Dünya Savaşı esnasında 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Osmanlı topraklarını paylaşmak için yapılan Sykes-Picot Anlaşması'nın içeriği ile birebir örtüşmesidir. Dolayısıyla savaşa kadar Ermeni Meselesi ve ıslahatı maskesi altında yürütülen emperyalist politikalar yine gizli anlaşmalarla da olsa gerçek görünüşlerine ancak Dünya Savaşı yıllarında kavuşacaktır.[561]

İngiliz maslahatgüzarı Marling, 12 Temmuz 1913 tarihli bir raporunda Almanya'nın ıslahat konusunda Rus tasarına karşı duruşunu değerlendiriyordu: Rusya'nın istekleri ile

[558]Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.397.
[559]Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'nın Said Halim Paşa'ya gönderdiği 7 Haziran 1913 tarihli yazıda naklettiğine göre; 3 Haziran 1913'te Viktor Berar, Bogos Nubar ile birlikte Ermeni Meselesi hakkında katıldığı bir konferansta Bağdat demiryolu hattına da değinmiştir. Bu konuda Viktor Berar, Alman gazetelerinin şu sıralar Ermeniler'in haklarını şiddetle savunduklarını, zira demiryolu hattı Türkler'in yaşadığı vilayetlerden geçtiği sürece sadece Türkler'e ve eski hakana hoş görünmek isteyen Almanlar'ın şimdi Adana Vilayeti'nden itibaren Ermeniler'e muhtaç bulunduğunu söylemiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.196.
[560]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.117, 126,127.
[561]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.10, 141.

Almanya'nın tutumunu değerlendirdiği raporunda Marling, Rusya'nın istekleriyle Almanya'nın istekleri karşılaştırıldığında Rus tarafını daha tutarlı görmektedir. Marling'in şu cümlesi, Alman politikası hakkındaki düşüncesini ifade ettiği için dikkat çekicidir: "Wangenheim'in Türk İmparatorluğu'nu koruma yolunda gösterdiği ilgi, az çok ikiyüzlücesine ve blöfümsü görünmektedir; amacı Rus tasarısına karşı çıkarak Türkler'i kendine çekmek ve İngiltere'yi Ruslar'a karşı bir duruma sokmaktır."[562]

Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov 13 Temmuz 1913 tarihli, İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'e gönderdiği bir yazıda; tasarılarında birtakım değişiklikler yapılabileceğini fakat bazı noktalarda taviz veremeyeceklerini söylüyordu: Buna göre, ıslahat kesinlikle Avrupa gözetiminde olmalıdır, bir hristiyan genel vali, bir yerel meclis olmalıdır ve yerli unsurlar idareye iştirak etmelidir. Ayrıca, Sazanov'a göre küçük bir devletin subaylarını Doğu ve Kuzey Anadolu için getirtmek zaman gerektirirdi ve birkaç İsveçli subay, katliamları önleyemezdi.[563]

Sonuç olarak; Alman tarafı ve Alman Büyükelçisi Wangenheim, Rus planını Türk hakimiyetine vurulan bir darbe ve Anadolu'nun paylaşılma sinyalleri olarak algılamıştır. Alman tarafına göre böyle bir yapılanma, Rus ilhakı ile aynı anlama geliyordu. Aslında Rus planı bir Ermeni otonomisi yaratmak üzere tasarlanmıştı. Hatta Rusya, bu otonominin başında bir Rus valisi görmek taraftarıydı. Ermeniler de sadece Rus denetiminde olan bir ıslahat planından yanaydılar. Bu durumun farkında olan İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, bir noktaya kadar Almanya'yı destekleyen silik bir profil çizmiş; kısmen de Rusya'yı desteklemiştir. Hem Rusya hem de Almanya ile ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyen İngiltere, Rusya ile Almanya arasında uzlaştırıcı bir politikaya başvurmuştur.[564]

2.2.6 İstanbul Büyükelçiler Konferansı'nın Dağılmasından Yeniköy Antlaşması'na (8 Şubat 1914) Kadar Osmanlı Hükümeti İle Büyükelçiler Arasında Islahat Müzakereleri

Rus ve Osmanlı tasarıları arasında çok önemli görüş ayrılıkları olduğu için büyükelçiler konferansı bir sonuca varamadan dağılmıştır.[565] 24 Temmuz'da konferans dağılırken Almanya, Avusturya ve İtalya Büyükelçileri kamuoyuna bir bildiri sunmuşlardır. Buna göre;

---

[562]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.132.
[563]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 133.
[564]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.142.
[565]Sazanov, anılarında; "komisyonun ilk oturumundan itibaren çalışmalarının hiçbir sonuca ulaşmayacağı ortaya çıktı." demiştir. S. Sazanov'un Anıları…, s.167. Sazanov, konferansın sonuçsuz dağılmasıyla ilgili şunları da söylemiştir: "İstanbul'daki komisyon çalışmaları, kesin olarak hiçbir işe yaramadığından sekiz oturum sonunda kesildi. Rus tasarısının her noktası Alman temsilcilerinin itirazlarıyla karşılaşıyordu. Eklerdeki sayısız değişiklikler bu tasarıyı öylesine farklı hale getirmişti ki tüm varoluş nedenini kaybetmiş hiçbir pratik önem taşımaz olmuştu." *S. Sazanov'un Anıları…,* s.168.

Ermeniler'in oturdukları vilayetlerde yapılacak ıslahat yürürlükte bulunan Osmanlı kanunları, genel müfettişler hakkındaki talimat ve Bâb-ı Âlî'nin 1 Temmuz tarihli genelgesi üzerine kurulmasında üç büyükelçi ısrar etmekteydi. Bunun yanında Osmanlı Hükümeti de yürürlükte bulunan kanun ve nizamnamelere ek olarak bazı tedbirler almalıdır. Buna göre; bugünkü ve gelecek olan genel müfettişlerce istenilecek olan kanun ve nizamların yürütülmesi için Avrupa gözetimi olmalıdır. Çeşitli meclislerde hristiyanlara nufusları oranında üyeler sağlanılmalıdır; bu meclislerin yetkisi, Avrupa komisyonunca 1880 tarihinde yapılmış olan Rumeli Vilayetleri Kanunu'na uygun olmalıdır. Ermeniler'in nufusça kalabalık oldukları yerlerde polis, jandarma, memur ve hakimler her milletin nufusuna göre alınmalı; oralarda vali, mutasarrıf ve kaymakamlar çoğunluğun dininden ve yardımcıları da azınlığın dininden olmalıdır. Polis ve jandarma için yabancı uzmanlar getirilmelidir. Hamidiye Kürt alayları dağıtılmalıdır. Bunlardan başka adı geçen üç elçi, Osmanlı Hükümeti'ne Rus tasarısındaki bazı maddelerin de kabul edilmesini tavsiye etmiştir: A) Yalnız orada yerleşik olan kişilerin seçmen olabilmesi ve seçilebilmesi, b) Diller ve okullar üzerindeki hükümler, c) Ermeni milletine ötedenberi bütün devlet içinde tanınmış olan hakların devamı.[566]

Halil Menteşe'ye göre; Rusya ıslahata, işgale bir başlangıç olmak üzere girişmiş ve (Mandelstam) tasarısını ona göre tanzim etmiştir. Halil Menteşe, Mandelstam Tasarısı hakkındaki yorumlarına şöyle devam etmiştir: "Aslında, altı vilayette yüzde yetmiş beşten fazla çoğunluğu olan müslümanları Ermeni azınlığın tahakkümü altına bırakmaktan ibaret olan mezkur ıslahat (Madelstam Tasarısı), tatbik mevkiine konmuş olsaydı ilk netice İslam ahalisinin galeyanı olacaktı. Zira genel meclislerde, idare azalıklarında, memuriyet, polis ve jandarmada sayı olarak eşitlik, senelerden beri kuvvet ve şiddetle eserlerini gösteren mezhebî ve siyasî teşkilatları sayesinde Ermeniler'in keyfiyeten üstünlük kazanmasını sağlayacağından hristiyan genel valinin elinde hükümet makinesi azınlığın lehinde tahakkümâne bir şekilde işleyecek ve İslamları da zarurî olarak isyana sevk edecekti. O zaman da Rusya, isyanı teskin bahanesiyle Avrupa'nın da vekaletini alarak Şark Vilayetleri'ne ordularını sokacak, "buradayım, burada kalacağım." deyip bir daha da çıkmayacaktı ve Osmanlı Devleti'nin taksimi ve kesin tasfiyesi böylece gerçekleşecekti.[567]

Rusya, önündeki en büyük engelin Almanya olduğunu anladıktan sonra İstanbul'daki elçisine Almanya ile anlaşma yollarının araştırılması konusunda talimat vermiştir. Nitekim daha sonra iki taraf 22 Eylül'de uzlaşacaklardır.[568]

---

[566] *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.172, 173 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s. 134, 135.
[567] *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s. 174.
[568] Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s. 138.

16 Temmuz 1913 tarihli Tanin'de, Ermenice *Azadamard* gazetesinin eski Maliye Nazırı Cavid Bey ile yaptığı mülakat naklediliyordu. Cavid Bey bu mülakatta, Osmanlı Hükümeti'nin Doğu Vilayetleri Islahatını ne olursa olsun yapacağını söylüyordu. Hatta, devletin geleceğinin teminatı Ermenistan'ın ıslahatına bağlıdır, demekteydi. Sözlerine devamla şunları söylemiştir: "Bu konuda artık şüphe edilmemelidir. Neden bilir misiniz? Zira son muharebeden sonra bu meselenin manası, önem derecesi başkalaştı. Ermeni Meselesi, bugün Osmanlı Devleti'nin en önemli meselelerinden biridir; yani bu meselenin düzeltilip düzeltilmemesi konusu yalnız Ermeni milletinin değil, hatta Osmanlı Devleti'nin bakış açısınca fevkalade bir önem kazanmıştır. Biz kanaat getirdik ki bundan sonra Doğu Vilayetleri'nde vuku bulacak bir uygunsuzluk bütün devlet üzerinde aksi tesir yapacaktır. İşte bunun için her ne olursa olsun ıslahat icra etmeye azmettik. Özellikle şimdiki kabinede Ermeniler'in gayet samimi muhibleri vardır. Ermenilerle meskun vilayetlerde ahaliyi memnun etmek için lazım olan şeyler iyi idare ile adalettir. Bu kıtanın hemen her tarafını bizzat dolaştım ve az bir müddet zarfında mümkün olduğu kadar yerli halkın ümitlerini ve isteklerini tetkik ettim. Her sınıf ahali ile konuştum. İnkar edilemez ki adı geçen vilayetlerdeki ahalinin şimdiki hali ile önceki zamanlardaki hali arasında büyük fark vardır… Şimdi adem-i merkeziyet usulünü tamamen gerekli görüyoruz. Bir sene evvel yapamadığımızı şimdi memnuniyetle yapabiliriz; yapacağız. Artık Rumeli yok; artık Osmanlı memleketinde Bulgarlar, Sırplar, Yunanlılar yoktur. Ermeniler'de, Suriyeliler'de ve Araplar'da devletten ayrılma gibi gayeler yoktur; bundan dolayı adem-i merkeziyet usulü şimdi rahatça uygulanabilir; hatta elzemdir. Adem-i merkeziyet bundan iki sene evvel Türkiye için bir sebeb-i inkisam (kısımlara ayrılma sebebi, parçalanma, bölünme) iken şimdi bir medâr-ı ittihat (birleşme, birlik noktası) olacaktır."[569]

1 Ağustos'ta Patrik Ohannes Arşoroni, arazi meselesi hakkında Osmanlı Hükümeti nezdinde yaptığı teşebbüslerden olumlu netice alamadığını gerekçe göstererek istifa etmiştir. 3 Ağustos'da Tanin, Patrik Arşoroni Efendi'nin istifasını verdiğini duyurmuştur. İstifası, Ermeni Patrikhanesi Genel Meclisi tarafından kabul edilmiştir. 14 Eylül'de de yeni Patriğin, Diyarbakır delegesi Piskopos Zaven Efendi olduğu duyurulmuştur.[570]

16 Ağustos tarihli Tanin, Doğu Vilayetleri'ni karış karış bilen ve son zamanlarda tekrar bölgeye bir seyahatte bulunmuş olan Ömer Naci ile yaptığı mülakatı yayınlamıştır. Tanin, mülakata geçmeden önce birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur: Bunlara bakarsak; önceden devletin bütün mesaisini zabt eden, devleti rahat çalışmaktan men eden bir

[569] *Tanin*, 11 Şaban 1331- 3 Temmuz 1329- 16 Temmuz 1913, Nr: 1663, s.3.
[570] *Tanin,* 29 Şaban 1331- 21 Temmuz 1329- 3 Ağustos 1913. Nr: 1680, s. 4.

Makedonya Meselesi vardı, şimdi ise düşmanların gelecekte devleti bunaltmak, rahatsız etmek için hazırlayacakları mesele ise "Doğu Anadolu Meselesi" olacaktır.[571]

Bu arada, Ermeni işinde amacına ermek için sürekli olarak Osmanlı toprak bütünlüğüne saldırmak ve onun dağılmasına yol açmak istemediğini her fırsatta dünya kamuoyuna beyan eden Sazanov'un bu işte ne dererece ikiyüzlü olduğunu gösteren bir yazıyı da aktarmak gerekmektedir. Petersburg Fransız maslahatgüzarı Doulcet, Paris'e gönderdiği 12 Eylül 1913 tarihli çok gizli yazısında Sazanov'un şunları dediğini naklediyordu: "Asya Türkiyesi, pek uzun yaşayamaz; Genç Türkler'in enerji fışkırışından sonra Osmanlı Devleti'nin işleri düzenleme kabiliyetsizliği, çeşitli milletlerin uğruna çalıştıkları devletten ayrılma amaçlarını kolaylaştıracaktır. Durumu en iyi çözümleme yolu Rumeli'deki gibi davranmak olacaktır; mevcut milletlere tekabül edebilecek olan muhtar devletçikler: Ermenistanlar, Suriyeler, Arabistanlar kurmak. Bunlar Rusya için tehlikeli komşular olamazlar ve böylelikle Türk mirası yüzünden bir Avrupa savaşı çıkmaz. Ne de olsa bu şekilde büyük devletlerarasında dolaylı ihtilaflar olacaktır; çünkü her muhtar devletin arkasında bir koruyucu bulunacaktır; ancak bu yola girilmeyip de büyük devletler için bölgeler ayırmak istenilirse, bu bölgelerin paylaştırılması işinden doğrudan doğruya ihtilaflar çıkabilir. Savaş ise yalnız bu doğrudan doğruya ihtilaflardan doğabilir.[572]

Sonuçta, Rus elçisi Giers ile Alman elçisi Wangenheim bir noktada anlaşmaya varmışlardır. İki elçi Ermenistan'ın iki kısma bölünmesi, bu bölgelerde Avrupa'nın tavsiyesi ile Bâb-ı Âlî'ce genel müfettişler tayini; genel müfettişlerin atanacak büyük memurlarla hakimlerin adlarını Osmanlı Hükümeti'ne sunmak, diğer memurları kendisi atamak, özgürce ve istisnasız kendi bölgelerinde bütün memurları işten çıkarabilme haklarına sahip olması.

- Her bölgede eşit sayılarda hristiyan ve müslümanlardan meydana gelecek bir meclis teşkili,

- Memuriyetlerin müslüman ve hristiyanlar arasında eşit olarak dağıtılması,

- Islahatın uygulanması sırasında devletlere kontrol hakkının tanınması, bunun elçiler ve vilayetlerdeki konsoloslar vasıtasıyla yapılması,

- Ermenistan'da yapılacak diğer ıslahat için devletlerle anlaşılacağının Bâb-ı Âlî tarafından bildirilmesi maddelerinde anlaşmışlardır. Bu Alman-Rus anlaşmasının esasları diğer devletler

[571] *Tanin*, 13 Ramazan 1331- 3 Ağustos1329- 16 Ağustos 1913, Nr: 1693, s.1.
[572] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.142.

tarafından da itirazsız onaylanmıştır.[573] Fransa, iki devlet arasındaki bu mutabakatı uygun görmüştür; nitekim Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa, 26 Ekim 1913 tarihli telgrafında, Fransız Politik İşler Müdürü'nün Almanya ve Rusya arasında kararlaştırılan anlaşmanın Fransa Hükümeti tarafından uygun görülüp kabul edildiğini söylediğini, bildirmiştir. Önemli olduğu için şunu da eklemek gerekirse; aynı telgrafta belirtildiğine göre, şimdiye kadar vilayetlerde yapılıp uygulanılan ıslahat hakkında Rıfat Paşa bilgi vermiş fakat Politik İşler Müdürü'nün bu bilgilere pek inanmadığını gözlemiştir. Politik İşler Müdürü, ıslahatın uygulanmasını geniş yetkiler tanınan yabancı devlet adamlarına havale etmek dışında Avrupa'yı ikna edecek bir şey olmadığını da büyükelçi Rıfat Paşa'ya söylemiştir.[574]

9 Ekim'de Tanin'deki başyazısında Hüseyin Cahid, memleketin ebedi meselelerinden biri olan ıslahat masalını büyük babalarının dinleye dinleye bıktıklarını, bu masalın torunlara devredilmemesi için çalışmanın vatanın büyük menfaatleri için acil bir konu olduğunu, söylüyordu. Sözlerine şöyle devam etmekteydi: "Merhum Mahmud Şevket Paşa'nın en büyük emellerinden biri taşralar ve merkezde bakanlıklar için yabancı müfettişler ve uzmanlar getirerek ıslahatın idaresini sağlam bir esas üzerine kurmak idi. Mahmud Şevket Paşa'nın bu emelini Said Halim Paşa kabinesi de aynı kuvvetle takip etmektedir. Bu gün bir Doğu Anadolu Meselesi karşısındayız. Bu meselede Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığı altındaki heyetin bir görüşü var. Aynı zamanda Düvel-i Muazzama'nın da bir anlayışı var. İstanbul'da Düvel-i Muazzama diplomatlarından oluşan uluslararası bir konferansın bununla meşgul olduğu, bir çare aradığı zamanında yazılmıştı. Bu mesele hakkında Osmanlı Devleti'nin de açık ve kesin bir görüşü olmalıdır." Hüseyin Cahid'e göre; biz kendi icratımızla devletlerin kabul edebileceği ciddi bir emrivâki hazırlamalı ve Düvel-i Muazzama'yı kendi esaslarımız etrafında toplamalıyız. Konuyla alakalı çevrelerin memnun olabileceği bir ıslahat tasarısı hazırlamak, sonra bunu kendimizin bulacağı yabancı uzmanların uygulamasına ve teftişine bırakmak ve kendi görüşümüze göre ıslahatı bitirmek gerekmektedir.[575]

---

[573]*S. Sazanov'un Anıları…,* s.168, 169 ; Uras, *Tarihte Ermeniler…,* s.398 ; *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.173. Sazanov, anılarında Ermeni Islahatı konusundaki bu Rus-Alman mutabakatını şöyle yorumlamıştır: "Ermeni reformları programı bu çalışmadan sonra ciddi bir biçimde kısaltılmış gibi görünse de kabul edilebilirdi; zira bu eksik şekliyle bile Ermeniler'in geleceği için gerçek bir iyileştirme sağlıyordu. Kanımca, Türk yönetiminin icraatında Avrupa denetimi ilkesinin Osmanlı tarafından kabulü, yönetsel bir yeniden yapılanmanın ayrıntılı hazırlanışından çok daha önemliydi. Böyle bir yeniden yapılanma en elverişli koşullarda bile (büyük) güçlerle Osmanlı arasında her zaman anlaşmazlık yaratabilirdi. Tüm noksanlıklarına rağmen bu kısaltılmış tasarı, Ermeni vilayetlerindeki kokuşmuş ve kaba bir yönetimin denetimsiz hakimiyetine ve müslüman toplumunun sınırsız keyfi yönetimine son vererek temel amaca cevap veriyordu. Yüzyıllarca her türlü insani ve dini yasaların dışında yaşamaya zorlanmış şanssız bir topluma uygar yaşamın ilkelerini getirmek için bu tasarı gerçekleşen ilk çabayı ifade ediyordu. Bu önlemleri hiç kuşkusuz Ermeniler'e her türlü şiddetten uzak bir yaşam imkanı verecek diğerleri izleyecekti." *S. Sazanov'un Anıları…,* s.169, 170.

[574]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.91.

[575]*Tanin*, "Vilâyâtta Islahat Meselesi", 8 Zilkade 1331- 26 Eylül 1329- 9 Ekim 1913, Nr: 1723, s.1.

Ermenice *Azadamard* gazetesinin Ekim ayındaki bir haberine göre; Doğu Anadolu Islahatı Meselesi hakkında elçiler tam bir uzlaşmaya varmışlardır. İtilaf devletlerinden Rusya ve İttifak devletlerinden Almanya'nın üzerinde anlaştığı tasarı, Hükümet'e takdim olunacaktır. Hatta adı geçen gazetenin istihbaratına göre, idari ıslahat ve düzenleme konularında gerekli teftişleri uygulamak için Hükümet tarafından iki büyük memurun en yakın zamanda Anadolu'ya gönderileceği de kararlaştırılmıştır.[576] Yine Ermenice *Puzantiyon* gazetesinin konuyla ilgili bir haberine göre ise; Bâb-ı Âlî, Avrupalı uzman kişilerin istihdamını kabul etmiş olduğu gibi kontrol meselesini de esasen kabul ettikten sonra, onun tatbik edilmesini bile karara bağlamıştır, deniliyordu fakat Tanin'de çıkan yazılar ise bu haberlerin tam tersi yönde görüşler içeriyordu.[577]

Roma Büyükelçisi Nabi Bey, 20 Ekim 1913 tarihli yazısında İtalya'nın İstanbul Büyükelçisi Marki Garoni ile yaptığı görüşmeyi anlatmıştır. Nabi Bey, Marki Garoni'nin Ermeni Islahatı Meselesi'nde süreci değerlendirirken; Mandelstam Tasarısı'nın Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına açıkça aykırı oluşu dolayısıyla üçlü ittifak devletlerinin karşı çıkmalarıyla ortadan kaldırıldığını, zaten Fransa ve İngiltere Hükümetleri'nin de bu projeyi uygulanabilir bulmadıklarını söyleyerek Türkler'e karşı niyet ve düşünceleri biraz yumuşamış olan Rusya'nın Almanya ile ortaklaşa yeni bir projeyi görüştüğünü, ıslahat önerisini ya tamamen red ya da tamamen kabul etmek zorunda kalmamak için Osmanlı Hükümeti'nin, ihtiyaç durumunda ortaya koymak üzere şimdiden bir proje hazırlamasının faydalı olacağını, bu şekilde Rus ve Almanya projesiyle Türkiye projesinin karşılıklı görüşülerek ortalama bir proje çıkarılmasının mümkün olacağını söylediğini, bildirmiştir.[578]

Bu arada 27 Ekim 1913'te, Ermeni harflerinin icadının 1500. yıldönümü dolayısıyla Ermeniler tarafından Adapazarı'nda izinsiz bir yürüyüş yapılmak istenmiştir. Bu yürüyüşe aldıkları emir sonucu iki polisle dört jandarma izin vermemiştir. Ermeni kalabalık arasında resmi elbiseleriyle birisi palaskalı iki Ermeni jandarma neferi de bulunmaktaydı. Olayları bunlardan biri başlatmıştır. Resmi üniformalı Ermeni jandarmalardan biri, müfreze çavuşu ile onbaşıya birer tokat atmış; bunun arkasından yürüyüşe önderlik eden bir Ermeni öğretmen, hakaretler ederek müfreze jandarmalarının birinin silahına sarılmıştır. Bu ikisinin ardından diğerleri de hücuma başlamış ve ellerinde ne varsa onlarla jandarma ve polise saldırmışlardır. Bunun sonucunda bir asker aldığı bıçak darbeleri sonucu ölmüş, bir onbaşı ve diğer er ile iki polis de yaralanmıştır. Jandarma çavuşu ise sadece yardım için havaya ateş etmekle

[576]*Tanin,* 11 Zilkade 1331- 29 Eylül 1329- 12 Ekim 1913, Nr: 1726, s.2.
[577]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s.194.
[578]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,*, s.90.

yetinmiştir.[579] Tanin'in yorumuna göre ise eğer jandarma bu kalabalık üstüne ateş etse ve bir Ermeni dahi yaralansa, Ermeniler bütün kabahati Osmanlı Hükümeti'ne ve jandarmaya atacaklar; "jandarma kalabalığın üstüne ateş etti, galeyana gelen kalabalık nefsi müdafa olarak karşılık verdi." diyecekler; Avrupa kamuoyuna bütün suç Osmanlı Hükümeti'ndeymiş gibi göstereceklerdi. Tanin, bu olayın daha da büyümemesinin tek nedeni olarak jandarmanın ateş etmemesini göstermiştir. Ermeniler'in bu toplanma ve yürüyüş için kanuni izni almamış olmaları da bu fikri desteklemektedir. Bu olayda Tanin, Adapazarı mülki memurlarının da kabahati olabileceğini ifade etmekteydi.[580] Öte yandan Jandarma erinin katillerinin 28 Ekim'de yakalandığı haberi duyurulmuştur.[581] Hükümet'in Adapazarı'ndaki eylem nedeniyle Ermeniler'in silahlarını toplamak istemesi de birtakım sorunlara yol açmıştır.

Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, Ekim ayında görüşmelerde bulunmak için önce Paris'e sonra da Berlin'e gitmiştir. Sazanov Paris'te, Fransa Dışişleri Bakanı Pişon ile Doğu Vilayetleri'nde icra edilecek ıslahatla ilgili olarak görüşmelerde bulunmuştur. Berlin'de de Almanya Başvekili Betman Holveg ile Doğu Vilayetleri ile ilgili olarak çeşitli defalar görüşme yapmıştır. Sazanov bu görüşmesinde, ıslahat işinin ilkbahardan önce bitirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu arada Sazanov, Almanya ile görüşmeler yaparken Gogozof gibi bazı Rus yetkilileri de İtalya ile temasdaydı. Rusya, Fransa ile bu konuda mutabıktı ve Almanya'ya da projesini kabul ettirmek istiyordu. Rivayet edildiğine göre, İtilaf devletlerinin ıslahat projesi 1900 yılında Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından Bâb-ı Âlî'ye teklif edilen ıslahatın aynısıydı. Rusya, kendi ıslahat projelerinin İtalya tarafından kabul edilmesine karşılık İtalya'ya Arnavudluk'taki çıkarlarının gerçekleşmesi için yardımda bulunacağı sözünü vermiştir.[582] Sazanov, Petersburg'a döndükten sonra Osmanlı büyükelçisi Turhan Paşa'ya, Almanya ile Ermeni işinde anlaştıklarını iletmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın Rusya'dan hep şüphe ettiğini fakat kendilerinin amacının buraları almak olmadığını sadece buralarda barış ve asayiş istediklerini de eklemiştir.[583]

28 Ekim tarihli Tanin'in naklettiğine göre *Levant Herald* gazetesi, Rusya ile Almanya Büyükelçileri'nin Doğu Anadolu Islahatı Meselesi'ni müştereken uyandırdıklarını haber veriyordu. Haberin devamı şöyleydi: "Büyükelçiler arasında (İstanbul Büyükelçiler Konferansı) ve Avrupa kabineleri arasında vuku bulan müzakerelerden sonra Doğu Vilayetleri'nde tatbik olunacak ıslahat kesin bir mahiyet kazanmıştır. Bu ıslahat, iki teftiş

[579] *Tanin*, 26 Zilkade 1331- 14 Teşrinievvel 1329- 27 Ekim 1913, Nr: 1741, s. 2.
[580] *Tanin*, 27 Zilkade 1331- 15 Teşrinievvel 1329- 28 Ekim 1913, Nr: 1742, s. 1.
[581] *Tanin*, 28 Zilkade 1331- 16 Teşrinievvel 1329- 29 Ekim 1913, Nr: 1743, s.4.
[582] *Tanin*, 26 Zilkade 1331- 14 Teşrinievvel 1329- 27 Ekim 1913, Nr: 1741, s. 2.
[583] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.150.

mıntıkasında yapılacaktır. Bunlardan birincisi; Erzurum, Sivas, Trabzon; ikicisi Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüratülaziz'i ihtiva edecektir. Türk olmayan unsurların mikdarca öneminden dolayı ahalinin memurlarla vuku bulacak münasebetinde nufus mikdarlarının önemine göre Türkçe ile beraber Ermenice veya Kürtçe dahi kullanılacaktır. Bu durum ile bundan dört ay evvel Rusya tarafından ileri sürülen proje (Mandelstam Projesi) arasında pek açık bir fark mevcuttur. Bu projede (Mandelstam Projesi'nde) yapılan tadilatlarla ıslahata Bâb-ı Âlî'nin kabul edebileceği daha genel bir şekil verilmiştir."[584]

30 Ekim tarihli Tanin'deki imzasız başyazıda, Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un Paris ve Berlin ziyaretleri ile ilgili olarak Petersburg'a döndükten sonra verdiği beyanata değinilmiştir. Sazanov, bu beyanatında Almanya ile ıslahat konusunda mutabakata vardıklarını açıklamıştı. Başyazıda; müfettişleri Osmanlı devleti kendi isteğiyle çağırırsa ve gelmesi halinde ancak o zaman hakiki ıslahat olacağı, Düvel-i Muazzama'nın tavsiye ve kefaleti ile belli müddet müfettiş veya diğer herhangi memur çağırılacak ise o zaman ıslahat değil müdahale olacağı ifade edilmiştir. Rusya'nın, ıslahat projesini hükümete müdahale için bir araç olarak gördüğü de ifade edilmiştir. Sazanov ise bu ıslahatın, padişahın hükümranlık haklarına dokunmayacağını ve ıslahatın bütün ülkeyi kapsayacak şekilde yapılmasının Rusya'nın güvenliği için de iyi olacağını, Asya'daki Osmanlı toprağının parçalamasını arzu etmediğini söylüyordu; fakat Rusya Hükümeti aynı zamanda Doğu Vilayetleri'nin de müstakilen idare edilmesini, bir genel valinin tayinini ve idarenin Avrupa kontrolünde olmasını da istiyordu. Ayrıca Sazanov ıslahatı sözde, komşusu olduğu Doğu Anadolu'daki asayiş sorununu çözmek için istemekteydi. Rusya, komşu ülkelerde ve sınırlarında asayiş sorunu istememektedir. Rusya'ya göre, sınırlarındaki asayişsizlik kendisine de zarar veriyordu.[585] Tanin'in *Konstantinapol* gazetesinden aktardığına göre Nubar Paşa, 1913 yılında Kasım ayının ortalarında Paris'te Rus Başvekili Kokuvtzef ile görüşmüştür. Kokuvtzef, Nubar Paşa'ya Ermeni Vilayeti hakkında Sazanov'un beyanatını teyid etmiş ve Rusya Hükümeti'nin ıslahat meselesini takip edeceğini, söylemiştir.[586] Kokuvtzef, 17 Kasım 1913'te ise Berlin'de Continental Otel'de Alman Başbakanı Betman Holveg ile görüşmüştür. *Berliner Tağbulat* gazetesinin yorumuna göre iki devlet adamı arasındaki görüşmelerde evvela Doğu Vilayetleri'nde icra olunacak ıslahat meselesi mevzubahs edilmiştir.[587]

Ermenice *Azadamard* gazetesinin bir başka haberine göre; Rus elçisi ile Alman Elçisi, üzerinde uzlaştıkları ıslahat projesini 1 Kasım 1913'de Bâb-ı Âlî'ye takdim etmişlerdir. Bu

[584] *Tanin,* 27 Zilkade 1331- 15 Teşrinievvel 1329- 28 Ekim 1913, Nr: 1742, s. 2.
[585] *Tanin,* "Mösyö Sazanov'un Beyanatı", 29 Zilkade 1331- 17 Teşrinievvel 1329- 30 Ekim 1913, Nr: 1744, s. 1.
[586] *Tanin*, 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.5.
[587] *Tanin*, 19 Zilhicce 1331- 6 Teşrinisani 1329- 19 Kasım 1913, Nr: 1761, s.2.

proje icabınca Ermenilerle meskun vilayetler iki kısma ayrılacak ve her biri için genel müfettişler tayin olunacak ayrıca bu müfettişler İttifak Devletleri adına Almanya ve İtilaf Devletleri adına da Rusya'nın kontrolü altında bulunacaktır. Gazetenin istihbaratına göre, Osmanlı Hükümeti buna bir cevapname hazırlamıştır. Bu cevapnamede; Osmanlı Hükümeti'nin sorumluluğu altında gerektiğinde Avrupa Devletleri'nin yardımlarıyla ıslahatın tatbikine teşebbüs edilmiş olduğundan Rusya ile Almanya Hükümetleri tarafından teklif edilen kontrol usulünün kabule değer olmadığını ve bununla birlikte Avrupa büyük devletlerinin namına yapılan teklifin reddedildiği bildirilmiştir. Yine gazetenin, yabancı mahfillerden haber aldığına göre; ıslahat üzerinde kontrol icrası konusunda Avrupalı devletlerarasında kesin surette bir uzlaşma gerçekleşmiştir. Osmanlı Hükümeti, kontrol hususunu kabul etmezse, Türkiye'ye karşı malî yaptırım uygulanması kararlaştırılmıştır.[588]

Yalnız, artık Almanya'nın Rus istekleri karşısında yumuşadığı görülmektedir. Çünkü birinci madde dışında Osmanlı tasarısında olan hiçbir madde bu uzlaşmada yoktur. Uzlaşma maddelerine bakıldığında; her vilayetin meclislerinde ve memuriyette eşit sayıda hristiyan ve müslüman olması kabul edilmekte yani iki taraf da meclis ve memuriyette eşit olacaklardı. Mandelstam tasarısı da aynı şekilde meclis üyeleri ve memuriyette eşitliği getiriyordu. Bu durumda Doğu vilayetlerinde müslümanların ezici derecede çoğunlukta olmalarının bir önemi kalmıyordu. Ayrıca genel müfettişler, büyük devletlerin tavsiye edeceği kişilerden olacak ve bunların çok büyük yetkileri olacaktı. Büyük devletler genel müfettişleri, genel müfettişler de memurları atayacaktı. Sadrazam Said Halim Paşa bu durumun farkına vardıktan sonra, bu maddelere karşı çıkmıştır.[589] Anlaşılacağı gibi Almanya'nın bu konularda Rusya ile uzlaşması, onun politikasındaki sert değişmeyi göstermektedir.

Trabzon Belediyesi, yeni seçilmiş olan Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Anadolu'da Ermeniler'in yaşadığı yerleri dolaşması kapsamında Trabzon'a uğraması dolayısıyla 12 Kasım 1913'te Patriğin şerefine bir ziyafet vermiştir. Bu ziyafette belediye başkanı bir konuşma yapmış ardından Patrik namına da bir nutuk irâd edilmiştir. Bu nutukta, Ermeniler'in Osmanlılığa ve Osmanlı hükümdarına her vakit sadık kalacakları beyan edilmiştir. Vali de Ermeniler tarafından gösterilen bu sadakat hissiyatından dolayı teşekkür beyanında bulunmuştur. Ziyafette Ömer Naci de bir konuşma yapmış, Hükümet'in Anadolu'da ciddiyetle icrasına karar verdiği ıslahattan bahsetmiştir. Ömer Naci, dışarıdan gelebilecek yanlış vaadlere aldanılmamasını ve bunun bir vatanperverlik vazifesi olduğunu

[588] *Tanin*, 8 Zilhicce 1331- 26 Teşrinievvel 1329- 8 Kasım 1913, Nr: 1753, s.4.
[589] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.146.

beyan etmiştir. Ömer Naci, konuşmasının sonunda bu ıslahatın vatan aşkından kaynaklanması gerektiğini söylemiştir.[590]

22 Kasım 1913 tarihli Tanin'deki başyazısında Hüseyin Cahid, Türkiye ile Rusya arasında esas itibarıyla uzlaşma sağlandığını, bununla birlikte hala aralarında bakış açıları farklılıkları var olduğunu söylemekteydi. Bâb-ı Âlî, yedi vilayete iki genel müfettiş göndermeye karar vermiştir. Ayrıca 5000 kişiden oluşan bir jandarma heyeti kurulacaktır. Rusya Başbakanı bu konuda Berlin'de 21 Kasım'da verdiği demeçte, Doğu Anadolu Islahatı'nın sırf Avrupa kefaleti altında icrası konusunda ısrarlı olduklarını söylemiştir.[591]

Bu arada Viyana, Berlin, Londra, Petersburg ve diğer mahallerdeki Ermeni komitelerinin katılımıyla 30 Kasım 1913'te Paris'te bir Ermeni Tarafdarları Kongresi veya "Ermeni Muhibleri Kongresi" düzenlenmiştir.[592] Kendilerine Ermeni muhibbi süsü veren bu insanlar arasında Rusyalı, Duma Meclisi üyesi olan meşhur Milyokof da vardı. Milyokof'un dışında toplantıya İngiliz Ermeni Komitesi'nden O'Connor, Buxton ve Alman Şark Misyonu yönetici olan ayrıca Alman Ermeni Yardım Derneği kurucusu Lepsius gibi tanınmış kişiler katılmıştır. Toplantıya General La Croix başkanlık etmiştir. Bogos Nubar'ın da iştirak ettiği bu toplantı sonunda, Doğu Vilayetleri'nde yapılacak ıslahatın Avrupa kontrolünde olmasını Osmanlı Hükümeti kabul etmezse Osmanlı Hükümeti'ne karşı birtakım yaptırımlar uygulanması teklif edilmiştir. Bunlar içinde eğer Osmanlı Hükümeti, Avrupa kontrolündeki ıslahatı kabul etmezse borç verilmemesi, gümrük vergisine yüzde dört zam yapılmasına izin verilmemesi;[593] yabancılara yeni vergiler konulmasına izin verilmemesi; patent vergileri (yabancı sanat ve ticaret erbabından alınan vergi), tekellerin ve diğer kaynaklı gelirlerin kabul edilmemesi vardı.[594] Osmanlı Devleti bu sırada borçlanmak, gümrük vergilerini artırmak ve yukarıda söylenilen vergileri koymak için büyük devletlere başvurmaktaydı; işte bunun farkında oldukları için yaptırım olarak büyük devletlerden bu taleplerin kabul edilmemesini istiyorlardı. Bogos Nubar bu kongrede, icra ettiği müzakereler ve resmi teşebbüsleri detaylarıyla anlatmıştır. Kongre'de Düvel-i Muazzama'ya verilmek üzere bir de beyanname hazırlanmıştır. Bu beyannameyi, her üye kendi devletine verecekti.[595] Toplantıya

---

[590]*Tanin*, 14 Zilhicce 1331- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.5.
[591]*Tanin*, "Şarkî Anadolu İçin", 22 Zilhicce 1331- 9 Teşrinisani 1329- 22 Kasım 1913, Nr: 1764, s.1.
[592]*Tanin*, 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.4.
[593]Gümrük vergisine yüzde dört zam yapılabilmesi için bütün büyük devletlerin bu zammı onaylaması gerekiyordu.
[594]*Tanin*, "Muzır Dostlar", 2 Muharrem 1331- 19 Teşrinisani 1329 –2 Aralık 1913, Nr: 1774, s.1. Bu sırada Osmanlı Hükümeti gerçekten de büyük bir malî kriz içinde bulunuyor; ödeme zamanı üzerinden dört, beş ay geçmesine rağmen memur maaşlarını dahi ödeyemiyordu. Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye...,* s. 22. Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa, bu toplantıyı 1 Aralık 1913 tarihli yazısıyla Said Halim Paşa'ya bildirmiştir. *Osmanlı Belgeleri'nde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),* Yay. Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, s.205.
[595]*Tanin*, 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.4.

katılanlardan O'Connor ve Buxton, eğer Osmanlı Hükümeti gerekli iyileştirmeleri yapmazsa Ermeniler'in Rusya hakimiyetine girmek isteyebileceklerini söylemiştir.[596] Kongrenin değerlendirildiği Tanin'in 2 Aralık 1913 tarihli imzasız başyazısında belirtildiğine göre, Osmanlı Devleti borçlanma yapamayıp devletin maliyesi karışıklığa uğrar ve bir büyük buhran meydana gelirse, bundan en fazla zarar görecek olanlar memleketin en önemli ticaret kollarını ellerinde tutan Ermeniler olacaktır. Başyazıda devamla şöyle denmekteydi: "Bütçesini dengelemeye yönelik olan yüzde dört gümrük, patent resmi ve saire hakkında da aynı fikirleri yürütebiliriz. Örnek olarak, patent resmini devletler kabul etmesin demek Osmanlı memleketindeki Osmanlı ticaret ve sanat erbabı, yabancı ticaret ve sanat erbabıyla rekabet edemesin demektir… Kimse inkar edemez ki Türkler ve genel olarak müslümanlarda ticaret ehli, Rumlar'a ve Ermeniler'e nazaran azdır. Şu halde patent vergilerinde eşitsizliğin devamı, en fazla Ermeniler'e zarar verir.[597] Profesör Tomayan'a göre; 30 Kasım 1913'de çeşitli memleketlere mensup Ermeni muhiblerinin Paris'te tertip ettikleri konferansta Bogos Nubar Paşa hariç bir tane bile Ermeni bulunmamıştır. Onların yayınlayıp devletlere takdim ettikleri kararnamede hiçbir Ermeni'nin isim ve imzası göze ilişmemiştir. Ayrıca Tomayan, bir çocuk nasıl derdini babasına anlatıyorsa Ermeniler'in de dertlerini hükümete bildirmelerinin gerektiğini de eklemiştir. Yalnız bu baba, beyan edilen dertlerin düzeltilmesi için birçok şeyler vaad etmesine rağmen büyük bir iş yapamamıştır da demekteydi.[598]

Bu konferansta Rus delegesi olan Milyokof, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un Paris ve Berlin seyahati ile Rus Başbakanı Kokuvtzef'in Berlin seyahatinden sonra Ermeni Islahatı Meselesi'nde Almanya'nın bakış açısının Rusya lehine değiştiğini söylemektedir. Zaten Sazanov da bu gezilerden sonra ülkesinde verdiği beyanatlarda ıslahat projesi konusunda devletlerle mutabık kaldıklarını açıklamıştı. Milyokof, ıslahat konusunda Türkler'in vaadlerine pek inanmamak lazım geldiğini ve teminat talep etmek gerektiğini düşünmektedir. Lazım gelirse, fiilen baskı yapmaktan çekinilmemelidir.[599]

Hüseyin Cahid'e göre; Ermeni Patrikhanesi İmtiyazâtı Ermeniler'in milli hukuklarını pek güzel bir şekilde korumaya yeterlidir. Bu imtiyazlar dışında Ermeniler'in Meclis-i Mebusan'da nufusları oranınca mebus bulundurabilmeleri* ve sırf Ermeniler ile meskun olan yerlerde Ermenice'nin de kullanılması gibi bazı talepler kalıyorsa, onların da tetkiki zor bir iş

[596]*Tanin*, 5 Muharrem 1331- 23 Teşrinisani 1329- 6 Aralık 1913, Nr: 1778, s.2 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.95.
[597]*Tanin*, "Muzır Dostlar", 2 Muharrem 1331- 19 Teşrinisani 1329 – 2 Aralık 1913, Nr: 1774, s.1.
[598]*Tanin,* 21 Safer 1332- 6 Kanunisani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s.3.
[599]*Tanin*, 13 Muharrem 1331- 30 Teşrinisani 1329- 13 Aralık 1913, Nr: 1785, s.2 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.95.
*Bu konu, aşağıda üçüncü bölümde ayrıntılarıyla incelenmeye çalışılmıştır.

değildir. Ayrıca, lisan meselesi gibi konuların halledilmesi için de birtakım ciddi tetkiklere ihtiyaç vardır. Nufus mikdarları tam olarak bilinememekle birlikte Ermeniler, Doğu Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk değildirler.[600]

2.2.6.1 Sadrazam Said Halim Paşa'nın Genel Müfettişlik Konusuyla İlgili Yeni Bir Teklifi

Alman-Rus uzlaşması, Ermeni işinde Bâb-ı Âlî'yi bütün büyük devletlerin tek cephesi karşısında bırakıyordu; bundan böyle o, bu işte yardım umabileceği kimse kalmadan her an Doğu Anadolu Ermenileri'ni ayaklandırmak ve ondan sonra hem insaniyet ve hristiyanlık hem de kendisinin komşuluktan doğma menfaatlerini koruma bahanesiyle askerlerini oraya sokmak tehdidini savuran Çar Hükümeti'yle başbaşa kalmış demekti.[601]

Bu arada Sadrazam Said Halim Paşa, Alman Büyükelçisi Wangenheim'e çok şaşırtıcı bir teklif yapmıştır: Özet olarak Said Halim Paşa diyordu ki her iki bölgenin genel müfettişleri Türk olsun, bu müfettişlerin altında da yabancı müşavirler ve teknik elemanlar olsun; fakat bu Türk genel müfettişler öyle kişiler olsun ki yabancı müşavir ve teknik elemanların her dediğini yapabilecek kişiler olsun. Böylece genel müfettişler Türk olduğu için Türk kamuoyu tepki göstermez ve siz de istediğinizi almış olursunuz.[602] Bu teklif, Alman elçisini bile şaşırtmıştı.[603] Sadrazam, bu düşünce üzerine temellendirdiği bir ıslahat paketini Alman ve Rus elçilerine takdim etmiştir. Bunun üzerine elçiler, bu teklifi değerlendirmişler ve Sadrazam'a 7 Kasım 1913'te karşı bir teklifte bulunmuşlardır. Alman büyükelçisi Wangenheim, bu teklifi 26 Kasım 1913'te Berlin'e bildiriyordu. Teklifin önemli noktaları şöyleydi:

-Bâb-ı Âlî yedi vilayeti kapsayan iki bölgenin başındaki iki Türk genel müfettişin yanına verilecek iki müşavirin kendisine tavsiye edilmesini büyük devletlerden isteyecektir. Bâb-ı Âlî on yıl içinde yeniden kontrat yapmak gerektikçe yine büyük devletlerin tavsiyesine başvuracaktır.

-Genel müfettişle müşavirin birlikte verecekleri idari, mali veya adli her karar gereken sivil ve askeri makamlarca yürütülecektir.

-Genel müfettişler müşavirleriyle birlikte karar vererek bütün memurları işten çıkarabilir; memur ve hakimleri atayabilirler; padişah fermanıyla atanan memur ve hakimlere gelince seçecekleri kimseler için gereken padişah fermanını isteyebileceklerdir.

---

[600] *Tanin*, "Kendi Kendimize", 19 Zilhicce 1331- 16 Teşrinisani 1329- 29 Kasım 1913, Nr: 1771, s.1.
[601] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.152.
[602] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.153.
[603] Güler ve Akgül, *Sorun Olan Ermeniler,* s. 139.

-Müşavirler teftiş işlerinin başıdırlar.

-Genel müfettiş, müşavirlerle anlaşmadan hiçbir idari, mali ve adli tedbir alamaz. Aralarında anlaşamazlarsa ihtilaf Sadarete sunulacak; o da büyükelçilerle anlaşarak ona gereken sonucu iletecektir. Eğer ihtilaflar bir ay içinde çözümlenemezse müşavirin dediği olacaktır.

-Toprak işlerinden doğan karışıklıları çözecek ve ellerinden alınmış olan toprakları Ermeniler'e geri verecek olan komisyona müşavir başkanlık edecektir.

Teklif toplam on altı maddeden oluşmaktaydı. Diğer maddeler, Mandelstam tasarısının özeti gibiydi. Sadrazam Said Halim Paşa, bu teklifin üzerine bir karşı teklif daha vermiştir. Onun teklifi ise şöyledir: Her bir genel müfettişin yanına on yıl için özel bilgileri olan bir yabancı müşavir verilecektir. Bu müşavir, genel müfettişin yetkisi içine giren teftiş ve genel ıslahat işlerinde ona yardım edecektir; kendisi teftiş heyetlerinin başında olacaktır. Teftiş işlerine ve raporlarına ait olmak üzere genel müfettişle müşaviri arasında bir anlaşmazlık olursa iş gerekçesiyle birlikte Sadarete sunulacak ve Meclis-i Vükela bunu halledecektir.[604] 9 Kasım tarihli Tanin'in *Azadamard*'dan aktardığına göre; Bâb-ı Âlî'nin hazırladığı karşı teklifler hakkında Düvel-i Muazzama'nın İstanbul Büyükelçileri müzakerelere başlamışlardır.[605] 1913 Kasım ayı içinde de İngiltere ve Fransa Bâb-ı Âlî'ye, Rus isteklerini kabul etmesi öğüdünü vermişlerdir.

Rus büyükelçisi Giers'in, İngiltere büyükelçisi Mallet'e anlattığına göre Giers, Said Halim Paşa'ya şöyle demiştir: "Bu tasarı devletlerin dileklerinin en azıdır; eğer Bâb-ı Âlî bunu kabul etmez ve bundan sonra katliamlar olursa Rus hükümetinin ne yapacağını kestiremem. Durum derhal son derece ağır bir hal alır ve işi artık hükümetime bırakmak zorunda kalırım." Giers, burada Sadrazam'ı bir çeşit tehdit etmiş oluyordu. Giers demek istiyordu ki kabul edebileceğimiz bu en az şartları dahi kabul etmezseniz artık biz ya Ermeniler'i kışkırtarak ya da kendi adamlarımızı kullanarak Doğu Anadolu'da karışıklık çıkartırız; Doğu Anadolu'yu rahat bırakmayız; karışıklık çıktığı takdirde de artık Rusya oraya müdahale etmek zorunda kalabilir.[606] Giers, Said Halim Paşa'ya söylediği sözlerde gerçekten ciddiydi; çünkü yukarıda aktarılan çeşitli örneklerden de anlaşılacağı gibi Rusya, Doğu Anadolu'da karışıklık çıkarmak için çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Rumî, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913) tarihli yazı, Giers'in sözlerinin temelsiz olmadığını gösteriyordu: Bu yazıda; "Ruslar'ın vaad ettikleri fişekleri verdikleri, Van vilayetindeki

[604]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.154,155.
[605]*Tanin*, 9 Zikhicce 1331- 27 Teşrinievvel 1329- 9 Kasım 1913, Nr: 1754, s.3.
[606]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, 163.

Ermeniler'in Ruslar tarafından Osmanlı aşiretlerinin de Abdürrezzak tarafından ihtilale teşvik edilmekte oldukları ve (Ruslar'ın) ihtilal bahanesiyle Van'a asker sevk etmek niyetinde oldukları" bildirilmişti.[607] Aynı tür bir tehdidi 1897 yılında Rusya Dışişleri Bakanı Muravyef de Fransa Dışişleri Bakanı Hanotaux'un önünde Paris Büyükelçisi Münir Bey'e yapmıştır. Kont Muravyef, Osmanlı topraklarında yeni karışıklıklar çıkmasıyla doğacak sorumululuktan bahsetmiş, önemli ıslahatlar yapılmaz ve genel asayiş tekrar bozulursa büyük devletlerin zorlayıcı tedbirlere başvurmak zorunda kalacaklarının kesin olduğunu göstermiş, bu yüzden bütün üzücü sonuçlarıyla Osmanlı Devleti'nde yabancıların vesayetinin ortaya çıkacağını Münir Bey'e bildirmiş, ıslahat programının kabul edilmemesi ve karışıklık çıkma ihtimali dolayısıyla doğacak büyük tehlikeyi Osmanlı Hükümeti'ne bildirmeye aracılık etmesini Münir Bey'den istemiştir.[608]

Hüseyin Cahid'e göre, Doğu Anadolu'da bizzat Bâb-ı Âlî tarafından ıslahat yapılmasını istemeyen ve Bâb-ı Âlî'nin bu konudaki teşebbüslerine mani olarak ıslahatın hayata geçmesini geciktiren Rusya'dır. Rusya Hükümeti, bu ıslahatın bir Avrupa kontrolü şekli altında tatbik edilmesi fikrinde ısrar ediyor ve Rusya diplomatları Avrupa başkentlerini dolaşarak devletlerarasında bir birlik meydana getirmeye çalışıyor. Yine Hüseyin Cahid'in ifadesine göre; Rusya ve ona tabi olarak Almanya Hükümeti evvela Bâb-ı Âlî'nin Doğu Anadolu için Avrupa devletlerinden iki genel müfettiş istemesi yolunda bir teklifde bulunmuşlarsa da bunun Hükümet tarafından reddedilmesinden sonra genel müfettişin Osmanlı olmasını kabul etmişler fakat bu genel müfettişin maiyetinde büyük devletlerin kontrol vazifesini yerine getirecek Avrupalı müşavirler olmasını istemişlerdir.[609] Buna göre, genel müfettiş Osmanlı'dan olacak ama bu genel müfettiş her vereceği kararda bu iki yabancı müşavire danışacak onun "olurunu" almak zorunda kalacaktı. Bundan başka projeye göre; Doğu Vilayetleri'nin bir ortak genel meclisleri olacaktı ve bütün vilayet meclisleri bu mecliste toplanacaktı. Tanin'e göre bu durum adeta Doğu Vilayetleri'ne özel coğrafi ve millî bir mevcudiyet verip onu şimdiki halinden çıkarıp daha kolay ayrılabilecek bir hale getirmek daha doğrusu Rusya için çiğnenmesi kolay bir lokma hazırlamak demekti. Sonra bu genel mecliste müslüman ve gayrimüslim oranı eşit olacaktı. Vilayetlerdeki memurların yarısı müslüman yarısı gayrimüslim olacaktı. Diğer maddelere bakıldığında; yabancı müşavirler beş yıl görev yapacaklardı. Bâb-ı Âlî, bunların yenilenmesi ve yenilerinin atanması için Düvel-i

[607]BOA, DH.SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16.
[608]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.68.
[609]*Tanin*, "Şarkî Anadolu İçin", 22 Zilhicce 1331- 9 Teşrinisani 1329- 22 Kasım 1913, Nr: 1764, s.1.

Muazzama ile temasta bulunacaktı.[610] Osmanlı Hükümeti, sonradan bu tasarıyı da kabul etmeyecektir.[611]

12 Aralık tarihli Tanin'in naklettiği, 11 Aralık tarihli Fransızca *Matin* gazetesinin resmi kaynaklardan edindiği malumata dayanarak iki taraf arasındaki müşavirler olayını değerlendirdiği yazısına göre; Osmanlı Hükümeti, tayin edeceği genel müfettişlerin yanına Düvel-i Muazzama tarafından seçilecek yabancı müşavirlerin getirilmesini ve genel müfettişler ile müşavirleri arasında bir ihtilaf ortaya çıkarsa İstanbul'daki Düvel-i Muazzama büyükelçilerinden teşkil olacak meclisin hüküm vermesini kesinlikle kabul etmeyeceğini beyan etmektedir. Bâb-ı Âlî; Rusya ve Almanya tarafından tertip edilen (7 Kasım 1913 tarihli) bu projenin, Osmanlı hakimiyetiyle bağdaşmadığı fikrinde olup yalnız kendisi tarafından seçilecek yabancı müşavirler çağırılmasını kabul etmektedir. Bâb-ı Âlî; keza Doğu Vilayetleri'ndeki idari meclislerin üyelerinin yarısının müslüman ve yarısının Ermeni olmasını da reddetmekte ve idare meclisleri üyelerinin yapılacak nufus sayımından sonra nispî temsil usulüne göre belirlenmesini kabul etmektedir; yani Bâb-ı Âlî'ce hem Ermeniler'in hem de Müslümanların nufusları mikdarı oranında temsil edilmesi arzu edilmekteydi. Osmanlı Hükümeti, Ermeni okullarına sarf edilmek üzere bütçeye bir vergi ilavesi teklifini de reddetmekte ve buna karşılık bütün vilayetler ahalisine bir vergi konulmasını ve bu paranın idare meclisleri tarafından yalnız Ermeniler'e değil, yine nufus oranlarına göre bütün Ermeni ve Müslüman okullarının istifadesine sunulmasını kabul etmektedir. Bâb-ı Âlî, mahkemelerde Ermeni dilinin kullanılmasını ve taraflardan birinin talebi üzerine mahkemenin Ermenice olarak cereyanını ise kabul etmektedir. Osmanlı Hükümeti, Ermeniler'in askerlik hizmetini bulundukları yerde yapmalarını da kabul ediyor; Kürtler'den satın alacağı araziyi Ermeniler'e iade etmekle arazi meselesini de halletmeyi düşünüyordu. Doğu Vilayetleri'ndeki memurlara idare işlerinde ahaliye biraz daha yumuşak davranmaları için bir de talimat gönderilmiştir.[612]

16 Aralık'ta Giers'le Wangenheim, bu müşavirler işindeki anlaşmazlığın bir an önce çözülmesi için Sadrazam'ı sıkıştırmışlardır; Sadrazam da bunu Meclis-i Vükela'da gündeme getireceğini ve kendilerine tekrar bir cevap vereceğini söylemiştir. 29 Aralık'ta Sadrazam vardıkları kararı açıklamıştır: Bu sefer de yabancı müşavirlerden vazgeçilmiş; genel müfettişlerin tekrar Osmanlı değil yabancı olmasına karar verilmiştir. Sadrazam büyükelçilere "sözle" başvurup Ermeni vilayetlerindeki iki bölge için iki kişi tavsiye etmelerini isteyecektir; büyükelçiler de "sözle" iki ad bildireceklerdir; bunun üzerine Bâb-ı Âlî resmi bir nota ile bu

[610] *Tanin*, "Mugalata ve Tecâhül", 1 Muharrem 1331-17 Teşrinisani 1329-30 Kasım 1913, Nr: 1772, s.1.
[611] *Tanin*, "Şarkî Anadolu İçin", 22 Zilhicce 1331- 9 Teşrinisani 1329- 22 Kasım 1913, Nr: 1764, s.1.
[612] *Tanin*, 12 Muharrem 1331- 29 Teşrinisani 1329- 12 Aralık 1913, Nr: 1784, s.1.

iki kişiyi on yıllık bir kontratla genel müfettiş yapmış olduğunu bildirecek ve bunların ödev ve yetkilerini sayacaktır; yine bu resmi notada Bâb-ı Âlî diyecektir ki eğer on yıl içinde bu bölgelerden biri boş kalacak olursa Bâb-ı Âlî oraya getirilecek yeni müfettişin seçilmesi için büyük devletlerin iyi niyetli yardımına başvuracaktır. Sonuç olarak, Bâb-ı Âlî'nin kendisinin ortaya atmış olduğu Türk genel müfettiş ve yabancı müşavirler işinden vazgeçmiş olması, Rus ve Almanlarca müşavirlere genel müfettişlerden çok daha üstün bir durum sağlamakta direnmeleri yüzündendir.[613]

Tan gazetesine verdiği mülakatta devam eden ıslahat müzakerelerini değerlendiren Bogos Nubar Paşa şöyle diyordu: "Sürekli olarak aksini söylememe ve yazılarımda belirtmeme rağmen hâlâ bizim ayrılıkçı ve muhtariyetçi olduğumuz şeklinde haberler yapılıyor. Zaten, Doğu Vilayetleri'ndeki nufusumuzun yeterli olmaması bunun bir hayalden ibaret olduğunu gösterir… Avrupa kontrolü, yeni bir istek veya devletlerin keyfi istekleri değildir. Bu kontrolü, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi meşru kılmaktadır. Tatbik ve icrasını talep ettiğimiz proje, İstanbul'da büyükelçiler tarafından bir düzenlemeye tabi tutulmuş olan projedir. Bu proje Rusya'nın teşebbüsü üzerine hazırlanmış projedir (Mandelstam Projesi). Sonradan devletler, Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan itirazları dikkate almışlar ve bunu mümkün olduğu derecede tadilata uğratmışlardır fakat Osmanlı hükümeti projeleri kabul etmiyor ve karşı teklifler yapıyor. (Ona göre Bâb-ı Âlî, kişisel menfaatini idrak edemediğinden bu teklifi kabul etmiyordu). (Büyük) Devletlerin bakış açısını kısmen kabul ediyor; yabancı müfettişler istemiyor, Osmanlı müfettişleri istiyor."[614] Beyanatının devamında da alışılagelen genel cümlelerini tekrarlıyordu: Islahat, Asya Türkiyesi'nin bütünlüğünü asla tehlikeye sokmaz; Osmanlı bütünlüğü ancak ıslahatla olur; ıslahat tamamlanmazsa Makedonya'daki olaylar meydana gelir…[615] Bir başka demecinde de Bogos Nubar, ıslahatın layıkıyla yapılabilmesi için ıslahatın yetkili ve mesul Avrupalı memurlara havalesinin lazım geldiğini söylemektedir.[616] Nubar Paşa, yine bu tarihlerde verdiği demeçte artık Rusya ve Almanya'nın üzerinde anlaştığı ıslahat projesinin Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edilmesi için Düvel-i Muazzama tarafından baskılar yapılması gerektiğini söylemiştir. Yalnız bu baskı, askeri yoldan değil diplomatik tedbirler şeklinde olmalıdır. Diplomatik tedbir ise malî baskıyla olurdu.[617]

---

[613]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.164-166.
[614]*Tanin*, 8 Muharrem 1331- 26 Teşrinisani 1329- 9 Aralık 1913, Nr: 1781, s.2.
[615]*Tanin*, 8 Muharrem 1331- 26 Teşrinisani 1329- 9 Aralık 1913, Nr: 1781, s.2.
[616]*Tanin*, 15 Muharrem 1331- 2 Kanunievvel 1329- 15 Aralık 1913, Nr. 1787, s.2.
[617]*Tanin*, 22 Muharrem 1331- 9 Kanunuevvel 1329- 22 Aralık 1913, Nr: 1794, s. 2.

Tanin'in 16 Aralık 1913 tarihli imzasız başyazısında, Bogos Nubar Paşa'nın sık sık Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini gündeme getirmesi eleştiriliyor; anlaşmanın lehimize olan taraflarının değil de hep aleyhimize olan taraflarının gündeme getirildiği söyleniyordu.[618] Yalnız bu eleştiriye Ermenice *Puzantiyon* gazetesinin cevabı vardır. *Puzantiyon* diyordu ki; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine temel olan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine göre Rusya, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmadıkça Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çıkmayacaktı. Buraların işgaline devam etmek için bahanesi hazırdı. Berlin Antlaşması'yla bu karar kaldırıldı ve Doğu Vilayetleri'nde ıslahatın yapılması ve gelişmelerin ara sıra Avrupa devletlerine bildirilmesi kararı alındı. Ayrıca, Berlin Konferansı'na katılan Osmanlı delegeleri tarafından bu maddeye hiçbir itiraz gelmediği gibi açık ara kabul edilmiştir. 61. madde Osmanlı Devleti'ni horlamak, aşağılamak için değil Türkiye'yi Rusya'ya karşı müdafa etmek, ileride Rus müdahalesine bahane bırakmamak için antlaşmaya sokulmuştur.[619]

İtalya'nın konu hakkındaki düşüncelerini İtalyan ayanından Dük Dandriye açıklıyordu: 9 Aralık 1913 tarihli Tanin'in naklettiğine göre; *Echo De Paris* gazetesinde, İtalyan ayanından Dük Dandriye'nin bir beyanatı yayınlanmıştır: "Bâb-ı Âlî, bu ana kadar Düvel-i Muazzama'nın, Ermenistan Islahatı'na ait teklif ettiği programı reddetti; bu ret kararı bizi hayrete düşürdü. Gerçekten herkes, Bâb-ı Âlî'nin en sonunda Doğu Anadolu Meselesi'ni halletmeyi samimi bir şekilde istediğine emindi ve herkes de Bâb-ı Âlî'ye devletin şerefini muhafaza ederek yardımda bulunmaya âmade bulunuyordu. Bununla beraber Bâb-ı Âlî, daha uygun bir dil kullanmak için özel sebeplere sahipti: Osmanlı Hükümeti'nin pek çok ıstırap çeken Ermeni tebasına karşı borcu vardır. Bundan başka da Düvel-i Muazzama'ya hakimiyetinin mahiyetini değiştirebilecek tarzda olan birtakım eski taahhütlerle bağlıdır. Bütün Avrupa'nın vakıf olduğu bu hakikatler, İtalya kamuoyunu da meşgul ediyor. Herkes Bâb-ı Âlî'ye, Doğu Anadolu Islahatı'na muvafakat etmezden evvel, mali yardımda bulunulmasını temenni ediyor. İtalya kamuoyu, yakında icra edilecek olan Türk borçlanmasının uluslararası bir mahiyete sahip olmasını memnuniyetle telakki edecektir. Eğer, bu temenni hakikat sahasına çıkacak olursa İtalya, Osmanlı Hükümeti'ne: 'Memleketinizdeki tehlikeye karşı Doğu Anadolu Islahatı'nı icra ederek kendinizi muhafaza ediniz; sermayemi memleketinize koymadan evvel, ateşten korumak isterim.' diyebilir. İtalya bu günden itibaren sesini işttirebilmek yetkisine sahiptir. İtalya'nın, Adana havalisinde aldığı

[618] *Tanin*, "61. Madde", 16 Muharrem 1331- 3 Kanunuevvel 1329- 16 Aralık 1913, Nr: 1788, s.1. (Bkz. Ek-8) Avam Kamarası'nın 25 Mayıs 1883 tarihli toplantısında Sir Ashmead Bartlet de aynı görüşü savunmuştur. Bartlett, Krallık Hükümeti'nin her fırsattan yararlanarak Osmanlı Hükümeti'ne hücum ettiğini, oysa Berlin Antlaşması'nın, "Bulgar kalelerinin yıkılması, Balkanlar'ın askeri işgali, Batum Limanı'nın serbest bırakılması" gibi Osmanlı Hükümeti lehindeki maddelerin uygulanmamasını, İngiltere Hükümeti'nin görmezlikten geldiğini söylemiştir. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.15.

[619] *Tanin*, "61. Madde", 16 Muharrem 1331- 3 Kanunuevvel 1329- 16 Aralık 1913, Nr: 1788, s.1.

demiryolu imtiyazı, bu demiryolunun çıkış teşkil edeceği memleket ahalisinin çalışmaya hevesi olduğu takdirde gelişecektir. Müstakbel müşterilerimiz olan bu ahalinin bir kısmını Ermeniler oluşturmaktadır. Bundan dolayı, muvaffakiyete ulaşmak için mahalli asayişin teminine nezaret etmeliyiz. Zannederim ki halihazırda İtalya kamuoyu da bu merkezdedir. Osmanlılar'ın şüphe etmelerini sağlayacak durumlardan mümkün mertebe kaçındığımızı ilave etmeye luzûm yoktur sanırım. Eğer Ermeniler, ıslahatın luzûmunu takdir eden ve bunu uygulamaya âmade olan Türkiye devlet ricali ile anlaşırsa memnun oluruz."[620]

2.2.6.2 Osmanlı Hükümeti ile Büyükelçiler Arasında Islahat Müzakerelerinin Tamamlanması

Tan gazetesinin haber verdiğine göre; 3 Ocak 1914'de Elçilerin, Hükümet'te kabul günü olduğu için Anadolu Islahatı hakkında bir fikir alışverişi yapılmıştır. Gazetenin yorumuna göre, bu meselenin halline doğru bir adım atılmıştır. Osmanlı memuru olmak üzere geniş yetkili olacak uzman ve müfettişin tayini konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Bu memurlar, tarafsız devletlerin vatandaşları arasından seçilerek Düvel-i Muazzama tarafından teklif olunarak Bâb-ı Âlî'ce tayin edilecektir. Bunlar Bâb-ı Âlî'ye bağlı olmakla birlikte icra edilen ıslahatttan Düvel-i Muazzama'yı da haberdar edeceklerdir. Müzakereler bu esas üzerinde devam edecektir. [621]

1914 Ocak ayı ortalarında ıslahat konusunda Rus elçisi ile Osmanlı Hükümeti arasında müzakereler devam etmiştir. İstanbul'dan bir Rus gazetesine çekilen telgrafa göre, görüşmelerde başlıca tartışma konuları şöyleydi: 1-) Rusya, Ermeniler'e ait iken Kürtler tarafından gaspedilen araziye ait meselenin genel müfettişin başkanlığı altında teşkil edilecek özel bir komisyon tarafından tetkikini talep ettiği halde Bâb-ı Âlî, adı geçen meselenin mahkeme yoluyla halledilmesini istemektedir. 2-) Rusya, Vilayet meclislerinde müslümanlar ile hristiyanların eşit şekilde temsil edilmesinde ısrar etmektedir. Osmanlı Hükümeti, nisbî temsil istemektedir fakat nufus sayımı yapılana kadar eşit temsili kabul edebileceğini ifade etmiştir. 3-) Rusya, genel müfettişler hakkında yapılacak anlaşmaya Ermeni mektepleri menfaatine bir vergi maddesi koydurmak istemiştir. Bâb-ı Âlî, bunu reddetmiştir. 4-) Rusya genel müfettişlerin, memurların tayini konusunu doğrudan doğruya padişaha teklif etmesini istemektedir. 5-) Rusya, askerlik hizmetinin barış zamanında ikametin bulunduğu vilayet içinde yerine getirilmesini istemektedir. Bâb-ı Âlî, bunu kabul etmeye meyillidir. 6-) Rusya genel müfettişin, sükûn ve asayişi korumak için lazım olan askeri kuvveti validen talep etmek

[620] *Tanin*, 8 Muharrem 1331- 26 Teşrinisani 1329- 9 Aralık 1913, Nr: 1781, s.2.
[621] *Tanin*, 6 Safer 1332- 22 Kanunuevvel 1329 – 4 Ocak 1914, Nr: 1807, s.2.

hakkına sahip olmasını talep etmektedir.[622] Bunlardan başka; on yıl geçmeden bir genel müfettiş değişecek olursa ne yapılması gerekeceği; genel müfettişin, valilerin değiştirilmesini Osmanlı hükümetinden istemek ve bunu sağlamak hakkı; genel müfettişlerin ödev ve yetkileri, bu yetkileri yalnız teftişle mi sınırlı olacak yoksa idari yetkileri de olacak mı; Hamidiye Alayları'nın durumu; Ermeni cemaatlerinin kendi okulları içi para toplama hakları gibi konular tartışma ve görüşme konularıydı.[623]

Hariciye Nezareti'nden büyük devletler nezdindeki büyükelçilere çekilen 14 Ocak 1914 tarihli telgrafta belirtildiğine göre ise; üç nokta dışında Rus büyükelçisi ile anlaşmaya varıldığı bildirilmiştir. Buna göre hâlâ ihtilafın devam ettiği maddeler şunlardır: 1-) Rus tarafı, yeniden nufus sayımı yapılana kadar vilayet genel meclislerinin üyelerinin yarısının müslüman diğer yarısının gayrimüslim olmasını istemekteydi. Osmanlı Hükümeti ise; eşit temsili değil nispî temsili istiyordu ve eşit temsili asla kabul etmeyeceğini açıklamıştır. 2-) Rus tarafı, okulları yararına mezhepdaşlarından vergi almak için gayrimüslim cemaatlere hak tanınmasını istemekteydi. Osmanlı Hükümeti, bu hakkın egemen olan güce ait olmasından dolayı bunu kabul etmemiştir. Ancak, cemaatlerin eskiden olduğu gibi okulları yararına yardım toplayabilmeleri kabul edilmiştir. 3-) Rus tarafı, Hamidiye Alayları'nın kaldırılmasını istemekteydi. Osmanlı Hükümeti, Hamidiye Alayları'nın kaldırılmasını vatan savunması için büyük bir güç olduğundan kabul etmemiştir.[624] *Tan* gazetesi de müzakerelerin aynı şekilde üç başlıkta devam etmekte olduğunu bildirmekteydi.[625] 18 Ocak 1914 tarihli Hariciye Nezareti telgrafında büyük devletlerdeki Osmanlı büyükelçilerine bu sefer, okullar ve Hamidiye Alayları konularının memnuniyet verici bir şekilde halledildiği geriye sadece vilayet genel meclislerinde müslümanlar ile gayrimüslimlerin ne oranda temsil edileceği sorunu kaldığı bildiriliyordu.[626]

Fransızca *Echo de Paris* gazetesinin haberine göre; müzakereler bir sonuca bağlanmak üzeredir. Buna göre; Bâb-ı Âlî'nin talebi üzerine Doğu Vilayetleri iki kısma ayrılacaktır. Erzurum ve Sivas'a Trabzon da dahil edilerek müslüman nufus artırılmış olacaktır. Düvel-i Muazzama elçileri, kontrol memurlarının yerine tarafsız hükümetlerden seçilecek genel müfettişleri kabul etmiştir. Islahat, Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarına hiçbir zarar vermeden gerçekleştirilecektir (İkinci kısım ise; Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Van'dan oluşacaktır). "Bu neticeyi oluşturan müzakerelerde Avrupa'nın oynadığı rol, her zaman için

---

[622] *Tanin*, 16 Safer 1332- 1 Kanunusani 1329- 14 Ocak 1914. Nr: 1816, s.2.
[623] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.166.
[624] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.95,96.
[625] *Tanin*, 21 Safer 1332- 6 Kanunusani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s. 2.
[626] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.97.

tamamıyla anlaşılamamıştır. Bu ıslahat teşebbüsüne ön ayak olan ve bu teşebbüsün bir kesin sonuca ulaşması konusunda en çok faaliyet gösteren Düvel-i Muazzama'dan yalnız biri olmuştur. Bu devlet, Doğu Vilayetleri ile hemhudud olan ve birçok Ermeni vatandaşa sahip Rusya'dır. Fransa ve İngiltere büyükelçileri, müzakerelerin ayrıntılarını sonuçlandırmak işini Rusya büyükelçisine bırakmışlar ve her konuda sürekli Rusya'ya yardım etmişlerdir. Gerçekten de müzakereleri üç büyükelçinin hepsinin birden idare etmesine gerek yoktu. Almanya, ıslahat meselesine karar verdiği zamandan beri İstanbul büyükelçisi, diğer büyükelçilere katıldı ve Rus bakış açısına iştirak etti. Her ne olursa olsun ıslahat meselesini bir neticeye ulaştıran Mösyö Sazanov'un talimatlarına Mösyö Giers'in uygun hareket etmesidir; aynı zamanda ıslahat olayında Rus diplomasisinin muvaffakiyeti de söz konusudur. Türkiye'nin en zayıf olduğu bir zamanda, ayrılık fikrinin ve ihtilalin en kolay uygulanabileceği bir zamanda Ermeniler'in "ittihat"(birlik) fikrini savunmaları da takdire şâyândır. Ermeni reisi (Patrik) ve Bogos Nubar'ın vatanperverane çalışmaları sonradan takdir edilecektir. Bâb-ı Âlî, bu iki kısmı birbirinden ayırmakla belki de iyi bir hareket yapmamıştır. Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Van gibi güney vilayetleri bir dereceye kadar Alman nufûz alanına tahsis edilmiş gibi görünüyor. Bu belki de hayalden ibarettir fakat haritada böyle kısımlar çizmek iyi değildir."[627] Tanin de aynı haberde Doğu Anadolu Vilayetleri'nde icra edilecek ıslahatın bir neticeye bağlanmak üzere olduğunu söylüyordu.[628]

Rusya, ıslahat antlaşmasının bir an önce imzalanıp işin bitirilmesini istiyordu. Yukarıda Rus Elçisi Giers'in Sadrazam'a yaptığı tehdit aktarılmıştı. Yine benzer taktiği kullanan Rusya, 14 Ocak 1914 tarihli bir notayı Fransız, İngiliz ve Alman Hükümetleri'ne gönderdi. Rusya, bu notada Erzurum'daki konsoloslarından aldıkları bilgiye göre Doğu Vilayetleri'ndeki durumun kaygı uyandırıcı olduğunu ve Giers'in Bâb-ı Âlî'ye önemli bir uyarıda bulunacağını, bir an önce Doğu Vilayetleri'ndeki karmaşayı önleyecek tedbirlerin alınmasını isteyeceğini bildiriyor ve kendilerine bu yolda büyük devletlerin yardım etmelerini istiyordu.[629] Rusya, bu tip abartılı hatta yalan iddialarla Osmanlı Hükümeti üzerinde baskı kurmaya çalışıyor ve daha tartışmalar devam ederken işi aceleye getirmeye çalışıyordu.

Bu arada 16 Ocak tarihli Tanin, Hınçaklar'ın *Tan* gazetesi'nde yayınlanan talepleriyle ilgili bir tebligatı *Tan*'dan naklederek aktarıyordu. Haberde şöyle deniyordu: "26 seneden fazla bir zamandan beri tesis etmiş, Ermeni kavminin her tabakası arasında kabul edilmiş ve birçok kereler Ermeni ihtilal hareketine iştirak etmiş olan Hınçakist Fırkası, Romanya'da

[627] *Tanin*, 16 Safer 1332- 1 Kanunusani 1329- 14 Ocak 1914, Nr: 1816, s.2.
[628] *Tanin*, 16 Safer 1332- 1 Kanunusani 1329- 14 Ocak 1914, Nr: 1816, s.2.
[629] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.166,167.

geçen Eylül ayında toplanan fırkanın 7. Kongresi tarafından tasdik edilen projeyi Ermeni milletinin efkarına sadık tercüman olduğu ümidiyle arz eder: 1-) Kanun nazarında âmânın eşitliği ve hukuk-u siyasiyye-i ibtidaiyye. 2-) İfade (kelam) ve yayın serbestliği; vicdan, toplantı, iştirak ve seçim özgürlüğü. 3-) Tutuklanmış şahısların derhal hakim huzuruna çıkarılması. 4-) Kilise ve devletin birbirinden tamamen ayrılması; her bir ruhani daire, masraflarının karşılanması için üst derecedeki ruhbani dairelere tabi bulunacaktır. 5-) Müslümanlar zaten bu hakka sahip oldukları için, silah taşıma hakkı hristiyanlara da verilmelidir; Hükümet'in merkez teşkilatı meselesi de bizce şu şekilde telakki edilmektedir: a) Oldukça muayyen bir müddet için Avrupa tarafından seçilen bir genel vali. b-) Üyeleri, genel oyla muayyen bir müddet için seçilen bir genel meclis. Bu meclis seçimleri, Ermeni ve Müslümanlarla meskun vilayetlerde cins ve mezhep ayırt edilmeksizin yapılmalıdır. Memlekette tatbik edilecek siyasi, iktisadi ve toplumsal kanunların teklif ve müzakeresi ekseriyet ara ile bu meclise verilecektir. Bu meclis, yasama yetkisine (salahiyet-i teşriiye) tamamen sahip olacaktır. c-) Genel Vali, meclis üyelerinden birini seçecek ve seçilen bu kişi de memlekette yürütme kuvvetine (kuvve-i icraiye) sahip olmak üzere birkaç kişi seçerek bir idare meclisi teşkil edecektir. d-) Kanunların yazılmasında, genel mecliste ve diğer meclislerde Ermeni dili kullanılacaktır. Hristiyan ile müslüman arasında tam bir eşitlik fiilen mümkün değildir. Bunlardan biri diğerini idare edecektir. Bu hususta hristiyan tercih edilecektir. Üstünlüğe sebep olan şeyler şöyledir: Şimdiye kadar müslümanlar, çeşitli unsurlar ile meskun olan yerlerde bir adil hükümet tesis edememişlerdir (!)* Fethetmiş oldukları memleketleri iyi idareye muvaffak olamamışlardır. Siyasi bilgileri, fatih ile mağlup arasındaki idari münasebetten ileri gidememiştir. Yerli ahali her çeşit esarete ve küçültücü davranışa maruz kalmıştır. Türk kitlesine karşı hiçbir garazımız yoktur; fakat Din-i Muhammedî, taassuptan sıyrılmış bir sınıf idareci yetiştirme yeteneğine sahip değidir. (Muhtar Ermenistan) kelimeleriyle özetlenebilecek olan bu proje, cüretkar veya aşırıya kaçılmış bir proje olarak telakki edilemez. Çünkü uygulanabilir (pratik) ve mutedil bir projedir. Ciddi sorunlar baş göstermeden evvel daimi kargaşaların, tehdit edici fırtınaların önünü almak üzere bu projenin acilen uygulamaya konulması lazımdır.[630] Yalnız üç gün sonraki Tanin'de, Hınçaklar'ın bu haberi tekzip ettiği şeklindeki duyuru yer alıyordu. Haberin tamamı şu şekildeydi: "Fırkamız namına *'Tan'* gazetesinde yayınlanan yazıyı günlük gazeteler naklederek ona binaen bazıları tarafından yanlış fikirler beyan edilmiş idi. Bu konuda aşağıdaki açıklamayı vermeyi bir vazife sayıyoruz: Meşrutiyet'in ilanından sonra fırkamız, programını Osmanlı Hükümeti'ne takdim ederek ona göre hareket etmiş ve etmektedir. Şimdiye kadar programımızda asla bir

*Ünlem işaretini Tanin gazetesi koymuştur.

[630] *Tanin*, 18 Safer 1332- 3 Kanunusani 1329- 16 Ocak 1914, Nr: 1818, s.3.

değişiklik olmamıştır. Bundan dolayı öyle bir tebligat yayınlamadığımız gibi yabancı memleketlerde bulunan heyet ve şahıslar tarafından dahi o konuda yapılan hiçbir yayını kabul etmeyip hiçbir sorumluluğumuz olmadığını arz ve beyan ederiz."[631]

19 Ocak tarihli Tanin'in verdiği habere göre, Doğu Anadolu Islahatı müzakereleri sona ermiştir. Bir tek vilayetlerin genel meclislerinde müslüman ve hristiyan üyelerin mikdarı konusunda bir ayrılık varsa da onun da halledileceği bildirilmiştir.[632] Yine bu sıralarda İstanbul'daki İtalyan Büyükelçisi, devam eden Osmanlı-Rus görüşmelerine tekrar altı büyükelçinin de katılmasını istese de Rusya, işin uzayacağını öne sürerek buna yanaşmamıştır. 19 Ocak'ta Giers İstanbul'dan ayrılmış ve görüşmelerin idaresini Rus maslahatgüzarı Gulkeviç'e bırakmıştır.[633]

Şubat 1914 başında diğer müzakere konuları halledildikten sonra bir tek vilayetlerdeki meclislerde üyelerin mikdarı konusu kalmıştır. Rusya bu konuda, ilk başta bütün vilayetlerde müslüman ve hristiyanların oranlarının eşit olmasını savunuyordu. Osmanlı hükümeti de nispî temsili savunmaktaydı. Rusya daha sonra Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki direnci yüzünden nufus sayımı yapılıncaya kadar Bitlis, Van ve Erzurum'daki meclislerin üyelerinin eşit ve diğer vilayetlerin hristiyan üyesinin üçte bir oranında olmasını teklif etmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin isteği ise, nufus sayımı yapılıncaya kadar Bitlis ve Van'ın üye oranının eşit, diğer vilayetlerdeki müslüman hristiyan mikdarının nispî olmasıydı.

Bu arada İstanbul'daki Ermeni çevreleri de şimdiden gelecek olan genel müfettişlerin hangi milletten olacakları sorunu ile ilgileniyorlardı; bu çevreler, 25 Ocak'ta Rus Büyükelçiliği'ne başvurup bunların Belçikalı ve İsviçreli olmamalarını ve Norveç, Danimarka, Hollanda ve İsveçliler'i daha uygun gördüklerini söylemişlerdi; Rusya ise İsveçli bir genel müfettiş istemekteydi.[634]

2.3. Yeniköy Antlaşması'ndan (8 Şubat 1914) 1. Dünya Savaşı'na Kadar Cereyan Eden Gelişmeler

Bütün büyük devletler ve Ermeniler'in, Rus Hükümeti üzerinde baskı yapması ve artık işin daha fazla uzatılmamasını istemeleri üzerine 7 Şubat'ta Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov, büyükelçisi Giers İstanbul dışında olduğu için, İstanbul'daki maslahatgüzarı Gulkeviç'e bu yoldaki talimatını vermiş ve 8 Şubat 1914'te (Rumî, 26 Kanunusâni 1329) Gulkeviç ve Said Halim Paşa, Yeniköy Anlaşması'nı mühürlemişlerdir. Halil Menteşe anılarında, İstanbul

[631] *Tanin*, 21 Safer 1332- 6 Kanunusani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s. 2.
[632] *Tanin*, 21 Safer 1332- 6 Kanunusani 1329- 19 Ocak 1914, Nr: 1821, s. 2.
[633] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.168.
[634] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.168.

Büyükelçiler Konferansı'nın sonuçsuz olarak dağılmasından 8 Şubat 1914 tarihli anlaşmanın yapılmasına kadar altı aydan fazla süren müzakerelerde Rus tarafından gelen taleplerin, Osmanlı tarafını temsil eden Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından not edildiğini, cevaplarının diğer müzakere günlerine bırakıldığını, ertesi gün Sadrazam'ın nezdinde Talat Bey ve kendisinin de katılımıyla verilecek cevapları kararlaştırdıklarını, bu dönemdeki müzakerelerin şifahi olarak yürütüldüğü bilgilerini vermiştir.[635]

Bu antlaşmanın maddeleri şöyledir:

- *Genel Müfettişler ve Yetkileri*: Osmanlı memleketi, coğrafi olarak altı mıntıkaya ayrılarak her mıntıkaya, hükümet tarafından bir genel müfettiş tayin olunacak ve iki teftiş mıntıkasını içeren Doğu Anadolu Vilayetleri için tayin edilecek iki genel müfettiş, küçük devletlerin tebasından seçilecektir.[636] Doğu Anadolu Vilayetleri, iki kısıma ayrılmıştır. Birinci kısım; Trabzon, Sivas ve Erzurum'dan oluşacak. İkinci kısım Diyarbakır, Bitlis, Van ve Harput.[637] Genel müfettişler, kendi kısımlarında mülkî, adlî, idare ile zabıtayı (polis ve jandarma) teftişe ve nezarete yetkili olacaktırlar. Genel Vilayet Kanunu'nda valilerin sahip oldukları hak ve yetkiye kıyasla genel müfettişler de zabıta kuvvetinin yetersiz olduğu mahallerde yetkili oldukları tedbirleri tatbik için gerekirse askeri kuvvetlerin yardımından da istifade edebileceklerdir. Genel müfettişler, yetersiz gördükleri ve kötü hareketlerini gördükleri memurları azil ve kanunen mahkumiyeti gerektiren harekette bulunmuş olanları mahkemeye sevk edecekler, bu şekide azledilecek ufak memurların yerlerine devletin kanunları ve nizamnamelerinde belirtilen şartlara uyan ve ehliyetli olanları doğrudan doğruya tayin edebileceklerdir. İşden çıkardıkları yüksek dereceli memurların yerlerine geçecek olanların seçilip tayin edilmesi için durumu hükümete sunacaklardır. Genel müfettişler, memurların azline ait kararların sebeplerini önce telgrafla özet olarak, sonra sicil dosyalarını da ilave ederek ayrıntılı olarak ilgili bakanlığa yazı ile bildireceklerdir.
- *Acil Tedbirler*: Acil tedbir alınmasını gerektiren önemli durumlarda müfettişler, Adalet Bakanlığı'na derhal malumat vermek şartıyla adliye sınıfını da geçici olarak işden el çektirebilecektir. Genel müfettişler, valilerin hareket ve muamelelerinde acil

[635] *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* s.173.
[636] *Tanin*, 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.1.
[637] Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.57. Bu vilayetler bugünkü ifadesiyle eyaletti. Bunların altında sancaklar vardı. Cumhuriyet döneminde bir çok sancak il olduğu için burada adı geçen 7 vilayet aşağı yukarı şimdiki Erzurum, Erzincan, Bayezit (Karasöke), Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Gümüşhane, Sivas, Tokat, Amasya, Van, Hakkari, Siirt, Bitlis, Muş, Elazığ, Malatya, Diyarbakır ve Mardin'i kapsamaktaydı

tedbirler alınmasını gerektirecek yönler görürse, durumu telgrafla İçişleri Bakanlığı'na bildirecekler ve bakanlıkça durum derhal Meclis-i Vükela'ya arz edilerek en fazla dört gün içinde bu konuda bir karar alınacaktır.

- *Arazi İhtilafı*: Arazi muamelelerinden dolayı meydana gelen ihtilaflar, genel müfettişlerin nezareti altında halledilecektir.
- *Talimat*: Genel Müfettişler'in yetki ve vazifeleri hakkında daha sonra ayrıntılı olarak bir talimat tanzim edilecek ve genel müfettişlerin tayininden sonra kaleme alınması kararlaştırılan bu talimatın tanziminde kendilerinin malumat ve mutalaalarına da müracat edilecektir.
- *Dil*: Kanunlar, kararlar ve resmi ilanlar her bölgede mahalli diller ile yayınlanacak ve genel müfettişlerce tasdiklenmek ve kabul edilmek şartıyla gerek mahkemelerde ve gerek hükümet dairelerinde kendi dillerini kullanabileceklerdir. Mahkeme hükümleri Türkçe tanzim edilecek ve imkan varsa tercümeleri de ilgililerin diline çevirilecektir.
- *Eğitim Payları*: Vilayetlerde çeşitli unsurlar için eğitim bütçesinden ayrılacak mikdar, eğitim için alınan vergilerdeki payıyla uygun olacak ve cemaatlerin üyeleri, kendi okullarının idaresini temin için yardımda bulunabileceklerdir.
- *Askerlik Hizmeti*: Barış zamanında herkes, askerlik hizmetini ikametgahının bulunduğu askeri müfettişlik sınırları içinde yerine getirecek ve bununla birlikte hükümetçe Yemen, Asir ve Necd gibi uzak yerlere sevk edilecek kişiler, Osmanlı memleketinin genel olarak bütün kısımlarından alınacak; kara kuvvetleri neferleri arasından her yerin nufusu oranında ayrılacaktır. Deniz kuvvetleri için lazım olan kişiler aynı şekilde Osmanlı memleketlerinin her tarafından alınacaktır. Hamidiye Alayları ihtiyat süvari alayları şekline sokulacaktır. Bunların silahları depolarda saklanılarak seferberlik veya manevra zamanlarında kendilerine verilecek; alaylar bulundukları bölgenin tabi olduğu kolordu kumandanlarının emri altında olacak; barış zamanında bunların alay ve bölük kumandanları Osmanlı ordusu subaylarından seçilecek, alayın erleri bir sene müddetle askerlik hizmetine tabi tutulacaklardır. Alaylara kabul olunacaklar, binek hayvanlarının ihtiyaçlarını ve bu hayvanlara ait gerekli şeyleri kendileri düzenleyecek ve tedarik edecektir. O bölgede bulunup bu şartlara sahip olan herkes cins ve mezhep ayırt edilmeksizin bu alaylara alınacaktır. Alaylar, seferberlik veya manevra zamanlarında nizamiye askerleri hakkında yürürlükte olan eş yasaya tabi tutulacaklardır.

- *Nufus Sayımı ve Mahalli Seçimler*: En geç bir sene zarfında yapılmak üzere genel müfettişlerin nezareti altında genel nufus sayımı yapılacak, genel meclis üyeleri müslüman ve gayrimüslimlerin nufusları oranında seçilecek yalnızca Van ve Bitlis vilayetlerinde yeni sayım yapılıncaya kadar geçici olarak üyeler yarı yarıya olacaktır. Vilayet encümeni seçimlerinde azınlıkların hukuku korunacaktır.
- *Genel Hizmetler*: Gerek polis ve jandarmadaki boş kadrolara gerek diğer genel hizmetlere seçilme ve tayin konusunda müslüman ve gayrimüslimlere eşit muamele yapılacaktır.[638]

2.3.1 Osmanlı Devleti Açısından Yeniköy Antlaşması

11 Şubat tarihli Tanin -muhtemelen kamuoyu tepkisinden korkulduğundan- ıslahat anlaşmasının yapıldığını üç gün sonra "Anadolu Islahatı" başlığıyla şu şekilde haber vermiştir: "Evvelce yazdığımız veçhile Vilâyât-ı Şarkıyye'de (Doğu Vilayetleri'nde) tatbik olunacak ıslahat hakkında bir müddetten beri cereyan etmekte olan müzakerât, hüsn-ü neticeye iktiran etmiş (iyi bir neticeye ulaşmış); ıslahat esaslarının kâffesinde (hepsinde) itilaf-ı tam (tam uzlaşma) hasıl olmuştur. Hükümet, yakında keyfiyeti (durumu) matbuat (basın) vasıtasıyla tebliğ etmeye karar verdiğinden Bâb-ı Âlî'ce işbu (bu) tebliğnamenin metni tesvid ve ihzar olunmaktadır (müsveddesi çıkartılmakta ve hazırlanmaktadır). Rüfekamızdan (diğer gazetelerden) bazıları bu meseleden dolayı bir protokol tanzim ve imza olunacağını yazmışlarsa da bunun asl-ı esası yoktur. Yalnız Bâb-ı Âlî, ıslahat-ı mekruranın (kararlaştırılmış ıslahatın) esaslarını sefaretlere (büyükelçiliklere) tebliğ ile iktifa edecektir (yetinecektir)."[639] Tanin, bu anlaşmanın maddelerini 8 başlık halinde[640] "Anadolu Islahatı" başlığı altında 12 Şubat 1914 tarihli nüshasında ilk sayfada yayınlamıştır.[641] Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte tekrar gündeme getirilen Islahat Meselesi'ni, Ermeniler ve Büyük Güçler doğal olarak "Ermeni Islahatı" olarak anlarlarken, İttihat ve Terakki Fırkası ile Tanin gazetesi bu ıslahat meselesini hiçbir zaman bir "Ermeni Islahatı" olarak görmemişler ve bu ıslahatın bütün memleket üzerinde gerçekleştirileceğini vurgulamışlar ve bu ıslahat

---

[638]*Tanin*, 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.1 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.169-172 ; Uras, *Tarihte Ermeniler...,* s. 399-401. Sazanov, anılarında Almanlarla Ermeni Islahatı konusunda vardıkları mutabakattan sonra Almanya'nın, artık Osmanlı katında bu tasarıyı desteklemek için hiçbir şey yapmadığını aksine Almanya'nın, tasarının kabülünü geciktirmek için her yola başvurduğunu, 8 Şubat 1914 tarihli anlaşmanın altında Alman temsilcisinin imzasının bulunmadığını, söylemiştir. *S. Sazanov'un Anıları...,* s.170.

[639]*Tanin,* 15 Rebiülevvel 1332- 29 Kanunusani 1329- 11Şubat 1914, Nr: 1844, s. 2.

[640]Müfettiş-i Umumiler, Salahiyetleri, Tedabir-i Müstağcile, Arazi İhtilafâtı, Talimat, Lisan, Hisse-i Maarif, Hizmet-i Askeriye. *Tanin,* 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.1. (Bkz. Ek-10)

[641]*Tanin,* 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.1.

meselesini "Anadolu Islahatı" veya "Doğu Anadolu Islahatı" olarak adlandırmışlar ve hep bu adları kullanmışlardır.

Böylece Osmanlı Hükümeti, bu anlaşmayı yaparak Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etme yönünde kullanacağı bir bahaneyi bir süreliğine de olsa ortadan kaldırmayı başarmıştır. Osmanlı Hükümeti, dış kontrolü asgari seviyede tutarak Ermeni tahriklerini bir müddet daha dizginlemeyi başarmıştır. Dolayısıyla Ermeniler'in kullanılması sonucu imparatorluğun acil bir paylaşımının önüne geçilmiştir.[642]

Yusuf Hikmet Bayur, bu anlaşmanın Osmanlı Devleti'nin aleyhine olduğu şeklinde değerlendirmiştir: "Doğu ve Kuzey Anadolu Meselesi, (bu anlaşma ile) Berlin Antlaşması ile girmiş olduğu genel uluslararası durumundan çıkıp doğrudan doğruya Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin gerekliliğine göre yeniden sadece bir Osmanlı-Rus Meselesi olmuştur; çünkü anlaşma belgesindeki taahhütleri Osmanlı Hükümeti yalnız Rusya'ya karşı yapmaktadır ve dolayısıyla bunların yürütülüp yürütülmediğinden yalnız Rusya'ya karşı sorumludur. Diğer büyük devletlerin bu işlere karışmaları ise ancak Osmanlı'nın Rusya'ya karşı üstlendiği gibi Bâb-ı Âlî'den bir nota almak ve seçilecek iki genel müfettiş için birer oy vermekten ileri gitmiyordu. Diğer büyük devletlerin bu işi neden kabul ettikleri kolay anlaşılmaktadır: Onlardan her biri, yayınlanmış resmi belgelerinde ve ileri gelenlerinin hatıralarında açıkça yazılı olduğu gibi kendilerine Osmanlı üzerinde birer pay biçmektedirler ve Doğu ve Kuzey Anadolu'yu da Rus payı saymaktadırlar. Bu durumun nedeni ise iş başındakilerin kavrayışsızlığı ve genel olarak bunların devlet adamı olmayışlarıdır. Osmanlı'nın taahhüt ettiği en tehlikeli maddelerden biri de askeri taahhütüdür. Osmanlı Devleti, kendi tebaasına nasıl ve nerelerde askerlik ettireceğini Rusya ile yaptığı bir anlaşmada sınırlandırıyor; Hamidiye Alayları'na, Ermeniler'i de oraya girmek istedikleri ölçüde alacağını Rusya'ya karşı üstleniyor; bundan başka Rusya şu çok önemli kazancı da sağlıyordu: Kendi Kafkas sınırları ve kendi elindeki İran sınırları boyunca ve onlara yakın yerlerde bulunacak Osmanlı birliklerinde yalnız Erzincan askeri müfettişliği bölgesi içinden alınmış erler bulunacaktır ve doğal olarak Ruslar, askeri durumu öğrenmek hakkına sahip olacaktır. Bunların dört veya beşte biri Ermeni, kalanı Türk, Kürt ve Rum olacaktır. Genel müfettişler konusuna gelince; yabancılarca seçilmiş bu iki yabancı Anadolu'nun aşağı yukarı yarısını kaplayan o zamanın yedi vilayetinin gerçekten başı oluyorlardı: İdare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyebilecekleri gibi gerekli buldukları takdirde orduyu da emri altına alabileceklerdi; valiler hariç bütün memurları ve hakimleri işten çıkarabilip yerlerine başkalarını atayabileceklerdi. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, Anadolu'nun yarısında

[642]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*…, s.142, 143.

hükümet yetkilerini pek geniş ölçüde hatta baştanbaşa yabancılarca atanan bu iki yabancıya bırakmış oluyordu."[643] Akdes Nimet Kurat'a göre de bu anlaşmayla Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi yeniden yürürlüğe girmiştir.[644]

Yusuf Hikmet Bayur'a göre Tanin'in, yapılan ıslahat anlaşmasını haber verirken "bir protokolün imzalanmadığını" söylemesi de halkı aldatma amacı taşıyan bir oyunudur. Evet, anlaşma imzalanmamıştır ama mühürlenmiş ve paraflanmıştır; yani Tanin kelime oyunu yapıyordu. Yine ona göre; Osmanlı Hükümeti, bu anlaşmayı mümkün olduğu kadar halktan gizli tutmaya çalışıyordu; çünkü kendisi de bu taahhütleri Rusya'ya karşı yaptığını anlamıştı. Yine, bu anlaşmanın özeti 12 Şubat tarihli Tanin'de çıkmıştı fakat bu özette ıslahat, genel bir ıslahat olarak gösteriliyordu fakat aslında Ruslarla yapılan anlaşma yedi vilayete aitti. Bir başka tartışmalı konu ise; polis, jandarma ve diğer hizmetlerde müslüman ve gayrimüslim eşitliği konusudur. Gerek hükümet gerekse Tanin bu eşitliği, kişi kabiliyetliyse onun milletine bakılmayacağı yani memuriyete alınmada milliyete, dine değil de kabiliyete bakılacağı şeklinde anlamışlar ve halka böyle anlatmaya çalışmışlardır. Halbuki Rus ve Ermeni tarafı bu eşitliği daha farklı anlıyordu. Onların anladığı, memuriyetlerde müslümanla gayrimüslimlerin "sayısının" eşit olacağıydı. Yani ezici bir şekilde çoğunluk olan müslümanlarla azınlık olan gayrimüslimler memuriyete alınmada sayıca eşit olacaklardı.[645] Zekeriya Türkmen'e göre ise bu anlaşma, talihsiz bir anlaşma olarak tarihe geçmiştir ve ilerde (1. Dünya Savaşı çıkmasa ve anlaşma uygulansaydı) Doğu Anadolu Vilayetleri'nin Ermeniler'e terk edilmesi sonucunu doğuracaktı.[646]

Yusuf Hikmet Bayur'un belirttiği gibi Tanin, devlet memuriyetlerine girişte eşitlik ifadesinden "sayısal eşitlik"i değil, "kabiliyet ve liyakat" esasına göre eşitliği anlıyordu. 14 Haziran 1914 tarihli imzasız başyazı buna en güzel örnektir. Bu başyazıda, *Azadamard* gazetesinde yayınlanan "Ermenistan Islahatı ve Müfettişler" başlıklı Doğu Anadolu Vilayetleri'nde Ermeniler'in devlet memuriyetlerine eşit iştirakleri konusunun ele alındığı makaleye Tanin tarafından cevap veriliyordu: "Her şeyden evvel şurasını bir defa daha tekrar etmek isteriz ki bütün Osmanlı vatandaşlarına, bütün Osmanlı vatanına şamil olan ve en geniş bir fikr-i hürriyetperverane ile kararlaştırılan ıslahatı yalnız bir mevkiye ve bir millet efradına ait gibi göstermek ne kadar az salahiyetdar bir ağızdan ve ne derece sathî bir dimağdan çıkarsa çıksın canımızı sıkmaya kâfi bir sebebtir. Hiç olmazsa matbuat bu kabil hafifliklere

[643]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.172-174
[644]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 210.
[645]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.178
[646]Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye...,* s. IX.

reviyy-i iltifat göstermese fena olmaz."[647] *Azadamard*'ın makalesinde; yeni müfettişlerin, erbab-ı liyakatten olmayan memurları ihraç ve Ermeniler'e memuriyet verecekleri söyleniyor ardından da "jandarma ve polisin yarısı Ermeni olmadıkça, tapu ve tahrir nufus idarelerine Ermeniler yarı yarıya iştirak etmedikçe, muhâkim (mahkemeler) ve ziraat bankalarında memurların yarısı Ermeniler'den seçilmedikçe ne haram erbablarının tevkifi ne idare işleri ne de muhakim muamelâtı özetle hiçbir şey yoluna girmez." deniliyordu. Bu cümleler de Tanin tarafından eleştiriliyor ve bu cümlelerin doğru olmadığı ifade edilerek; "vatandaşlık sıfatı bu memlekette her Osmanlı'ya hizmet-i umumiyenin ifası için bir hakk-ı iştirak bahş etmiş, bu hakkı da Kanun-u Esasî sarihan kendi zamân (kefillik, garanti) ve kefaleti altına almıştır. Ancak her hak gibi bu hak da mukayyeddir (kayıtlı-şartlı) ve Kanun-u Esasî bunun için 'ehliyet ve kabiliyet'in şart olduğunu gösteriyor… İstanbul'da ve Bağdad'da olduğu gibi Van ve Bitlis'de de Ermeni vatandaşlarımızdan talip olanlar ve ehliyet ve kabiliyeti görülenler muhtelif memuriyetlere tayin edilebilirler." Başyazıda devamla gayr-i müslimlerin daha çok sanat, ticaret ve serbest işlere rağbet edip memuriyetlere, polislik ve jandarmalığa rağbet etmedikleri, "nisbet meselesi"nin ise devlet memuriyetlerinde asla mevzu-i bahs olamayacağı vurgulanıyordu. Başyazıda son olarak konuyla ilgili şunlar söyleniyordu: "…Diyeceğiz ki memuriyet bahsinde nokta-i nazarımız ehliyet ve liyakatten, iltifat ve rağbetten başka bir şey değildir. Ne gayrimüslimdir diye bir vatandaşı hukuktan mahrum etmek ne de muhza (sadece) memuriyete talip olduğu için ehliyete bakmaksızın her rastgeleni hizmet-i devlete almak hatırımızdan geçmez. Dün de bugün de yarın da mesleğimiz (prensibimiz) budur ve bütün cihan teslim eder ki bu, en doğru bir meslektir." [648]

Anlaşma'nın yapılmasından sonra Ermeni Patriği, Eçmiyazin Katogikosu Kevork'a ıslahat anlaşması için yaptığı çalışmalardan dolayı şöyle teşekkür etmiştir: "Milli davamız ilk menziline vâsıl oldu. Türkiye'deki muztarip evlatlarınızın istirhamlarını nazar-ı dikkate alarak hallerinin terfihi için hiçbir şey esirgemediğinizden dolayı zat-ı akdesânelerine meclislerimizin minnettarlığını arz etmeyi ilk ve mukaddes bir vazife telakki ediyorum. Zat-ı kudsiyetpenâhîlerinin mesaisinin neticesiz kalmadığını ve Ermeni isteklerinin esasları etrafında Bâb-ı Âlî ile Rusya Hükümeti arasında kesin anlaşma hâsıl olduğunu müjdeleyerek bahtiyarlığımızı arz eylerim." Ayrıca Katogikos Kevork da Sazanov ve Kafkasya Genel Valisi Voronzof-Daşkof'a şükranlarını bildirmiştir.[649]

---

[647] *Tanin,* "Memuriyet, Milliyet, Ehliyet", 20 Recep 1332- 1 Haziran 1330- 14 Haziran 1914, Nr: 1967, s.1.
[648] *Tanin,* "Memuriyet, Milliyet, Ehliyet", 20 Recep 1332- 1 Haziran 1330- 14 Haziran 1914, Nr: 1967, s.1.
[649] Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.133, 134.

13 Şubat 1914 tarihli Tanin'in imzasız başyazısında, büyük devletlerin yapılacak ıslahatlar için maddi destek vermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Söz ile verdikleri desteği bu sefer fiilen yerine getirmelidirler, deniliyordu. Bütün bu ıslahatların bir anda yapılması mümkün olmasa da en önemli olanlarının yapılması için büyük borçlanmaya ihtiyaç vardır, denilmekteydi.[650]

Bogos Nubar, Paris'ten Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği 10 Şubat 1914 tarihli mektubunda, Osmanlı-Rus Antlaşması dolayısıyla tebrikte bulunmuştur. Daha ilginci, Sadrazam bu mektuba karşı yazdığı 17 Şubat tarihli mektupta ıslahatın yürütülmesinde yardımı olması için Bogos Nubar'a bakanlık teklif etmiştir. Bogos Nubar, 25 Şubat tarihli cevabında ise Türk siyasal hayatı üzerinde hiçbir tecrübesi olmadığını ve Türkçe de konuşamadığını belirterek teklif edilen işi gerektiği gibi yapamayacağı için affını dilemiştir. Ayrıca, Bogos Nubar mektubunda Sadrazam ve diğerlerinin verdiği cesaretle bu ıslahatın sadece Ermeniler'e değil bütün Osmanlılar'a hizmet edeceğini, imparatorluğun kalkınmasına da yardım edeceğini yazıyordu. Sadrazam'a bu karşılığı yolladıktan üç gün sonra 28 Şubat'ta Bogos Nubar'ın, Rus resmi ajansı "Petersburg Telgraf Ajansı"nda da bir demeci çıkmıştır: Bu demecinde özellikle Rusya'yı övmektedir: "Ermeni ıslahatı işinde bir anlaşmaya varıldı. Rusya onu eline alır almaz bu davada başarı kazanılacağından şüphe kalamazdı. Onun çetin bir şekilde işe karışması üzerine Türkiye en sonunda Ermenistan'da ıslahata razı oldu. Rusya'nın işe karışması yalnız Ermeniler'e bir iyilik etmiş olmakla kalmadı; Avrupa barışını tehdit eden ciddi korkuları da ortadan kaldırdı; bu yüzden uluslar Rusya'ya minnet borçludur. Türkiye bugün, imparatorluğun bütünlüğünü korumak için ıslahatın gerektiğini içten duymaktadır ve o anlıyor ki bu işte başarısızlık, büyük tehlikeye yol açacaktır. Biz şu inançtayız ki ıslahat tam olarak yapılacak ve böylelikle Ermeni ulusu için yeni bir refah ve gelişim çağı açılacaktır. Her şeyden önce bunu Rusya'ya borçlu olduğumuzu hiçbir vakit unutmayacağız. Bütün ülkelerdeki ve Rusya'daki Ermeniler için İmparator II. Nikola'nın adı ebediyen kalplerde nakş kalacaktır."[651] Bogos Nubar, Katogikos Kevork'a gönderdiği yazıda ise, Katogikos ile Rus İmparatorluğu'nun ortak çalışması ile Ermeni ıslahatının gerçekleşmesinden dolayı Katogikos'a kemal-i hürmetle tebriklerini arz etmiştir. Katogikos, Bogos Nubar'a gönderdiği cevapta ise ıslahat için çalışmalarından dolayı Bogos Nubar'ı kutlamıştır.[652]

Paris'ten, *Times* gazetesine de 16 Şubat 1914 tarihli bir mektup gönderen Bogos Nubar Paşa; ıslahat anlaşmasının imzalanması için cömert teşebbüslerde bulunan Rusya'ya, Ermeni

---

[650]*Tanin,* "Islahat Yapmak İçin", 17 Rebiülevvel 1332- 31 Kanunusani 1329-13 Şubat 1914, Nr: 1846, s.1.
[651]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s 181,182.
[652]Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.134.

davası için emirlerinde çalışan Düvel-i Muazzama'ya ve son olarak da Osmanlı Hükümeti'ne minnettarlığını arz etmiştir. Islahatların tatbikinin de en iyi şekilde yerine getirilmesini, devletler ile Osmanlı Hükümeti'nin ıslahatın icrası sırasında da bir ahenk içinde çalışmalarını ümid etmektedir. Ayrıca, Düvel-i Muazzama'nın Bâb-ı Âlî'nin şüphelerini gidermek için her türlü teşebbüsü yaptığını; Bâb-ı Âlî'nin talebiyle doğu vilayetlerini tek bir bölge haline getirmek fikrinden vazgeçtiğini ve böylece adı geçen vilayetlerin iki kısma ayrıldığını, diğer taraftan Ermeni taleplerininin esasını teşkil eden Avrupa özel müfettişlerinin kontrolü fikrinin de Bâb-ı Âlî'nin talebiyle bertaraf edildiğini de eklemiştir. Nubar Paşa'ya göre Bâb-ı Âlî, özel olarak önemli gördüğü diğer noktalarda da sözünü geçirmiştir. Bu ıslahatın yalnız Ermeniler'in yararına değil bütün Osmanlılar'ın yararına olacağını da eklemiştir.[653]

Bu arada Islahat Antlaşması'nın aleyhinde 1 Nisan'da Bitlis çevresinde Tanin'in irticaî bir hareket olarak tanımladığı bir isyan gerçekleşmiştir. İsyanı gerçekleştirenlerin başında Hizan kazasından Molla (Halife) Selim ile Şeyh Şehabeddin bulunmuştur. Bunlar, yanlarındaki eşkiyalarla birlikte Bitlis'e taarruz ederek içine girmeye çalışmışlardır; bazı yerlerine de girmişlerdir. İsyan 1 Nisan'da başlamış, 7 Nisan'da tamamen bastırılmıştır. Tanin'e göre bu iki kişi, daha öncekiler gibi şeriat propagandası yapmışlardır. Tanin bu başkaldırıyı, bir isyandan çok küçük bir olay olarak yorumlamaktaydı. Başkaldırı sonucunda sadece birkaç kişi ölmüştür. Top atışına maruz kalan bir tekke ve Ermeni kilisesi az hasara uğramıştır. Hristiyanlar'dan ise biri hafif biri de ağır olmak üzere iki kişi yaralanmıştır. Asiler, yeni tayin olan Bitlis Valisi Abdülhalik Bey'in bulunduğu telgrafhaneye hucûm etmek istemişlerse de bu hareketin önü alınmış ve daha sonra asilerin tepelere doğru çekildiği görülmüştür. Molla Selim'in, Bitlis'deki Rus Konsolosluğu'na sığındığı da bildirilmiştir. Vali, Selim ve arkadaşlarını teslim almak istese de konsolos bunları teslim etmemiştir.[654] Van Valisi Tahsin Bey de Dahiliye Nezareti'ne olayla ilgili gönderdiği şifrede; "Bitlis'de ve bilhassa Bitlis'in merkez ve Hizan kazalarında her manasıyla mühim irtica vardır." demiştir.[655]

İsyancıların şehrin yarısını ele geçirdikleri bir zamanda Bitlis Rus Konsolosluğu, isyancıların ele geçirdiği tarafta kalmış; hükümet konağı ve hapishanenin bulunduğu batı tarafı hükümetin elinde kalmıştır. Böyle bir zamanda Bitlis Rus Konsolosu, koruma memurunu valiye göndermiş ve ondan silahlarını sustururlarsa kendilerinin de isyancıların silahlarını susturabileceklerini, söylemiştir; fakat bu teklifi vali kabul etmemiş, konsolosun

[653]*Tanin,* 28 Rebiülevvel 1332- 11 Şubat 1329- 24 Şubat 1914, Nr:1857, s.2.
[654]*Tanin,* 7 Cemaziyelevvel 1332-21 Mart 1330-3 Nisan 1914, Nr: 1895, s.1;
;*Tanin,* 8 Cemaziyelevvel 1332- 22 Mart 1330- 4 Nisan 1914, Nr: 1896, s.1
;*Tanin,* , 9 Cemaziyelevvel 1332- 23 Mart 1330- 5 Nisan 1914, Nr: 1897s.1.
[655]BOA, DH. KMS. 21/R/1332, D. Nr: 16, G. Nr: 30.

kendisini görmek için yaptığı teklifi de reddetmiştir.[656] Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye göre de bu irticaî bir harekettir yani Ermeniler'e karşı yapılmış bir hareket değildir. Patrik'in aktardığına göre Molla Selim, Bitlis Ermeni Murahhası'na bir mektup göndermiştir; bu mektubunda Selim murahhas'a, hareketlerinden dolayı Ermeniler'in endişelenmesine gerek olmadığını söylüyor ve civardaki kasabalara birkaç Kürt'ün girmesinden dolayı Ermeniler'in korkmamaları için murahhastan aracı olmasını istiyordu.[657] Şeyh Şehabeddin, nisanın ikinci yarısında Rusya'ya sığınmak üzere Kafkas sınırını aşmaya uğraşırken yakalanmıştır. Rus Konsoloshanesi'nde kalmış olan Molla Selim ve dokuz arkadaşını Rusya, bir türlü geri vermemiştir. Bunlar ancak, dünya savaşının başlamasından bir ay sonra yakalanabilmişlerdir.[658] Bütün bu bilgilere dayanılarak denilebilir ki bu olayda Rusya'nın da parmağı vardır.

2.3.2 Büyük Devletler Açısısından Yeniköy Antlaşması

Büyük devletler ve Rusya, Ermeni Islahatı'nı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirerek daha önce birçok defa tatbik ettikleri "ıslahat, muhtariyet, bağımsızlık" şeklindeki üç aşamalı bölücü taktiklerini bu sefer de Ermeniler için yine Osmanlı Devleti'nde uygulamaya başlamış oluyorlardı. Yukarıda da belirtildiği gibi büyük güçler Balkanlar'da hep bu taktiği uygulamışlar ve buralardaki gayrimüslimlerin nufuslarının daha fazla olması ve dağınık halde bulunmamaları dolayısıyla başarıya ulaşmışlardı.

Rusya, yukarıda da çeşitli defalar belirtildiği gibi ıslahat meselesinin son döneminde bariz bir şekilde öne çıkmıştı. Bunun sebeplerine ise yukarıda değinilmişti. Rusya, çok gerekli gördüğü Doğu Anadolu'da nufûz bölgesi oluşturma planını tam olarak gerçekleştiremediyse de bir güç olarak ön plana çıktı. Ayrıca ıslahatların öncülüğünü yapmış olan Rusya, kendi Ermeni unsurlarını yatıştırmıştı.[659] Anlaşmanın yapılmasının ardından Maslahatgüzar Gulkeviç, Dışişleri Bakanı Sazanov'a gönderdiği uzun bir mektupta şunları yazıyordu: "Bu 8 Şubat muamelesi hiç şüphe yok ki Ermeni milletinin tarihinde yeni ve daha mesud bir devrin başlangıcını teşkil etmektedir. Bu vakayı 1870'de ısdâr edilen ve Bulgar Ekzarlığı'nın teşkiline izin veren 1870'deki 'ferman' ile mukayese etmek mümkündür. Ermeni Patriği'nin bu münasebetle çok ateşli bir şekilde teşekkür ederek imparator cenaplarına (Çar'a), zat-ı devletlerine (Sazanov'a) ve elçi hazretlerine (Giers'e) gönderdiği telgraflar, Ermeniler'in Türk boyunduruğundan kurtarılmaları yolunda ilk adımın atılmış olduğunu tamamıyla idrak

---

[656]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.189.
[657]*Tanin,* 9 Cemaziyelevvel 1332- 23 Mart 1330- 5 Nisan 1914, Nr: 1897, s.1.
[658]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.190.
[659]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.143.

ettiklerini göstermektedir."[660] Maslahatgüzar Gulkeviç'e göre bu anlaşmayla Rusya'nın uluslararası sahada prestiji artmış ve Yakın Doğu'daki hristiyanların kalbleri Rusya'ya karşı teshir ve cazibe hisleri ile dolmuştur. Yine ona göre bu anlaşma; Rus tebası Ermeniler'in Rus imparatorluk idaresine karşı sempatilerini arttıracak, onların şimdiki hükümet idaresine bağlarını kuvvetlendirecek ve Ermeniler'in Rusya'daki solcu partilerin saflarına girmelerine engel olacaktır.[661] Gulkeviç'in mektubundaki ilginç bir cümle de şöyleydi: "Ben Rusya'nın tarihi mukadderatı icabı İstanbul'a sahip olduğunda, orada kaçınılması mümkün olmayan Rum unsuruna karşı mücadelemizde İstanbul'daki iki yüz bin Ermeni'ye dayanabileceğimiz kanaatindeyim."[662]

Yeniköy Antlaşması, Osmanlı Ermenileri tarafından da büyük bir zafer olarak algılanmıştır. Bu zaferin özellikle Rus diplomasisine ait olduğu düşünülmekteydi. Çünkü Ermeni Meselesi, 1878'den beri (Ayastefanos Antlaşması'ndan beri) ilk defa Rusya ile Osmanlı Devleti arasında ikili bir anlaşma ile ele alınmıştı. Dolayısıyla Berlin Antlaşması ile İngiltere'nin katkıları sonucu Rus hegomonyasından çıkarılan Ermeniler, 1914 Antlaşması ile tekrar Rus politikalarına hizmet edecek bir duruma gelmiş oldu.[663]

İngiltere, ıslahat meselesinin son döneminde başrolde değildi. Büyükelçiler Konferansı'nda ortada bir tutum takınmıştı. Rusya ve Almanya ile olan ilişkilerini tehlikeye sokmak istemiyordu. İngiltere açısından Türk-Rus Antlaşması, Londra'da büyük bir iyimserlikle karşılandı. Osmanlı'ya karşı İngiliz politikası artık netlik kazanmışsa da Osmanlı Devleti'nin ani bir şekilde parçalanıp paylaşılması İngiltere için hala sakıncalı idi. Bu noktada özellikle Hindistan Müslümanları'nın tepkileri önemli bir faktördü. 1913 yılında sömürgelerindeki yüz milyonu aşkın müslüman unsuruyla İngiliz İmparatorluğu, dünyanın en büyük müslüman gücünü oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı-Rus uzlaşması, İngiltere'nin işine gelmiştir.[664]

Yeniköy Antlaşması'nın gerçekleşmesinde en önemli unsurlardan biri de Almanya idi. Büyükelçiler Konferansı'nda Almanya, Rusya'nın karşısında yer almıştı. Daha sonra 22 Eylül 1913'te ise Rusya ile ıslahat konusunda bir uzlaşmaya varmıştı. Dışişleri Bakanı Sazanov'un Ekim ayındaki, Rus Başvekili Kokuvtzef'in de Kasım ayındaki Almanya ziyaretleri sonrasında ise ıslahat konusunda Rusya ile Almanya arasındaki mutabakat daha da netleşmişti.

---

[660]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s.210.
[661]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s.210.
[662]Kurat, *Türkiye ve Rusya,* s. 211.
[663]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.143.
[664]Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası…,* s.143.

2.3.3 Genel Müfettişlerin Seçilmesi, Atanması ve 1. Dünya Savaşı Dolayısıyla Yeniköy Antlaşması'nın Hükümsüz Kalması

Islahat anlaşması yapıldığı için sıra genel müfettişlerin seçilmesine gelmiştir. Rusya Hükümeti, Doğu Vilayetleri müfettişlerinin kendisine sadık kişiler olmasını istiyordu. Almanya, Rusya'nın bu isteğini kırmak için müfettişlerin büyük devletlerin İstanbul büyükelçileri tarafından ortaklaşa seçilmeleri için girişimlerde bulunuyordu. Hariciye Nezareti de Viyana, Paris, Londra ve Berlin Büyükelçilerine 8 Mart 1914 tarihli birer telgraf göndererek Almanya'nın, genel müfettişlerin seçilip Osmanlı Hükümeti'nin onayına sunulması görevinin İstanbul'daki büyükelçilere verilmesini bu devletlere teklif ettiğini bildirerek bu düşüncenin kabul edilmesi için gayret göstermelerini istiyordu.[665]

Bu sırada Doğu Vilayetleri müfettişliklerinde görevlendirilmek üzere büyük devletlerin büyükelçileri tarafından bazı adaylar gösterilmiştir. Bu kişiler şunlardı: Belçika'dan General De Guise ve Kongo sömürge Valisi Mr. Henri; Hollanda'dan Felemenk Savaş Bakanlığı Müsteşarı Mr. Doorman ve Mr. Westenenk; Norveç'ten Mr. Hoff. Brüksel'deki Osmanlı temsilcisi Seyfettin Bey, General De Guise ve Mr. Henri hakkında bilgi verirken: "Önerilen adayların tarafsızlık garantisine sahip olmadıklarını, her ne kadar bunlar açıkça Osmanlı aleyhinde değilseler de Ruhban Partisi'ne üye olduklarını, Nubar Paşa tarafından seçilmekle birlikte Rus elçiliği ile de sürekli ilişki içerisinde bulunduklarını, generalin özellikle Rusya taraftarı olduğunu, Osmanlı Devleti'nin isteği dışında seçilen bu adayların ne dereceye kadar dürüst ve namuslu kişiler olduklarını şimdiden tahmin etmenin mümkün olmadığını, daha uygun başka kişilerin seçilmesi için Osmanlı elçiliğinin gizli bir şekilde çalışmasının faydalı olmasına rağmen, işe müdahale ettirilmemesinin üzüntü verici olduğunu İçişleri Bakanlığı'na bildirmiştir.[666] 8 Nisan tarihli Tanin'de büyük devletler elçilerinin genel müfettişlik konusunda tarafsız Avrupalı devletlerden belirledikleri birkaç ismi, 6 Nisan'da Sadrazam Said Halim Paşa'ya takdim ettikleri; bunlardan ikisinin Belçikalı, ikisinin Hollandalı ve birinin de Norveçli olduğuna dair bir haber yayınlamış fakat ertesi gün aldıkları haberin yanlış olduğu duyurulmuştur.[667]

Brüksel maslahatgüzarı Seyfettin Bey'in, Bâb-ı Âlî'ye 12 Nisan 1914 tarihli çektiği bir başka telgraftaki sözleri, bu işte de Rusya'nın ve Bogos Nubar'ın etkili olduklarını göstermektedir: "Nubar, doğrudan doğruya genel müfettiş namzetleriyle müzakereler yapmış ve işine gelmeyenleri bırakmıştır. O buradan gittikten sonra da Rus elçisi, genel müfettiş

---

[665]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…*, s.207 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.99.
[666]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…*, s.207 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.101.
[667]*Tanin,* 12 Cemaziyelevvel 1332- 26 Mart 1330- 8 Nisan 1914, Nr: 1900, s.1.

adaylarını Rus tebaasından Ermeni papazlarıyla temasa geçirmektedir. Bundan başka Rus Hükümeti'nin, genel müfettişler kesin olarak atandıktan sonra onların Petersburg'a gelmeleri gerektiğini söylediğini, güvenilir bir kaynaktan öğrendim."[668]

Stockholm Sefiri Mustafa Şekip Bey'in 8 Nisan 1914 tarihli telgrafına göre ise; Binbaşı Nicholas Hoff, emekli General Hoff'un oğludur. 1867'de doğmuştur. 1888'de piyade subayı ve 1895'te hukuk doktoru olmuştur. Norveç ordusunda 1910 yılından beri genel sekreterdir. Mekteb-i Harbiye'de hukuk öğretmenidir. Kristiyanya şehrinin siyasi olmayan klübünün başkanıdır. Politikaya karışmamıştır. Evli değildir. Lahey Sefiri Aristarki Bey'in 10 Nisan 1914 tarihli telgrafında ise Westenenk hakkında şu bilgiler verilmekteydi: "Her ne kadar az tanınmış ise de aleyhinde bir şey yoktur. Kendisi sömürgelerde görevli büyük memurlardan olup izinli olarak burada bulunmaktadır."[669] Stockholm Sefiri'nin, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya gönderdiği 15 Nisan 1914 tarihli yazıda bildirdiğine göre; *Stockholms Dagblad* gazetesinin 14 Nisan 1914 tarihli nüshasında, Doğu Vilayetleri genel müfettişliklerinden birine Norveçli Binbaşı Mösyö Hoff'un tayin kılındığına dair bir haber çıkmıştır; bunun yanında aynı yazıda Kristiyanya'da çıkan *Eftin? Post* gazetesinde Hoff için, "iktidar ve ehliyet sahibi ve mesleğindeki tam ihtisası ile şöhretli, nufûz-u nazara sahip ve muallaktaki birçok meseleleri halletme ve düzeltmede gösterdiği uyanıklık, sorumluluğuna yüklenen önemli vazifeleri de hakîmâne ve tarafsız şekilde ifâ edeceğine alamettir." dendiği de bildirilmiştir.[670]

Osmanlı Büyükelçileri aracılığı ile alınan bilgiler üzerine bu kişilerden Westenenk ve Nikola Hoff'un genel müfettişliklere atanması, Osmanlı Hükümeti'nce uygun bulunmuş; Sadaret'ten Dışişleri Bakanlığı'na durum bu şekilde bildirilmiştir. Bu konuda Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen Rumî, 3 Nisan 1330 (Hicrî, 20 Cemaziyelevvel 1332; Miladî, 16 Nisan 1914) tarihli yazı şöyledir: "Doğu Vilayetleri müfettişliklerinde istihdam edilmek üzere büyük devletlerin büyükelçileri tarafından gösterilen adaylar hakkında gerekli tahkikat yapılarak elde edilen sonucun yazı ile bildirilmesi hakkında bakanlığınız aracılığı ile vâki olan tebligata cevap olarak Lahey ve Stockholm Sefaret-i Seniyyeleri'nden gelen iki kıta telgraf name Meclis-i Vükela'da görüşüldüğü sırada Lahey Sefareti'nin telgrafnamesinde bildirilen Mösyö Westenenk ile Stockholm Sefareti'nden bildirilen Mösyö Nikola Hoff 'un adı geçen elçilikler aracılığı ile çağrılmaları tensib olduğundan (uygun görüldüğünden) gerekli girişim

[668]Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* C.2, K.3, s.186 ; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…,* s.101.
[669]Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesi'nin…*, s. 102.
[670]BOA, HR. SYS. 24/01/1913, D. Nr: 2818, G. Nr: 3.

ve tebligatların yapılmasının bakanlığınıza yazı ile bildirilmesine karar verilmiş olduğundan gereğinin yapılması…"[671]

Tanin'in verdiği bilgiye göre, Doğu Vilayetleri genel müfettişleri olarak seçilip tayin edilen Hollandalı Westenenk ile Norveçli Albay Hoff, 3 Mayıs'ta İstanbul'a gelmişlerdir.[672] 21 Haziran'da genel müfettişlerden Hoff'un padişah tarafından kabul edileceği duyurulmuştur.[673] İstanbul'a geldikten sonra *İstanbul* gazetesine demeç veren Westenenk; kendisine verilen vazifeye yabancı olmadığını, Hindistan'daki Hollanda arazisinde uzun müddet bulunduğu için İslam âdet ve kanunlarına alıştığını, orada da bazı zamanlar birbirleriyle mücadelede bulunan farklı milliyetler bulunduğunu, kendisine kalırsa Hindistan'daki işiyle buradaki memuriyetinin pek farklı olmadığını söylemiştir. Sözlerine şöyle devam etmiştir: "Şüphesiz, Hindistanla Osmanlı Devleti'nin halklarının milliyetleri aynı değildir fakat durumları aynı görünüyor. Hindistan'daki Hollanda sömürgesinde vali büyük bir yetkiye sahiptir. Adliye, maliye, bayındırlık ve diğer bütün işlere müdahale etme yetkisi vardır; ordu, emri altındadır ve isterse kanunları feshedebilir. Durum ve yerin icabına göre hareket edebilmek için bu gereklidir. Hükümetin, görevimi yerine getirirken yardımını esirgemeyeceğinden eminim. Zaten bu yardım olmazsa hiçbir şey yapılamaz.[674]

Ermeni Patriği, 22 Mayıs'ta Ermeni Patrikhanesi Genel Meclisi'nin yeni döneminin açılışında yaptığı bir konuşmada; taşra Ermeni cemaatlerinin ıslahat programı neticesinde geçen seneye oranla daha iyi bir durumda olduğunu söylemiştir. Aynı konuşmada Patrik, yeni askeri mükellefiyet kanunundan rahatsızlığını da ifade etmiştir.[675]

Daily Telgraf gazetesinin İstanbul muhabirinin 8 Mayıs tarihiyle yazıyla bildirdiğine göre; Sadrazam Said Halim Paşa, genel müfettişlerin bir an önce vazifelerine başlamaları için, onların hukuk ve yetkilerini açıklayan talimatname ile mukavelenameyi kaleme almak için bir komisyon kurmuş; bu komisyon İçişleri Bakanı Talat Bey, Şura-yı Devlet Başkanı Halil Bey ve Bâb-ı Âlî Hukuk Müşaviri Kont Ostrorog'dan oluşmuştur. Komisyon ilk olarak İçişleri Bakanlığı'nda 7 Mayıs'ta toplanmıştır. Kont Ostrorog tarafından hazırlanan taslağı, Ostrorog ve müfettişler birlikte tetkik etmişlerdir. Bu taslak; Mahmud Şevket Paşa zamanında müfettişler için hazırlanan talimatname ve Osmanlı Hükümeti ile Almanya büyükelçisi Baron fon Wangenheim ve Rusya büyükelçisi Mösyö Giers arasında cereyan eden müzakerelerin ertesinde Bâb-ı Âlî tarafından yazılan metne dayanarak tanzim olunmuştur ve prensip olarak

[671]BOA, HR. SYS. 24/01/1913, D. Nr: 2818, G. Nr: 3.
[672]*Tanin,* 8 Cemaziyelahir 1332- 21 Nisan 1330- 4 Mayıs 1914, Nr: 1926, s.1.
[673]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…*, s.209.
[674]*Tanin,* 10 Cemaziyelahir 1332- 23 Nisan 1330- 6 Mayıs 1914, Nr: 1928, s.1.
[675]*Tanin,* 28 Cemaziyelahir 1332- 11 Mayıs 1330- 24 Mayıs 1914, Nr: 1946, s.2.

bir uzlaşma meydana gelmiştir. İkinci derecede bulunan noktalardan başka halledilecek bir şey kalmamıştır; bunlar da gelecek toplantıda halledilecektir. Mukavelenameye göre müfettişler, on sene hizmet edeceklerdir.[676] Ayrıca muhabir, Bâb-ı Âlî'nin diğer hiçbir yabancı müfettiş ve müşaviri, bu kadar uzun zamanlar için istihdam etmediğini de eklemiştir.

Genel Müfettişler Westenenk ile Hoff'un Kuzey ve Doğu Vilayetleri Genel Müfettişleri sıfatıyla istihdam şartları konusunda Bâb-ı Âlî ile aralarında tam bir uzlaşma meydana geldiğinden 24 Mayıs'ta Sadrazam ile adı geçenler arasında yirmi üç maddelik bir mukavele imzalanmıştır.[677] Bu mukavelenin tam adı, "Müfettiş-i Umumîlerin Vazife ve Salahiyetlerine Müteallik Talimat" idi.[678] Westenenk; Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetlerinin müfettişliğine, Albay Hoff ise Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetleri müfettişliğine tayin olunmuşlardır. İki müfettiş, mukaveleden sonra kişisel işlerini görmek üzere ülkelerine gitmişlerdir. Haziran'ın son on günü içerisinde İstanbul'a geri dönmeleri ve en geç 5 Temmuz'a kadar da memuriyet yerlerine gitmeleri kararlaştırılmıştır.[679] Rumî, 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914) tarihli irade-i seniyye ile Hoff ve Westenenk, adı geçen yerlere genel müfettiş olarak tayin edilmişler ve kendilerine bâlâ rütbesi verilmiştir.[680] Takvim-i Vakayi'de iki genel müfettişin tayini 15 Temmuz 1914'te şu şekilde haber verilmiştir: "Uhdelerine rütbe-i bâlâ tevcihiyle Van, Bitlis, Mamüratülaziz, Diyarbekir vilayetleri müfettiş-i umumîliğine Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum, Sivas vilayetleri müfettiş-i umumîliğine dahi Hollandalı Westenenk Beyler'in tayinlerine bilistizan irade-i seniyye-i Padişahî şerefsâdır olmuştur."[681] Hoff, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Tarabya'daki Tokatlıyan Oteli'nde kalmıştır.[682]

Nubar Paşa, Haziran ayının sonlarında Rusya'ya gitmiştir. Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Temmuz 1914 tarihli yazıya göre; Rusya'ya, ileri gelen Rus devlet adamları ile temasta bulunarak Doğu Vilayetleri'nde yapılacak ıslahatın tatbikinde Rusya ile görüş birliğine varmak ve onun desteğini-yardımını sağlamak için giden Nubar Paşa, Petersburg'da 26 Haziran 1914'te Rusya Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır.[683] Bogos Nubar Paşa, Paris'e geri döndükten sonra ise Paris Sefareti'ni ziyaret etmiştir. Paris Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Temmuz 1914 tarihli yazıya göre; Bogos

---

[676]*Tanin,* 17 Cemaziyelahir 1332- 30 Nisan 1330- 13 Mayıs 1914, Nr: 1935, s.2.
[677]Bu mukavelenin maddeleri için Bkz. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri), Islahat Müfettişliği 1913-1914,* Türk Tatih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.182-190.
[678]Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye…,* s. 63.
[679]*Tanin,* 2 Recep 1332- 14 Mayıs 1330- 27 Mayıs 1914, Nr: 1949, s.4.
[680]BOA, DUİT, 07/Ş/1332, D. Nr: 146, G. Nr: 114. (Bkz. Ek-1)
[681]*Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.157.
[682]Zekeriya Türkmen, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.45.
[683]BOA, DH. EUM. EMN. 15/Ş/1332, D.Nr: 116, G.Nr: 13. (Bkz. Ek-3)

Nubar Paşa Paris Sefareti'ne gelerek Doğu Vilayetleri'nde ıslahat yapılması kararlaştırıldığı için memnun olduğunu belirtmekle beraber genel müfettişlerin vazife ve salahiyetlerine dair talimatın 10. bendinde yüksek dereceli memurların azil ve tayini konusundaki salahiyetin yüksek dereceli memurlar sınıfına; defterdar, mektupçu ve vilayet tercümanı gibi ikinci ve hatta üçüncü sınıf memurlar dahi dahil edilmesi dolayısıyla pek ziyade sınırlandırılmış bulunmasından ve keza genel müfettişlerle yapılmış mukavelenin 5. bendinde Hükümet'in adı geçen mukaveleyi süresi dolmadan önce feshedebilmek hakkını korumuş bulunmasından rahatsız olduğunu beyan etmiştir.[684]

Bu arada, Ağustos 1914'te İttihat ve Terakki liderleri Erzurum'da yapılmış olan Taşnak Genel Kongresi'nde, 1907'deki İttihat ve Terakki ile Taşnaklar arasında yapılmış olan mutabakata uymalarını ve Kafkasya Ermenileri'ni Rusya'ya karşı isyana teşvik etmelerini, Taşnaklar'dan istemişlerdir. Taşnaklar bunu reddetmişler ve Türkiye ile Rusya arasında bir savaş çıkarsa, sadık vatandaşlar olarak Türkiye'yi destekleyeceklerini söylemişler; Rusya Ermenileri'nden ise mesul olamayacaklarını ifade etmişlerdir. Ancak Türkiye savaşa girince, Taşnaklar'ın Türkiye şubesi ileri gelenleri Türkiye'ye karşı sadakat vaadlerini unutmuşlar; faaliyetlerini Rus Hükümeti'nin menfaatlerine göre ayarlamışlardır.[685]

Sonuç olarak; bu iki müfettiş 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle hiçbir zaman görev yapmamışlardır. Hoff, memuriyetine merkez olarak Bitlis'i seçmişti fakat Bitlis'te kışa uygun bir ikametgah bulunamadığından bu kışın Van'da geçirilmesine karar verildi. Trabzon üzerinden önce Erzurum'a oradan da Van'a geçmesi planlandı.[686] Kendisi daha Erzurum'dayken 1. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İstanbul'a geri dönmesi yolunda emir verildi fakat o Van'a devam etmeye karar verdi. Van'da çok kısa bir süre kaldıktan sonra Eylül başında İstanbul'a dönmeye karar verdi. Westenenk, müfettişlik merkezi olarak Erzurum'u seçmiştir; henüz müfettişlik merkezine hareket etmeden 7 Ağustos'ta yolculuğun ertelendiğine dair İçişleri Bakanlığı'ndan bir telgraf almıştır; bu telgrafta Dünya Savaşı nedeniyle genel seferberliğin başlamasından dolayı ıslahat meselesinin şimdilik ertelendiği belirtiliyordu. Westenenk diğer müfettiş gibi Anadolu turuna çıkmamış ve İstanbul'da beklemiştir. Osmanlı Hükümeti Kafkasya Cephesi'nde Ruslarla savaşa girince, müfettişlik uygulamasından vazgeçmiştir. İçişleri Bakanlığı, 28 Aralık 1914'te bir karar alarak müfettişlik teşkilatına son verilmesini gündeme getirmiştir. Buna gerekçe olarak da savaşın

---

[684]BOA, DH. EUM. 2. Şb., 13/N/1332, D. Nr: 1, G. NR: 8.
[685]Süslü, *Ermeniler ve…*, s.40.
[686]*Tanin,* 3 Ramazan 1332- 13 Temmuz 1330- 26 Temmuz 1914, Nr: 2008, s.2. Hoff'un İstanbul'da bulunduğu zamanlar, Van'a seyahati ve İstanbul'a geri dönüşü ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Zekeriya Türkmen, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafi Makaleleri,* Ed.:Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007.

patlak vermesi gösterilmiştir. Osmanlı Devleti, her ne kadar Dünya Savaşı'na girmişse de müfettişlerle imzalanan mukavele gereği tazminatları ödemesi gerekiyordu. Bu konuda Meclis-i Vükela kararı alınarak 31 Aralık 1914'te padişah iradesiyle müfettişlik teşkilatı feshedildi.[687]

[687]Zekeriya Türkmen, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* s.49-52 ; Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar,* Yay. Haz.: Erhan Afyoncu, Tatav Yayınları, B.2, İstanbul 2001, s.92, 93.

3. BÖLÜM

1914 GENEL SEÇİMLERİ VE ERMENİ TALEPLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞME VE TARTIŞMALAR

3.1 II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi

Seçimler, II. Meşrutiyet döneminde "İntihabât-ı Mebusan Kanunu"na göre yapılmaktaydı. Osmanlı ülkesinin idari bölümlerinde vilayetler çok geniş oldukları için, seçim sancak brimine göre yapılmaktaydı. Her sancak, bir seçim çevresiydi. Her nahiye de bir seçim subesi. Seçim oranı, her 50.000 erkek nufusa bir mebus esasına dayandırılmıştır.[688] Seçim, nispî değildir;[689] bu durum önemlidir; çünkü Ermeniler ve Rumlar seçimin nispî temsile göre yapılmasını istemekteydiler. Osmanlı seçimlerinin tümü çoğunluk esasına göre ve iki dereceli olarak yapılmıştır. Yani öncelikle, "müntehib-i evvel" denen "birinci seçiciler", "müntehib-i sâni"leri yani "ikinci seçiciler"i seçiyorlar. Müntehib-i Sâniler de mebusları seçiyorlardı. Her 500 müntehib-i evvel, bir müntehib-i sâni seçiyordu.[690] Seçme ve seçilme hakları yalnız erkeklere tanınmış bir haktı. Sosyo-ekonomik iki koşul, seçme ve seçilme haklarını kıstığı gibi seçimlerin genelliğini de daraltıyordu. Yani seçme hakkına sahip olabilmek için devlete "doğrudan doğruya az çok vergi vermek" ve bir de "başka kimsenin hizmetinde bulunmamak" gerekiyordu. İkinci sınırlama ise "müntehib-i sâni"lik için konulmuştu. Daha sonra, üçüncü bir koşul olarak "Türkçe bilmek" eklenecektir. 1912 yılında yeni bir yasaklama getirilmiştir. Askerlik hizmetinde bulunan deniz, kara ve jandarma subayları, astsubaylar ve erler, 1912 yılına kadar oy verme hakkına sahipti. Bu tarihte, ordunun siyasete karışmasını önlemek ya da son vermek amacıyla bir "kanun-u muvakkat" (geçici kanun) çıkarılmış; bu kişilerin seçme ve seçilme hakları kaldırılmıştır.[691] Ayrıca birinci ve ikinci seçicilerin 25 yaşını bitirmiş olmaları, mebus adayının da 30 yaşını bitirmiş olması gerekiyordu. Hem seçmenler hem de mebus adayları için iflas etmiş ise itibarını yeniden kazanmış olması şartı

---

[688]Erkek nufusu 50.000'den az olan seçim çevreleri de bir mebus çıkarabilecekti. 50.000'den yukarı olan yerlerde ise 125.000'e kadar iki; 175.000'e kadar üç ve 225.000'e kadar olan yerlerden de dört mebus seçilecekti. Bu miktardan fazla olan yerlerde bu orana göre mebus sayısı artırılacaktı. Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s.50,51.

[689]Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler…*, s.165.

[690]Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.51. Genellikle köylerdeki halk olan birinci derecedeki seçmen, seçim kararlarında çok kuvvetle mahalliğe bağlı kalıp yakından tanıdığı kimselere çok kere toprak sahibi olan yerli eşraftan kişilere oy vermekteydi. Genel olarak düşünülürse ihtilalden (1908) sonra nufûz sahibi olan kişiler bunlardı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi üyesini seçtirebilmek için bu kişilerle uzlaşmak zorunda kalmıştı. Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler: 1908-1918", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa AraştırmalarıDergisi 4-5,* 1975-1976, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s.256

[691]Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler…*, s. 166.

vardı. Birinci seçicinin en az bir yıldır bulunduğu yerde oturuyor olması gerekiyordu. Mebus adayının da seçileceği vilayet halkından olması ve eğer memur ise seçildiği takdirde memurluktan ayrılması gerekiyordu. Cinayet suçundan mahkum olanlar, seçmen olmazdı.[692]

Osmanlı parlementosu, 1876 Kanun-u Esasisi'ne göre "Meclis-i Umumî" adıyla kurulmuş ve seçimler de 1876 "İntihab-ı Mebusan Kanunu" gereğince yapılmıştır. Meclis-i Umumî, iki meclisten oluşmaktaydı: Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan. Seçimler, Mebusan Meclisi için yapılıyordu. 1908-1918 yılları arasında tüm meclis hayatı beş yılı aşmamış ve üç yasama döneminden (devre-i teşriiye) oluşmuştur.[693]

3.2 1914 Seçimleri ve Ermeniler

Meşrutiyet'in en dedikodulu, en fazla suçlanan ve kanunsuz sayılan 1912 seçimi[694] sonucunda 270 İttihatçı mebus karşısında muhaliflerin sayısı sadece 15 mebusa düşmüştü;[695] fakat 1912 seçimleri sonucu oluşturulan meclisin ömrü kısa olmuş, yalnız iki buçuk ay sürmüştü. Meclis-i Mebusan, İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidardan indirilmesi ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti tarafından Ağustos 1912'de kapatılmıştır. Sonrasında, 23 Ocak 1913 tarihinde yapılan Bâb-ı Âlî Baskını ile İttihat ve Terakki Fırkası, iktidarı yeniden ele geçirmiştir. 11 Haziran'da Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve ardından Said Halim Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesi ile de fırka, iktidarını sağlamlaştırmıştır. Balkan Savaşları süresince Meclis-i Mebusan feshedilmiş ve kanunları hükümet çıkartmıştır. Balkan Savaşları'nın sona ermesiyle birlikte 1913 yılı sonlarına doğru ülke yeniden seçim ortamına girmiştir. Yirmi bir aylık aradan sonra meclis, 14 Mayıs 1914'te tekrar açılmıştır.

İttihatçılar, iktidarı kesin olarak ele geçirdikleri halde neden yeniden Meclis'in toplanmasını gerekli görmüşlerdi sorusuna İngiliz Büyükelçisi Mallet'in yorumu şu şekildeydi: "Onu (meclisi) itaatkâr bir makine haline getirmek imkanına sahip olduklarından (İttihatçılar) bir şey kaybetmeyecekleri gibi, Anayasa ilkelerine bağlılıkları İttihatçılar'ın varoluş nedenleriydi ve Abdülhamid istibdadına karşı kullandıkları başlıca silahtı. İhtilali anlamsız kılmak yerine, meşrutî idare biçimin özellikle çeşitli unsurlardan meydana gelen Doğu ülkeleri için geçerli biricik hükümet şekliyle yani akıllı bir despotizmle bağdaştırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi."[696] Tevfik Çavdar'a göre ise; İttihat ve Terakki Fırkası, 1913

---

[692]Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.51, 52, 58.
[693]Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler…*, s. 167.
[694]1908 ve 1912 seçimleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
[695]Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler…*,.164,165.
[696]Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.237.

Kongresi'nden sonra Meşrutiyet düşüncesine bağlılığı vurgulamak, İttihat ve Terakki'nin demokratik yaşama biçimine olan saygısını göstermek için seçimleri yenilemiştir.[697]

Ekim 1913 sonunda başlanılan seçimlerin normal koşullarda Şubat 1914'te sonuçlanması gerekiyordu; buna karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile azınlıklar (Ermeniler, Rumlar) arasında mebusların sayısı ve nitelikleri konusunda anlaşmazlıkların uzaması nedeniyle meclis, 14 Mayıs 1914'te açılabilmiştir. Seçimler, önceki seçimlerde de olduğu gibi 1908'de yasalaşan "İntihâb-ı Mebusan Kanunu"na göre yapılmıştır; fakat bu seçimlerde bazı düzenlemeler söz konusuydu. Bunların başında Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti zamanında çıkarılan ve askerlerin seçimlere katılmasını yasaklayan geçici kanun geliyordu.[698]

Büyük güçlerin seçimlere müdahalesi ise örtülü gerçekleşmiştir.[699] Seçimlere İttihat ve Terakki Fırkası rakipsiz olarak tek başına katılmıştır. Seçimlerde muhalefet, sadece azınlıklardan gelmiştir; dolayısıyla muhalif basın olarak yalnızca azınlık gazeteleri yer almıştır. İttihat ve Terakki Fırkası, bu seçimlerde önceki deneyimlerinden ders alarak tamamıyla kendisine bağlı uysal bir meclis kurmayı istiyordu. Bu nedenle örgüte bağlılıkları kanıtlanmış adaylarla seçimlere girmişlerdir.[700] Hürriyet ve İtilaf Fırkası, resmen yasaklanmış ya da dağıtılmış olmamasına rağmen, ortadan silinmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası, her şeyi kapsayan ideolojik yapısı sayesinde son sözü söyleme hakkına sahipti.[701] Mecliste muhalefetin çoğunluğunu Arnavut mebuslar sağlamaktaydı. Arnavutluk kaybedildiği için de 1914'te eski muhalefetin hemen hemen tümü ortadan kalkmıştı. 1914 seçimleri Arnavutluk, Makedonya ve Trablusgarb'ın (Libya) kaybıyla ucu yöresi budanmış bir imparatorluk içinde yapılmıştır.[702] Muhtemel seçim bölgeleri ise şunlar olacaktı: İstanbul, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuratülaziz, Musul, Van, Yemen, Urfa, İzmit, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kuds-ü Şerif, Kalc-i Sultaniye, Medine-i Münevvere.[703]

---

[697]Çavdar, *Talat Paşa…,* s.300.
[698]Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.302.
[699]Çavdar, *Talat Paşa…,* s.301.
[700]Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.305, 312.
[701]Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.238.
[702]Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde...", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 4-5,* 1975-1976, s.246
[703]Recep Karacakaya, "Seçim İttifakları", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* Ed.: Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.25, 26.

3.2.1 Ermeni Cemaat ve Komitelerinin Ermeni Patrikhanesi Çatısı Altında Seçim İttifakına Gitmeleri ve Ermeniler'in Temsil Sorunu'na İlişkin Patrikhane'nin Seçim Takriri

Ermeni toplumu, Meclis-i Mebusan seçimlerine birlik ve beraberlik içinde girmek istemiş ve bunu gerçekleştirmek amacıyla da cemaat içindeki tüm unsurları içine alan muhtelit (karma) bir komisyon oluşturmuştur.[704]

Ermeni Patrikhanesiyle Ermeni Protestan Cemaati taraflarından tayin olunan kişilerden müteşekkil özel bir komisyon birkaç defa toplandıktan ve görüştükten sonra mutabık kalarak bir karara varmışlardır: Buna göre bütün Ermeni cemaatleri, sırf mezhepleri ile ilgili olan durum ve meselelerde birbirlerinden ayrı bulunarak okul ve hayır kurumları meseleleri ile siyasi işlerde mezhep ayırt etmeksizin Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı kalıp onunla ortak mesai ve faaliyet sarf edecekler ve bu şekilde Ermeni Patrikhane Nizamnamesi'nin verdiği kolaylıklardan kendileri de istifade edeceklerdi.[705]

Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan Cemaatleri'nin ve Ermeni siyasi cemiyetlerinin (komitelerin) murahhaslarından (delege) müteşekkil olan muhtelit (karma) komisyon, 12 Kasım 1913'de Galata Kilisesi'nde, Mebusan seçiminde izleyecekleri yol üzerinde müzakerelerde bulunmak üzere toplanmıştır. Bâb-ı Âlî'ye sunacakları takrirde; Ermeni mebuslarının Ermeni nufusunun oranına göre çıkartılmasını (nispî temsil) ve Ermeni mebusların seçiminin Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Ermeniler tarafından icra edilmesini talep edeceklerdir. Ermenice gazetelere göre bu takrir, 15 Kasım'da Adliye Nezareti'ne verilmiştir; fakat takrir kabul edilmeyerek geri iade edilmiştir.[706] Şunu da belirtmek gerekirse, Ermeniler'in seçimle alakalı isteklerinden biri olan nispî temsili, 1908 seçimlerinde Rumlar İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne yaptıkları başvuru ile bütün azınlıklar için istemişler fakat bu kabul edilmemişti.[707] Görüleceği üzere Ermeniler'in isteği de kabul edilmeyecektir.

Bu takrir özet olarak şöyleydi: "Herkesin, seçme-seçilme hakkı bulunduğu Kanun-u Esasi icabından bulunmakta ise de bu haktan bilhassa Ermeni milletinin hakkıyla istifade edememekte olduğu açıktır. Osmanlı memleketlerinde oturan Ermeni nufusunun mikdarının 2 milyonu aşkın olduğu birçok sağlam ve güvenilir kaynakça sabit olup bu takdirde her 50 bin nufusa bir mebus hesabıyla Ermeniler'e 20'den fazla mebus vermek icab ederken,[708] şimdiye

---

[704]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s. 217.
[705]*Tanin*, 26 Zilkade 1331- 14 Teşrinievvel 1329- 27 Ekim 1913, Nr: 1741, s.2.
[706]*Tanin*, 14 Zilhicce 1332- 1 Teşrinisani 1329- 14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.5.
[707]Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler…*, s.162.
[708]*Tanin*, 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.1 ; Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.317 ; Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.106 ; Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.238. Dahiliye Nazırı Talat Bey,

kadar vukû bulan seçimlerde Ermeniler ancak yarısı kadar mebus alabilmiştir. Bu mahrumiyetin sebepleri bir taraftan devr-i sâbıkada (Abdülhamid dönemi) Ermeni milleti hakkında reva görülen tecavüz ve muameleler neticesi olarak Ermeniler'in dağınık bir halde bulunması olduğu gibi diğer taraftan da vilayetlerin teşkilinde bir takım esas ve tabii şartların gözetilmemiş olması ve dahası, seçim dairelerinin taksimatında Ermeniler'in oturdukları mahallelerde çoğunluk teşkil edemeyecek bir seçim neticesi üzerine etkileri kalmayacak şekilde parçalanmış olması sonucudur. Bu mahzur ve mahrumiyetin giderilmesi; Hukuk-u Esasiye'den istifade konusunun hakkıyla temini, seçimde nispî temsilin korunması ve Osmanlı Ermeni mebuslarının seçimlerinin yine Ermeni milleti tarafından icra olunmasıyla sağlanabilir. Zaten Osmanlı memleketlerinde yerleşik olan Araplar, Kürtler ve Rumlar gibi bazı unsurlar mahalli durumları sayesinde (bu unsurlar, belli bir yerde bir arada yaşamalarına rağmen Ermeniler'in birçok yerde dağınık yaşadıkları kasdedilmekte) bu gibi vasıtaların ve kaidelerin teminine ihtiyaçları olmaksızın bu kaideyi tatbik etmekte bulunduklarından Ermeni milleti için de uygun bulunması adaleti sağlayacaktır."[709]

Adliye Nezareti'nden yapılan açıklama ile takrirde talep edilen isteklerin kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Adliye Nezareti'nin bu takrire cevabı ise şöyleydi: "Meclis-i Mebusan ayrı ayrı şu veya bu heyeti, şu veya bu kavmi değil bütün milleti temsil eder; bütün kararlarını millet namına verir. Her mebus da seçildiği dakikadan itibaren genel olarak milletin vekili olur. Kanun-u Esasi'nin maddeleri bu konuda hiçbir yorum veya açıklamaya gerek olmaksızın gayet kesin ve açıktır. Adı geçen kanuna açık bir şekilde zıt olan bir emir vermek veya kanun koymak hükümetin elinde değildir. Seçim kanununun azınlıkları daha ziyade tatmin edecek şekilde ve Kanun-u Esasi'nin tarifi dairesinde tâdili hükümetçe tasarlandığı gibi, mebuslar kanun teklifinde serbest olduğundan Meclis-i Mebusan huzurunda her mebus veya fırka kendi bakış açısını dilediği gibi müdafa edebilir. Bununla beraber, bütün milletin siyasi hukukuyla ilgili olan bu gibi meselelerin tetkik ve arzı, Patriklik makamının yetkilerinin tamamen dışında olduğundan Patrikhane'nin müracat şekli evvela usul ve kanuna aykırı, ikinci olarak bütün milletin hukukuna özel olarak da Ermeni milletinin meşrutiyetperverliğine tecavüz telakki eder; sonra ise takrirlerinize yazık ki bakanlıkça olumlu cevap verilemeyeceğini beyan eylerim."[710]

---

dostlarına gayri resmî olarak; "Çarlık Rusya'da şu kadar milyon Ermeni var ama Duma'da sadece bir nilletvekillleri bulunuyor." demekteydi. Çavdar, *Talat Paşa…,* s.300.

[709] *Tanin*, 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.1.

[710] *Tanin*, 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.1 ; Deliorman, *Türkler'e Karşı…,*s.106.

3.2.2 Patrikhane'nin, Seçim Takrirleriyle İlgili Olarak İttihat-Terakki Fırkası İle Müzakereleri

İttihatçılar'ın karşısında ciddi bir muhalefet partisi yoktu; fakat ülkedeki azınlıklar ve bilhassa Ermeni, Rum ve Arap toplulukları seçimleri bir pazarlık vesilesi haline getirmek istemişlerdir.[711]

24 Kasım tarihli Tanin'de Hüseyin Cahid, Patrikhane'nin Seçim Takriri'ne değindiği başyazısında; "farz edelim ki Patrikhane'nin takriri kabul edildi; Ermeniler, nufus adedleri oranında Ermeni mebus çıkardılar ve bunları sırf kendileri seçerek Meclis-i Mebusan'a yolladılar; bundan Ermeni milleti ne kazanacak? Eski Meclis-i Mebusanlar'da alınan kararlar ile Ermeniler'in hukukuna tecavüz edilmişse, bundan sonra artık o yolda kararlar alınmayacak mıdır? Ermeni mebuslar yine azınlıkta kalmayacaklar mı? Bundan dolayı, mebuslar arasına böyle fena ayrılık hissi koymakta ve siyasi mücadeleleri unsurlar mücadelesi haline çevirmekte Ermeniler pratik olarak hiçbir fayda sağlayamayacaktır… Bu durum, ince farklara dikkat edemeyen avam tabakasına intikal etmeye başlayınca 'husûmet' şeklini alacaktır… Müstahsil olmaktan ziyade tüccar ve sarraf olan Ermeni milletinin Heyet-i Osmaniye içindeki iktisadî mevkisi, ziraî olan Türk ve müslüman sınıf ile iyi anlaşmasına bağlıdır… Memleketimizde Ermeni milletinin bir millet olmak itibarıyla mevcudiyeti öteden beri tanınmıştır ve buna hiç dokunulmamıştır. Ermeni Patrikhanesi işte bu hukukun tanınması üzerine vucud bulmuştur. Ermeni müntehibler, Ermeniler arasından mebus seçerler ve Patrikhane'ye gönderirler. Patrikleri'ni kendileri seçerler. Okullarını ve hastanelerini kendileri idare ederler. Nikahlarına, lisanlarına kimse karışmaz, dinlerine karışılmaz. Bir milletin başka daha milli hukuku nedir ki Ermeniler bunun korunması için Meclis-i Mebusan'a sırf kendilerinin seçecekleri mebusları göndermek istiyorlar." demiştir.[712]

28 Kasım tarihli Tanin'in aktardığına göre Patrikhane, takrirlerinin Adliye Nezareti'nce kabul edilmeyip iade edilmesinden sonra bu sefer aynı takriri Sadaret'e göndermiştir. Patrikhane'nin Sadaret'e gönderdiği bu ikinci takrirde Patrikhane; gönderdikleri takrire bakanlığın resmi haberleşmede alışık olunmayan bir dille kaleme alınmış olan bir tezkire ile cevap verdiğini, söylüyordu. Yine Patrikhane; bakanlığın red gerekçesi olarak seçilecek Ermeniler'in doğrudan doğruya Ermeniler tarafından seçilmesinin bütün Osmanlı halkının mebusu olamayacakları gerekçesine dayandırdığını ve bu gerekçeyi Kanun-u Esasi'nin hangi maddesiyle açıkladığını belirtmediğini; böyle bir mantığa göre İstanbul'dan seçilen bir mebusun sadece İstanbul halkının mebusu olduğu sonucunun çıkacağını; bakanlığın beyan

---

[711] Çavdar, *Talat Paşa…,* s.300.
[712] *Tanin*, "İntihâbât Meselesi", 24 Zilhicce 1331- 11 Teşrinisani 1329- 24 Kasım 1913, Nr: 1766, s.1

ettiği mantığın doğru olması için her bir mebusun ayrı ayrı bütün Osmanlı halkı tarafından tek tek seçilmesi gerekli olduğunu ve bunun da mümkün olamayacağını beyan etmiştir.[713]

Muhtelit komisyon, 17 Kasım'da da aynı yerde toplanmıştır. *Puzantiyon* gazetesinin verdiği habere göre; komisyonun Protestan üyeleri, bazı itirazlarını da belirttikleri istifanamelerini göndererek artık komisyona iştirak etmeyeceklerini bildirmişlerdir.[714]

Ermenice *Jamanak* gazetesi, Ermeni muhtelit komisyonunun aldığı bu iki kararı şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. *Jamanak* şöyle diyordu: "Böyle bir karar gülünç olmaktan ziyade şâyân-ı dikkattir; Mebusan seçiminde Ermeni milletinin hukuk-u kanuniyesini korumak üzere seçim muamelatını tedvir eden heyetlerle Ermeni Patrikhanesi arasında bir uzlaşma sağlanmasına Patrikhane'ce gayret edilmesinin luzûmunu biz de iddia etmiştik! Fakat milli hukukumuzun büsbütün kaybolmasından başka hiçbir şeye yaramayacak böyle bir garip kararın alınabileceğini hayalimizden bile geçirmemiştik. Gerek eski ve gerek tâdil edilmiş Kanun-u Esasiye'de, ahaliden her 50 bin nufusun bir mebus seçmek hakkına sahip olduğuna dair bir sarahat (netlik) vardır. Bu esasa dayalı olarak bütün Osmanlı memleketleri birçok seçim dairelerine taksim olunmuştur. Kanun-u Esasi'nin bu hükümleri, tâdil esnasında dahi aynen kabul edilmiştir. Osmanlı unsurlarından her birinin nufus mikdarı oranında mebus seçmesi hakkında Kanun-u Esasi'de değil bir madde, bir harf bile yoktur. Bilakis tâdil esnasında çeşitli unsurlar tarafından yeni yeni isteklere meydan verilecek tadilattan bile bile sakınılmıştır. Patrikhane komisyonuna soralım: Kanun-u Esasi'nin hangi maddesine dayanarak nufus mikdarı oranına göre mebus talep etmektedir. Böyle bir talebin fiyaskodan başka bir şeyle neticelenmeyeceği şimdiden aşikardır. Meşrutiyetle idare olunan bir memlekette ahaliden bir ferd kendisi veya millet ve memleketi için bir hak ve salahiyet talep ve iddia edebilir; ancak şu şartla ki talep ettiği hak ve salahiyet, diğerlerinin hukuk ve hürriyetini ve memleketin genel idare usulünü ihlal edecek bir mahiyeti olmasın. Bir kanun maddesinin fesh ve ilgası, diğer bir kanun maddesinin yapılmasına bağlıdır. Bunun yapılmasına da yetkili, yalnız kuvve-i teşriiye (yasama kuvveti) olduğundan; kuvve-i icraiyyenin (yürütme kuvveti) bu konuda hiçbir şey yapamayacağı besbellidir. Ermeni mebusların doğrudan doğruya Patrikhane marifetiyle seçilmesi konusuna gelince bunun da kanun hükümlerine aykırı olması şöyle dursun; farz-ı muhal olarak buna müsaade edilmesine millet arasında bir hayli dedikoduya geniş bir meydan açılacağı da izah edilemez. Hele Ermeniler'e böyle bir salahiyet verilirse, diğer unsurlar da aynı istekte bulunmayacaklar mı? O halde "müntehib-i evvel" (birinci seçici) ve "müntehib-i sânî" (ikinci seçiciler) gibi

[713] *Tanin*, 28 Zilhicce 1331-15 Teşrinisani 1329-28 Kasım 1913, Nr: 1770, s.3.
[714] *Tanin*, 19 Zilhicce 1331- 6 Teşrinisani 1329-19 Kasım 1913, Nr: 1761, s.3.

şeylerin luzûmu kalır mı?"[715] Görüldüğü gibi hem Adliye Nezareti'nin takririn reddedilmesiyle ilgili olarak yaptığı açıklamasında hem de *Jamanak* gazetesinin eleştirisinde Ermeni Patrikhanesi'nin takririnde talep edilenlerin kanunda yeri olmadığı ve bu taleplerin yürütme organı olan hükümetten talep edilemeyeceği, bu taleplerin yasama organında yani mecliste dile getirilebileceği ifade ediliyordu.

Hüseyin Cahid, 21 Kasım tarihli başyazısında öncelikle bu takririn kendilerini şaşırttığını ve üzdüğünü, belirtmiştir.[716] Başyazısına şöyle devam etmekteydi: "Geçirdiğimiz felaketlerden sonra memlekette sukûnet ile yaşamak ihtiyacını şiddetle hissettiğimiz bir devrede Ermeni milleti ile hükümet arasında bir ihtilaf kapısı açacak hadiseler olmasını memnuniyetle telakki edemeyeceğimiz, doğaldır… Patrikhane'nin takririne bakıldığında, meselede nisbî temsil iddiası kat kat aşılmıştır. Halbuki Patrikhane, Ermeni milletinin nufusu oranında mebus seçilmesini ve bu Ermeni mebusların, Ermeni "müntehib-i evvel"ler tarafından seçilmiş Ermeni "müntehib-i sânî"ler tarafından seçilmesini istiyor. Yani mevcut bütün esasları alt üst ederek onun yerine bütün bütün başka bir usul ikame etmek istiyor… Patrikhane'nin istediği şeyi hükümet zaten vermeye yetkili değildir. Bunu yapmak hükümetin elinde midir ki Patrikhane onu hükümetten istiyor? Bu takrire öncelikle Ermeni mütefekkirlerinin ve hukukşinaslarının karşı çıkacağına eminiz. Çünkü, Patrikhane'nin istediği şey Kanun-u Esasi'nin tâdilidir. Hükümet, kendiliğinden Kanun-u Esasi'yi değiştirebilir mi? Bu gün bizim fikrimize veya menfaatimize geldiği için hükümeti tecavüzâta sevk ve teşvik edersek yarın aynı şekildeki bir hareketin bizim aleyhimizde çıkmayacağına nasıl emin olabiliriz? Ermeni Patrikhanesi bu arzusunu, Meclis-i Mebusan açıldığı zaman kanunlaştırılması teklif edilmek üzere hükümete arz edebilirdi. Ya istediği bir mebus tarafından ya da bütün Ermeni mebusları namına meclise böyle bir kanun tasarısı teklif edebilirdi. Bunların hiçbiri yapılmaksızın taleplerin hemen şimdi icrasını hükümetten talep etmek hatta hükümet de bu fikirde olsa bile yine kabul edilemez bir şey istemek demektir ki bu noktanın nasıl olup da dikkatten kaçtığına şaşırıyoruz. Sonra esasa gelince, buna hiç de tarafdar olmadığımızı itiraf edelim… Zaten, Meclis'te çeşitli fırkalar arasındaki çekişmeler memlekette sarsıntılar meydana getirmektedir. Meclis'te fırkalar, milliyet esası üzerine değil meslek-i siyasiyeye göre ayrılmıştır; içlerinde de her unsurdan adam vardır. Bir de Meclis-i Mebusan'da milliyet üzerine kurulmuş fırkalar olursa daha vahim neticeler meydana gelebilir. Ermeni Patrikhanesi'nin bu arzusu vucud bulursa, Meclis-i Mebusan'daki fırkalar resmen

[715] *Tanin*, 19 Zilhicce 1331- 6 Teşrinisani 1329-19 Kasım 1913, Nr: 1761, s.3.
[716] *Tanin*, "Ermeni Patrikhanesi'nin Takriri", 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.1. (Bkz. Ek-15)

birer milliyet fırkası olacaktır. O zaman artık fikirler değil milletler çarpışacak; bir Ermeni mebusunun fikri bütün Ermeni milletinin fikri olacak; bir taraftan ufak bir tecavüz, bütün millete tecavüz sayılacak; ortak hissiyat mümkün omayacaktır."[717]

Yeni seçilen Ermeni Patriği Zaven Efendi, 26 Kasım'da İçişleri Bakanı Talat Bey'e resmi ziyaretinde, takririn kötü bir niyetle hazırlandığı şeklindeki yorumları esefle karşıladığını ve bu takrirle amaçlarının Kanun-u Esasi'ye aykırı bir talepte bulunmak olmadığını, ifade etmiştir.[718]

29 Kasım tarihli Tanin bu sefer seçimle ilgili olarak, Ermenice *Jamanak* gazetesinin İttihat ve Terakki'nin Katib-i Umumîsi Mithat Şükrü (Bleda)[719] ile yaptığı röportajı aktarıyordu. Mithat Şükrü bu röportajda; seçimlerin yapılmakta olduğunu, filanın filan mahalde mebus seçildiğinin şu günlerde işitilebileceğini tahmin ettiğini, evvelce 370 mebus olduğu halde şimdi yeni mikdarın ancak 310-320'den ibaret olacağını, Patrikhane tarafından açıklanan teklifi kanunen kabul edemeyeceklerini, aksi takdirde Kanun-u Esasi'ye muhalif bir harekette bulunmuş olacaklarını; fakat özel müzakerelerle Ermeniler'i memnun edecek bir tedbirin alınmasının gerekli olduğunu, söylemiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "İşte bunun için bir uzlaşmaya varabilmek için Bâb-ı Âlî'de Talat Bey, Bedros Halaçyan[720] ve Şura-yı Devlet Reisi Halil (Menteşe) Bey'den oluşan bir komisyon teşkil olunmuştur. Tekrar ederim ki Ermenilerle özel görüşmelerle bir uzlaşmaya varabilmek mümkündür; fakat hükümetin kanunu tâdil yetkisi olmadığı gibi Patrikhane'nin de kanunu tevîle yetkisi yoktur. Patrikhane'nin ikinci talebine yani Ermeni mebuslarının seçiminin Ermeni milleti arasında yapılmasına gelince, bunu kanunen kabul edecek olsak bile tatbiki mümkün olamayacağından başka uygulanan muamele de seçim olmayıp adeta tayinden ibaret olmuş olur. Bundan dolayı, şayet aday gösterilecek olan bir zat her ne olursa olsun mebus seçilecek ise o halde müslüman "müntehib-i sâni"ler kimin için oy verecekler?" Bu noktada araya giren *Jamanak* yazarı; bunda bir yanlış anlama olduğunu söyledikten sonra şunları söylüyordu: "Patrikhane, milli

---

[717] *Tanin*, "Ermeni Patrikhanesi'nin Takriri", 21 Zilhicce 1331- 8 Teşrinisani 1329- 21 Kasım 1913, Nr: 1763, s.1.

[718] *Tanin*, 27 Zilhicce 1331- 14 Teşrinisani 1329-27 Kasım 1913, Nr: 1769, s.2.

[719] (1874-1956) Hüseyin Cahid'e göre, Mithat Şükrü; daima güler yüzlü bir kişiydi; İttihat-Terakki'nin bazı zihinlerde, sert ve şiddetli bir çehre ile dar ve mutaasıp, insafsız ve katî bir icraat fikri ile bir arada bulunmasına rağmen, Mithat Şükrü'yü görenler, bu hakim anlayışla onu bağdaştıramadıkları için şaşırmaktadırlar. Hüseyin Cahid'e göre; Mithat Şükrü, inkilâbın yalnız yüksek, tatlı ve sakin taraflarını sever. Onun yaratılışında mücadeleden, entrikadan ve gürültüden bir nefret vardır. Onun için, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin katib-i umumiliğinde bulunduğu müddetçe meseleleri körüklemeye değil, yatıştırmaya çalışmıştır. H.C.Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.65,66.

[720] (1871-1915) Bedros Halaçyan, Hiçbir Ermeni komitasına mensup değildir. Hakkı Paşa ve 1912 Sait Paşa kabinelerinde Nafia Nazırlığı (Bayındırlık Bakanlığı) yapmıştır. Hüseyin Cahit'e göre Halaçyan, son dakikaya kadar İttihat-Terakki'ye sadık kalmış, Osmanlılık politikasından ayrılmamıştır; tâ ki Osmanlı Devleti, yıkılana kadar. H.C.Yalçın, *Tanıdıklarım,* s. 155,156. İttihat ve Terakki içinde nufûz sahibi olmakla beraber, iç gruba dahil olmamıştır. Bağımsız ve ılımlı bir politika izlemiştir. Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.278.

seçim demekle namzedlerin Ermeni milleti tarafından tayin olunacağını anlatmak istiyor. Zira, hatırlıyorsanız bundan evvel Tekfur Dağı'ndan Katipyan Efendi'nin seçilmesi, adı geçen mahalin murahhasahanesi ile Taşnaksutyun Cemiyeti'nce kesin olarak karar verilmiş iken İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Agop Boyacıyan Efendi seçilmişti. Başka mahallerde de buna benzer uygunsuzluklar vaki olmuştur." Ardından tekrar Mithat Şükrü sözlerine şöyle devam etmiştir: "Bu münasebetle beyan ediyorum ki bunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti'nin arzusu hilafına bazı sebeplerden dolayı vukû bulmuştur. Katipyan Efendi'nin seçilmesi hakkında Merkez Heyeti tarafından arzu beyan edilmiş ise de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mahalli Heyeti muhalefette bulunarak Boyacıyan Efendi'nin müslüman müntehiplerince daha ziyade tanındığı ve bundan dolayı Boyacıyan'ın seçilmesinin daha çok muhtemel olduğunu beyan etmişti. İşte bu ısrar üzerine Merkez Heyeti bu isteği onaylamıştı. Merkez Heyeti'nin, Ermeniler'i memnun etmek üzere fevkalade gayret göstermiş olduğu, cemiyetimizin bütün çalışmaları ile sabittir; fakat siz bundan memnun kalmamışsanız biz bundan mesul değiliz. Velhasıl bir cemiyet, vilayetlerdeki şubelerin fikrini istihfaf (küçük görme) edemez. Ancak onları mümkün mertebe iknaya gayret eder." Mithat Şükrü, Merkez Heyeti ile taşra şubeleri arasında namzedler hakkında muhtemel bir anlaşmazlık olursa son kararı kimin vereceği ile ilgili soruya şu cevabı vermiştir: "Son kongremizde alınan bir karar gereğince; böyle bir ihtilaf olursa cemiyetin Genel Heyeti, istinaf vazifesiyle mükellef bulundurulmuştur. Bu heyet ayda bir defa toplanır. Bunun kararını gerek Merkez Heyeti ve gerek taşra şubeleri kabul etmeye mecburdur." Son olarak İttihat ve Terakki'nin Ermeniler'e kaç tane mebus vermeyi düşündüğü sorusuna; "Ermeni Patrikhanesi'nin isteğinin karşılanmaya çalışılacağını ve Ermeni nufusunun çok az olduğu yerlerde bile mebus çıkartmasını sağlamaya çalışacaklarını" söylemiştir.[721]

6 Aralık tarihli Tanin'in, *Azadamard*'dan naklettiğine göre; Adliye Nazırı İbrahim Bey, Ermeni Patriği Zaven Efendi'yi ziyaret etmiştir. Nazır, mülakat esnasında Ermeni mebusların mikdarı hakkında hükümetçe bir uzlaşmaya varılabileceğini fakat seçim kanununun tâdili hakkında Patrikhane'nin teklifinin hükümetçe yerine getirilmesinin mümkün olmayacağını beyan etmiştir.[722]

3.2.3 Ermeni Komiteleri'nin Dahilî İttifakları ve Seçimdeki Rolleri

Talat Paşa, hatıralarında Ermeni Meselesi'nde Hınçak, Taşnak ve Ramgavar Komitecileri'nin Ermeni Patriğiyle birleştiklerini, söylüyordu.[723] Seçimler konusunda ise

[721] *Tanin*, 29 Zilhicce 1331- 16 Teşrinisani 1329- 29 Kasım 1913, Nr: 1771, s.2.
[722] *Tanin*, 5 Muharrem 1331- 23 Teşrinisani 1329- 6 Aralık 1913, Nr: 1778, s.2.
[723] *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, s.149.

Protestan ve Katolik Ermeni cemaatleri ve komiteler Ermeni Patrikhanesi çatısı altında seçim ittifakı yapmış ve muhtelit bir komisyon oluşturmuşlardı. Ayrıca Ermeni komiteleri de bu dönemde gerek milli ve siyasi meseleler gerekse mebusan seçimleri konusunda kendi aralarında ittifak yapmayı kararlaştırmışlar ve Patrikhane Meclis-i Muhteliti'nde savunacakları görüşleri belirlemek için bir komisyon da kurmuşlardır.

10 Aralık tarihli Tanin'in, *İstanbul* gazetesinden naklettiğine göre; Taşnaksutyun Fırkası murahhası Aknuni Efendi seçimlerle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Biz seçimin nispî temsil üzerine icrasını ve Ermeni mebusların bizzat Ermeniler tarafından seçilmesini talep ettik; seçim meselesi, Osmanlı Hükümeti dahilinde bulunan çeşitli milletleri pek ziyade meşgul eden önemli siyasi eşitliğin bir kısmı demektir: Eşitlik Hukuku. İşte bu esas ile hareket eden fırkamız 1908'de yani ilk seçim döneminde hükümet fırkasına, bütün Osmanlı Hükümeti'nin her tarafında tatbik edilmek üzere nispî seçimin kabulünü teklif etmişti. Bu şekilde bütün tebaa arasında birlik ve barış sağlamlaştırılmış olacaktı. Hükümet fırkası maalesef bu teklifi reddetti; bundan başka Ermeniler'in kendi namzedlerini tayin etmelerine muhalefet etme çarelerini aradı. Ermeni Meşrutiyet Fırkası, İstanbul mebusluğuna Zohrab ve Halaçyan'ı namzed gösterdiği zaman İttihat ve Terakki Fırkası, birinci namzede muhalefet etmek istedi. İttihat ve Terakki, nispî temsil usulüne yaklaşacağı yerde ondan uzaklaştı. Son seçimlerde Ermeniler'e 18-20 mebus verileceği vaadiyle fırkamızla bir anlaşma yaptı. Bu kesin vaadlere rağmen, bizim mebuslarımızın adedi 10'a indirildi. Kürt beylerinin ardı ardına gelen yolsuzlukları altında bulunmalarına rağmen Ermeniler, Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki Fırkası'na destekte bulunduklarından bu şekilde meşrutiyete olan bağlılıklarını ispata devam ettiklerinden dolayı daha başka bir şekilde muameleye tabi tuıtulmalıdırlar. Hükümet fırkası buna şu sebepleri göstererek özürde bulunmaktadır: 'Sizin için daha çok mebus çıkarmak istiyorduk fakat ne yapalım müslüman müntehipler bu yolda hareket etmediler. Oylarını müslüman namzedler için tavsiye ettiler!' İşte bu olay, azınlıkların hakları bir kanun ile teminat altına alınmadıkça, azınlıkların en meşru haklarından mahrum kalacaklarını gösteren önemli bir hadise idi. Bugün seçim arefesinde bulunmamız sebebiyle hükümet nezdinde eski teklifimizi tazeledik. Mithat Paşa zamanında kaleme alınıp şimdiye kadar binlerce tâdilata uğratılan şu anki kanunda, taleplerimizin dikkate alınması pek kolaydı. Kanun-u Esasi'de seçim meselesi hakkında ancak iki madde mevcuttur. Bunlar da 65. madde[724] ve 66. maddedir.[725] İşte hepsi budur. Burada görüldüğü üzere Kanun-u Esasi'de

[724]Her 50.000 nüfus, bir mebus çıkarır. *Tanin*, 10 Muharrem 1331- 27 Teşrinisani 1329- 10 Aralık 1913, Nr: 1782, s.3.

[725]Seçim, gizli oy ile icra edilir. Seçimin icra tarzı, bir özel kanun ile tayin edilecektir. *Tanin,* 10 Muharrem 1331- 27 Teşrinisani 1329- 10 Aralık 1913, Nr: 1782, s.3.

çoğunluk haricinde kalanlar hakkındaki esaslara dair hiçbir işaret yoktur. Bundan başka 66. madde ile seçimin icrası, bir özel kanuna havale edilmiştir. Evvelce birçok kanun-u muvakkat (geçici kanun) hazırlayan hükümet, sonradan Meclis-i Mebusan'ın tasvibine sunmak üzere bir seçim kanunu yapabilirdi. Şimdi taleplerimizin ikinci derecede önemli olan yönüne gelelim: Hükümet fırkası Ermeniler'e yeterli mikdarda mebus vermemekle sorumluluğu, müslüman müntehiplerin üstüne attı. İkinci talebimizin sebebi de budur. Farz edelim ki Hükümet, birinci talebimizi kabul etmiş olsun; eğer mebuslarımızın seçimi müslüman müntehiplerin iyi niyetine havale edilecek olursa, bu hayalî bir şeyden başka bir şey olmaz.[726] Bundan başka Ermeniler, kendileri tarafından gösterilen namzedlerde muvaffak olamazlarsa nispî temsil de bir işe yaramayacaktır. İttihat ve Terakki tarafından gösterilen Ermeni mebuslar da kendi fırkalarının tarafdarları olmalarından başka bir şey olmayacaklardır. İşte mebuslarımızın kendi oylarımızla seçilmesi bu sebeplerden doğmaktadır. Bu esas Kafkasya'da tatbik edilmekte ve bu şekilde müslümanlarla hristiyanlar arasında bir mücadele zuhuru men edilmiş bulunmaktadır. Türkçe gazetelerden biri bu sistem tatbik edildiğinden dolayı Ermeniler'in Duma'da (Rus Meclisi) yalnız bir mebusu olduğunu söylüyor. Halbuki Duma'da Kafkasya'dan çıkan bir mebus ile Rus fırkaları tarafından seçilen diğer birtakım mebuslar daha vardır. Her ne olursa olsun bizim taleplerimiz ve bazı Türk gazetelerinde bir hiddet ve öfke uyandırması ve bu şekilde Ermeniler aleyhinde şiddetli bir hucum vukû bulması her halde teesüfe şâyândır. Taleplerimiz meşru bir şekilde vukû bulmuş ve Patrikhane'ce Adliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Eğer Şura-yı Devlet taleplerimizi Kanun-u Esasi ile uygun bulmazsa, memleketteki unsurlar arasında uzlaşmanın korunması endişesiyle hareket eden hükümetin, bu meseleye her iki taraf için memnuniyet verici olacak bir şekil vermek için Ermenilerle münasebete girişmesi lazım gelirdi. Halbuki hükümet, başka türlü hareket etti; hakaretlere ve tehditlere maruz kaldık."[727] Aknuni, röportajında özetle İttihat-Terakki'nin daha önce başka konularda birçok defa yaptığı gibi, eğer istese Ermeni taleplerini karşılayabilecek geçici bir kanun yapıp sonradan Meclis-i Mebusan'ın onayına sunabileceğini söylüyor ve taleplerinin ikisinin birlikte yerine getirilmesi gerektiğini yoksa sadece birincisinin yerine getirilmesinin de pek bir anlamı olmadığını ifade ediyordu.

[726]Yani Aknuni, şunu demek istiyordu: İlk talebimiz yani nispî temsil kabul edilse bile ikinci talebimiz kabul edilmedikten sonra yine bir işe yaramayacaktır. İlk talebimiz doğrultusunda 20 veya üstü Ermeni mebus çıkartılacak olsa bile, bunların seçimi müslüman seçmenlere bırakılırsa, bunlar yine seçilemeyecekti. Zaten Aknuni, biraz yukarıda İttihat-Terakki'nin, bundan önceki seçimde, kendilerine 18-20 civarında Ermeni mebusu vaad ettiğini fakat müslüman seçmenlerin bu yolda hareket etmediğini, mazeret olarak gösterdiğini söylüyordu. Kısaca Aknuni'nin bu sözleri sarf etmesinin nedeni, iki taleplerinin de yerine getirilmesi halinde ancak bir neticeye varılabileceğiydi; yoksa ilk talepleri yerine getirilip ikincisi getirilmezse bir netice sağlanamayacaktı.
[727]*Tanin*, 10 Muharrem 1331- 27 Teşrinisani 1329- 10 Aralık 1913, Nr: 1782, s.3.

Taşnaksutyun murahhası Aknuni'nin bu beyanatına, Tanin'in 11 Aralık tarihli imzasız başyazısında şöyle karşılık veriliyordu: "Serinkanlılıkla muhakeme edersek; nispî temsil meselesinin memlekette iki unsuru ayıracak bir mahiyette olduğunu kolaylıkla anlayacağız. Hükümet, seçim kanunu ile Kanun-u Esasi'nin nispî temsil ve özellikle unsurlar namına nispî temsil usulüne müsait olmadığı fikrinde bulundu. Aknuni ise bunun tam tersini iddia ediyor ve Kanun-u Esasi'de seçimle ilgili yalnız iki madde olduğunu (65. ve 66. maddeler); bunların da nispî temsile mani olmadığını söylüyor. Kanun-u Esasi'deki bu iki maddeyi zikredip mademki bu maddelerde bir şey yoktur; o halde Kanun-u Esasi'de unsurlar üzerine nispî temsil icrasına mani hiçbir kayıt yoktur neticesini çıkarmak Kanun-u Esasi'nin diğer genel hükümlerinin görmezden gelindiğini gösterir. Yine bu kanunun 71. maddesi 'Mebusların her biri kendini seçen yerin ayrıca vekili olmayıp bütün Osmanlılar'ın vekilidir.' demiyor mu? Keza 47. madde 'Meclis üyesi fikir beyanında bağımsız olarak bunlardan hiçbirinin en küçük vaad ve korkutma, yıldırma ve talimat kaydı altında bulunamayacağını' açıklamıyor mu?"[728] Başyazıda devamla milliyet esasına göre yapılacak seçimlerin zararlı olacağı; milliyet esasının Kanun-u Esasi'de olmadığı, bu esas kabul edilse dahi birtakım tâdilatlar yapılması gerektiği ve bu tâdilatları yapmanın hükümetin elinde olmadığı belirtiliyor; ardından şöyle deniliyordu: "Zaten milliyet esası kabul edilse yani her unsur veya her mezhep bir seçim çevresi farz edilerek müntehipler ancak o çevre dahilinde kalanlara oy verseler, o vakit Kanun-u Esasi'ye bilmem luzûm kalacak mı? Bundan, her unsurun arazi kaydıyla olmayarak kendi mebuslarını seçmesi, kendi mebusan heyetini vucuda getirmesi neticesi çıkarılmaz mı? Mesela, İstanbul'da o vakit Rum unsuru için bir, Ermeni unsuru için bir ve müslüman unsur için bir parlemento bulunması icap edecek ve bunların her birine mahsus ayrıca bir Kanun-u Esasi bulunacak. Bu bir nevi "federasyon" şeklidir ki aransa tarihte bir örneği bulunmaz. Çünkü araziye bağlı olmayan bir siyasi uzviyetin mevcudiyetine ne tarih ne de hukuk ilmi razı değildir. Teklifi beyan edenler bu neticeyi böyle bir neticenin tatbik imkanını acaba düşündüler mi? Bir Ermeni bir Kürt'e, Bir Türk bir Ermeni'ye oy veremeyecek olduktan sonra Meclis-i Mebusan'a luzûm kalmaz. Daha doğrusu Meclis-i Mebusan'ın bir vazifesi kalırsa o da yoğunlaşmış, özet haline getirilmiş milletler için bir çatışma mahali hazırlamak, Romalılar'da olduğu gibi bir amfitiyatro vucuda getirmek olacaktır."[729]

Başyazıda; Aknuni'nin 1908'de Ermeni Meşrutiyet Fırkası'nın İstanbul mebusluğuna namzed gösterdiği Zohrab'a, İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşı çıktığı şeklindeki sözlerine de

---

[728] *Tanin*, "İntihâbâtta Ermeniler'in Nokta-i Nazarı", 11 Muharrem 1331- 28 Teşrinisani 1329- 11 Aralık 1913, Nr: 1783, s.1.

[729] *Tanin*, "İntihâbâtta Ermeniler'in Nokta-i Nazarı", 11 Muharrem 1331- 28 Teşrinisani 1329- 11 Aralık 1913, Nr: 1783, s.1 ; Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.106 ; Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.239.

karşılık verilmiştir: “Cihan bilir ki Zohrab Efendi, reddedilmek şöyle dursun iki dönemde de kabul edildi. Namzedler hakkında tartışılırken aleyhte düşünceler bile beyan edilebilir.” Aknuni’nin, ikinci dönem seçimlerinde Ermeniler’e vaad ettiklerinden az mebus verdiği için İttihat ve Terakki’yi suçlayan ve kendilerine mazeret olarak “Sizin için daha çok mebus çıkarmak istiyorduk fakat ne yapalım müslüman müntehipler bu yolda hareket etmediler; oylarını müslüman namzedler için tavsiye ettiler.” şeklinde karşılık verildiğini söylemesine, başyazıda şu şekilde cevap verilmiştir: “Bu ifadeler neticesinde İttihat ve Terakki’nin daha fazla mikdarda Ermeni mebusu çıkarmak üzere müntehiplere arzusunu kabul ettiremediği anlaşılıyor fakat bu ifadelerden evvela İttihat ve Terakki’nin, Ermeni unsuruna karşı samimiyeti ve ikinci olarak zannedildiği ve duyurulmak istenildiği gibi ahali üzerinde seçim konusunda cebir ve baskı yapmadığı neticesi çıkar. Aknuni Efendi, seçim kanununu da geçici kanun ile değiştiriniz, diyor. Millet hukukuyla doğrudan doğruya ilgili olması nedeniyle Kanun-u Esasi, ne kadar naziktir. İstibdad yoluna gitmeden böyle bir şeye teşebbüs imkanını görmüyoruz. Bu düşünceye binaendir ki İttihat ve Terakki Kongresi, geçici kanunlarla ilgili programında Kanun-u Esasi ve seçim kanununun, geçici kanuna tabi olmayacağını açıklamıştır. Kanun-u Esasi derecesinde olan bir kanunu hükümete bu şekilde çiğnettirmek doğru mudur?.. Nispî seçim dakik hesaplara, adeta matematiğe temas edecek derecede nazik bir konudur. Şimdiki tarz seçimi tatbikten aciz olan bir memlekette bu kadar karışık, birleşik, ince bir seçim tarzı nasıl yürüyebilir? Bunun neticesi olarak yine bir belirsizlik olmayacak mı? Nispî seçimi kabul eden memleketler aynı zamanda fırka esasını da kabul etmişlerdir. Şimdi biz buna bir de milliyet boyası süreceğiz. Ermeniler arasında çeşitli fırkalar bulunacaktır. Aynı zamanda hem milliyeti hem çeşitli fırkaları hem de kabul görecek şahsiyetleri, açık ve adilane bir ölçekte tatbik edecek bir seçim usulü biz hiçbir asırda görmedik. Fransa’da kaç senedir bu usulün revaç görmesine çalışıldığı halde henüz tam muvaffakiyet ortaya çıkmadığı malumdur. Fransa gibi seçim işlerine o kadar alışık bir memlekette, kabülünde bu derece müşkülat görülen bir usulü biz bir geçici kanun ile halletmeye kalkışırsak cüretkarlıkla itham olunmaz mıyız? Öncelikle Vilayet meclisleri için bir iki vilayette numune olmak üzere nispî seçim usulü – bizim fikrimizce mezhep ve milliyet esasını takip etmemek üzere- tatbik edilsin; ahalimizin ve memurlarımızın –çünkü memurlarımız da nispî seçimin ne demek olduğuna vakıf değillerdir- kabiliyeti anlaşılsın; semeresi hasıl olursa o vakit diğer vilayet meclislerine ve nihayet –yine milliyet esasına tabi olmamak üzere- Meclis-i Mebusan’a da uygulansın. Özetle, milliyet esası üzerine nispî seçim yapmak zararlıdır. Yalnız fırka esası üzerine seçim kanununu tâdil etmek güç olduğundan başka Kanun-u Esasi’ye de aykırıdır. Kanun-u Esasi ve seçim kanunu, Meclis-i Mebusan’da tâdil edilmedikçe bunun bahsini etmek

saçmadır." Son olarak Aknuni'nin Türk matbuatının işi velveleye verdiği hatta Ermeniler'i tehdit ettiği hakkındaki sözlerine karşılık Tanin, matbuatın terbiyesinin buna müsaid olmadığını, bilhassa Tanin'in ılımlı bir neşriyatta bulunduğunu ifade ediyordu.[730]

12 Aralık tarihli Tanin'in bildirdiğine göre; Ermeni Patrikhanesi Muhtelit Meclisi'nin 10 Aralık'taki toplantısında Ermeni Patriği, Bâb-ı Âlî tarafından seçimle ilgili olarak Ermeni milletinin hukukunun korunacağının teminatının verildiğini, meclise bildirmiştir.[731] Yine aynı tarihli Tanin'in, *Puzantiyon*'dan naklettiğine göre; bir müddetten beri devam eden Ermeni komitelerinin uzlaşma müzakereleri, anlaşmayla sonuçlanmıştır. Buna göre; bundan sonra çeşitli Ermeni komiteleri gerek milli ve siyasi meseleler ve gerekse Mebusan seçimleri konusunda aynı yolu takip etmeye karar vermişlerdir.[732] Yine 12 Aralık tarihli Tanin, Fransızca *Matin* gazetesinin resmi kaynaklardan temin ettiği bir haberi naklediyordu. Bu haberde; Hükümet şimdilik, Ermeniler'in nufus sayımının yapılmasını bekleyerek yeni seçimde Ermeniler için 15-20 mebus çıkarmaya karar vermiştir, deniliyordu.[733]

16 Aralık tarihli Tanin'in, *Puzantiyon*'dan naklettiğine göre; Ermeni Patrikhanesi murahhasları Artin Şehrikyan, Hamparsum Boyacıyan ve Diran Yerganyan 13 Aralık cumartesi günü İçişleri Bakanı'nın (Dahiliye Nazırı) nezdine giderek Ermeni mebusların seçimi meselesi hakkında bir mülakatta bulunmuşlardır. İçişleri Bakanı cevabında, seçim kanununun tâdilinin mümkün olamayacağını ve yalnız Ermeni mebuslarının mikdarı hakkında Patrikhane tarafından yapılan itirazın haklı bulunmuş olduğunu beyan etmiştir.[734] Bâb-ı Âlî'nin bu konudaki bakış açısı şöyledir: "Ermeni mebusu çıkaracak olan vilayetlerde seçilecek mebuslardan biri Ermeni olacak ve mahalindeki Ermeni müntehib-i sânîlerle Türk müntehib-i sânîleri arasında bir müzakere icra olunduktan sonra Ermeni namzedi tayin edilecektir." Bu bakış açısı, Patrikhane murahhaslarının bakış açılarına uymadığından bu konuda aralarında müzakere ettikten sonra cevap vereceklerini İçişleri Bakanı'na beyan etmişlerdir. Patrikhane murahhasları tarafından durum, Patrik'e arz olunması üzerine seçim meselesi ile meşgul olmak üzere önceden oluşturulan muhtelit komisyon toplantıya davet edilmiştir. Adı geçen toplantıda alınan kararlar, Bâb-ı Âlî'ye arz edilecektir.[735]

19 Aralık tarihli Tanin'in verdiği bilgiye göre; Ermeni mebuslarının seçimi meselesiyle iştiğal eden muhtelit komisyon, İçişleri Bakanı tarafından verilen son red cevabı hakkında

---

[730] *Tanin*, 11 Muharrem 1331- 28 Teşrinisani 1329- 11 Aralık 1913, Nr: 1783, s.1.
[731] *Tanin*, 12 Muharrem 1331- 29 Teşrinisani 1329- 12 Aralık 1913, Nr: 1784, s.3.
[732] *Tanin*, 12 Muharrem 1331- 29 Teşrinisani 1329- 12 Aralık 1913, Nr: 1784, s.3.
[733] *Tanin,* 12 Muharrem 1331- 29 Teşrinisani 1329- 12 Aralık 1913, Nr: 1784, s.1.
[734] *Tanin*, 16 Muharrem 1331- 3 Kanunuevvel 1329- 16 Aralık 1913, Nr: 1788, s.2.
[735] *Tanin*, 16 Muharrem 1331- 3 Kanunuevvel 1329-16 Aralık 1913, Nr: 1788, s.2.

Patrikhane Meclis-i Muhteliti'ne malumat vermiştir. Meclis-i Muhtelit, son toplantısında Ermeni mebusların Ermeni müntehib-i sânîler tarafından seçilmesi prensibinin İçişleri'nce kesinlikle kabul edilmediğini, özel heyetin verdiği malumattan haber alması üzerine son takrirde beyan edilen taleplerde ısrar edilmesini ve Hükümetle Patrikhane arasında cereyan eden müzakerelere artık netice verilmesini kararlaştırmıştır. Meclis-i Muhtelit tarafından özellikle yapılan tavsiye üzerine Patrik, Bâb-ı Âlî'ye giderek meclisin aldığı kararı İçişleri Bakanı'na beyan etmiştir. Aynı gün, Patrikhane tarafından bütün taşra murahhasahanelerine telgraf çekilerek seçim meselesi hakkında şimdiye kadar Patrikhane ile Bâb-ı Âlî arasında cereyan etmiş olan müzakerelerin hiçbir neticeye varmamış olduğu bildirilmiştir.[736]

21 Aralık tarihli Tanin'in imzasız başyazısında seçim ve Ermeniler bahsiyle ilgili olarak şunlar söyleniyordu: "Seçim bahsinde İttihat ve Terakki Fırkası, kanunlar ve imkanı dairesinde uysallık ve fedakarlık göstererek Ermeni unsuruyla uzlaşmak ve önceki seçimlerde olduğu gibi bu defa da Ermenilerle ittifak ederek hareket etmek istiyor. Ermeni unsurunun nufusu, resmi kayıtlara göre 15 mebus çıkarmaya bile yetmezken İttihat ve Terakki Fırkası, bütün gayretini sarf ederek Ermeniler'e 16-18 mümkün olursa daha fazla mebus seçtirmeye çalışıyor. Bunun için ahalinin vatanperver hissiyatına müracat edecek; ahaliyi ikna için neşriyatta bulunacak ve nihayet bunun gerçekleşmesini sağlayacaktır. Seçim bahsinde söz söylemeye yetkili Ermeniler'in buna muvafakat edecekleri yerde hala Kanun-u Esasi'nin ruh ve lafzına aykırı teklifler beyan edip hükümetin, istedikleri yönde bir karar alması için baskı yapıyorlar. Seçim bahsinde iddialarından biri de müntehib-i sânîler arasında Ermeni bulunduğu takdirde Ermeni müntehib-i sânîlerin ayrı, müslüman müntehib-i sânîlerin ayrı bir küme ve cemaat teşkil ederek müslümanların müslüman ve Ermeniler'in Ermeni seçmeleri. Ne şu anki seçim kanununun ve ne de Kanun-u Esasi'nin buna müsait olmadığının aşikar olduğundan başka bu yöntem ile 20 veya daha fazla Ermeni mebus çıkarılabileceği de kesin değildir… Eğer Ermeni hukukunun layıkıyla temini özellikle mebuslarının çoğalmasına bağlı ise o halde fazladan mebus için ısrar etmek makuldur fakat mebuslar ne olursa olsun bizim dediğimiz gibi seçilsin demek manasızdır. İttihat ve Terakki, talep edilen mikdarda mebus temin ettikten sonra mebusun seçilme tarzını, şeklini kanunları çiğneyecek derecede mesele haline getirmek istemek, her iki unsurun zararına olarak sözü uzatmaktan başka bir netice vermez… Şimdiki talepleri yerine getirilmezse, seçimlere iştirak etmeyerek grev yapacakları gibi Meclis-i Mebusan'da azınlık halinde bulundukları zaman da obstrüksiyon (engelleme) yaparak protestolu vaziyet alacaklarmış. Bu olumsuz vaziyetler hiçbir davayı halletmez ve bunun sonu da gelmez. Bunun bir sonu var ise o da müthiş bir ayrılık ve ahenksizliktir… Biz

[736] *Tanin*, 19 Muharrem 1331- 6 Kanunuevvel 1329- 19 Aralık 1913, Nr: 1791, s.2.

hala o iddiadayız ki Ermeni cemaatinin pek çok arzuları aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin yani iktidarda bulunan hükümetin arzusudur. Onun için bütün konularda olmasa bile ekseri, Ermeniler ve İttihat ve Terakki el ele vermelidirler. Ayrıca Ermeniler'in kanuna uygun talepleri karşılanmalıdır. Her iki taraf da bu memlekete, bu vatana bağlı olduktan yabancı parmağını aynı nefretle reddettikten sonra anlaşmamak için bir sebep kalmaz… Ermeniler, azınlıkların mağdur olduklarını iddia ediyorlar fakat azınlıkların istediği haklar çoğunluğun mağduriyetine sebep olacak ise bu zulme yol açar.[737]

Ermeniler'in takriri konusunda Bahattin Şakir de *Jamanak* gazetesiyle yaptığı röportajda görüşlerini ifade etmiştir. Bu röportaj, Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1 Ocak 1914 tarihli nüshasında da yayınlanmıştır. Bu röportajda Bahattin Şakir; makul ve yasal olan bütün talepleri kabul edebileceklerini ancak Ermeni temsilcilerinin, Ermeni müntehib-i sâniler tarafından seçilmek üzere 20 veya üstü mebus talep etmelerini Kanun-u Esasi'nin hükümlerine aykırı olduğu için reddedeceklerini, söylemiştir. Bahattin Şakir ayrıca; memleketin en mükemmel kuvveti olan İttihat ve Terakki'nin, Patrikhane'nin istediği adayları göstermek için bir teklif sunduğunu, mebusların seçimi konusunda da verilen vaadleri tutmak için bütün vasıtaları kullanacaklarını, idareciler aracılığı ile propaganda yapılmasını sağlayacaklarını ve Ermeni adayların başarısı için her türlü tedbiri alacaklarını da eklemiştir.[738]

23 Ocak 1914 tarihli Tanin, *Jamanak* gazetesinin Ermeni mebuslarının seçimi meselesi ile iştiğal etmek üzere Patrikhane tarafından kurulan özel komisyon üyelerinden biri ile yaptığı röportajı nakletmiştir. Bu üye Ermeniler'in talepleri yerine getirilmezse, Ermeniler'in seçimlere katılmayacağını bile söylemiştir. Tam olarak şöyle demiştir: "Ermeni mebuslarının seçimi meselesi bundan önce Patrikhane'nin resmi mahfillerinde müzakere olduğu sırada Ermeni milletinin hukuku ile beraber Hükümet'in haysiyetine halel getirilmemek ve Kanun-u Esasi hükümlerinden de sapmadan Ermeni milletinin hukukunu korumak üzere bir tedbir alınmasına gayret sarf edilmiştir. Bu esasa bağlı olarak Ermeniler'in, nispî temsil usulünün icab ettirdiği miktarda mebus çıkarmaları hakkında bir kanun tasarısının tanzim olunması ve bu mebusların dahilen millet (Ermeni milleti) tarafından seçilmesi teklif olunmuştur. Bu teklif hükümet tarafından kabul görmediği için, Ermeni milleti seçime iştirakten vazgeçme mecburiyetinde kalmıştır. Halbuki biz yine aynı esas ve düsturu takip edeceğiz. Hükümet tarafından bir yumuşama gösterildiği takdirde doğal olarak biz de aynı düstur ve esastan vazgeçmemek üzere görüşmelere girişmekten çekinmeyeceğiz. Bizim taleplerimiz Suriye

[737] *Tanin*, "Lüzûmsuz Bir Israr", 21 Muharrem 1331- 8 Kanunuevvel 1329- 21 Aralık 1913, Nr: 1793, s.1.
[738] Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.84.

halkına verilenlerden daha az olduğu için muvaffak olacağımızı ümit ediyoruz."[739] Bu arada 25 Ocak tarihli *İkdam* gazetesinin, *Jamanak'tan* naklettiğine göre; Rum Patriği, Ermeni Patrikhanesi'ni ziyaretinde seçimlerde birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir.[740]

27 Ocak tarihli Tanin'in, *Puzantiyon*'dan naklettiği bir haberde şöyle deniliyordu: "Fransızca gazetelerin iki gündür nüshalarında, Ermeniler'in mebusan seçimine iştiraki hakkındaki neşriyat varsayımdan ibarettir. Bu gazetelerin Ermeni Patrikhanesi'nin kararı diye yayınladıkları haberlerin aslı yoktur. Hakikat durum şudur ki Ermeniler'in seçime iştirak etmesi için Hükümetçe bir arzu beyan edilmiş ve Ermeni milletinin talep ettiği gibi 18-20 Ermeni mebusun seçilmesi kabul edilmiştir; ancak bu konuda bir özel kanun konulması Meclis-i Vükela'nın yetkisi dahilinde olmadığı da ayrıca beyan edilmiştir. Bu noktalar yarın toplanacak olan özel komisyonda müzakere edilecek ise de adı geçen komisyon bir tavsiye heyeti konumunda olduğu için bu konudaki kesin karar sonra Meclis-i Muhtelit tarafından alınacaktır. Bu konuda Hükümetle yalnız Patrik müzakerelerde bulunacaktır."[741]

31 Ocak tarihli Tanin'in imzasız başyazısından anlaşıldığına göre; 31 Ocak'a gelindiğinde henüz Patrikhane ile hükümet arasında kesin bir anlaşma sağlanamamıştı. Bu sıralarda müntehib-i sânîlerin seçilme işlemi ise neredeyse tamamen bitmek üzereydi hatta bazı seçim daireleri bu işlemi de bitirerek müntehib-i sânîlerin isimlerini ilan etmeye başlamışlardı fakat vakit daralmasına rağmen henüz Ermenilerle tam anlaşma sağlanamamıştı. Taşradan gelen haberler ise seçim işlerinin muntazam bir şekilde devam ettiğini ve bazı kazalarda mebus namzedlerine oy bile verildiğini bildiriyordu.[742] Başyazı şöyle devam ediyordu: "Bir taraftan Meclis-i Mebusan'a ait bu gibi hazırlıklar görülürken diğer taraftan gayrimüslim unsurların (Rumlarla da henüz kesin anlaşma sağlanmış değildi) mantıki sebeplere dayanmayan bir takım talepleri ile seçimlere ilgisiz kalmaları hoş bir şey olmasa gerektir." Başyazıda Ermeniler, kanun metinlerini en geniş şekilde tefsir etmekle suçlanıyorlardı. Yine başyazıda İttihat ve Terakki'nin şu an iktidar olsa bile bir kanunun üstünden atlayarak bir şey yapamayacağı, olsa olsa teferruata ait bazı müsaadelerde bulunabileceği, daha doğrusu kendi hakkından bazı fedakarlıkta bulunabileceği belirtiliyordu. Devamla, fırkaya "sen aslında bunu yapabilirsin ama kasten yapmıyorsun." demenin bir fikrî dalalet olduğu; İttihat ve

---

[739] *Tanin*, 25 Safer 1332- 10 Kanunusani 1329- 23 Ocak 1914, Nr: 1825, s.2.
[740] Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s.21.
[741] *Tanin*, 29 Safer 1332- 14 Kanunusani 1329- 27 Ocak 1914, Nr: 1829, s.3.
[742] *Tanin*, "İntihâbât ve Anasır-ı Gayr-i Müslime", 4 Rebiülevvel 1332- 18 Kanunusani 1329- 31 Ocak 1914, Nr. 1833, s.1.

Terakki'nin, müzakerelerin başlangıcından itibaren unsurların hukukuna riayet ettiği, bu hususta açık ve samimi olduğu da ifade edilmekteydi.[743]

3 Şubat tarihli Tanin'in imzasız başyazısında kesin bir dil kullanılıyor ve "…Ermeni unsuru seçimlere iştirak için Ermeni muhtelit komisyonu tarafından verilen takrirde beyan edilen şartların kabul edilmesini bekliyorsa, Kanun-u Esasi'yi çiğneyerek buna müsaade edecek ne bir hükümet ne de siyasi bir heyet bulamaz. Hele bir memlekette meşrutiyeti tesis etmiş, Kanun-u Esasi'yi kurtarmış bir fırka kendi varlık sebebini iptal etmeksizin buna muvafakat gösteremez…" deniliyordu.[744] Aynı başyazıda Rumlar ile anlaşıldığı fakat Ermeniler'in hala inat ve ısrarda devam ettikleri de belirtilmekteydi. Aynı tarihli Tanin; Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Cismanisi'nin seçimlere iştirak etmeyi esas itibarıyla kabul ettiğini ve Ermeni Katolik Patrikhanesi Meclisi'nin de son toplantısında Ermeni Katolik Cemaati'nin seçimlere katılmasını kararlaştırmış olduğunu haber veriyordu.[745] Yine aynı tarihli Tanin'de akratıldığına göre; Ermenice *Panpar* gazetesinin bir yazarı, İttihat ve Terakki Katib-i Umumîsi Mithat Şükrü'ye birkaç soru yöneltmiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin yeniden müzakerelere girişeceği hakkındaki soruya Mithat Şükrü; çok geç kalınmış olabileceğini, Ermeniler'in bu defa istedikleri kadar mebus çıkartamayabileceklerini, Ermeniler'e 18-20 mebus vaad edildiğini fakat birçok mahallerde seçimler tamamlanmış olduğu için oralarda Ermeni mebus çıkamayacağının kesinleşmiş olduğunu, söylemiştir.[746]

4 Şubat tarihli *Sabah* gazetesinin verdiği habere göre; Ermeni komiteleri, Ermeniler arasından 25 mebus çıkarılmasında ısrar edeceklerini ve bu kabul edilmediği takdirde Ermeni komitelerinden hiçbir azanın Meclis-i Mebusan'a katılmayacağını beyan etmiştir.[747]

5 Şubat tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; *Puzantiyon* ve *Panpar* gazeteleri 4 Şubat tarihli nüshalarında, Ermeniler'in seçime iştiraki meselesi hakkında Ermeni Patrikhanesi'nin şimdiye kadar kesin bir çizgi takip etmeyerek Ermeni milletinin hukuku ve menfaatlerinin hüsrana uğramasına sebebiyet vermesinden dolayı kınama ve eleştiri için birer makale yayınlamışlardır. *Panpar* gazetesi makalesinde; seçim meselesi, Ermeni milletini idare edenlerin muktedir olmadıklarını ve milletin halen ve gelecekte refahını temine kâdir olamadıklarını ispat ettiğini söyledikten sonra meselenin yalnızca seçimlere katılıp katılmamaktan ibaret olmadığı, bunun muhtelit azasının azimden mahrumiyetine işaret

---

[743] *Tanin*, "İntihâbât ve Anasır-ı Gayr-i Müslime", 4 Rebiülevvel 1332- 18 Kanunusani 1329- 31 Ocak 1914, Nr. 1833, s.1.
[744] *Tanin*, "İntihâbât", 7 Rebiülevvel 1332- 21 Kanunusani 1329 - 3 Şubat 1914, Nr: 1836, s.1.
[745] *Tanin*, "İntihâbât", 7 Rebiülevvel 1332- 21 Kanunusani 1329 - 3 Şubat 1914, Nr: 1836, s.2.
[746] *Tanin*, "İntihâbât", 7 Rebiülevvel 1332- 21 Kanunusani 1329 - 3 Şubat 1914, Nr: 1836, s.2.
[747] Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s. 21.

ettiğini de yazmıştır. *Panpar,* bugünkü hal ve mevkiyi teesüfe şâyân olmaktan başka milli namusa aykırı görüyor ve bazı mahallerde Ermeniler'in seçime katılıp bazı mahallerde katılmamalarının muhtelit meclisin takip ettiği müşkül, tereddütlü ve belirsiz çizgiden kaynaklandığını iddia ediyordu.[748]

7 Şubat tarihli Tanin'in haber verdiğine göre Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhtelit'i seçimlere katılma kararı almıştır; fakat bu toplantıya Ermeni komiteleri, katılacaklarını bildirmelerine rağmen katılmamışlardır. Seçime katılma meselesi, Ermeni komitelerinin net karar vermemeleri yüzünden tam olarak neticelenmemiştir. Komiteler de müzakerelerini sürdürmektedir. Patrikhane meclisi, eğer komiteler seçime katılmama yönünde bir karar alırlarsa, konuyu Meclis-i Milli'ye götürmeyi kararlaştırmıştır.[749]

10 Şubat tarihli Tanin'in naklettiğine göre; Ermenice *Panpar* gazetesi Ermeni komitelerinden birine mensup önemli birinin bir beyanatını yayınlamıştır. Beyanâtında bu kişi; kendi fırkasının ve diğer siyasi fırkaların esasen seçimlere katılmak hususunda hemfikir olduklarını ancak Patrikhane tarafından verilen takrirdeki taleplerin hiç olmazsa yarısı kabul edilse, demiştir. Ermeni komitelerinin, müzakerelerini bugün yarın bitirip Patrikhane'ye bildireceğini de eklemiştir. Bununla birlikte Patrik Efendi'nin, muhtemelen yarın Bâb-ı Âlî'ye giderek İçişleri Bakanı Talat Bey ile bir mülakatta bulunacağını, fakat Bâb-ı Âlî ile müzakerelerin sukûnete kadar Patrikhane tarafından takip edilmeyeceğini, Patrikhane'nin milletin taleplerini teminat altına aldırdıktan sonra ayrıntıların Ermeni komitelerinin murahhaslarından oluşan seçim komisyonu ile İttihat ve Terakki Fırkası arasında görüşüleceğini de beyan etmiştir.[750] Yine aynı tarihli Tanin'de belirtildiğine göre; Ermeni Katolik Cemaati Meclisi, galiba (kelimeyi, gazetenin kendisi kullanmıştır!) Ermeni Patrikhanesi'nce meselenin sürüncemede bırakılmasından ümitsiz olarak reis Kardaşyan vasıtasıyla doğrudan doğruya İttihat ve Terakki Fırkası Katib-i Umumîsi Mithat Şükrü'ye müracaat ederek, otuz beş sene önce Meclis-i Mebusan'da Ermeni Katolik Cemaati'nden üç mebus bulunmuş olduğunu söyleyerek bu defa da aynı sayıda mebus seçilebilmesini rica etmiştir. Mithat Şükrü cevabında; seçimlerin zaten bazı yerlerde tamamlanmış olduğu,[751] bazı yerlerde bitmeye yakın olduğundan müracaatlarında çok geç kaldıklarını söylemekle beraber ne olursa olsun bir tane Ermeni Katolik mebus seçileceğini, ikincisi için de uğraşılacağını İttihat ve Terakki adına vaad etmiştir. Ermeni Katolik Cemaati'ne mensub olan *Mecmua*

[748] *Tanin*, 9 Rebiülevvel 1332- 23 Kanunusani 1329- 5 Şubat 1914, Nr: 1838, s.2.
[749] *Tanin*, 11 Rebiülevvel 1332- 25 Kanunusani 1329- 7 Şubat 1914, Nr: 1840, s.2.
[750] *Tanin*, 14 Rebiülevvel 1332- 28 Kanunusani 1329- 10 Şubat 1914, Nr: 1843, s.2.
[751] İstanbul'a en erken mebus seçimi sonucu, 25 Ocak 1914'te Genç Sancağı'ndan gönderilmişti. Sancakların çoğunda Şubat sonu ve Mart ayı içinde mebus seçimleri yapılmıştır. Örnek olarak, İstanbul'da 28 Şubat'ta, İzmir'de 6 Mart'ta mebus seçimleri yapılmıştır. Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.305.

gazetesinin yazdığına göre İstanbul ve taşralarda 100.000 kadar Katolik Ermeni bulunmaktadır. İttihat ve Terakki, eğer Ermeni Katolik Meclisi kabul ederse mebus çıkartılabilecek on mahal göstermiştir. Adı geçen meclis, vaad edilen iki mebus için Mezikyan ve Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı) müfettişlerinden Kirkor Oskan'ı namzed olarak göstermeyi kararlaştırmıştır.[752]

11 Şubat tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; Ermeni Patriği Zaven Efendi ile İçişleri Bakanı Talat Bey, 10 Şubat'ta Bâb-ı Âlî'de seçim konusunda görüşmüşlerdir. Ermeni komitelerinin murahhaslarından oluşan komisyon, İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne müracaat ederek bu ikisi arasında seçim müzakerelerine başlanmasını kararlaştırmıştır.[753] Aynı tarihli Tanin'in *Azadamard*'dan naklettiğine göre; Ermeni Islahatı Meselesi'nin 8 Şubat tarihli Yeniköy Anlaşması ile bir neticeye ulaşması, Ermeniler'in mebus seçimlerine katılımı hakkındaki müzakerelerin devamında pay sahibidir. Ayrıca, *Azadamard* gazetesinin haber verdiğine göre Ermeni komitelerinin murahhaslarından oluşan komisyon, 9 Şubat'ta toplanarak seçim meselesi hakkında birtakım kararlar almıştır:

1) Türkiye'de yerleşik bütün Ermeniler'in nufus mikdarı oranında yani 20 Ermeni mebus çıkarılabilmesi. 2) Ermeni mebus namzedlerinin, Ermeni milleti tarafından gösterilmesi. 3) Ermeni mebus çıkarılacak mahallerin dahi Ermeni milleti tarafından tayin edilmesi. 4) Bâb-ı Âlî tarafından parlementoya bir "Milli Seçim"[754] kanun tasarısı takdiminin vaad olunması. 5) Ermeni mebusu seçilecek olan mahallerde, seçim işlemleri ertelenmek üzere Bâb-ı Âlî tarafından gerekli emirlerin acele bir şekilde verilmesi. 6) Bunların ve bunlara benzer diğer taleplerin tatbikinin müzakerelerinin, Patrikhane Meclisi tarafından kurulan seçim komisyonu marifetiyle ve Patrik Efendi'nin başkanlığı altında icra edilmesi.

Ermeni komitelerinin murahhaslarından oluşan komisyon, 9 Şubat'ta bu kararları Patrik Efendi'ye takdim etmiş ve Patrik Efendi bunları, Patrikhane meclisince alınan kararlara uygun görerek İçişleri Bakanı ile tekrar müzakerelere girişilmesini kararlaştırmıştır. İçişleri Bakanı'ndan müzakereler için gün alınması maksadı ile Şirinyan, 9 Şubat öğleden sonra bakanlığa gönderilmiştir. Talat Bey, Patrik'i 10 Şubat'ta kabul edeceğini bildirmiştir.[755] Yine aynı tarihli Tanin'in naklettiğine göre; *Puzantiyon* gazetesi de bu kararları yayınlamış ve bu altı maddeye aslında bir madde daha eklenmesi lazımdır, demiştir. *Puzantiyon*'a göre, seçim heyeti tamamıyla tarafsız olan ve seçim meselesiyle kesinlikle alakadar olmayan kişilerden

---

[752] *Tanin*, 14 Rebiülevvel 1332- 28 Kanunusani 1329- 10 Şubat 1914, Nr: 1843, s.2.
[753] *Tanin*, 15 Rebiülevvel 1332- 29 Kanunusani 1329- 11 Şubat 1914, Nr: 1844, s.2.
[754] "Milli Seçim"den kasıtları örnek olarak Ermeniler'in, Rumlar'ın ve diğer etnik unsurların kendi mebus adaylarını, mebuslarını kendilerinin seçmeleri anlamına gelmektedir.
[755] *Tanin*, 15 Rebiülevvel 1332- 29 Kanunusani 1329- 11 Şubat 1914, Nr: 1844, s.2.

teşkil olunmalıdır. Böyle bir madde ilave edilmedikçe, diğer altı maddenin manası pek de layıkıyla anlaşılamayacaktır.[756]

Ermeni Patriği Zaven Efendi, 10 Şubat'ta Bâb-ı Âlî'den ayrıldıktan sonra seçim komisyonu, Patrikhane'de başkanlığında toplanmıştır. Bu toplantıda Meclis-i Cismani, bütün komiteler, Ermeni Katolik ve Protestan cemaatleri murahhasları hazır bulunmuşlardır. Tanin'in *Azadamard*'dan naklettiğine göre; uzun müzakereler sonucunda 11 Şubat'ta da tekrar toplanılarak İttihat ve Terakki Fırkası genel heyeti ile müzakerelerde bulunacak olan şahıslar seçilmiştir. 10 Şubat akşamı Ermeni komiteleri murahhaslarından oluşan komisyon da toplantı yaparak seçim münasebetiyle cereyan edecek müzakerelerin ayrıntılarını konuşmuşlardır.[757]

12 Şubat tarihli Tanin'in *Puzantiyon*'dan naklettiğine göre Ermeni Patrikhanesi, 20 Ermeni mebusunun nerelerden çıkarılacağı konusunda kendi teklifini hazırlamıştır: İstanbul, Erzurum ve Van'dan ikişer mebus; Bitlis, Muş, Harput, Sivas, İzmir, İzmit, Kozan, Kayseri, Şarkî Karahisar, Tekfur Dağı, Trabzon, Diyarbekir, Halep ve Amasya'dan birer mebus.[758] Seçim işlemleri bitmiş olup da Ermeni mebus seçilmemiş olan yerlere karşılık bu defa için başka yerlerden Ermeni mebus çıkarttırılması da ayrıca teklif edileceği kararlaştırılmıştır. Patrikhane, İttihat ve Terakki Katib-i Umumîsiile ayrıntılar hakkında görüştükten sonra namzedleri tayin etmeye karar vermiştir. Namzedlerin yarısının Ermeni komiteleri mensuplarından yarısının ise hiçbir fırkaya mensup olmayanlardan alınacağı da söylenmekteydi.[759]

Ermeni Patriği Zaven Efendi, 16 Şubat'ta Patrikhane'de seçim komisyonu ile bir müddet görüştükten sonra İçişleri Bakanı Talat Bey'in nezdine giderek Ermeni mebusların adedinin 20'den aşağı olmamasını tekrar rica etmiştir. Ermeni gazetelerin verdiği malumata göre Talat Bey, Ermeni mebusların 16'dan az olmayacağını söylemekle beraber; Bitlis'ten, Van'dan ve İzmit'ten birer mebus daha çıkartılmasına da ayrıca gayret göstereceklerini beyan etmiştir. Patrik Efendi, aldığı cevabı seçim komisyonuna bildirmiştir.[760] *İkdam* gazetesinin 17 Şubat tarihli nüshasında belirtildiğine göre ise; İttihat-Terakki Fırkası, Ermeniler'e 13 mebus

---

[756]*Tanin*, 15 Rebiülevvel 1332- 29 Kanunusani 1329- 11 Şubat 1914, Nr: 1844, s.2.
[757]*Tanin*, 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.2.
[758]Muş'ta seçimler tamamlanıp seçilen kişiler yemin ederek İstanbul'a gittiklerinden ve seçimler iptal edilemeyeceğinden dolayı, buraya aday gösterilmek istenen Ermeni'nin adaylıktan çekilmesi istenmiştir. Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s.21.
[759]*Tanin*, 16 Rebiülevvel 1332- 30 Kanunusani 1329- 12 Şubat 1914, Nr: 1845, s.2.
[760]*Tanin*, 22 Rebiülevvel 1332- 5 Şubat 1329 - 18 Şubat 1914, Nr: 1851, s. 4.

verebileceğini Harput, Kayseri, İzmit ve Tekfurdağı'ndan Ermeni mebus çıkaramayacaklarını, İzmit ve Tekfurdağı'nın mebusluklarının Rumlar'a ayrıldığını söylemiştir.[761]

Bu arada yukarıda adı geçen Ermeni Profesör Tomayan, *Puzantiyon*'da yayınlanan bir mektubunda seçim konusuna da değinmiştir. 21 Şubat tarihli Tanin'in *Puzantiyon*'dan naklettiği mektupta Tomayan seçimlerle ilgili şu düşüncelerini dile getiriyordu: "Evvelki seçimler esnasında uzun uzadıya düşünecek, milli komitelerle görüştükten sonra Patrikhane Meclisi ve onun reisi olan Patrik Efendi vasıtasıyla Hükümet ve İttihat Fırkası ile müzakereye girişecek; namuslu ve kuvvetli bir tarzda milli hukukumuzu birlikte müdafa edecek vaktimiz vardı. Eski intizamsızlık ve yavaşlığın düzeltileceği her taraftan ümit edilmekteydi. Bununla birlikte bütün millet, gözünü milli heyetlere çevirerek durumun icab ettirdiği bir yönetim ile millet gemisinin güvenli bir limana ulaştırılmasını, bu heyetlerin dirayetinden beklemekteydi; fakat millet çok büyük bir hayal kırıklığına uğradı. İşte seçimler çoktan başlamış olup sessiz sedasız iş ilerliyor. Halbuki milli heyetlerimiz hareket etmek, iş görmek niyetinde görünmüyorlar; şaşırıp kalmışlar; ne yapacaklarını ne söyleyeceklerini bilmiyorlar. Taşra murahhasları ne yapacaklarını neyi takip edeceklerini heyecanla soruyorlar. Oralarda seçimlerin başlamış olduğunu ve kendilerinin Patrikhane'den talimat beklediklerini bildiriyorlar; fakat biçare Patrikhane'nin talimatı yoktur. Bazen büsbütün susmayı tercih etmeyi basiret gereği sayması gerekir ki arada bir: 'Müzakereler henüz sonuçlanmamıştır.' cevabını ileri sürüyor. Halbuki, 'Müzakerelere henüz başlanmamıştır.' denilse daha doğru olurdu. Patrikhane her şeyden önce Hükümet'e o takriri takdim ederek Ermeniler'in kendi namzedlerini kendilerinin tayin etmesini bundan başka Ermeni mebusların yalnız Ermeniler marifetiyle seçilmesini talep etmişti. Bu iki talebden ikincisi kesinlikle eşi benzeri olmayan bir şeydir. Zannederiz ki hükümet çevrelerinde en çok sarsıntıya sebep olan yön, adı geçen takririn şu içeriği olmuştur. Böyle bir takrirden sonra millet, onun müdafası ve değerinin artması için metin bir faaliyet bekliyordu; fakat ne yazık ki haftalar birbirini takip etmiş ve hiçbir ses, seda çıkmamıştır. Bir de birdenbire bir söylenti ortaya çıktı: Ermeniler, bu defaki seçime katılmayacaklar! Fakat bunun sebebi nedir? Faydası ne olacak? Şayet, Ermeniler seçime katılmayacak olurlarsa, acaba Osmanlı memleketlerinde oy verecek ve seçilecek yeterli mikdarda Osmanlı yok mu? Acaba Ermeni mebus seçilmemesi yüzünden Osmanlı parlementosu açılamaz, iş göremez mi? Her neyse bunu da hoş görelim dedik. Bu da bir çeşit siyaset, bir çeşit şikayettir; fakat bunu birlik olarak takip etmek gerekirdi. Samimi olmak için itiraf etmeliyiz ki bütün millet, Patrikhane'nin emirlerine itaat etme ve onu noktası noktasına tatbik etmeye âmâde idi. İşte uzun müddet, haftalar ve aylarca seçimlere katılma meselesi

[761]Yusuf Tanatmış, "Türk Basınında Ermeni Meselesi…", s.21.

dillere dolanmışken şimdi de Patrik Efendi'nin kendi ağzından işittiğimize göre, böyle bir karar alınmamışmış! Bir zaman da Ermeni Protestan ile Ermeni Katolik Cemaatleri ve komitelerle müzakerelere girişileceği söylentisi ortaya çıkmıştır. Artık bu şekilde karanlıktan ışığa çıkacağımızdan dolayı Cenab-ı Hakk'a şükrettik. Halbuki bu duamız da boşa gitti. Hiçbir netice hasıl olamadı. Açık bir politikanın olmaması yüzünden Meclis-i Umumî, Meclis-i Muhtelit ve diğerleri hep milletin mukadderatıyla oynayıp dururken ve meclislerde çoğunluk bulunmadığı için haftalar ve aylarca sonuçsuz toplantılar biribirini takip ederken hiç olmazsa son saatte uyanılarak açık bir politikanın takip edilmesi beklenilmektedir."[762]

20 Şubat'taki Meclis-i Muhtelit toplantısından seçimle ilgili olarak yine bir karar çıkmamıştır. Meclis, 21 Şubat günü Meclis-i Cismani ve Ruhanî reislerinin tekrar İçişleri Bakanlığı'na gitmeleri ve Ermeniler'e kaç mebus verileceğinin tekrar sorulmasını kararlaştırmıştır.[763] Bu reisler, İçişleri Bakanlığı'nda İttihat ve Terakki Katib-i Umumîsi Mithat Şükrü ile Ermeni mebus miktarı konusunda görüşmüşler ve Mithat Şükrü, İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kesin olarak ancak 13 mebus verilebileceği, fazladan bir iki mebus için de çalışılabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine reisler, 23 Şubat'ta kesin bir cevap getireceklerini vaad etmişlerdir.[764]

23 Şubat tarihli Tanin'de haber verildiğine göre Ermeni Patriği Zaven Efendi, Ermenice gazetelere gönderdiği bir yazı ile Ermeni milletinin mebusan seçimleri konusundaki taleplerinin Hükümet ile İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul edilmediğini duyurmuş ve bu konuda takip edilecek kesin yolun Meclis-i Muhtelit'in 23 Şubat tarihli olağanüstü toplantısında karara bağlanacağını bildirmiştir.[765] *Azadamard*, Patriğin gönderdiği bu yazıyı aktardıktan sonra şunları demiştir: "Milletin takip edeceği yol pek açıktır. Osmanlı parlamentosunda Ermeni milletinin temsilcisi bulunamaz. Şayet İttihat ve Terakki'ye mensup olan müntehib-i sânîler tarafından seçilen veya seçilecek olan Ermeniler, Ermeni milletinin vaziyetine itibar etmeyip parlamentoya girecek olursalar, bunlar Ermeni milletinin temsilcisi olarak kabul edilmeyeceklerdir."[766] Ermenice *Panpar* gazetesi de bu durumu şöyle değerlendiriyordu: "Biz zaten bundan üç dört hafta evvel milletin seçim meselesinde artık vakit kaybetmeyip acele etmesini açıkça teklif etmiştik. Bundan maksadımız tabii bu üzücü neticeye meydan bırakmamaktan ibaretti. Her ne olursa olsun meselenin böyle bir neticeye ulaşmasında bizim de sorumluluğumuz açıktır. İttihat ve Terakki Fırkası Seçim Heyeti,

[762] *Tanin*, 25 Rebiülevvel 1332- 8 Şubat 1329- 21 Şubat 1914, Nr: 1854, s.1.
[763] *Tanin*, 25 Rebiülevvel 1332- 8 Şubat 1329- 21 Şubat 1914, Nr: 1854, s.4.
[764] *Tanin*, 26 Rebiülevvel 1332- 9 Şubat 1329- 22 Şubat 1914, Nr: 1855, s.2.
[765] *Tanin*, 27 Rebiülevvel 1332- 10 Şubat 1329- 23 Şubat 1914, Nr: 1856, s.2
[766] *Tanin*, 27 Rebiülevvel 1332- 10 Şubat 1329- 23 Şubat 1914, Nr: 1856, s.2

yapılan müzakereler esnasında 'Ermeniler çok geç kalmış oldukları için fırkanın Rumlar ile uzlaşmaya luzûm hissettiğini ve Ermeniler için tahsis edilen sandalyeleri Rumlar'a vaad ettiğini' beyan etti. Yine tekrar ederiz ki bu üzücü durumda Patrikhane müzakereyi günden güne gecikmeye, yavaşlamaya uğrattı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bizim hatırımızı saymak için Rumlar'a vermiş olduğu vaadine muhalif hareket etmesinden tabii biz de memnun kalmayacaktık. İttihat ve Terakki Fırkası, son cevap olmak üzere Ermeniler'den ancak 13 mebus seçilebileceğini ve bu 13'den ikisinin seçilmiş, biri de seçilmek üzere olup kalan on mebus için Patrikhane heyeti ile müzakereye girişmenin mümkün olabileceğini beyan etmiştir. Görülüyor ki fırkanın bu son cevabı, (Ermeni) seçim komisyonu tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır."[767]

3.2.4 Patrikhane İle İttihat-Terakki Fırkası Arasındaki Müzakerelerin Tamamlanması

Nihayet, 24 Şubat tarihli Tanin'in imzasız başyazısında, Patrikhane seçim heyetinin 13 Ermeni mebusunu kabul ettiği ve böylelikle sorunun bir neticeye vardığı duyuruluyordu. Ayrıca başyazıda; Ermeni vatandaşların Ermeniler'e verilen kısıtlı mebus mikdarını anlayışla karşılayağına inanıldığı; zira İttihat ve Terakki'nin Rumlarla anlaşmazdan ve seçim bu derece ilerlemeden evvel Ermeniler için 16-18 mebus çıkarmayı taahhüt ettiği; evvelki ve şimdiki rakamlar arasındaki farkın sorumlusunun da herhalde İttihat ve Terakki olmadığı vurgulanmıştır. Ardından da şöyle deniliyordu: "Herkesle beraber Ermeni vatandaşlarımız da bilirler ki Tanin, öteden beri bu sütunlarda Ermeniler'in halisliğinden ve istikametlerinden hiçbir zaman şüphe etmemiş; bilakis yanlış anlamalara en müsait zamanlarda bile bakış açısından uzaklaşmamıştır. Tanin için böyle olan bu gerçek, İttihat ve Terakki Fırkası için de değişmez. Meşrutiyet'in başlangıcından beri İttihat ve Terakki Fırkası, Ermeniler'e karşı daimi bir halislik ile hareket etmiş, hiçbir zaman onların haklı ve meşru taleplerini yerine getirmek hususunda tereddüt etmemiştir. Osmanlı unsurları arasında samimi hisleri, zekası, gayret ve faaliyeti ile tanınan bir unsura karşı alınan bu tarz hareketin çoğu durumlarda aynı şekilde karşılık gördüğünü söylemeyi de kadirşinaslık vazifelerinden sayıyoruz." Başyazının şu cümleleri de önemlidir: "Ermeni vatandaşlarımız çok güzel takdir ederler ki meşrutiyetin başlangıcından beri iktidara gelen İttihat ve Terakki Hükümetleri, bütün Anadolu sâkinleri ve tabii Ermeniler için de bir refah ve ilerleme devrinin açılması için son derece halis niyetle mesai sarf etmekten geri kalmadığı halde sürekli meydana gelen buhranlar, onun bu azmine daima engel olmuştu. Şimdi önümüzde uzun süreli olacağı ümit edilen bir sükûn ve huzur devresi açıldığı görülüyor. Bundan sonra ise hükümetin, bütün gayretiyle Anadolu Islahatı'na

[767] *Tanin*, 27 Rebiülevvel 1332- 10 Şubat 1329- 23 Şubat 1914, Nr: 1856, s.2

yöneleceğinden emin olduğumuz gibi Ermeni vatandaşlarımızın da hükümetin bu yoldaki mesaisini kolaylaştırmakta tereddüt etmeyeceğine tamamen kanaat ediyoruz."[768]

Bu arada İstanbul'da müntehib-i sâni seçimlerine Ocak 1914'te başlanmıştır. İstanbul'da toplam 468 müntehib-i sâni seçilmiştir; bunlardan 32'si Ermeni idi.[769] 28 Şubat 1914'te Darülfunun Konferans Salonu'nda mebus seçimleri yapılmış ve Ermeni adaylarından Halaçyan 448, Zohrab ise 428 oyla mebus seçilmişlerdir.[770] Ermeni Patriği Zaven Efendi, İstanbul mebusları olarak Bedros Halaçyan ve Krikor Zohrap belirlendikten sonra taşra Ermeni namzedleri hakkında müzakereler yapılması için Meclis-i Umumî ve siyasi fırka murahhaslarını toplantıya davet etmiştir. Meclis'e gelenlerden bazıları ve bilhassa siyasi fırka murahhasları, Halaçyan ve Zohrap hakkında önceden kendi fikirlerinin alınmamış olduğunu ileri sürerek mensup oldukları fırkalardan talimat almadıkça taşra namzedleri hakkında hiçbir fikir beyan edemeyeceklerini anlatmışlardır.[771] Ayrıca, Ermeni komiteleri murahhasları bir toplantı yaparak; fırkalara mensup olan hiç kimsenin kendi adaylığını koymamasına ve hatta seçilseler bile kabul etmemelerine karar vermişler ve bu kararı seçim komisyonu vasıtasıyla Patrik Efendi'ye de resmen bildirmişlerdir. Ancak fırkaların aldığı diğer bir karara göre; taşra adaylarının yalnız Patrikhane murahhasları tarafından seçilmeyip her bir seçim çevresinde siyasi fırkalar ile Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan Cemaatleri reisleriyle yapılacak görüşmelerden sonra adaylar belirlenerek Patrikhane'ye takdim edilecektir.[772] Patrikhane seçim komisyonu da 3 Mart'ta Patrik başkanlığında bir toplantı yapmıştır. Alınan kararlara göre; Bitlis'den Minas Çeraz ve Kayseri'den Diran Kelekyan[773] ile Profesör Tomayan aday gösterilmiş olup bunlardan Kelekyan siyasi fırkalardan birine mensup olduğundan adı geçen hariç diğerleri aday gösterilmiştir. Keza bir siyasi fırkaya mensup olan Hamparsum Boyacıyan'ın yerine de Kozan Ermeni Protestan Cemaati'nden Matiyos Nalbandyan aday olarak gösterilmiş ve bu adayların isimlerinin hükümete takdim edilmesi kararlaştırılmıştır. Van'dan Papazyan ve Vremyan da aday olarak gösterilmiş ise de bunlar da birer siyasi fırkaya mensup olduğu için adaylığı kabul etmemiş olduklarından durum Van ve Muş

---

[768]*Tanin*, "İtilâf-ı Kat'i", 28 Rebiülevvel 1332- 11 Şubat 1329- 24 Şubat 1914, Nr: 1857, s.1.

[769]Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s. 304, 326. Örnek olarak Nazaryan, Nersesyan, İksircizade Bogos Efendi Kadıköy'de; Karabet Topalyan Yeniköy'de; Ardeş Arslanyan, Mihran Aşçıyan, Artin Frenkyan Fatih'te; Mihran Karakaşyan, Arman Topçuyan Anadolu Hisarı'nda; Agop Nişanyan Beyazıd'da müntehib-i sânî seçilmişlerdir. Sadrazam Said Halim Paşa da Yeniköy müntehib-i sânîsi seçilmişti. Ayrıca Kadıköy Müntehib-i Sâniliği'ne seçilen kişilerin listesi için Bkz. 1831 numaralı Tanin'in 2. sayfası. Yeniköy ve Fatih Müntehib-i Sâniliği'ne seçilen kişilerin listesi için Bkz. 1832 numaralı Tanin gazetesinin 2. sayfası. Makriköy (Bakırköy) için Bkz. 1833 numaralı Tanin'in 2. sayfası. Üsküdar ve Anadolu Hisarı için Bkz. 1834 numaralı Tanin'in 2. sayfası. Beyazıd için Bkz. 1838 numaralı Tanin'in 2. sayfası.

[770]Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi…,* s.228 ; Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s. 304.

[771]*Tanin*, 5 Rebiülahir 1332- 18 Şubat 1329- 3 Mart 1914, Nr: 1864, s.3.

[772]*Tanin*, 7 Rebiülahir 1332- 20 Şubat 1329- 5 Mart 1914, Nr: 1866, s.2.

[773]Kelekyan, 1913'te "Sabah" gazetesinde siyasi yazılar yazmakta olan biriydi. *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s.14.

murahhaslıklarına telgrafla yazılı olarak bildirilerek bunların yerine acele iki aday gösterilmesi istenmiştir.[774]

9 Mart tarihli Tanin, seçimi tamamlanan mebusların bir listesini vermiştir. Bunlar arasında Sivas Vilayeti merkez sancağı yani Sivas'tan Barsamyan; daha önce belirtildiği gibi İstanbul'dan Halaçyan ve Zohrap vardı.[775]

10 Mart tarihli Tanin'in *Panpar* gazetesinden naklettiğine göre; Ermeni komitelerine mensup hiçbir kimsenin seçimde aday olmaması ve aday seçilseler dahi bunu kabul etmemeleri, adı geçen fırkalar tarafından kararlaştırılmıştı; fakat siyasi fırkaların 8 Mart'taki bir toplantılarında Taşnaksutyun murahhasları, fırkaların da aday tayin etmesini teklif etmişlerdir. Ancak diğer fırka mensupları ve özellikle Ramgavar Fırkası mensubu Diran Kelekyan bu teklife şiddetle karşı çıkmıştır.[776]

17 Mart tarihli Tanin'in verdiği habere göre; Erzurum Ermeni Murahhasahanesi Meclisleri, Patrikhane'ye bir telgraf çekerek Varteks ve Pastırmacıyan'ı[777] aday tayin etmiş olduklarını; şayet Patrikhane'ce bu iki aday kabul görmezse Patrikhane ile ilişkilerinin gerginleşeceğini bildirmişlerdir. *Puzantiyon* gazetesi ise bu haberi naklettikten sonra; Erzurum Ermeni Murahhasahanesi Meclisleri'ni teşkil den üyelerin Ermeni fırkalarına mensup olduklarını söylemiştir.[778] Bu arada yine aynı tarihli Tanin'in *Puzantiyon*'dan naklettiğine göre; Taşnaksutyun Fırkası, kendi tarafından aday tayin etmek iddiasında devam etmektedir.[779] 22 Mart tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; Bitlis Ermeni Murahhasahanesi'nden Patrikhane'ye çekilen bir telgrafta, Taşnaksutyun'a mensub Armenak Haçikyan'ın Bitlis'ten mebus adayı gösterildiği bildiriliyordu. Eski Erzurum mebusu Pastırmacıyan ise bu sefer Van'dan aday gösterilmişti. Pastırmacıyan ise, Patrik'e bir mektub yazarak Erzurum Ermeni Cemaati tarafından beyan olunan arzu üzerine Erzurum'dan aday tayin edildiği takdirde kabul edeceğini ve Erzurum'dan başka hiçbir yerde aday gösterilmesine razı olmadığını söylemiştir. Kayseri Ermeni Murahhasası tarafından Patrikhane'ye gönderilen bir telgrafa göre ise Kayseri'den Profesör Tomayan mebus adayı seçilmiştir.[780] Muş'ta ise Ermeniler, aday meselesi yüzünden seçimlere katılmamışlardır. İttihat ve Terakki, bu durumu Patrik'e

---

[774]*Tanin*, 7 Rebiülahir 1332- 20 Şubat 1329- 5 Mart 1914, Nr: 1866, s.2.
[775]*Tanin*, 11 Rebiülahir 1332- 24 Şubat 1329- 9 Mart 1914, Nr: 1870, s.1.
[776]*Tanin*, 12 Rebiülahir 1332- 25 Şubat 1329- 10 Mart 1914, Nr: 1871, s.2.
[777]Pastırmacıyan, bağımsız bir Ermenistan amaçlayan ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuş bir kişiydi.1. Dünya Savaşı başlayınca Rusya'ya gitmiş ve oradaki Ermeniler'in başına geçerek Ruslarla beraber Erzurum'a girmiştir. Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.39. Ayrıca, Pastırmacıyan 1896 yılındaki Osmanlı Bankası baskınında elinde bomba olduğu halde bankaya giren komitecilerden biriydi. Deliorman, *Türkler'e Karşı…*, s. 98.
[778]*Tanin*, 19 Rebiülahir 1332- 4 Mart 1330- 17 Mart 1914, Nr: 1878, s.3.
[779]*Tanin*, 19 Rebiülahir 1332- 4 Mart 1330- 17 Mart 1914, Nr: 1878, s.4.
[780]*Tanin*, 24 Rebiülahir 1332- 9 Mart 1330- 22 Mart 1914, Nr: 1883, s.2.

bildirmiştir. Patrik ise Muş Murahhasahanesi'ne bir telgrafla Muş'ta seçime katılınmayıp mebus çıkartılamazsa, bunun sorumlusunun Patrikhane olmayacağını bildirmiştir.[781]

Bazı sancaklarda mebus seçimleri bir hayli geç tarihlerde yapılmıştır. Bunların çoğu uzak taşra vilayetleriydi. Örneğin, mebus seçimi sonuçları merkeze Şam'dan 25 Nisan, Müntefek'ten 3 Mayıs, Taiz'den 13 Mayıs 1914'te gönderilmişti.[782]

3.4. 1914 Seçim Sonuçları ve Ermeniler

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ekim 1913'te başlayan seçimlerin normal koşullarda Şubat 1914'te sonuçlanması gerekiyordu; fakat İttihat ve Terakki ile azınlıklar arasındaki anlaşmazlıkların uzaması nedeniyle Meclis, 14 Mayıs 1914'te açılabilmiştir. Seçimlerde toplam 254 mebus Meclis'e girmeye hak kazanmıştır.[783] Böylece Ağustos 1912'de tatil edilen Meclis-i Mebusan yirmi bir aylık aradan sonra tekrar çalışmalarına başlamıştır.

Ermeniler; seçimler öncesinde nispî temsil ve Ermeni mebuslarının Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile yine Ermeniler tarafından seçilmesi taleplerini bir takrirde toplayıp beyan etmişlerdir. Ayrıca, 20 veya daha fazla mebus çıkarmayı umut etmekteydiler; fakat daha az mebusla yetinmek zorunda kalmışlardır.[784] Bu durumun ortaya çıkmasında, Ermeni temsilcileri ile İttihat-Terakki arasındaki görüşmelerin çok uzaması, daha doğrusu Ermeniler'in seçime katılma kararını çok geç vermeleri neden olmuştur.

Nispî temsil yani her unsurun nufusu oranınca mebus çıkartabilmesi teklifini daha önce de Rumlar 1908 Seçimleri sırasında önermişlerse de sonuç alamamışlardı. Bu seçimlerde de Ermeniler nispî temsil için ısrarcı olmuşlarsa da onlar da sonuç alamamışlardır. Tanin'de gerek imzasız başyazılarda gerekse Hüseyin Cahid'in başyazılarında Ermeni Patrikhanesi'nin talepleri eleştirilmiştir. Başyazılarda, Ermeni Patrikhanesi'nin nispî temsil ve Ermeni mebuslarının Ermeni seçmenler tarafından seçilmesi taleplerinin yerine getirilmesinin Hükümet'in yetkisinde olmadığı, bu tekliflerin Meclis açıldığı zaman Mesclis'te teklif edilmesi gerektiği; ayrıca bu taleplerin Kanun-u Esasî'ye aykırı olduğu ve Kanun-u Esasî'de seçim konusuyla ilgili kanunların belli olduğu, bir mebusun herhangi bir unsurun değil genel olarak bütün Osmanlılar'ın vekili olduğu hususları ifade edilmiştir.

---

[781] *Tanin*, 28 Rebiülahir 1332- 13 Mart 1330-26 Mart 1914, Nr: 1887, s.3.
[782] Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.305.
[783] Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.328.
[784] Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.105. Ermeniler, 1908'deki seçimlerde de 14 sandalye kazanmışlardı. Sandalye sayıları 1912 seçimlerinde 13'e düşmüş, son seçimde ise eski seviyesini bulmuştu. Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.107 ; Ahmad, *İttihat ve Terakki…,* s.255. Fevzi Demir'e göre, 1914 seçimlerinde Ermeniler 15 mebus çıkarmışlardır. Demir, *Osmanlı Devleti'nde…,* s.329.

Sonuçta, Ermeni mebusları şunlar olmuştur: İstanbul'dan Bedros Halaçyan ve Kirkor Zohrap, İzmir'den Onnik İhsan, Kayseri'den Karabet Tomayan, Sivas'tan Dikran Barsamyan, Maraş'tan Agop Hiralakyan, Ergani'den İstepan Çıracıyan, Erzurum'dan Osip Mededyan ve Varteks Serengülyan, Muş'tan Kegam Dergarabetyan, Bitlis'ten Minas Çeraz, Van'dan Vahan Papazyan ve Vremyan, Halep'ten Artin Boşgezenyan.[785] 1908 Meclisi'nde mebus olan Boyacıyan, Pastırmacıyan ve Papazyan, İttihatçılar tarafından tasvip edilmemiştir.[786]

18 Mayıs tarihli Tanin'in haber verdiğine göre; Ermeni mebuslar, 16 Mayıs'ta ilk defa olarak, Meclis-i Mebusan dairesinde İstanbul mebusu Zohrap Efendi'nin başkanlığında toplanarak Ermeni milletinin çeşitli sorunları hakkında gerek mecliste ve gerek gayri resmi müzakerelerde takip edecekleri yolları görüşmüşlerdir. Bu toplantıya yalnız Halaçyan ve Artin Boşgezenyan katılamamıştır.[787]

[785]Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre…,* s.105 ; Deliorman, *Türkler'e Karşı…,* s.107.
[786]Deliorman, *Türkler'e Karşı…*, s.107.
[787]*Tanin*, 22 Cemaziyelahir 1332- 5 Mayıs 1330- 18 Mayıs 1914, Nr: 1940, s.2.

SONUÇ

Büyük Güçler'in Şark Meselesi tabiriyle öncelikli amaçları Türkler'i Avrupa'dan çıkarmak olmuştur. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki gayrimüslim milletleri kışkırtmışlardır. Bu politikanın sonucu olarak, 1804'te ilk defa Sırplar Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmıştır. 1830'da ise ilk defa Yunanlar, bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Berlin Kongresi ile de Sırplar, Karadağlılar ve Romenler Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, 1908'de ise Berlin Antlaşması ile özerklik kazanan Bulgarlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ayrıca 1908'de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Balkan Savaşları ile de Şark Meselesi diye adlandırılan Osmanlı Devleti'nin parçalanması hedefinin ilk aşaması tamamlanmış ve Türkler Avrupa'dan büyük ölçüde çıkarılmıştır. Şark Meselesi'nin ikinci aşaması ise Türkler'in Anadolu'dan çıkarılmasıdır. Bu amaç kapsamında Ermeniler'e de milliyetçilik aşılanmaya çalışılmış ve Büyük Güçler tarafından kışkırtılmışlardır. Bütün bu gayrimüslim milletler bağımsızlık amacı güderken, büyük devletler bu milletlerin bağımsızlık düşüncelerini kullanarak Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve bu milletler üzerinde nufûz sağlayarak daha büyük hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ermeniler de büyük güçlerin amaçlarının diğer bir piyonu olmuştur.

Ermeni Meselesi'nin ilk defa ortaya çıkmasında en büyük rolü oynayan büyük devlet, Rus Çarlığı'dır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yani "93 Harbi" sonucunda Osmanlı Devleti çok büyük bir mağlubiyet almıştır; Rusya, savaşın sonunda imzalanan Ayestefanos Antlaşması'na Ermeni Patrikhanesi'nin de girişimleriyle "Ermeniler için ıslahat yapılması"na imkan verecek olan 16. maddeyi koydurtmuştur. Ayestefanos Antlaşması'ndan rahatsız olan İngiltere'nin baskıları ile toplanan Berlin Konferansı ve sonrasında ise Berlin Antlaşması'na (13 Temmuz 1878) konulan Ermeni Islahatı ile ilgili 61. Madde ile de "Ermeni Meselesi", bütün büyük devletlerin kabul ettiği bir anlaşmada kayıt altına alınmış ve uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Ermeni Meselesi de diğer Balkan gayrimüslimlerinin bağımsızlıklarını ilan etme aşamalarında olduğu gibi "ıslahat aşaması" ile başlamıştır. Sırplar, Yunanlar, Bulgarlar bağımsızlık kazanırken büyük güçlerin yardımıyla öncelikle "ıslahat-reform" istemişler; ardından "özerklik" gelmiş; en sonunda da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ayrıca Büyük Güçler'den Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti içindeki Slav ve Ortodoks milletleri kışkırtmış ve ardından çıkan kargaşadan istifade ederek de duruma müdahale etmiştir. Rus Çarlığı, bu politikasını Ermeni Meselesi'nde de uygulamıştır. Ermeniler'i Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya teşvik eden Ruslar, bir yandan da Doğu Vilayetleri'nde kargaşanın devamı için

Kürtler'i de Ermeniler'e karşı kışkırtıyor; Doğu Vilayetleri'ndeki kargaşa ortamından yararlanarak müdahale imkanını elinde tutmak istiyordu.

Düvel-i Muazzama denilen "Büyük Güçler", Şark Meselesi siyasetleri dahilinde Ermeniler için de öncelikle ıslahat-reform talebinde bulunmuşlardır. Berlin Antlaşması'ndan sonra dikkati çeken en önemli durum, Ermeniler'in hamîliğini İngiltere'nin üstlenmiş olmasıdır. Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra İngiltere'nin öncülüğünde 61. maddeye dayanarak Ermeniler için ıslahat girişimleri başlamıştır. Berlin Antlaşması'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Büyük Güçler'in Ermeni Islahatı ile ilgili girişimlerinde temel dayanakları Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olmuştur.

1890 tarihinden itibaren ise Ermeni Meselesi, özellikle Hınçak ve Taşnak Komiteleri'nin kurulmasıyla yeni bir boyut kazanmış; bu tarihteki Erzurum İsyanı ile birlikte kanlı isyanlar ve terör olayları başlamıştır. Her isyan ve terör olayından sonra dünya kamuoyunda Türkler'in zalim ve cani olduğu, Ermeniler'in mazlum ve Türkler tarafından katledildiği imajı verilmeye çalışılmıştır. Yine bu olaylardan sonra Büyük Güçler başta İngiltere olmak üzere harekete geçmişler ve Ermeniler için ıslahat yapılması taleplerini yinelemişlerdir. 13 Temmuz 1878'te Berlin Antlaşması'yla başlayan Ermeni Islahatı Meselesi, 8 Şubat 1914'deki Yeniköy Antlaşması'na kadar çeşitli zaman dilimlerinde –özellikle Ermeni Olayları'ndan sonra- Büyük Güçler tarafından Osmanlı Devleti'nden talep edilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntılarını gerekçe göstermesi, 1897 Yunan Savaşı gibi nedenlerle 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması'na kadar ıslahat konusu gündemden hep düşmüştür. İngiltere'nin Balkan Savaşları'na kadar olan dönemde gerek tek başına gerekse Fransa ve Rusya ile yaptığı Ermeniler için ıslahat girişimlerinde sonuca ulaşamamasında II. Abdülhamit'in, yabancı müfettişlere ve yapılacak ıslahatın yalnız bir etnik unsur için yapılmasına karşı çıkması etkili olmuştur.

Eçmiyazin Katogikos'u V. Kevork'un, Ekim-Kasım 1912'de bir temsilciyi Rusya'ya ve Kasım 1912'de Mısırlı Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki bir heyeti Paris'e Katogikosluk temsilci heyeti olarak Ermeni Islahatı'nı yeniden gündeme getirmesi için göndermesi ile başlayan Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde (Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem) Rusya, diğer büyük devletlere nazaran öne çıkmıştır. Bu dönemde İtilaf Müsellisin'i (Üçlüsü) olarak Rusya, İngiltere ve Fransa aralarında ittifak yapmış olduklarından İngiltere ve Fransa Doğu Vilayetleri'ni, Rusya'nın nufûz alanı olarak kabul etmişler ve Rusya ile aralarındaki ittifakı bozmamak için Rusya'nın Ermeni Islahatı Meselesi'nde ön plana çıkmasına göz yummuşlardır. Rusya'nın bu meseleye dahil olmak için

kullandığı en önemli argümanlar ise Doğu Vilayetleri'ne sınırı olması ve özellikle Kafkasya'da kendi tâbiyeti altında yüz binlerce Ermeni bulunmasıydı.

Sadrazam Mahmud Şevket Paşa -bu dönemde Rusya tarafından Ermeni Islahatı'nın yeniden gündeme getirileceğinin işaretleri görüldüğünden- Ermeni Islahatı için Rusya ve büyük devletlerin olası müdahalelerinin önüne geçmek amacıyla ıslahat işini kendi insiyatifinde halletmek istemiştir. Bu amaçla Nisan 1913 sonlarında İngiltere'den müfettiş ve uzmanlar çağırılarak Doğu Vilayetleri'nde birtakım ıslahatlar yapılması kararlaştırılmış fakat yapılan teklifi İngiltere, Rusya'nın baskısıyla savsaklamıştır. İngiltere'nin bu teklifi geçiştirmesi, Doğu Anadolu ve Ermeni Meselesi'ni Rusya'ya bıraktığını göstermekteydi. İngiltere ve Rusya, artan Almanya tehdidinden dolayı 1907'de bir ittifak yapmış ve Doğu'daki nufûz alanlarının paylaşımında anlaşmışlardı. İngiltere, Rusya gibi bir müttefiğini kaybetmek istemediği için Rusya'nın baskısıyla bu teklifi geçiştirmiştir.

Ermeni Islahatı Meselesi'nde en önemli noktalardan biri "Kontrol Meselesi" idi. Tanin gazetesinde Babanzade İsmail Hakkı'nın, Hüseyin Cahid'in başyazılarına ve imzasız başyazılara bakıldığında özellikle bu mesele üzerinde önemle durulduğu açıkça görülmektedir. Başyazılarda vurgulanan temel düşünce; ıslahatların muhakkak yapılması gerektiği fakat bu ıslahatların Osmanlı Hükümeti'nin insiyatifinde Osmanlı Hükümeti'nin kendi seçeceği müfettişler, uzmanlar ve jandarma subayları vasıtasıyla yapılması ve ıslahatların yalnız bir bölge veya bir unsura has olmaması, genel olması idi. Başyazılarda, Osmanlı Devleti'nin fiilî memuru olmak ve Büyük Güçler'in kontrol memuru olmamak şartıyla ıslahatlar için yabancı müfettiş ve uzmanlardan da yararlanılabileceği özellikle vurgulanıyordu. Japonya, Rusya gibi ülkelerin yabancı uzmanlar getirerek gelişme ve kalkınma sağladıkları fakat bu ülkelere Avrupa Medeniyeti'nin girdiği halde, Avrupa Kontrolü'nün girmediği belirtiliyordu. Yabancıların, yabancı bir saltanatın icra aracı olmaları değil; bizim rehberlerimiz, mürşidlerimiz, ıslahatçılarımız olmaları arzu ediliyordu. Yani Tanin Gazetesi'nin ve İttihat-Terakki Fırkası'nın ıslahat meselesinde üzerinde durduğu temel nokta, padişahın hükümranlık haklarının korunması ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne zarar verilmemesiydi. Bununla birlikte II. Abdülhamid döneminden 1. Dünya Savaşı öncesine kadar büyük güçlerin hazırladıkları ıslahat programlarında en öncelikli talepleri kendilerine bağlı müfettiş ve görevliler idi. İncelenmeye çalışılan Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde Rusya Elçiliği Baştercümanı Andre Mandelstam'ın hazırlamış olduğu proje de aynı nitelikteydi. Büyük Güçler'in amacı, genel bir ıslahat düşüncesinin tam aksine Doğu Vilayetleri'nde bulunan Ermeniler'in konumunu, müslüman nufus Ermeni

nufusuna göre ezici bir çoğunlukta olmasına rağmen, müslümanlara (Türk, Kürt, Çerkez vs.) nazaran artırmaktı

Bu dönemde ciddi bir şekilde Ermeni Islahatı'na eğilen Rusya, İstanbul Büyükelçiliği Baştercümanı Andre Mandelstam'a bir ıslahat projesi hazırlatmış ve bu projeyi kendi girişimleri sonucu ilk olarak 30 Haziran 1913'te toplanan İstanbul Büyükelçiler Konferansı diye de adlandırılabilecek konferansta bütün büyük devletlerin temsilcilerinin önüne sunmuş ve müzakere edilmesini sağlamıştır. Projenin göze çarpan en önemli yanı, Doğu Anadolu'daki altı vilayetin (Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Bitlis, Van, Mamüratülaziz) birleştirilerek neredeyse bütün yönetimin tek bir yabancı genel valinin eline verilmesiydi. Haziran 1913'ün sonlarında başlayan konferans, Temmuz ayının sonlarında Almanya ve müttefiklerinin tasarıya muhalefet etmesi nedeniyle bir sonuca ulaşamadan dağılmıştır.

Rusya, konferansın sonuçsuz dağılmasından sonra tasarısına en büyük engelin Almanya olduğunu anlamaya başlamasıyla birlikte Almanya ile anlaşma yollarını araştırmaya başlamış ve 22 Eylül 1913'te Almanya ile Ermeni Islahatı konusunda bir uzlaşmaya varmıştır. Ekim ayında Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un Paris ve Berlin ziyaretleri ile Rus Başbakanı Kokuvtzef'in Berlin ziyaretleri sonrasında Almanya ile tam uzlaşma sağlayan Rusya, ıslahat konusunu Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın temsil ettiği Osmanlı Hükümeti ile birebir görüşmeye başlamıştır. İki taraf arasında uzun süren görüşmeler sonucunda 8 Şubat 1914'te bir anlaşma yapılmıştır.

Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte tekrar gündeme getirilen ıslahat meselesinde en önemli nokta; Ermeniler ve Büyük Güçler'in ıslahat meselesini "Ermeni Islahatı" olarak anlamalarına rağmen, İttihat ve Terakki Fırkası ile Tanin gazetesinin bu ıslahat meselesini hiçbir zaman bir "Ermeni Islahatı" olarak görmemiş ve bu ıslahatın bütün memleket üzerinde gerçekleştirileceğini vurgulamış olmaları ve bu ıslahatları "Anadolu Islahatı" veya "Doğu Anadolu Islahatı" olarak adlandırmalarıdır. Bundan dolayı Tanin gazetesindeki haberler ve başyazılar, "Anadolu Islahatı" veya "Doğu Vilayetleri Islahatı" adı altında yayınlanmıştır. Gerek İttihat ve Terakki Fırkası gerekse Tanin gazetesi asla, yalnızca tek bir etnik unsurun lehine ıslahat yapılacağı anlamına gelebilecek bir girişimde bulunmak istememişlerdir. Ayrıca Tanin, 8 Şubat'ta yapılan anlaşmayı muhtemelen kamuoyu tepkisinden çekindiği için ancak 11 Şubat'ta ikinci sayfasından "Anadolu Islahatı" adıyla duyurmuş; 12 Şubat'taki nüshasının başsayfasında ise anlaşmayı özet olarak yayınlamıştır.

Yaklaşık kırk yıllık bir süreç olan Ermeni Islahatı Meselesi, bu şekilde Yeniköy Antlaşması diye de adlandırılabilecek anlaşma ile sonuca ulaşmıştır. Bu anlaşmayla Rus

Mandelstam Projesi olduğu gibi kabul edilmemiş yani Doğu Anadolu'daki altı vilayet birleştirilerek başına Avrupalı bir genel vali getirilmemiştir. Bununla birlikte, bu vilayetlere Trabzon da dahil edilip ikiye ayrılmış ve başına Avrupalı küçük devletlerden iki genel müfettiş getirilmesi kabul edilmiştir. Van, Bitlis, Mamüratülaziz ve Diyarbekir vilayetlerine Norveçli Hoff; Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerine ise Hollandalı Westenenk Büyük Güçler'in onayıyla genel müfettiş olarak atanmışlardır. 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ise şartları değiştirmiş ve Osmanlı Hükümeti tarafından müfettişlik uygulamasına son verilmiştir. Böylece 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla 8 Şubat 1914 tarihli anlaşma hiçbir zaman uygulanmamış ve hükümsüz kalmıştır. Rusya'nın, Ermeni Islahatı'nda önceki dönemlere göre bu dönemde daha kararlı olması da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Rusya, bu sefer ne olursa olsun ıslahat konusunda sonuca ulaşmak istemiştir. Rusya, Mandelstam Projesi'nde birtakım değişikliklerin yapılabileceğini kabul etmişse de Avrupa Kontrolü konusunda taviz vermemiştir. Sonuç olarak, Rusya'nın Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı tehditle karışık baskılar sonucunda Osmanlı Hükümeti, bir noktada Rusya ile anlaşmaya varmak zorunda kalmıştır.

Ermeni Islahatı Meselesi'nin son döneminde yani Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde dikkat çeken bir başka nokta da büyük devletlerin başkentlerinde ve önemli şehirlerinde Milyokof, Lepsius, Buxton, O'Connor, General La Croix, Rober Düpa, Hofman gibi Ermeni muhiblerinin, Ermeni Islahatı'nın gündemde tutulması ve Büyük Güçler'in Ermeni Islahatı'nın gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapması amacıyla Ermeniler'e yardım dernekleri kurarak çeşitli faaliyetler yapmış olmalarıdır. Bu kişiler ve diğerleri, bu dönemde Ermeni Islahatı'nı gündemde tutmak ve Büyük Güçler'in dikkatini bu konuya çekmek için mitingler, konferanslar, çeşitli yayınlar vs. yoluyla aktif olarak çalışmışlardır. Tanin'in ifadesiyle önceden Bulgar muhibbi iken bu dönemde Ermeni muhibbi olan eski Duma üyesi Rus Milyokof, Ermeni Islahatı için gösterdiği yoğun çabayla öne çıkmıştır. Bütün derneklerin katılımıyla 30 Kasım 1913'te Paris'te düzenlenen Ermeni Tarafdarları Kongresi'nde ise, Doğu Vilayetleri'nde yapılacak ıslahatın Avrupa kontrolünde olması ve bu şartın Osmanlı Hükümeti'nce kabul edilmemesi halinde Büyük Güçler tarafından Osmanlı Hükümeti'ne birtakım malî yaptırımlar uygulanmasını içeren bir bildiri hazırlanmış; kongreye katılanların bildiriyi kendi devletlerine takdim etmeleri istenmiştir.

Ermeni Islahatı Meselesi'nin yanında bu dönemde Ermeniler'in neden olduğu birtakım olaylar da meydana gelmiştir. 13 Nisan 1913'te Erzincan'da Sürmüşoğlu Mahallesi'nde Kazancıyan Serkis adlı bir Ermeni, evinde arkadaşları Karakin ve Misadyan Dikran ile

birlikte gizlice bomba imal etmeye çalışırken yanlışlıkla kendilerini havaya uçurmuşlar ve ölmüşlerdir. Ayrıca Serkis'in Taşnaksiyûn Klübü reisi olduğu da sonradan ortaya çıkmıştır. 27 Ekim 1913'de ise Ermeniler, Ermeni harflerinin icadının 1500. yıldönümü nedeniyle Adapazarı'nda izinsiz bir yürüyüş yapmak istemişler; yürüyüşü durdurmak isteyen bir askeri öldürmüşler, bir onbaşı ve bir er ile iki polisi de yaralamışlardır. Tanin'in yorumuna göre ise eğer jandarma bu kalabalık üstüne ateş etse ve bir Ermeni dahi yaralansa, Ermeniler bütün kabahati Osmanlı Hükümeti'ne ve jandarmaya atacaklar; "jandarma kalabalığın üstüne ateş etti, galeyana gelen kalabalık nefsi müdafa olarak karşılık verdi." diyecekler; Avrupa kamuoyuna bütün suç Osmanlı Hükümeti'ndeymiş gibi göstereceklerdi. Tanin, bu olayın daha da büyümemesinin tek nedeni olarak jandarmanın ateş etmemesini göstermiştir. Bu dönemde Ermenilerle doğrudan alakası olmayan bir başka olay da 1 Nisan 1914'te Bitlis'te yaşanmıştır. Halife Selim ve Şeyh Şehabettin'in önderliğindeki bir kısım Kürtler, 8 Şubat 1914 tarihli Islahat Antlaşması'na tepki olarak Bitlis'e taarruz etmişler ve Bitlis'in bir kısmını ele geçirmişlerdir. Tanin gazetesi ve Ermeni Patriği tarafından bu olay, irticaî bir olay olarak değerlendirilmiştir. 7 Nisan1914'te ise asiler Bitlis'ten tamamen atılmıştır. Tanin'de çıkan haberler ve başyazılarda; bu olaylarda da Rusya'nın bir rolü olabileceği ifade edilmiştir. Gerek arşiv belgelerinden gerek Tanin'den elde edilen bilgiler, bu dönemde Rusya'nın Doğu Vilayetleri'nde karışıklık çıkartmak için birtakım faaliyetlerde bulunduğunu açıkça kanıtlamaktadır.

Bu dönemdeki bir diğer önemli süreç de 1914 Seçim süreci ve Ermeniler'in seçimlerdeki rolleridir. Büyük Güçler'in 1914 Seçimleri'ne müdahalesi örtülü olarak olmuştur. Bu seçimlerde gerek mezhepsel olarak ve gerekse siyasi düşünce olarak bütün farklı Ermeni unsurları, Ermeni Patrikhanesi çatısı altında bir seçim ittifakına gitmişlerdir. Ayrıca Ermeni Komiteleri de kendi aralarında bu tip milli meselelerde birlikte hareket etme kararı almışlardır. Ermeniler, bu seçimlere son anlarda dahil olmuşlardır. Ermeni Patrikhanesi'nin seçim talepleri olan; Ermeni nufusunun oranınca en az 20 mebus ve Ermeni mebusların Ermeni Patrikhanesi aracılığı ile Ermeni milletinin kendisi tarafından seçilmesi talepleri, Ermeni tarafı ile İttihat ve Terakki Fırkası arasında anlaşmazlığa neden olmuş ve iki taraf arasındaki görüşmeler uzun süre devam etmiştir. Seçim sürecinin devam etmesi, bazı yerlerde seçim işlemlerinin tamamlanması ve böyle gitmesi halinde bir tane bile Ermeni mebus çıkmayacak olması Ermeni Cemaati'nin geri atmasına neden olmuş ve İttihat-Terakki Fırkası'nın teklif ettiği mebus sayısını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Tanin'de gerek imzasız başyazılarda gerekse Hüseyin Cahid'in başyazılarında Ermeni Patrikhanesi'nin seçim talepleri açık bir dille eleştirilmiştir. Başyazılarda, Ermeni Patrikhanesi'nin nispî temsil ve

Ermeni mebusların Ermeni seçmenler tarafından seçilmesi taleplerinin yerine getirilmesinin Hükümet'in yetkisinde olmadığı, bu taleplerin Meclis'te teklif edilmesi gerektiği; ayrıca bu taleplerin Kanun-u Esasî'ye aykırı olduğu ve Kanun-u Esasî'de seçim konusuyla ilgili kanunların belli olduğu, bir mebusun yalnızca bir unsurun değil bütün Osmanlılar'ın mebusu olduğu hususları belirtilmiştir.

Sonuç olarak; Büyük Güçler'in insiyatifiyle başlayan Ermeni Islahatı Meselesi ve sonrasındaki çeşitli Ermeni Olaylarıyla Osmanlı Devleti'nin önemli içişlerinden biri haline getirilen Ermeni konusu, bugün de Ermeniler ve dış güçler tarafından Tehcir Olayı'nın çarpıtılarak "Sözde Ermeni Soykırımı" şekline sokulmasıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir dış sorunu olmaya devam etmektedir.

K A Y N A K Ç A

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

-Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM. EMN.)

DH. EUM. EMN. 15/Ş/1332, D.Nr: 116, G.Nr: 13.

-Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye (DH. EUM. 2. Şube)

DH. EUM. 2. Şube, 12/N/1332, D. Nr: 1, G. Nr:6.

DH. EUM. 2. Şube, 13/N/1332, D. Nr: 1, G. Nr: 8.

-Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.)

DH. KMS.18/Ra/1332, D.Nr: 14, G.Nr: 18.

DH. KMS. 21/R/1332, D.Nr: 16, G.Nr: 30.

DH. KMS. 27/R/1332, D. Nr: 18, G. Nr: 27.

-Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH. SYS.)

DH.SYS. 13/C/ 1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3.

DH. SYS. 18/M/1331, D. Nr: 100, G. Nr: 2.

DH. SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16.

DH. SYS. 12/R/1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1/-8.

-Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT.), 07/Ş/1332, D.Nr: 146 , G.Nr: 114.

-Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.)

HR. SYS. 20/01/1913, D.Nr: 2789, G.Nr: 34.

HR. SYS. 29/04/1914, D.Nr: 2776, G.Nr: 77.

HR. SYS. 18/04/1914, D. Nr: 2401, G. Nr: 4.

HR. SYS. 24/12/1913, D. Nr: 2776, G. Nr: 74.

HR. SYS. 24/01/1913, D. Nr: 2818, G. Nr: 3.

- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 07/Şaban/1332, D.Nr: 190, G.Nr: 8.

MV. 20/C/1331, D. Nr: 177, G. Nr: 74.

B. Gazete

Tanin.

C. Hatırat-Günlük

-S. Sazanov'un Anıları, *Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916)-Kader Yılları-,* Çev.: Betil Önuçak, Yay. Haz.: Sabahattin Özel, Derin Yayınları, İstanbul 2002.

-*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,* Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

-Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, B.2, İstanbul, 2002.

-*Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

D. Tezler

-Şimşek, Fatma, ***İstanbul'da Ermeni Siyasi Faaliyetleri (1876-1909),*** Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2003.

-Tanatmış, Yusuf, ***Türk Basınında Ermeni Meselesi (1914-1919) (Alemdar, Ati, İkdam, İleri, İrade-i Milliye, Sabah, Takvim-i Vakayi, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Vakit Gazeteleri'ne Göre),*** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

E. Araştırma-İnceleme Eserleri

-AHMAD, Feroz, ***İttihat ve Terakki, 1908-1914*****,** Çev.: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1986.

-BAŞAK, Tolga, ***İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923),*** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

-BAYUR, Yusuf Hikmet, ***Türk İnkilap Tarihi,*** Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.2, K. 3, B.2, Ankara, 1983.

-ÇALIK, Ramazan, ***Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Dönemi'nde Ermeni Olayları,*** T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

-ÇAVDAR, Tevfik, ***Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,*** T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

-DELİORMAN, Altan, ***Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri****,* Boğaziçi Yayınları, B.2, İstanbul 1975.

-DEMİR, Fevzi, ***Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914,*** İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.

-DEMİR, Fevzi ve diğerleri, ***Çağdaş Türkiye Tarihi, Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi,*** Ed.: Fevzi Demir, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2002.

-GÜLER, Ali ve AKGÜL, Suat, ***Sorun Olan Ermeniler,*** Ed.: Ramazan Tosun, Emre Promosyon, Ankara 2003.

-GÜRÜN, Kamuran, ***Ermeni Dosyası,*** Türk Tarih Kurumu Basımevi, B. 2, Ankara 1983.

-HALAÇOĞLU, Yusuf, ***Ermeni Tehciri,*** Babıali Kültür Yayıncılığı, B.8, Ankara, 2006.

-İLTER, Erdal, ***Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),*** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 89, Ankara 1988.

-KARACA, Ali, ***Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899),*** Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

-KARACAKAYA, Recep, ***Kaynakçalı Ermeni Meselesi Klavuzu (1878-1923),*** T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 52, İstanbul, 2001.

----------, ***Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923),*** Toplumsal Dönüşüm Yayınları, B. 1, İstanbul 2005.

----------, ***Ermeniler'e Yönelik Ermeni Suikastları,*** 47 Numara Yayınları, İstanbul 2006.

-KODAMAN, Bayram, ***II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,*** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

-KURAT, Akdes Nimet, ***Türkiye ve Rusya,*** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

-KÜÇÜK, Cevdet, ***Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897***, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984.

-KÜMBÜL, Bengi, ***Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918),*** Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, B.1, Antalya, 2006.

-LAÇİNER, Sedat, ***Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası,*** Usak Yayınları, Ankara, 2008.

-Münir Süreyya Bey, ***Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi (1877-1914),*** Yay.Haz.: Uğurhan Demirbaş, ve diğerleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 53, Ankara 2001.

-ÖKE, Mim Kemal, ***Ermeni Meselesi 1914-1923,*** Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986.

-PERİNÇEK, Mehmet, ***Rus Devlet Arşivleri'nden 100 Belgede Ermeni Meselesi,*** Doğan Kitap, B.5, İstanbul 2007.

-SÜSLÜ, Azmi, ***Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,*** Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını Nr: 5, Ankara 1990.

-TUNAYA, Tarık Zafer, ***Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat Ve Terakki,*** Hürriyet Vakfı Yayınları, C.3, B.1, İstanbul 1989.

-TÜRKDOĞAN, Berna, ***1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri),*** IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

-TÜRKMEN, Zekeriya, ***Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914,*** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

-URAS, Esat, ***Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,*** Belge Yayınları, B.2, İstanbul, 1987.

-YERASİMOS, Stefanos, ***Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan Dünya Savaşı'na,*** Çev.: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, C.2, B.5, 1987.

-***Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922),*** Yay.Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:76, C.4, Ankara 2006.

-***Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918),*** Yay.Haz.: Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:58, C.1, Ankara 2002.

-***Belgelerle Ermeni Sorunu,*** Genelkurmay ATASE Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.

-Makaleler-

-ACER, Yücel, "Ermeni Terörü ve Terörizm Kavramı", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz.: Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını C.2, B.1, Ankara 2003.

-AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankwart A., "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler: 1908-1914", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 4-5,* 1975-1976, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 245-284.

-ARSLAN, Ali, "Eçmiyazin Katogikosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.55-66.

-BABACAN, Hasan, "II. Abdülhamit Döneminde Ermeniler'in Çeşitli Ülkelere Göçü ve Ermeni Diasporasının Oluşumu", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 24-25 Nisan 2003***),** Ed.: Metin Ayışığı, B.1, 2004, s.27-32.

-BÜTÜNER, Zübeyir, "Tarihte Türkler'e Soykırm İddialarının Mimarı Portreler -Bir Alman Dinadamı Dr. Johannes Lepsius-", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 417-434.

-ÇALIK, Ramazan, "Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II]*, 22-24 Mayıs 2008), Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.3, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.491-502.

-DEDEYEV, Bilal, "19.Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliği'nin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II]*, 22-24 Mayıs 2008),Yay.Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.335- 349.

-DEMİREL, Muammer, "İngiliz Belgeleri'nde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz.: Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 1, B. 1, Ankara, 2003, s.93-102.

-DEVECİ, Yıldız Deveci, "Yayımlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1879-1918", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II]*, 22-24 Mayıs 2008), Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.315-353.

-ERASLAN, Cezmi, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul 2001, s.77-105.

-EVREN, Gürbüz, "Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.269-285.

-GENCER, Ali İhsan, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.67-75.

-KARACA, Ali, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.107-170.

-KESER, Ulvi, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II]*, 22-24 Mayıs 2008), Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.249-291.

-KILIÇ, Davut, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenileri'ne Yansıması", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri,* Ed.: İdris Bal, Mustafa Çufalı, Lalezar Kitabevi, B.2, Ankara 2006, s.231-239.

-KODAMAN, Bayram, "Fransız Arşiv Belgelerine Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nufusu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz.: Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 1, B. 1, Ankara, 2003, s. 175-184.

----------, "Ermeni Sorununu Ortaya Çıkaran Gelişmeler", *Belgeler'in Işığında Ermeni Meselesi Semineri (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 24-25 Nisan 2003)***,** Ed.: Metin Ayışığı, B.1, 2004, s.60-69.

----------, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, C.12, İstanbul, 1993, s. 19-197.

-KURAK, Kemal, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda Fransa'nın Rolü ve Pierre Loti'nin Mücadelesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-*

Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008), Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.477-490.

-MCCARTHY, Justin, "Osmanlı Ermeni Nufusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed.:Türkkaya Ataöv, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s.63-83.

-ÖZDAL, Barış, "Doğu Sorunu Kapsamında Almanya'nın Ermeniler'e Yönelik İzlediği Politikalar –Tessa Hofmann'ın İddialarının Analizi ve Kritiği", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,(ErciyesÜniversitesi-NevşehirÜniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.295-334.

-ÖZDEMİR, Bülent, "Osmanlı Şehirlerinde Yaşayan İngiliz Konsolosları ve Ermeni Sorunu", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.351- 369.

-ÖZEL, Sabahattin, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* Ed.:Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.1-19.

-REYHAN, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten,* C. LXIX, Sayı: 254, Ankara 2005, s.217-265.

-SARAY, Mehmet, "Çarlık Rusyası'nın Ermeni Siyaseti", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.255-267.

-SARINAY, Yusuf, "Rusya'nın Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.375-415.

-SAYDAM, Abdullah, "Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi – Ermeni Milleti Örneği-", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),*Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s. 59-97.

-ŞAHİN, Enis ve SARI, Mustafa, "Batı Basınına Göre İngiliz Başvekil Gladstone ve Ermeni Meselesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.51-85.

-TÜRKMEN, Zekeriya, "Unutulan Senaryo", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri,* Editör: Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s.33-55.

-TOKSOY, Nurcan Yavuz, "Türk-Ermeni İlişkileri (1914-1918)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz.: Şenol Kantarcı ve diğerleri, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, C. 2, B. 1, Ankara, 2003, s.49-61.

-YEL, Selma ve GÜNDÜZ, Ahmet, "Ermeni İsyanları'nın Meydana Gelmesinde İngiltere'nin Rolü ve Sebepleri (1890-1895)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008),* Yay. Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.97-121.

-YUVALI, Abdülkadir, "Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü, Osmanlı Düzeni'nin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi-Ermeni Milleti Örneği", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II], 22-24 Mayıs 2008)* Yay.Haz.: M. Metin Hülagü ve diğerleri, C.1, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

EKLER

Ek-1 :Van, Bitlis, Mamüratülaziz ve Diyarbekir Vilayetleri Müfettiş-i Umumîliği'ne Norveçli Hoff'un; Erzurum, Sivas ve Trabzon Vilayetleri Müfettiş-i Umumîliği'ne Hollandalı Westenenk'in Tayin Edildiğini Bildiren Rumî, 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914) Tarihli İrade-i Seniyye. (BOA, DUİT, 07/Ş/1332, D. Nr: 146, G. Nr: 114)

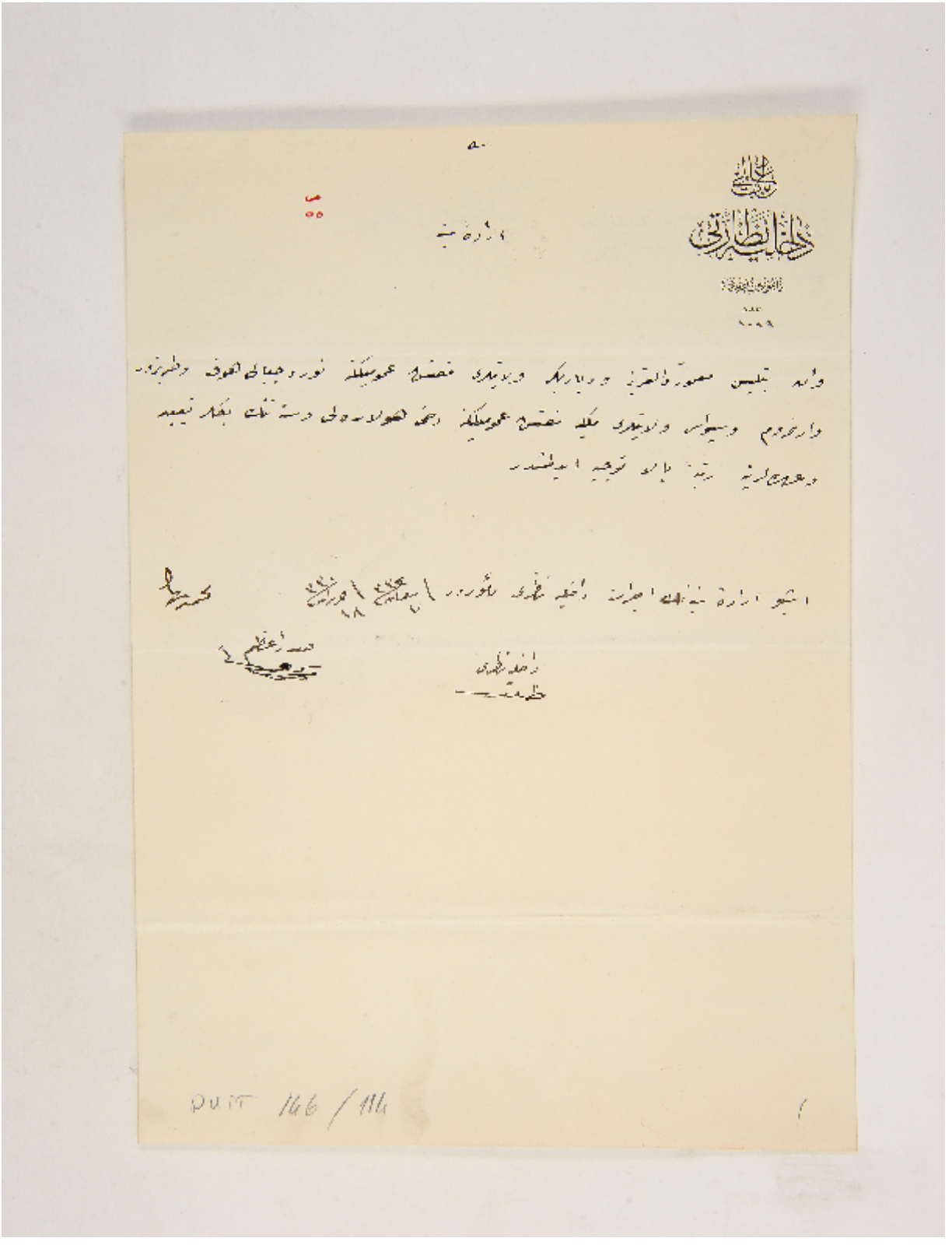

Ek-2 :Babanzade İsmail Hakkı'nın, 10 Haziran 1913 Tarihli 1627 Numaralı Tanin'deki "Ecnebi Kontrolü" Başlıklı Başyazısı.

طنین

سیاسیات

وضعیت عمومیه

شعر حامد

Ek-3 :Bogos Nubar Paşa'nın Petersburg'a Ulaştığını Bildiren, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 21 Haziran 1330 (4 Temmuz 1914)Tarihli Yazı. (DH. EUM. EMN. 15/Ş/1332, D.Nr: 116, G.Nr: 13)

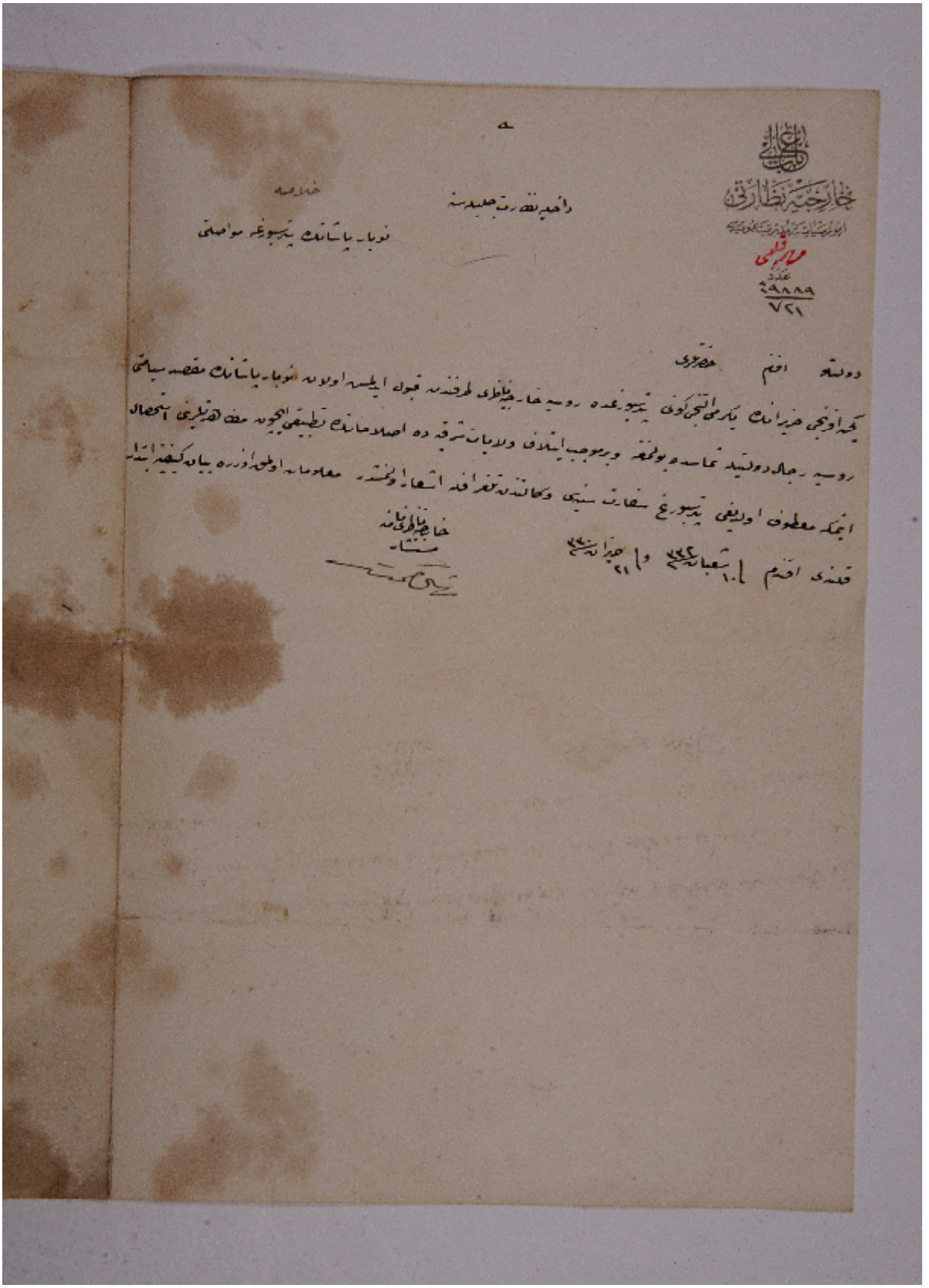

Ek-4 :Hüseyin Cahid'in, 5 Kasım 1913 Tarihli 1750 Numaralı Tanin'deki "Şarkî Anadolu Islahatı" Başlıklı Başyazısı ve En Sol Sütunda Times Gazetesi'nden Alıntılanan "Ermeni Islahatı" Başlıklı Makale.

طنین

سیاسیات

شرق آناطولی اصلاحاتی

آتنه مذاکراتی

بالقانلرده

ارمنی اصلاحاتی

Ek-5 : Bourse (Borsa) Gazetesinin “Moskova Ermeni Komitesi”nin Faaliyetleri İle İlgili Moskova Gazetesinden Alıntılıyarak Verdiği Bilgiler Hakkında Petersburg Sefareti’nden Hariciye Nezareti’ne Gönderilen 29 Nisan 1914 Tarihli Yazı. (HR. SYS. 29/04/1914, D.Nr: 2776, G.Nr: 77)

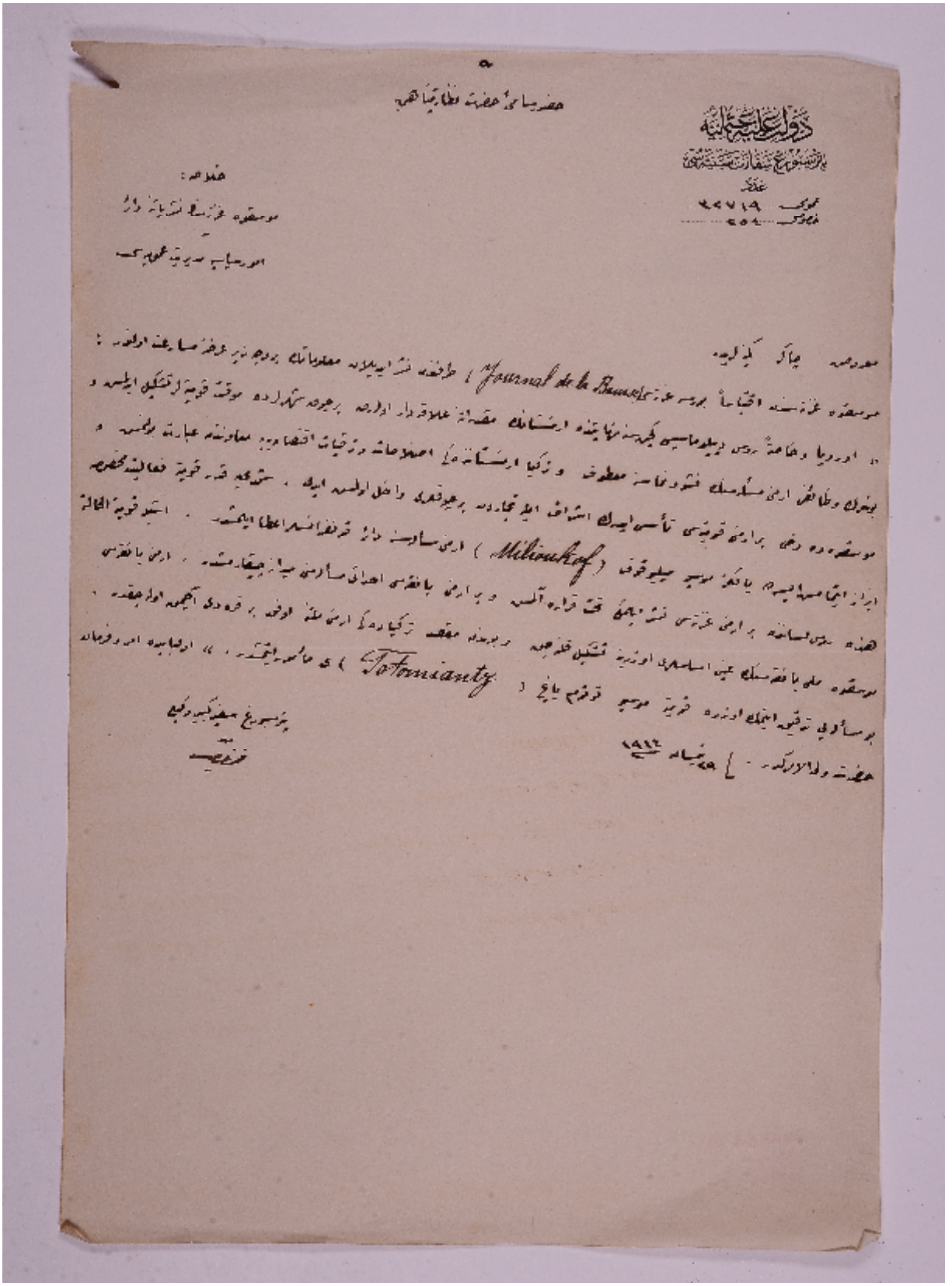

Ek-6 :Hüseyin Cahid'in, 27 Kasım 1913 Tarihli 1769 Numaralı Tanin'deki "Devletler ve Şarkî Anadolu " Başlıklı Başyazısı.

طنین

Devletler ve Şarkî Anadolu

Hüseyin Cahid

Ek-7 :Doğu Vilayetleri'ndeki Başlıca Sorunların Sıralandığı ve Dahiliye Nezareti'nin Bu Sorunlarla İlgili Çalışmasını İçeren Rumî, 14 Mayıs 1329 (27 Mayıs 1913) Tarihli Meclis-i Vükela Müzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasının İlk Sayfası. (MV. 20/C/1331, D. Nr: 177, G. Nr: 74)

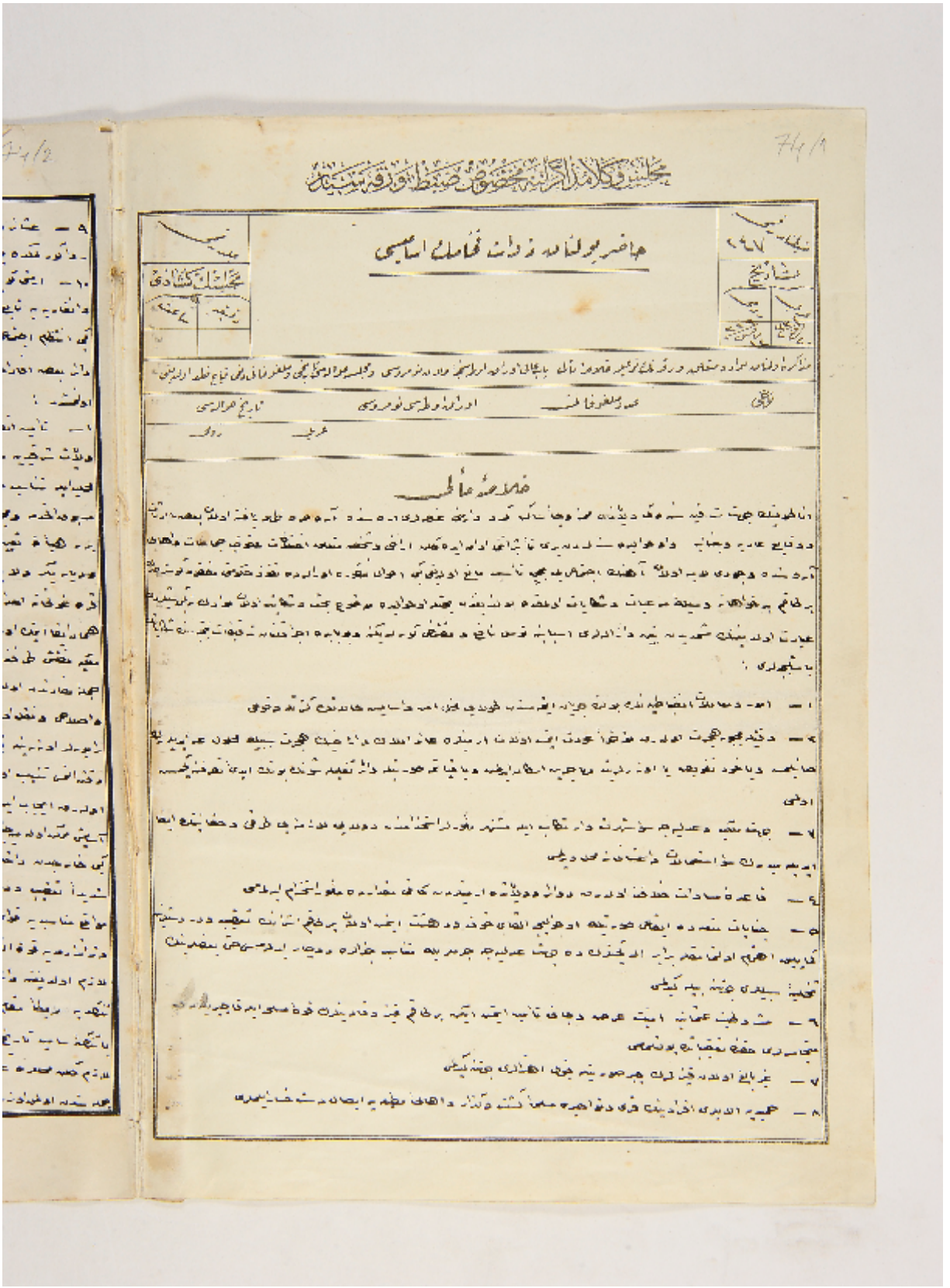

Ek-8 :16 Aralık 1913 Tarihli 1788 Numaralı Tanin'in "61. Madde" Başlıklı İmzasız Başyazısı.

طنین

خطار مخصوص

سیاسیات

کریدك الحاقی

آلمان هیئت عسکریه‌سی

بالقانلرده

Ek-9 :Van Vilayetindeki Ermeniler'in Ruslar Tarafından, Osmanlı Aşiretlerinin de Abdürrezzak Tarafından İhtilale Teşvik Edilmekte Oldukları ve (Ruslar'ın) İhtilal Bahanesiyle Van'a Asker Sevk Etmek Niyetinde Olduklarına Dair Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913) Tarihli Yazı. (DH. SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16)

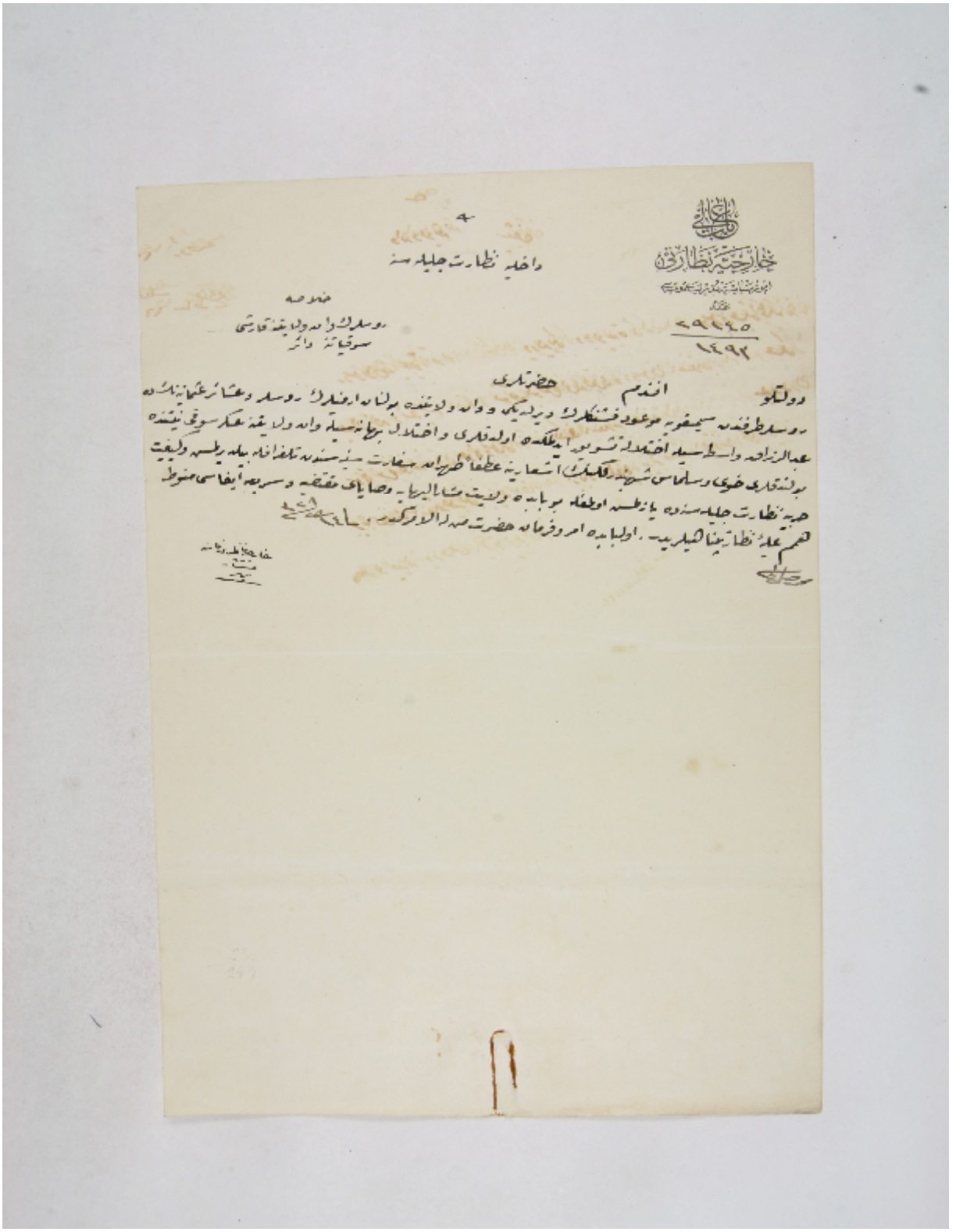

Ek-10 :12 Şubat 1914 Tarihli, 1845 Numaralı Tanin'deki "Anadolu Islahatı" Başlıklı İmzasız Başyazı ve Hemen Yanındaki Sütunda 8 Şubat 1914'te Yapılan Islahat Antlaşması'nın Özeti.

طنین

سیاسیات

آناطولی اصلاحاتی

استانبول - قاهره سیاحتی

بالقانلرده

Ek-11 :Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 5 Nisan 1330 (18 Nisan 1914) Tarihli Türkçe Yazıya İliştirilmiş "Tifliski Liston" Gazetesinde M.B. İmzasıyla Yayınlanan "Ermeni Meselesi ve Almanlar" Başlıklı Rusça Makalenin Tercümesinin İlk Sayfası. (HR. SYS. 18/04/1914, D. Nr: 2401, G. Nr: 4)

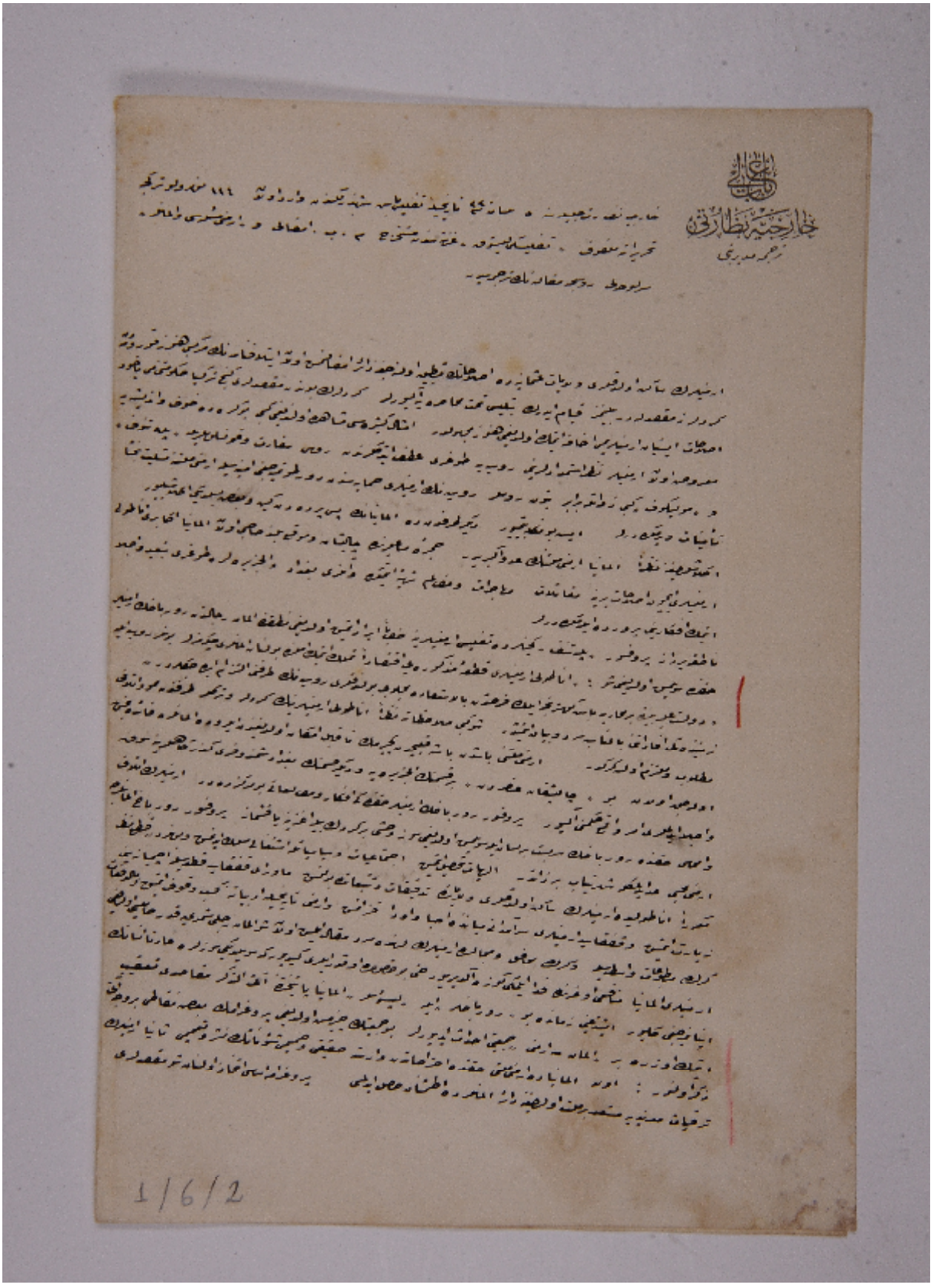

Ek-12 :Erzincan'daki Bomba Hadisesi'nde Ölen Kazancıyan Serkis'in Erzincan Taşnaksiyûn Klübü Reisi Olduğuna Dair Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 5 Mayıs 1329 (18 Mayıs 1913) Tarihli Yazı. (DH. SYS. 13/C/ 1331, D. Nr: 118, G. Nr: 3)

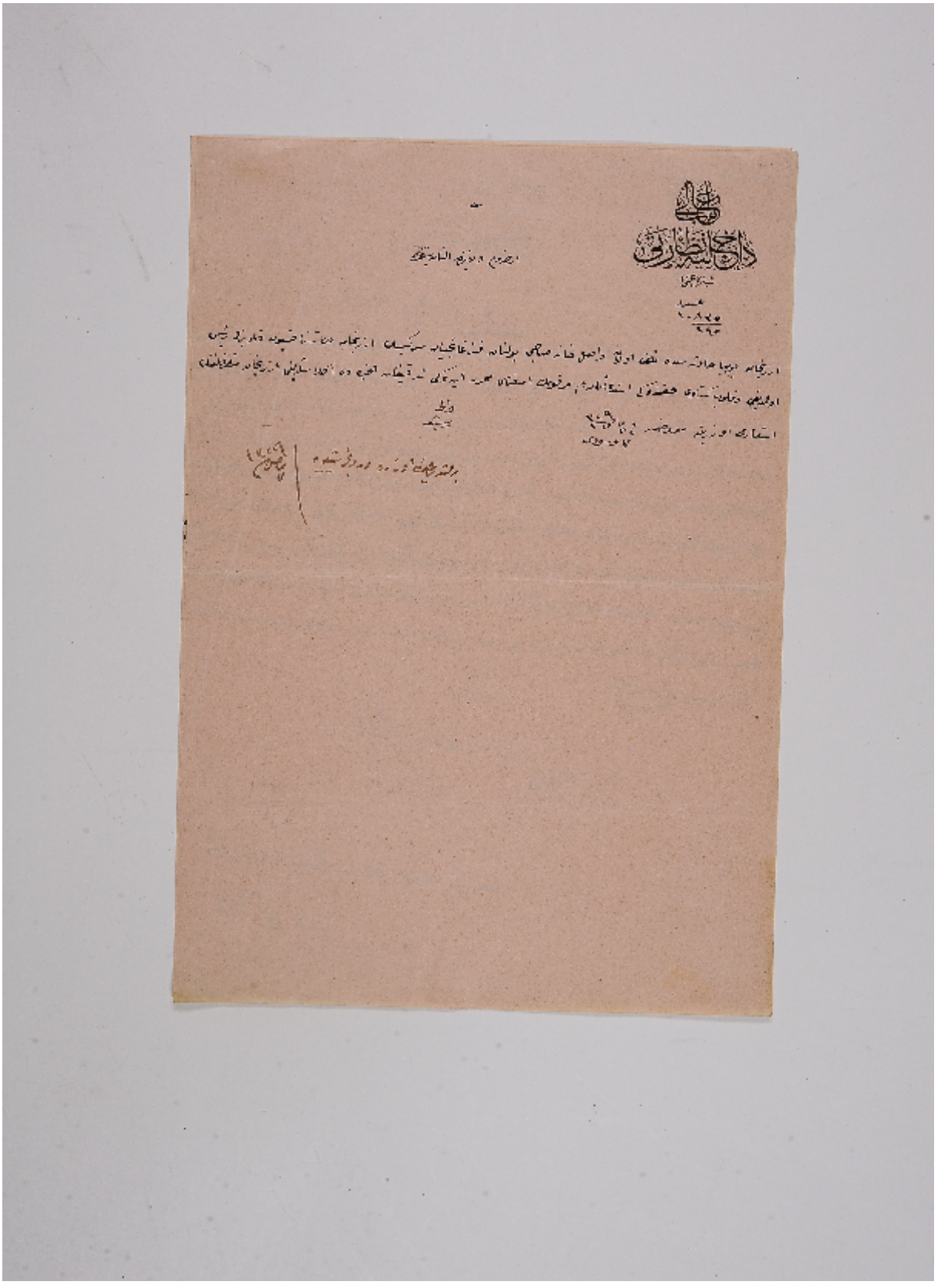

Ek-13 :Meşrutiyet'ten Önce Rusya'ya Göç Etmiş ve Meşrutiyet'in İlanından Sonra Geri Dönmüş Olan Bitlis Vilayeti'nin Yoncalı Köyü Ahalisinden Olan Ermeniler'e, Göç Etmeden Önce Sahip Oldukları Gayrimenkul ve Emlakların Kendilerine Tekrar İade Edilmesine Dair Ermeni Patrikhanesi'nin Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne Yapmış Olduğu Rumî, 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912) Tarihli Müracaat. (DH. SYS. 12/R/1332, D. Nr: 67, G. Nr: 1/-8)

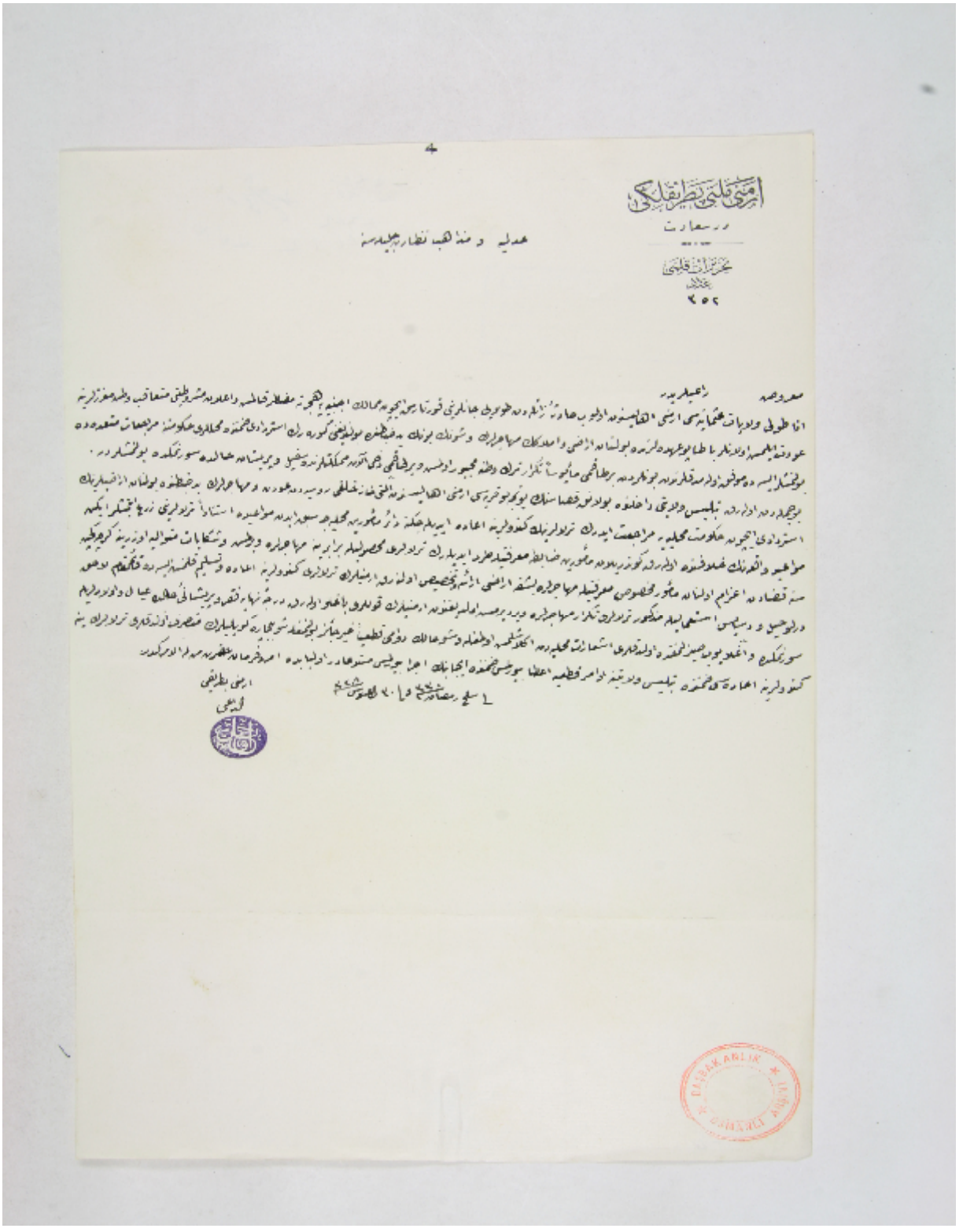

Ek-14: Hınçak Komitesi'nin Bafra'da Bir Kilise Rahibini Tehdit Ederek Kilisede Ayin İcra Etmesini Men Etmesine Dair Dahiliye Nezareti İstitlâât Müdüriyeti'nden Dahiliye Nâzırı'na Gönderilen Rumî, 11 Mart 1330 (24 Mart 1914) Tarihli Yazı. (DH. KMS. 27/R/1332, D. Nr: 18, G. Nr: 27)

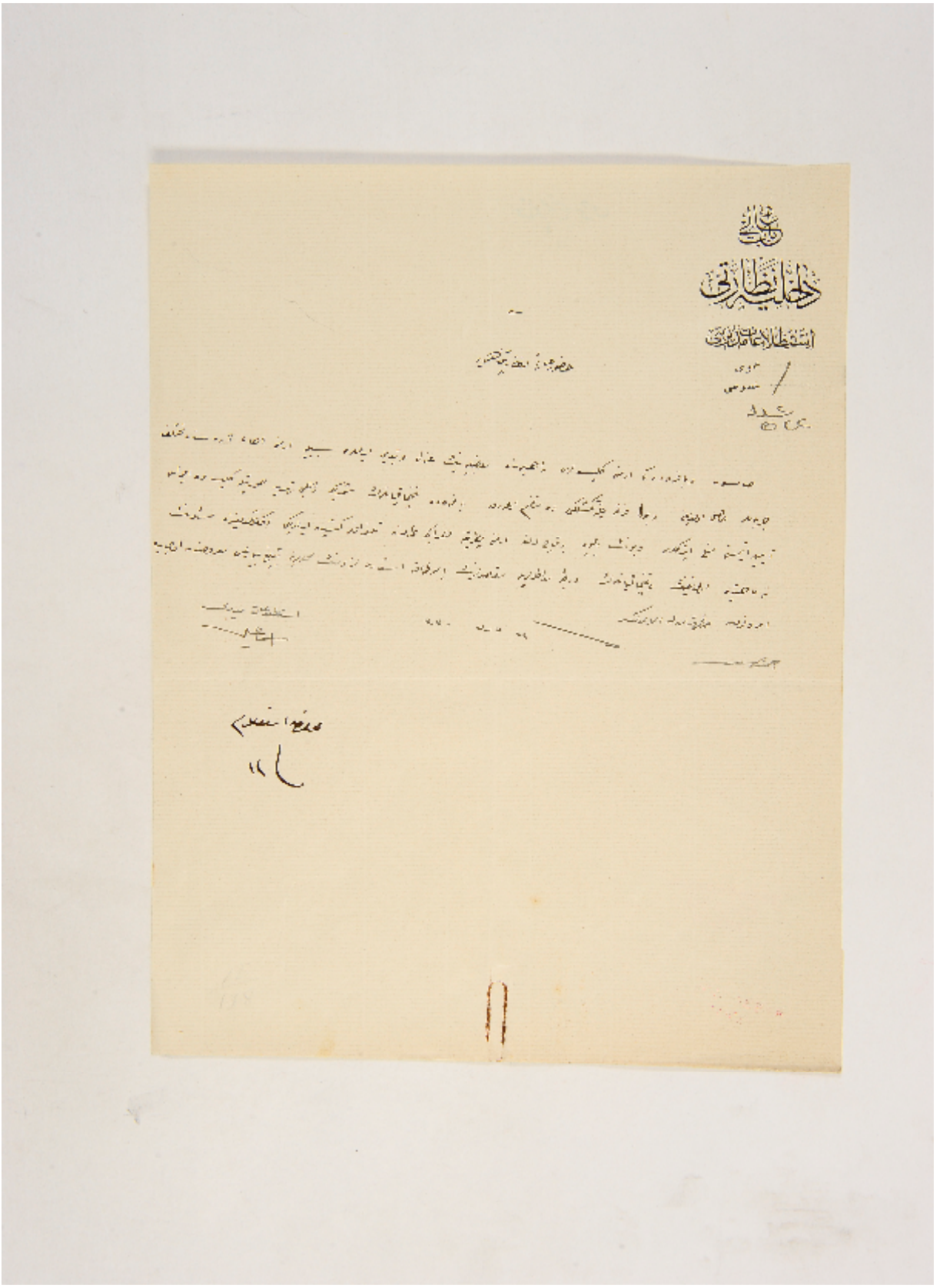

Ek-15 :Hüseyin Cahid'in, 21 Kasım 1913 Tarihli 1763 Numaralı Tanin'deki "Ermeni Patrikhanesi'nin Takriri" Başlıklı Başyazısı ve En Sol Sütundaki "İntihâbât Hakkında" Başlıklı Haber.

طنین

سیاسیات

یونان ایله مناسبات

دونللو

انتخابات حقنده

بالقانلرده

حمیدیه‌نك غزاسی

Ek-16 :2 Temmuz 1913 Tarihli 1649 Numaralı Tanin'deki "Vilâyât-ı Şarkıyye'de" Başlıklı İmzasız Başyazı.

SİYASİYAT

Vilâyât-ı Şarkıyye'de

Vilâyât-ı Şarkıyye'de ıslahat meselesini hükümetin ne büyük i'tina ve ehemmiyet ile ta'kib ettiği ma'lûmdur. Hükümet şu veya bu devletin vukû'-u sadâsına mani' olmak, saha-i mübhemiyette bulunan bir müdahaleye meydan vermemek değil, belki ahalinin refahını temîn eylemek istiyor. Zaten alelumum ıslahatta başka düstûra tabiyet memleketin haysiyet ve istiklâli nokta-i nazarından muzırdır. Ahalimiz esasen daha güzel idare olunmağa, daha ziyade asayiş ve adalet ni'metlerinden müstefîd olmağa muhtac mıdırlar, değil midirler? İşte sual bu sûretle vazı' olunmalıdır ve bu sûretle vazı' edilince Kürd için ayrı, Ermeni için ayrı, Türk veya Arap için ayrı düşünmeğe mahal kalmıyor. Cümlesi muhtac-ı muavenet ve muhtac-ı himayettir. Yalnız iklimin, cinsin, tabiatın, âdetin tesirâtı nazar-ı dikkate alınarak ona göre her memleketteki ahalinin ihtiyacâtına hizmet lâzımdır.

Devlet-i Osmaniye muharebe-i ahireden küçülmüş, kesilmiş, kırpılmış, perişan ve vîrân bir halde çıkdığını müteakib, daha doğrusu biaman düşmanlarıyla hala pençeleşdiği sıralarda bile bu vazifesini tamamıyla takdir etti ve Memalik-i Osmaniye'ye verilecek şekl-i idareyi ta'yin ile uğraşdı. İnsaf ile düşünmek lâzım gelirse bu bâbdaki gayreti –ba'zı hatayaat tevellüd etmiş olsa dahi- şâyânı takdir addedilmek lâzımdır. Muharebe halinde bulunan bir devletin ıslahat-ı dâhiliyesini düşünmesi, nizâmât kaleme alması, nizâmâtı tatbik edecek –mevcûd dairesinde- müsteid memurlar intihâb eylemesi az bir himmet değildir. Osmanlı Devleti şekl-i mutlakiyettten şekl-i meşrutiyete girdiğinden dolayı tebdîl-i kisve ve kıyafet etmeğe ve ona göre umur-u dâhiliyesine bir çeki düzen vermeğe mecbur idi. Daha bu yeni şekl-i hükümete göre nasıl bir tarz-ı idare tesisi lâzım geleceğini layıkıyla düşünmeğe meydan bulmadan ve dâhilde ve hâricde çıkan ve çıkarılan gailelerden dolayı tasavvur ettiği tarz-ı idareye bir istikrar vermeğe vakit bulmadan evvel bir sıdma-i hâriciye mevcudiyetini zir-ü zeber etti. Rum ilinin ziyaı bakiye-i memalikin bidayet-i meşrutiyetten beri düşünülen tarzdan gayrı bir tarz-ı idareye muhtac olduğunu gösterdi. Devlet-i Osmaniyye küçülmekle başka bir hüviyet kesb etmiş, binaenaleyh yeni bir şekl-i idareye muhtac olmuş oldu. Dört sene evvel başlanmış işlere başka türlü bir cereyan vermek, dört senelik mevcudiyetin enkazına bir ruh-u cedid nefheylemek lâzım geldi.

İşte daha henüz düşman toprağımızı çiğnemekte olduğu bir sırada Bâb-ı Âlî bu ihtiyacât-ı cedideyi düşündü. Ve boş durmadı. Hal böyle iken gerek dahilde gerek haricde haksız sabırsızlıklar, ekserisi müretteb asabiyetler gösterildi, şâyân-ı takdir ve sitayiş olmayan bir müfrit bir propaganda ile vukuat-ı cârîye i'zam edildi. Akvam arasındaki ahenk ve vifâkın ihlaline teşebbüs edildi. Zaten izah ettiğimiz esbabdan dolayı en müşkil bir mevkide bulunan hükümetin bu gibi tahrikât neticesinde vazifesi bir kat daha işkâl kılındı.

Her tarafdan esen bu şiddetli ve mütehâlif rüzgarlara rağmen hükümet müsemmer işler yapmakda kusur etmedi. Bilhassa Vilâyât-ı Şarkıye bahsinde memurîn-i mülkiye ve adliye mümkün olduğu kadar ıslah olundu. Mümkün olduğu kadar kaydını koymağa mecburuz. Çünkü zikri geçen sabırsız ve asabî mahâfil? İstiyorlar ki birkaç ay zarfında Vilâyât-ı Şarkıye'nin büyün memurları birer model? Olsun.. Buna elbette imkan yoktur. Devlet ancak mevcud olan heyet-i memurîni arasında erbâb-ı liyakat ve iktidarını temyîz ve tefrik eder. Yoksa beş ay içinde birer numune-i kemal olacak memurlar yetişdiremez. Herhangi bir ecnebî hükümet dahi olsa beş ay içinde jandarması, adliyesi, teşkilât-ı mülkiyesi pek dûn olan bir kıt'ayı bir timsâl-i inzibat ve asayiş yapamaz.

Bugün en güzide memurların kemal-i faaliyetle Vilâyât-ı Şarkıye'de eşkiyayı tenkîl ve asayişi temin ile uğraşmakda olduklarını dahil ve haric bir nazar-ı mütesafâne ile görmelidir. Bu ise Vilâyât-ı Şarkıye'de memurîn-i mülkiye kısmının seviyesinde bir terakki vukû' geldiğini kâfî derecede isbat ediyor. Beş ay zarfında yalnız bu semere-i fiiliyenin iktitaf edilmesi i'tiraz edilen azaların kapanmasını intac etmeli idi.

Valiler bizzat jandarma veya askeri müstashiben eşkiyanın ta'kibine çıkub ba'zılarını meyyiten ba'zılarını hayyen derdest ediyorlar. Bu gayreti niçin takdir etmemeli?

Mamafih hükümet bu kadarla da iktifa etmemiştir. Asayiş ve adaletin iki temeli olan jadarma ve adliyeye de –imkanın müsait olduğu dairede- hasr-ı dikkat eylemiştir. Dünkü nüshamızda gayet câlib-i dikkat bir istatistik var idi:

Mesela Van Vilayeti'ne (300), Diyarbekr'e (280) jandarma ilave olunmuş… Erzurum, Bitlis, Ma'müratülaziz, Sivas, Trabzon Vilayetleriyle Canik Sancağı'nda da üçer yüz, dörder yüz jandarma ilave olunmuş ve yeniden her bir vilayete yüzlerce jandarma daha i'zamı takrir etmiş.

Jandarma kuvveti ba'zı yerlerde rabi', ba'zı yerlerde salis nisbetinde tezyîd edilmiş. Bu netice acaba şâyân-ı şükran değil mi? Jandarma tensîkâtı elbette kağıd üzerinde birkaç rakam çizmekle olub bitmez. Elbette biraz zaman geçmek lazım. Hükümet bunca belalarla geçen şu birkaç aylık müddet zarfında mevcudları tezyîd ve yeniden birçok kuvvetler i'zam etmiş…

İşte bu maddi bir ıslah ki semeresi de eşkiyanın peyderpey derdest ve tenkîl edilmesi suretiyle iktitaf olunmağa bile başlamıştır.

Adliye teşkilatı da aynı suretle terakki ediyor. Şimdiye kadar adliye teşkilatından mahrum kalmış olan kırk elli kazada teşkilat-ı adliye icra ediliyor. Bunun ne mühim bir hutve-i terakki olduğunu beyana hâcet yoktur. Bir taraftan Sulh Hakimleri, diğer taraftan kazadaki adliye teşkilatı, sonra –kariben saha-i tatbike vazı'ını kemal-i ehemmiyetle beklediğimiz- adliye müfettişleri bir araya gelince Vilâyât-ı Şarkıye'de –zulmü kökünden kesmek mümkün olacak iddiasında bulunmayacağız, fakat herhalde şimdiki hâle nazaran –fevkalade büyük bir saadet addolunacak bir hayat-ı adl ve hakkaniyet cereyan edeceğine şübhe etmemelidir. Fakat burada da biraz ekilen tohumun filiz vermesini beklemelidir. Eğer ekilen tohum hemen mahsul versin denilecek ise iddiada hüsn-ü niyet bulunamaz.

Hülasa şu birkaç ay zarfında yapılan şeyler:

(1) Memurlar eskisinden daha faal ve gayûr bir seviyeye irtika etmiştir. (2) Jandarmada teftişât icrası imkanı husûle getirilmiştir. (3) Jandarmanın mikdarı şâyân-ı dikkat surette tezyîd edilmiştir. (4) Cerâim ve cinayet eshâbı vukua gelen tahrikât-ı mütekabeleye ve tesvilât-ı hariciyeye rağmen şiddetle ta'kib ve tedîb olunmağa başlamıştır. (5) Sulh Muhakimi Kanunu neşrolunarak tatbikatına mübaşeret edilmiştir. (6) Takriben elli kazada adliye teşkilatı yapılmıştır..

Acaba bundan daha çoğunu yapmak mümkün olacak mı idi? Belki.. Fakat herhalde fark o kadar azîm olmayacak idi. Hiçbir hükümet yoktur ki mümkünâtın nokta-i müntehasına kadar vâsıl olmak iddiasında bulunsun. Herhalde hudud-u mümkünât ile hudud-u fiiliye-i icraat arasında fark ne kadar küçük olursa muvaffakiyet o kadar büyüktür.

Hal böyle iken Süferâ'nın Vilâyât-ı Şarkıye'den bahsedişleri cidden nâ-be-hengâm ve haksızdır. Düvel-i Muazzama sulhu akdettirdikleri zaman Asya-i Osmaniye'deki nufûz ve istiklalimizin masûniyetinden bahsetmişler idi. Anadolu-i Şarkî Meselesi'nden mevzu-i bahs etmeleri bu bâbdaki vaadleriyle taban tabana zıddır. Hem niçün insaf etmiyorlar? Niçün yuvarlandığımız bunca felaketleri esbab-ı muhaffefe addedeceklerine esbab-ı müşeddide addediyorlar. Düşünün bir devlete böyle mi yardım edilir?

(Bu paragraftaki kıvrışıklıklar nedeniyle bazı kelimeler tam olarak okunamamıştır!) Beş ayda? Şarkî Anadolu'yu cennete ifrâğ etmedik diye bizi (…) tutmağa imkan bulunabilir mi? Bilmiyorlar ki (…) Anadolu-i Şarkıye'de askerimiz azdır. (Çünki bu asker hep hududdadır.) Bilmiyorlar mı hükümet yalnız müfettişler meselesini halletmedi; (…) kendi kusuruyla değil… İngiltere'den müfettiş isteyen Devlet-i Osmaniye oldu. İngiltere ile vaki' olan

müzakerenin gecikmesi de Osmanlı Devleti'nin kabahati mi? Yoksa bu gecikdirmeler (…) diğerlerinin şikayet etmeleri içün vesile? ihzâr etmek maksadına mı mübtenîdir? Herhalde? tehir ve taallül bizde vaki' olmadı. (…) ise bu kadar sür'at olur. Aylardan beri Londra'daki Süfera Arnavudluk içün bir nizamname kaleme alamadılar ve kendilerinin (…) kadar betaını? ma'zeret teşkil ederse sonra bizim? -bunca mezâhim ve mehâlik ile uğraşırken?- bu kadar icrâatımız cinayet midir? (…) Avrupa kat'î surette (…) kasd (…) karar verdi?

Ek-17 :(Rusya'nın) Van, Hoy ve Rumya Konsolosları'nın Ermeniler'i Tahrik ve Hudud Civarında Bozguncu Hareketler İcrası İçin Ortak Çalışmaya Memur Edildikleri Hakkında Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne Gönderilen Rumî, 20 Şubat 1328 (5 Mart 1913) Tarihli Yazı. (DH. SYS. 20/Za/1331, D. Nr: 23, G. Nr: 16)

BAB-I ALİ

HARİCİYE NEZARETİ

Umur-u Siyasiye Müdüriyet-i Umumîyesi

Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne

Hülasa

Rusya'nın Hudud Üzerindeki Tahrikâtı

Hakkında

Devletlü Efendim Hazretleri

14 Şubat 328 tarihli ve 1493 numaralı tezkireye zeyldir. (Rusya'nın) Van, Hoy, Rumya Konsolosları'nın Ermeniler'i tahrik ve hudud-u hâkânî civarında harekât-ı müfsidkârâne icrası için müşterekan çalışmağa memur edildiği ve Van ile Rumya arasında ticaret bahanesiyle mütemadiyen işleyen Vanlı Armenak'ın Ruslar'a hizmet ettiği Rumya Şehbenderliği'nin işa'rına atfen Tahran Sefaret-i Seniyyesi'nden batelgraf bildirilmekde ve memurîn-i hududiyeye tebligat icrası luzûmu izbâr kılınmakdadır. Keyfiyet Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne dahi yazılmıştır. Nezaret-i Celileleri'nce de iktizasının ifâsı himem-i aliye-i âsafâneleridir. Ol bâbda emr ve ferman hazret-i men lehel emrindir. 20 Şubat 328

Hariciye Nâzırı Namına

Müsteşar

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Emin İsmail ALTINKAYA

Doğum Yeri ve Tarihi : Ankara – 21/02/1982

Medeni Durumu : Bekar

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise :Antalya Lisesi

Lisans Diploması :Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği

Tez Konusu :Tanin Gazetesi'ne Göre, Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler

Yabancı Dil :İngilizce

Bilimsel Faaliyetler

-

İş Deneyimi

2008 – Sosyal Bilgiler Öğretmeni, Yelten ve Yeşilyayla İlköğretim Okulları, Korkuteli/ANTALYA

Adres: Tahılpazarı Mah. 469 Sk. No: 196/92, 07040 ANTALYA.

Tel: 0555 408 46 47.